

mülkiye dergisi

mülkiye dergisi 2021 45(1)

Araştırma Makaleleri

Toplumsal Cinsiyetin Gölgesinde Siyaset: Benedictus De Spinoza'da Beden, Hayal Gücü ve Kadın Tahayyülü
Zeliha Dişçi

'Kozmopolitanizmin İçkin Gerilimi': Politikanın Çağdaş Krizini Kavram Tarihi Işığında Düşünmek
Ünsal Doğan Başkır

İslamcı Düşünce, DP ve Milli İradecilik: Necip Fazıl, Eşref Edip ve Menderes Üzerine Bir Karşılaştırma
Ekin Kadir Selçuk - Aynur Köse

Kürt Çalışmaları Ortadoğu Çalışmaları'nın Neresinde?
Serhun Al

Türkiye'de Ordu- Siyaset- Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme
Önder Canveren

Türkiye'nin Değişen Vatandaşlık Rejimini Okumak: İstisnalaşma, Piyasalaşma ve Etniksizleşme Eğilimleri
Ayşe Serdar

Türkiye İnşaat Sanayii Çalışma Standartlarının Sektörel Gelişim Üzerinden Değerlendirilmesi
Derya Gültekin-Karakaş - Ferimah Yusufi - Mehtap Hisarcıklılar

Söyleşi

Ekonomideki Sorunlar ve 2021 Bütçesi Üzerine Değerlendirmeler
Dinçer Demirkent - Nilgün Erdem - Meltem Kayıran
Rahmi Aşkın Türeli - Aziz Konukman

Kitap İncelemesi

Biyopolitika: İktidar ve Direniş Foucault, Agamben, Hardt-Negri
Ali Eren Demir

Gezi Ruhu ve Politik Teori
Efe Tuğberk Öztürk

Zeliha Dişçi
Ünsal Doğan Başkır
Ekin Kadir Selçuk
Aynur Köse
Serhun Al
Önder Canveren
Ayşe Serdar
Derya Gültekin-Karakaş
Ferimah Yusufi

Mehtap Hisarcıklılar
Dinçer Demirkent
Nilgün Erdem
Meltem Kayıran
Rahmi Aşkın Türeli
Aziz Konukman
Ali Eren Demir
Efe Tuğberk Öztürk

Mülkiye Dergisi

eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir.

2021 45(1)

Mülkiye Dergisi

Mülkiyeliler Birliği Genel Merkezi Yayın Organı

Sahibi

Diğer Demirkent

Genel Yayın Yönetmeni - Editör

Ferda Dönmez Atbaşı

Editör Yardımcıları

Özge Özkoç

Miriş Meryem Kurtulmuş

Yazı İşleri Müdürü

Esra Sarioğlu

Koordinasyon

Nurettin Öztatar

Yönetim Yeri

Konur Sokak No: 1 06640 Kızılay / ANKARA

Tel: (312) 418 55 72 - 418 82 98

Faks: (312) 419 13 73

mulkiyederigi.org - e-posta: mulkiyederigi@mulkiye.org.tr

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Ergin Şafak Dikmen

Dizgi

Nail Dertli

Web Sayfası Sorumlusu

Cem Akın

Erkan Muniroğlu

Baskı

Bizim Büro Matbaacılık ve Basımevi

1. Sanayi Caddesi Sedef Sokak No: 6/1

İskitler-Ankara

Basım tarihi:

14 Mart 2021

Bahar 2021 45(1)

Mülkiye Dergisi, yılda dört sayı olarak yayımlanan hakemli bir dergidir, Yayın Etiği Komitesi (COPE) üyesidir ve ULAKBİM-TR Dizin, ASOS Index ile EBSCO-Political Science Complete veritabanlarınınca taranmaktadır.

DANIŞMA KURULU

Mehmet Ali Ağaoğulları (AÜ SBF)
Sina Akőin (AÜ SBF Emekli)
H Faruk Alpkaya (AÜ SBF Emekli)
Kerem Altıparmak (AÜ SBF)
İlker Ataç (Viyana Üniversitesi)
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi
İletişim Fakültesi)
Ahmet Murat Ayaç (AÜ SBF)
Korkut Boratav (AÜ SBF Emekli)
Meral Özbek Bostancıoğlu (MSGSÜ Fen
Edebiyat Fakültesi)
Gamze Çavdar (Colorado Eyalet
Üniversitesi)
Nur Betül Çelik (AÜ İLEF Emekli)
Gülten Demir (Marmara Üniversitesi,
SBMYO, Dış Ticaret Bölümü)
Yücel Demirer (Kocaeli Üniversitesi İİBF
Emekli)
Bülent Duru (AÜ SBF)
Nilgün Erdem (AÜ SBF Emekli)
Korkut Ertürk (Utah Üniversitesi)
Aslı İğsız (New York Üniversitesi)
Cevahir Kayam (İstanbul Üniversitesi
AİİTE)
Uygur Kocabaőođlu (İzmir Ekonomi
Üniversitesi)

Levent Köker (Atılım Üniversitesi)
Ahmet Haőim Köse (AÜ SBF Emekli)
Bilsay Kuruç (AÜ SBF Emekli)
Ahmet Makal (AÜ SBF Emekli)
őebnem Oğuz (Baőkent Üniversitesi İİBF)
Kerem Öktem (Oxford Üniversitesi)
őennur Özdemir (AÜ SBF Emekli)
Alev Özkazanç (AÜ SBF Emekli)
Maria Pia Pedani (Venedik Ca' Foscari
Üniversitesi)
Türkan Sancar (AÜ HF)
Ömür Sezgin (AÜ SBF Emekli)
Sinan Sönmez (Atılım Üniversitesi
İşletme Fakültesi)
Belkis Ayhan Tarhan (Lefke Avrupa
Üniversitesi)
Erel Tellal (AÜ SBF)
Taner Timur (AÜ SBF Emekli)
Gülay Toksöz (AÜ SBF Emekli)
İlhan Uzgel (AÜ SBF Emekli)
Galip Yalman (ODTÜ İİBF Emekli)
Yavuz Yaőar (Denver Üniversitesi)
Aybige Yılmaz (Kingston Üniversitesi)
Filiz Çulha Zabcı (AÜ SBF)
Erik Jan Zürcher (Leiden Üniversitesi,
Bölge Çalışmaları Enstitüsü)

YAYIN KURULU

Cem Akın (Kırőehir Ahi Evran Üniversitesi)
Recep Aydın (Hitit Üniversitesi)
Doğan Başkır (İzmir Ekonomi Üniversitesi)
Nazan Bedirhanoğlu (Wellesley College)
Cengiz Ekiz (Abant İzzet Baysal
Üniversitesi)
Meltem Kayıran (Ankara Üniversitesi)

Serter Oran (Bülent Ecevit Üniversitesi)
Nizam Önen (Mustafa Kemal
Üniversitesi)
Esra Sarioğlu (Max Planck Institute for
Human Development)
Burcu Sümer (Ankara Üniversitesi)
Aslı Yılmaz Uçar (Altınbaő Üniversitesi)

İçindekiler

Yeni Sayıda... - 1

Araştırma Makaleleri

Toplumsal Cinsiyetin Gölgesinde Siyaset: Benedictus De Spinoza’da Beden, Hayal Gücü ve Kadın Tahayyülü - 5

Zeliha Dişçi

‘Kozmopolitanizmin İçkin Gerilimi’: Politikanın Çağdaş Krizini Kavram Tarihi Işığında Düşünmek - 33

Ünsal Doğan Başkır

İslamcı Düşünce, DP ve Milli İradecilik: Necip Fazıl, Eşref Edip ve Menderes Üzerine Bir Karşılaştırma - 61

Ekin Kadir Selçuk - Aynur Köse

Kürt Çalışmaları Ortadoğu Çalışmaları’nın Neresinde? - 89

Serhun Al

Türkiye’de Ordu- Siyaset- Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme - 125

Önder Canveren

Türkiye’nin Değişen Vatandaşlık Rejimini Okumak: İstisnalaşma, Piyasalaşma ve Etniksizleşme Eğilimleri - 155

Ayşe Serdar

Türkiye İnşaat Sanayii Çalışma Standartlarının Sektörel Gelişim Üzerinden Değerlendirilmesi - 191

Derya Gültekin-Karakaş - Ferimah Yusufi - Mehtap Hisarcıklılar

Söyleşi

Yuvarlak Masa: Ekonomideki Sorunlar ve 2021 Bütçesi Üzerine Değerlendirmeler - 231

Dinçer Demirkent - Nilgün Erdem - Meltem Kayıran - Rahmi Aşkın Türeli - Aziz Konukman

Kitap İncelemesi

Biyopolitika: İktidar ve Direniş Foucault, Agamben, Hardt-Negri - 285

Ali Eren Demir

Gezi Ruhu ve Politik Teori - 293

Efe Tuğberk Öztürk

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları - 297

Yeni Sayıda...

Sevgili Mülkiye Dergisi okurları, pandemi koşulları tüm dünyada insan yaşamını her yönüyle etkilemeye devam ederken, dergimizin 2021 yılı ilk sayısını sosyal bilimlerin farklı alanlarından makalelerle, kitap incelemeleriyle ve bir yuvarlak masa buluşmasıyla oldukça hacimli bir cilt olarak sizlerle buluşturmanın heyecanını yaşıyoruz.

Bu sayıda yedi araştırma makalesi ile karşınızdayız. İlk makalemiz Zeliha Dişçi'nin kaleme aldığı "Toplumsal Cinsiyetin Gölgesinde Siyaset: Benedictus De Spinoza'da Beden, Hayal Gücü ve Kadın Tahayyülü" başlıklı çalışma. Spinoza felsefesinde kadın ve siyaset arasında nasıl bir ilişki kurulduğunun açıklığa kavuşturulmasının, tutarlı bir feminist siyaset bakış açısını üretmek açısından anlamlı olduğunu ileri süren Dişçi, öncelikle Spinoza'nın düşüncesinde beden ve zihin ilişkisinden hareketle akıl, hayal gücü ve bilgi meselelerini ele alıyor, Spinoza'nın bilgi kavrayışı ekseninde toplumsal cinsiyet söylemi ile hayal gücü arasındaki ilişkiye odaklanıyor ve toplumsal cinsiyetin, Spinoza'nın sonsuz olanaklar kümesi olarak etkinliklerle kurulduğuna işaret ettiği bedenin sınıflandırması ve sınırlandırılması olduğuna işaret ediyor.

İkinci makale Ünsal Doğan Başkır'ın kaleme aldığı "Kozmopolitanizmin İçkin Gerilimi: Politikanın Çağdaş Krizini Kavram Tarihi Işığında Düşünmek" başlıklı çalışma. Makale, çağımızın tüm dünyaya yayılmış ve geniş ölçekte deneyimlenen krizleri karşısında kozmopolitan bir bakış açısı geliştirmenin önemini altını çiziyor. Çalışmanın amacı, Antik Yunan deneyiminde karşımıza çıkan kozmopolitan tahayyülü, erken dönem ve Hellenistik felsefe ekolleri üzerinden değerlendirmek ve bu sayede çağdaş sorunlar karşısında hem genişletici hak ve adalet taleplerini hem de bunların güvence altına alınabileceği politik/hukuksal düzen tasarılarını gündeme getirmeyi imkânlı kılacak yaratıcı ve dışlayıcı olmayan bir tartışma zemini kurmak olarak belirtiliyor.

Üçüncü makalemiz Ekin Kadir Selçuk ve Aynur Köse'nin birlikte kaleme aldıkları "İslamcı Düşünce, DP ve Milli İradecilik: Necip Fazıl, Eşref Edip ve Menderes Üzerine Bir Karşılaştırma" başlıklı çalışma. Yazarlar çalışmanın amacını, 1950'ler Türkiye'sinde DP ile başlayan merkez sağ geleneğinin, İslamcılık ve muhafazakârlıkla olan muğlak mesafesinin izlerini, milli iradecilik yaklaşımı etrafında analiz etmek olarak belirtiyor. Makalede dönemin hegemonya mücadelesinde DP ve İslamcı yazarların dinsel semboller ve değerler üzerinden milli irade ortak söyleminde birleşmelerinin, o dönem ve sonrasında Türkiye sağ siyasetinin anti-demokratik çoğunlukçu bir siyaset haline gelmesinde etkili olduğu öne sürülüyor ve nitel içerik analizi yapılarak DP lideri Adnan Menderes

ile Necip Fazıl ve Eşref Edip'in görüşlerini yansıtan yazılar, milli iradeciliğin temel özellikleri çerçevesinde analiz ediliyor.

İzleyen çalışma, Serhun Al'a ait. "Kürt Çalışmaları Ortadoğu Çalışmaları'nın Neresinde?" başlıklı makale Kürt Çalışmaları'nı Ortadoğu Çalışmaları içerisinde bazı kuramsal, metodolojik ve tematik konular içerisinde değerlendiriyor. Oryantalizm ve post-kolonyal paradigmlar bağlamında Ortadoğu ve Kürt Çalışmaları karşılaştırırken, metodoloji ve veri konusunda Kürt Çalışmalarını analiz ediyor. Kürt Çalışmaları'nın teritoryal sınırları ve Kürdoloji gibi kavramsal tanımlamaları tartışıyor ve bununla birlikte Ortadoğu Çalışmaları içerisinde çokça tartışılan milliyetçilik, İslam, demokratikleşme ve otoriterlik gibi konuları Kürt Çalışmaları ekseninde karşılaştırmalı olarak değerlendiriyor.

Beşinci makalemizin yazarı Ayşe Serdar. "Türkiye'nin Değişen Vatandaşlık Rejimini Okumak: İstisnalaşma, Piyasalaşma Ve Etniksizleşme Eğilimleri" başlıklı makale Türkiye'de vatandaşlığın sonradan kazanılması süreçleriyle ilişkili mevcut politika değişikliğini küresel eğilimler ve kavramsal tartışmalar bağlamında okumayı hedefliyor. Dönüşümün boyutlarını anlamak için, ilk olarak cumhuriyetin kuruluşundan bu yana uygulanan vatandaşlık politikasına odaklanıyor ve ulus-devlet inşasıyla iç içe geçmiş bir biçimde şekillenen Türk vatandaşlığı rejiminin baskın özelliklerini tespit ediyor. Diğer yandan yazar kısmen küresel eğilimleri takip etse de, AKP'nin kendi siyasal ve ekonomik ajandasıyla yürüttüğü vatandaşlık uygulamalarının geçmiş dışlayıcı ilkede ne tür bir değişime yol açtığını da tartışıyor.

Altıncı makale "Türkiye'de Ordu- Siyaset- Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme" başlığını taşıyor. Önder Canveren tarihsel-sosyoloji yaklaşımı bu makalede ordu- siyaset- toplum üçgeninde Türk Silahlı Kuvvetlerinin ülke siyasetinde sahip olduğu güç, üstünlük ve ayrıcalıkların tarihsel ve toplumsal kökenlerini inceliyor ve Türk siyasetini (yeniden) şekillendiren tarihsel kırılma noktalarında temel aktörün ordu ve ordu mensupları olduğu, bu nedenle ordunun hem sivil siyaseti inşa ettiği ve hem de kendi lehine olacak şekilde çerçevlendirdiği ve sınırlandırdığı iddiasını tartışıyor.

Son makalemiz Derya Gültekin-Karakaş, Ferimah Yusufi ve Mehtap Hisarcıklılar'ın birlikte kaleme aldıkları "Türkiye İnşaat Sanayii Çalışma Standartlarının Sektörel Gelişim Üzerinden Değerlendirilmesi" başlıklı çalışma. Makale Türkiye inşaat sektöründe mevcut çalışma standartlarına ilişkin sorunları tespit ederek, çözüme yönelik politika önerileri getirmeyi amaçlıyor. Bunun için, literatür taramasından elde edilen bulgular ışığında, sektör ve firma düzeylerindeki ikincil verinin

betimsel analizi yapılarak, inşaat sanayii ve emek standartlarına dair genel bir değerlendirme yapıyor.

Bu sayımızda çok kıymetli meslektaşlarımızın katılımıyla çevrimiçi olarak gerçekleştirilen bütçe çalıştayını, yuvarlak masa toplantısı şeklinde dikkatinize sunuyoruz. Mülkiyeliler Birliği Başkanı Dinçer Demirkent'in takdimiyle başlayan toplantı, Nilgün Erdem'in moderatörlüğünde, Meltem Kayıran, Rahmi Aşkın Türel ve Aziz Konukman'ın değerli katkılarıyla devam ediyor. Sürdürmeyi planladığımız yuvarlak masa toplantılarının ikincisi olan bu bütçe tartışmasının birçok soruya açıklık getireceğiniz umuyoruz.

Son olarak, iki kitap incelemesini dikkate sunuyoruz. İlki Ali Eren Demir'e ait ve "Biyopolitika: İktidar ve Direniş Foucault, Agamben, Hardt-Negri" başlığını taşıyor. Demir, Utku Özmağas'ın "*Biyopolitika: İktidar ve Direniş*" adlı kitabını değerlendiriyor. İkincisi Efe Tuğberk Öztürk'e ait ve "Gezi Ruhü ve Politik Teori" başlığını taşıyor. Öztürk, Murat Özbek'in "*Gezi Ruhü ve Politik Teori*" adlı kitabını değerlendiriyor.

Değerli okurlarımız her zaman olduğu gibi, Mülkiye Dergisi'nin elinizdeki bu sayısı da birçok kişinin gönüllü emeği sayesinde sizlere ulaşabildi. Buradan, Özge Özkoç ve Meryem Kurtulmuş'tan oluşan editöryal ekibimize, yayın kurulumuza, son kontrollerde emeklerini esirgemeyen yayın kurulu üyelerimiz Cem Akın ve Recep Aydın'a, derginin sekreteryasını yürüten Nurettin Öztatar'a, yazıların dizgiye hazırlanmasında titizlik ve özveriyle çalışan Nail Dertli'ye, yazarlarımıza, hakemlerimize ve Dergimizin yayıma hazırlanmasında emeği geçen diğer herkese Mülkiye Dergisi adına teşekkür eder, keyifli okumalar dilerim.

Yeni sayıda görüşmek dileğiyle tüm kadınların 8 Mart Kadınlar Gününü kutlarım.

Ferda Dönmez Atbaşı

Toplumsal Cinsiyetin Gölgesinde Siyaset: Benedictus De Spinoza’da Beden, Hayal Gücü ve Kadın Tahayyülü

Zeliha Dişçi, Kafkas Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
ORCID: 0000-0001-5650-680X, e-posta: zelihadisci@gmail.com

Özet

Bu çalışma Benedictus De Spinoza’nın düşüncesinde hayal gücü, toplumsal cinsiyet ve siyaset ilişkisi bağlamında kadının konumunu açığa çıkarmayı amaçlar. Spinoza’nın felsefesi ve toplumsal cinsiyet söylemi arasındaki bağlantının kadının siyasal birlikteki yerine etkisine odaklanır. Eserlerinde genel olarak kadını tanımlarken okuyucunun dikkatini çeken Spinoza, *Politik İnceleme*’nin son kısmında, demokratik siyasal birliği ele alırken kadının doğal olarak erkeğin eşiti olmadığını söyler. Birlikte ve barış içinde yaşam olanağını bu sebeple erkeğin idaresine bağlar. Yani kadını siyasal alandan dışlar. Literatürde feminist tartışmalar dışında dikkate alınmayan bu konu ya Spinoza’nın genel düşüncesi içinde tartışılmadan bırakılır ya da Spinoza’nın dönemine bağlı olarak bu değerlendirmeyi yapmasında bir sorun olmadığı düşünülür.

Bu çalışma, Spinoza felsefesinde kadın ve siyaset arasında nasıl bir ilişki kurulduğunun açıklığa kavuşturulmasının, tutarlı bir feminist siyaset bakış açısını üretmek açısından anlamlı olduğunu düşünür. Bu nedenle, öncelikle, Spinoza’nın düşüncesinde beden ve zihin ilişkisinden hareketle akıl, hayal gücü ve bilgi meselelerini ele alır. Spinoza’nın bilgi kavrayışı ekseninde toplumsal cinsiyet söylemi ile hayal gücü arasındaki ilişkiye odaklanan bir sonraki kısım, toplumsal cinsiyeti hayal gücünün işlediği bir alan olarak düşünür. Toplumsal cinsiyetin, Spinoza’nın sonsuz olanaklar kümesi olarak etkinliklerle kurulduğuna işaret ettiği bedenin sınıflandırması ve sınırlandırılması olduğuna işaret eder. Hayal gücünün işlediği bir alan olarak toplumsal cinsiyetin beden tahayyülü ile Spinoza’nın beden kavrayışı arasındaki farkı gösterir. Fakat bu farklılığın Spinoza düşüncesinden toplumsal cinsiyet söyleminin tamamen dışlanması anlamına gelmediğini ileri sürer. Bu düşüncenin izinden giden üçüncü kısım, Spinoza tarafından mutlak belirlenimden yoksun, yani açık bir şekilde kavranan bedenin nasıl kapatıldığını gösterir. Spinoza’nın bilgiyi türlere ayırmasına bağlı olarak insanları da farklılaştırmasının bir sonucu olan bu kapanış, Spinoza’nın kadına ve siyasal birliğe ilişkin bakış açısında belirgin bir şekilde görünür. Bu kapanmadan hareket eden son kısım, düşünürün bedenleri sınıflandırarak kapatması ile kadının siyasal yaşamdan dışlanması arasındaki ilişkiye odaklanır. Sonuçta, Spinoza düşüncesinde, nasıl siyasal alanın toplumsal cinsiyet söyleminin gölgesinde kaldığını gösterir.

Anahtar Sözcükler: Zihin, Beden, Duygulanım, Hayal Gücü, Toplumsal Cinsiyet, Spinoza.

Politics in the Shadow of Gender: Body, Imagination and Woman Imagination in Benedictus De Spinoza

Abstract

This study aims to reveal the position of woman in the thought of Benedictus De Spinoza in the context of imagination, gender, and politics. It focuses on the effect of the connection between Spinoza's philosophy and gender discourse on woman's place in political unity. Spinoza, who draws the attention of the reader while describing what is generally feminine in his works, says in the last part of *Tractatus Politicus* while dealing with the democratic unity that woman is naturally not equal to man. It, therefore, links the possibility of living together and in peace to the man's administration. That is to say, it excludes woman from the political sphere. This issue, which is not taken into account in the literature except for feminist debates, is either left undiscussed in the general thought of Spinoza or it is considered that there is no problem in Spinoza's making this assessment depending on his period.

This work thinks that clarifying the relationship between woman and politics in Spinoza's philosophy makes sense to produce a consistent feminist perspective on politics. For this reason, first of all, it deals with the issues of reason, imagination, and knowledge based on the relationship between body and mind in Spinoza's thought. The next section, which focuses on the relationship between gender discourse and imagination in the axis of Spinoza's understanding of knowledge, considers gender as a field in which the imagination operates. It points out that gender is the classification and limitation of the body, which Spinoza points out to be established by activities as an infinite set of possibilities. It shows the difference between the body imagination of gender and Spinoza's understanding of the body as a field where imagination operates. But it asserts that this difference does not mean the complete exclusion of gender discourse from Spinoza's thought. The third section, which traces this thought, shows how the body that is conceived as devoid of absolute determination, that is to say, in an open manner by Spinoza is confined. This confinement, which is a result of Spinoza's differentiation of people due to his division of knowledge in types, appears prominently in Spinoza's perspective on the woman and the political unity. The last section, which moves from this confinement, focuses on the relationship between the thinker's confining the bodies by classifying them and the exclusion of women from the political life. Consequently, it shows how the political sphere is overshadowed by gender discourse in Spinoza's thought.

Key Words: Mind, Body, Affection, Imagination, Gender, Spinoza.

Giriş

Spinoza, *Politik İnceleme*'nin sonunda, demokratik siyasal uzamdan kadınları 'doğal olarak' dışladığını belirtir. Böylelikle Spinoza felsefesinde varlıklar arası kapasite farklılığı toplumsal cinsiyet kazanmış gibi görünür ve siyasal uzam da bu durumdan payını alır. Literatürde, feminist tartışmalar dışında dikkate alınmayan bu konu ya Spinoza'nın genel düşüncesi içinde tartışılmadan bırakılır ya da Spinoza'nın dönemine bağlı olarak değerlendirilmeyi yapmasında bir sorun olmadığı düşünülür. Ne de olsa Spinoza da çağının düşünürüdür! Spinoza, günümüzde özgürleşme siyaseti açısından çeşitli perspektifler ortaya koyan düşünürlerin temel dayanaklarından biri olarak yerini korumasına rağmen, düşünürün kadına ve siyasette kadının konumuna dair fikirleri ile özgür ve eşit bir toplumun kuruluşu arasında açık bir tutarsızlık bulunur. Söz konusu tutarsızlıktan yola çıkan bu çalışma, toplumsal cinsiyet söyleminin gölgesinde olmayan bir siyasal yaşamın kuruluşu karşısında Spinoza'nın konumunu tartışmaya açmayı amaçlar. Barış içinde ortak yaşamın kuruluşu açısından Spinoza'nın siyasal alan tahayyülünün toplumsal cinsiyet ve toplumun önemli bir parçası olan kadınlarla birlikte yeniden ele alınması gerektiği düşüncesinden yola çıkar.

Toplumsal cinsiyetin bedenlerin toplumsal hayal edilme biçimi olduğu fikrinden hareket eden bu çalışma, beden ve hayal gücü arasındaki ilişkiyi Spinoza'nın bilgi türleri kapsamında gözden geçirir. Spinoza'nın, hayal aleminde yaşadığı için dış nedenlerin etkisi altında, umut ve korku arasında salındığına, özgür ve eşit bir yaşamdan ziyade köle bir yaşam sürdüğüne işaret ettiği kitleler (Spinoza, 2010: 245) karşısında toplumsal cinsiyet mefhumu açısından söz konusu kitlelerin bakış açısıyla aynı düzlemde bulunduğuna dikkat çeker. Düşünceleriyle hâkim düşünce biçiminden koptuğunu, meseleleri gerçekçi ve eleştirel bir şekilde ele aldığını iddia eden Spinoza'nın bedenlerin toplumsal cinsiyetli hayalini nasıl yeniden ürettiğini gösterir. Spinoza'nın düşüncesinde insan varlığı, bilgi, toplumsal cinsiyet ve siyaset ilişkisi bağlamında kadının konumunu ortaya koyarak, özellikle çağdaş siyasal tartışmalarda farkları özgüllükleri içinde tanımaya izin verdiği için öne çıkarılan Spinoza felsefesinin kadını siyasal alandan nasıl dışlayabildiği meselesini serimler. Kadının siyasal birlikten dışlanması, Spinoza'nın farklılıkları tanıyan ve birlikte varlığı vurgulayan felsefesinde bir sınır durum olarak karşımızda durur. Farkların siyasetini yürüten çağdaş feminist hareket açısından bakış açısı olanaklar sunuyormuş gibi görünen Spinoza felsefesinin sınırı olan siyaset ve kadın konusunun açıklığa kavuşturulması, tutarlı bir feminist siyaset perspektifini üretmek açısından anlamlıdır.

Bu nedenlerle çalışma, öncelikle, Spinoza'nın düşüncesinde beden ve zihin ilişkisinden hareketle akıl, hayal gücü ve bilgi meselelerini ele alır. Bilginin, kuruluşunda aklın ve hayal gücünün işlemesine bağlı olarak, kendi içinde farklılaştığına dikkat çeker. Bu farklılaşmaya, akıl gücünün ve hayal gücünün güdümündekiler olmak üzere insanların kendi içinde farklılaşması eşlik eder. Spinoza için, hayal gücünün güdümündeki insanlar, beden etkilenişlerinden doğan hayallerin etkisi altında olduklarından özgür yaşamı ve siyasal birliğin varlığını tehdit ederler; aklın güdümündeki insanlar karşısında zayıf olup, daha aşağıda konumlanırlar. Diğer yandan hayaller, insanları bir arada tutma gücündedir. Sosyal ve siyasal birliğin varlığı açısından işleyen unsurlardan biri olan toplumsal cinsiyet nosyonu da bedenin gerçekliğine uygun olmayan bir tahayyülü olarak hayal gücünün işlediği bir alandır. Bedenlere sosyal ve kültürel olarak atfettiği cinsiyet rolleri etrafında onları düzenleyerek kapasitelerini sınırlar. Oysa Spinoza için bedenler, karşılaşmalar içinde kurulan sonsuz olanaklar kümesidir. Bu olanaklara bir sınır çizen toplumsal cinsiyet söylemi, bedenin gerçek düşüncesini yansıtmaz. Bu nedenle bilgi, beden ve hayal gücü ilişkisini açığa koyan ilk kısımdan sonraki bölümde bu çalışma, toplumsal cinsiyet söylemi ile hayal gücü arasındaki ilişkiye odaklanarak Spinoza'nın bedeni nasıl tasavvur ettiğini ortaya koyar. Bedenlerin gerçekçi tasavvurunun özgür bir yaşamın ve siyasal birliğin varlığı açısından zorunlu olduğu vurgusuna dikkat çeker. Başka bir deyişle, bedenin değerlendirilmesinde, aklın gücünden ziyade hayal gücünün işlediği bir mefhum olarak toplumsal cinsiyet, özgür bir sosyal ve siyasal yaşam açısından bir dayanak noktası olamaz. Fakat toplumsal cinsiyete ilişkin böyle bir kavrayışa izin verdiği görülen Spinoza'nın insanları kendi içinde aklın güdümündekiler (dolayısıyla güçlü ve özgür) ve hayal gücünün güdümündekiler (dolayısıyla zayıf ve köle) şeklinde ayırması ile toplumsal cinsiyetin bedenleri hayal ediş biçimi arasında bir paralellik bulunur. Söz konusu ayrımlarla Spinoza'nın farkı toplumsal cinsiyet ikiliğine doğru çevirmekte zorlanmadığı, yukarıdaki ayrımlara paralel olarak bedenleri erkek ve kadın olarak sınıflandırdığı görülür. Bu nedenle, hayal gücünün işlediği bir alan olarak toplumsal cinsiyet ve Spinoza'nın beden kavrayışını ortaya koyan ikinci kısımdan sonraki bölüm, düşünürün olanaklar uzamı şeklinde değerlendirirken açık bir biçimde kavradığı bedeni yaptığı ayrımlarla nasıl kapattığını gösterir. Bu kapanmadan hareket eden son kısım, kadının siyasal yaşamdan dışlanmasının Spinoza'nın bedenleri sınıflandırarak kapatmasının bir sonucu olduğunu belirtir. Söz konusu sınıflandırmalar, sonsuz olanaklar zinciri olarak değerlendirilen bedenlerin erkek ve kadın olarak hayalini doğallaştırır. Bu doğallık, kuruluşu ve sürekliliği akıl gücünü gerektirdiğine işaret edilen siyasal birlikten, güçsüz, zayıf ve bağımlı hayal edilen kadının dışlanmasını gerekçelendirir. Böylelikle Spinoza düşüncesinde, erkeğin siyasal tahakkümü yerini korurken kadının ikincil konumu değişmeden kalır.

Bilgi, Beden ve Hayal Gücü

Spinoza'ya göre, oldukça seçkin düşünürlerin hiçbiri ne duyguların doğasını, kudretini ne de bir zihnin bunları denetim altına almak için yapabileceklerini belirlemiştir (2012: 149). Modern insanın kavranmasında belirleyici olan René Descartes dahi insan duygularının ilk nedenlerini açıklamaya özen göstermesine rağmen son durumda dehanın kesinliğini göstermekten öteye gidememiştir (Spinoza, 2012: 150). Oysa duygular doğanın bir parçasıdır ve doğayı kavrama şekliyle benzer biçimde ele alınmalıdır. Duyguların parçası olduğu doğanın yasaları ve kuralları her yerde ve her zaman aynıdır. Duyguların doğasını anlamak, doğayı anlamaktır. Kendi kendine meydana gelmeyen duygular, bütün diğer tekil şeyler gibi, doğanın zorunluluğundan ve kudretinden kaynaklanır. Duyguların hepsinin bir nedeni olduğu için duygular kendi nedenleriyle anlaşılabilir (Spinoza, 2012: 150).

Spinoza duygu derken “bedenin etki gücünü çoğaltan ya da azaltan, bu güce yardımcı olan ya da onu engelleyen bedenin değişik hallerini ve aynı zamanda bu haller hakkındaki fikirleri” belirtir (2012: 151). Duygu, “zihnin kendi bedenini öncekinden daha fazla ya da daha az varoluş gücüne sahip olduğunu olumladığı bir fikirdir” (Spinoza, 2012: 254). Bedenin değişik hallerinin nedeni olan insan etkin iken tersi durumda edilgindir. Beden, etkileyen ve etkilenen olarak temel duygulanımsal uzamdır. Bedenin yanı sıra zihni de bulunan insan varlığının “bedenin etkin ve edilgin halleri doğal olarak zihnin etkin ve edilgin halleriyle kesişir” (Spinoza, 2012: 154).¹ Hem düşünen hem de yer kaplayan insan varlığını zihni ve bedeniyle birlikte kavrayan Spinoza için, bedenin etkinliği zihnin etkinliğine benzer. Bu benzerlik gereği, insan varlığı, zihnin o anki varoluşunun ve hayal etme yetisinin bedenin o anki varoluşunu olumlamasına bağlıdır. Her şeyin kendi varlığında devam etmek için elinden gelen bütün çabayı gösterdiğini kabul eden Spinoza'nın perspektifinden bakıldığında, daha fazla varlığın yolu zihnin bedenin etkime gücünü artıracak ya da ona yardımcı olacak şeyleri hayal etmesinde gizlidir (Spinoza, 2012: 165). Hayal gücü, aynı gerçekliğin farklı ifade edilme şekli olan zihnin ve bedenin bir araya gelmesiyle mümkün olur. Fikir statüsündeki insan zihninin nesnesi bedendir. Zihin, hayal gücü yoluyla nesne olarak bedene sahip olma olanağına kavuşur ve bedensel görüngülerin bilinci olarak kurulur (Gatens/Lloyd, 1999: 12). Zihin açısından merkezi bir role sahip olan hayal gücünün özü bedenin hareketleri olduğu için hayal gücü herkesin her şeyi gelişigüzel bir şekilde değerlendirmesi anlamına gelmez (Spinoza, 2011: 123). Bedenin etkilenmelerinin sonucu olarak beliren duyguların bilincinden, dış nedenlerin bilgisinden yoksun bir tavır insanın özgür bir yaşam sürmesini engeller.

Spinoza için, insanın değerlendirmelerinde belirleyici olan kendi varlığıdır ve ruh, iyi saydığı şeyi arzular (Spinoza, 2012: 77-8). Değerlendirme ne kadar gerçeğe uygun, yani doğru olursa insan da o kadar doğru ve özgür bir yaşam sürer. Bu durum insanın değerlendirmelerinin her zaman doğru olmayabileceği anlamına gelir. Söz konusu değerlendirmelere olanak tanıyan fikrin oluşumunda işlevsel olan akıl, değerlendirmelerin doğruluğunda belirleyicidir. Zira duygu durumumuz hakkındaki bilgimizin kuruluşunda etkin olan unsurlardan biri akıl ise bir diğeri de hayal gücüdür. Hayal gücü, insanın her şeyi kendine göre değerlendirmesi, keyfi bir şekilde onlar hakkında yargıda bulunmasının onları anlama gücünün önüne geçmesidir. Şeyleri anlamaksızın yargıda bulunmak, onları hayalinde canlandırmaktır. Bu nedenle Spinoza'ya göre, hayal gücünün yarattığı fikir, varlığın hakiki doğası yerine hayal gücünün yapısını ortaya koyar (Spinoza, 2012: 78-9). Hayal gücü, doksa karakterlidir, eksik bilgiye dayanır. Şeyleri duyular aracılığıyla bölük pörçük, bulanık ve hiçbir sıra gözetmeden anlayışa sunar (Spinoza, 2012: 128). Hayal gücünün oluşumunda bireylerin kapasitelerini belirleyen ve genellikle de sınırlayan kolektif kurgular ve tutkular iş başındadır (Gatens/Lloyd, akt. Lord, 2011: 1089). Hayalin açık seçik olmayan, karmaşık yapısı hayali fikri etkiler. Açık seçik olmayan hayali bir fikir karmakarışıktır ve bu karışıklığın sebebi zihnin tam bir bütün veya birçok öğeden oluşan birlik hakkındaki kısmi bilgisinden kaynaklanır (Spinoza, 2015: 61).

Hem kendisinin hem de başka bedenlerin bilincini kapsayan hayal gücünün yaslandığı beden, diğer bedenlerin onda yarattığı etkilerin sebep olduğu değişikliklerden izler taşır (Gatens/Lloyd, 1999: 23). Bu izlere dair fikrin oluşumunda hayalin veya aklın etkinliğine bağlı olarak bilginin farklı türlerinin bulunduğuna işaret eden Spinoza açısından bilgi, duygulanışın bilincidir (2011: 329). “Fikrin kendi kendini olumlaması” ya da “fikrin açıklanması”dır (Deleuze, 2011: 57). Bilgi, fikrin farklı açıklanma ya da olumlanma biçimlerinin bulunması sebebiyle türlere ayrılır. Bunları *Etika*'da üç başlık altında toplayan Spinoza için var oluşun doğal halini yansıtan birinci tür bilgi, upuygun olmayan, bulanık olan fikirlerden oluşur (2012: 117). Bizim olduğumuz şeyi ya da şeylerin olduğu şeyi temsil etmedikleri için upuygun olmayan fikirlerin belirlediği birinci tür bilgi, hayal gücünün etkin olduğu bilgi olarak da düşünülebilir. Duyumdan türetildiği için zihnin edilgin olduğu bu tür bilginin bir diğer adı “imgelemin düşünceleri”dir (Copleston, 2013: 36). İmgelemin veyahut hayal gücünün düşünceleri, duyumdan türetilir. Zihnin etkin gücünden ziyade dış cisimler tarafından yaratılan bedensel değişim ve durumları kapsar (Copleston, 2013: 36). Deneyimi yansıtan hayal gücü, duyusal algı düzeyinde kaldığı için tutarlılıktan yoksun, bulanık fikirdir; bireyden bireye değişir. Bu durumda, örneğin, “insanların boylarına dikkatle bakanlar insanlar adına dik boylu bir hayvanı anlayacaklar, fakat ona başka bir orandan bakanlar ise insanlarda

ortak olan başka bir hayali yani gülen, iki ayaklı, tüysüz, akılı, vb. gibi bir hayvan hayalini teşkil edeceklerdir” (Spinoza, 2011: 113). Bedenin duyma kapasitesine göre değişen hayal, öznellikten kurtulamadığı için doğadaki nedenlerin gerçek düzenini temsil etmeyen, genellikle yanlış olan bilgidir (Copleston, 2013: 38). Hayalin işlediği birinci tür bilgi, şeyleri hatırlamamıza ve hayal etmememize yarayan sanı niteliğindeki bilgi veyahut hayal gücüdür (Spinoza, 2011: 114). Hayal gücünden ziyade akıl gücünün işlediği ikinci tür bilgide “şeylerin özellikleri hakkında fikirlerimiz ve ortak kavramlarımız” bulunduğu için, Spinoza ikinci tür bilgiyi akıl (*raison*) olarak adlandırır (Spinoza, 2011: 114). Akıl, iki ya da daha çok beden arasındaki ilişkilere dair bir kavrayış geliştirir. İki ya da daha çok beden arasındaki bileşimin birliğini “ortak nosyon” ile ifade eden Spinoza, ortak nosyonu genel fikir anlamına gelecek şekilde kullanır. Ortak kavram veyahut düşünceler, tüm insanlara ortak olarak verilidir (Spinoza, 2011: 175; Copleston, 2013: 38). Akıl, ortak nosyonlardan kaynaklanan etkin duygular etrafında duyguları üzerinde tasarrufta bulunur. Ruhun iyiyi arzulaması gereği, akıl kendini rastlantısal karşılaşmalara bırakmaktan kaçınır. Aksine, karşılaşmaları etkin duygular yaratanlar etrafında örgütlemeye dönük bir çaba olan akıl, kendisiyle uyuşan hisleri yaratan ilişkileri algılar ve anlar. Bununla da yetinmeyip, bu ilişkilerden başka ilişkiler çıkarsama ve etkin olan yeni hisler duyumsama eğilimindedir (Deleuze, 2011: 89). İki ya da daha çok beden arasındaki bileşimin ve bu bileşimin birliğinin temsili olan ortak nosyonlar ve akıl, hayal gücünün etkin olduğu birinci tür bilgide değil, ikinci tür bilgide işlevseldir. Bizim olduğumuz şeyi ve şeylerin olduğu hali temsil eden upuygun fikirler ancak bu seviyede belirir. Fakat bu noktada ortak nosyonlar yalnızca var olanlara uygulanabildiğinden tekil özün bilgisini bize vermezler (Deleuze, 2011: 58). Tekil özün bilgisi üçüncü tür bilgide gündeme gelir. İkinci tür bilgiden doğan üçüncü tür bilgide, anlık veyahut zihin bireysel şeylere geri döner, fakat onları bir bütünün, tözün parçaları olarak yeniden keşfeder.

Hayal gücünün etkin olduğu bedenin upuygun olmayan fikirleri eksik veya yanlış oldukları için insanın aklın yönetiminden çıkarak köleleşmesine yol açar. Diğer bir deyişle, hayal gücünün ürünü olan hayaller etrafında kurulan yaşamda insan köle bir varlık biçimi sergiler. Kölece yaşamda ağırlık kazanan hayalleri besleyen upuygun olmayan fikirlerde anlama gücü etkin değildir ve şeyleri açıklama gücünden bu fikirler yoksundur. Rastlantısal karşılaşmalarla yetinen upuygun olmayan fikirler (Deleuze, 2011: 70) tam da bu sebeple sadece önyargı üretir. Önyargılar aklın işlevsizleştiği, duyu verileri etrafında şekillenen sanılardır. Sanı veyahut doksa karşısında doğru olan “bizde mutlak olan, yani birebir ve mükemmel olan her fikir”dir (Spinoza, 2012: 121). Bilgi eksikliği olan yanlışlık ise “birebir olmayan, yani bölük pörçük ve bulanık olan fikirler”le ilgilidir (Spinoza, 2012: 121).

Hayal gücü hayatın her alanında işler. Hayali olan ile gerçeklik arasında upuygun fikir etrafında ayırım yaptığı görülen Spinoza açısından özgürlük, bir yanılsama olarak hayal gücünün işlediği temel bir örnektir. Özgürlüğün yanılsama olmasıyla benzer şekilde:

Güneşe baktığımızda bizden yaklaşık 200 ayak uzaklıkta olduğunu hayal ederiz, ama bizim yanılgımız sırf onu böyle hayal edişimizden kaynaklanmaz, güneşi böyle hayal ederken onun gerçek uzaklığını ve onu böyle hayal edişimizin nedenini bilmememizden kaynaklanır... öğrensek bile... bize yakın olduğunu hayal ederiz; çünkü güneşi bize bu kadar yakın olarak hayal edişimizin nedeni onun gerçek uzaklığını bilmememiz değil, bedenimizin güneşin etkisinde olduğu sürece aldığı halin güneşin özünü içermesidir (Spinoza, 2012: 122).

Bedenimizde konumlanan duyu verileri yoluyla şeylerin hayali kavranışı, gerçekliğin kavranmayışıdır: “İnsanlar şeylerin doğasını anladıklarına inanıyorlar fakat yargıları sadece kendi bedenlerinin doğasını ifade eder. İmgeler dışsal bedenlerin doğasından ziyade kendi bedenimizin yapısını gösterir” (Grassi, 2009: 152). Oysa şeylerin mükemmelliği hayal gücümüze göre değil, doğalarına ve güçlerine göre değerlendirilmelidir (Spinoza, 2012: 79). Şeyleri hayal gücümüze göre değerlendirmemiz, rastlantısal karşılaşmaları deneyimleyen bedenimize, yani duygularımıza hitap ediyor ya da etmiyor olup olmadıklarına göre değerlendirmemiz anlamına gelir. Bedenimizde uyanan etkilere bağlı olarak şeyleri yararlı ve zararlı diye hayal ederiz. Zararlı olan varlığını azalttığı için insanın genel eğilimi yararlı olana mükemmellik atfetmektir (Spinoza, 2012: 79). Böylelikle insan varlığının kuruluşunda ve eylemlerinde etkin olduğu açığa çıkan hayaller, gerçekte insan bedeninde oluşur ve insan bedeninde oluşturulan hayaller de zihni etkiler. Bu durumda insanın yararlı olanı tayin ederken kullandığı bilgi, zihninin bedenine ait bir hayalidir denebilir.

Hayal Gücünün İşlediği Bir Alan Olarak Toplumsal Cinsiyet

Hayal, çeşitli öznellik biçimlerinin kurulmasında aktif olan imgeler, semboller, metaforlar ve temsillerdir (Gatens, 2017: 10). Uygun olmayan fikirden, yani imgeden beslenir. Hayali olan imgeler aldattıcıdır. Fakat aldattıcı olmaları gerçek etkiler yaratma gücünden yoksun olduğu anlamına gelmez. Aksine, gerçek etkilere neden olduğu için anlatılar, kurgular ve kolektif illüzyonlar yaratabilir (Gatens/Lloyd, akt. Lord, 2011: 1091). Ortak kurgu olan kolektif illüzyonlar, bir grup bireyi birleştirmede işlevseldir. Kolektif bir kurgu ve illüzyon olan, birlikte yaşamı düzenleyen toplumsal cinsiyet, Spinoza'nın işaret ettiği hayal gücünün işlediği somut alanlardan biri olarak düşünülebilir.

Toplumsal cinsiyet, toplum tarafından bedenlere atfedilen cinsiyetler etrafında bedenlerin toplumsal ve kültürel roller açısından belirli bir şekilde hayal

edilmesidir. Sosyal ve kültürel olarak belirlenmiş cinsiyet rolleri anlamına gelir. Toplumda bedenün üretilen söylemle cinsiyetlendirilmesidir. Toplumun geneli tarafından kabul edildiği için tözel bir niteliğe sahipmiş gibi görünmesine rağmen bedenlerin anlamı toplumda üretilen söylemle kurulur (Butler, 2010: 165-6). Onlara atfedilen rollere göre davranan bedenler, toplumsal cinsiyetin tözel karakterinin pekişmesine neden olurlar. Özünde cinsiyetlerine göre sınıflandırılan bedenlerin belirli bir biçimde hayal edilmesi bulunan toplumsal cinsiyet açısından bedenler kadınlık ve erkekliklerine göre iki homojen parçaya ayrılır. Her bir parçaya diğerinden farklı özellikler atfedilir. Fakat bu farklılık, bedenleri birbiri karşısında eşitlemediği gibi aralarında bir hiyerarşi kurar (Butler, 2014: 62). Bu hiyerarşi aynı zamanda toplumsal birlikteliğin ve düzenin temelidir. Ortak yaşam, iki farklı şekilde hayal edilen bedenler sayesinde mümkün olur. Onlara atfedilen ve uygulamalarla pekişen rolleri yerine getiren bedenlerin gerçeklik kazanması ile toplumsal cinsiyet söyleminin gerçeklik kazanması birlikte mümkün olur.

Toplumsal yaşam, insan hayatını yöneten hayali kurallara dayanır. Farklı bedenleri ortaklaştırarak birlikte yaşamı kuran unsur olarak toplumsal cinsiyet, bu bakımdan bedenlerin kuruluşunda işlevsel olan imgelerin organize olmuş sistemlerinin, yani hayali düzenlemelerin başında gelir ve toplumsal-siyasal düşünüş ile yaşayış biçimini etkiler. Toplumsal cinsiyete birinci tür bilgi ışığında bakıldığında, bedenlerin hayali bir kavranışı olarak upuygun olmayan fikirlere ve önyargılara dayandığı söylenebilir. Zira imgesel, yani hayali bir düzenleme olarak toplumsal cinsiyet insan varlığının kısmi bir kavrayışına dayanır (Lord, 2011: 1091). Toplumların genel eğilimi bedenleri kadın ve erkek olarak imgelemek, heteronormatif toplumsal cinsiyet farkını tek fark olarak hayal etmektir. Bütün insanlığı tek fark etrafında düşünmek, bedenlerin özgül ve öznel algısını dışlar. Bedenler arası farkın bedenlerin eşitsiz ve hiyerarşik bir şekilde hayal edilmesiyle taçlandığı toplumsal cinsiyet söylemine dayanan batı kültüründe bu bağlamda kadın bedeni “bir torba, kap ya da hazne gibi görülür” (Gatens, 2017: 86). Kadın bedenler tam varlıklar olarak düşünülmez. Eksiklikleri onların erkeklerin güdümündeki bağımlı yaşamlarını temellendirir. Uygarıklıkta tam ve bağımsız özne, yani insan olarak doğan sadece erkektir (Gatens, 2017: 88). Bağımsız olarak hayal edilen erkek bedeni karşısında kadın bedeni varlıktan yoksun diye tahayyül edilir.

Bedenlerin iki biçimde hayal edilip, bu hayale bedenleri birbirinden hiyerarşik olarak ayıran çeşitli imgelerin eşlik ettiği toplumsal cinsiyette her bir cinsiyet aynı anda ötekinin hem karşıtı hem de tamamlayıcısıdır. Her biri kendi ideal imgesine karşıt olan özellikleri kendi çiftine yansıtır. Her biri kendi beden imgesinin yanı sıra ötekinin beden imgesine sahiptir. Ötekinin bedenini toplumsal cinsiyet normları etrafında önceden varsaydığı gibi düşündükçe ötekinin beden

imgesinin sürdürülmesinde suç ortağı olur (Gatens, 2017: 79). Bedenlerin hayal edilmesinin yanı sıra bedenlerin sabit bir şekilde imgelenmesi olan toplumsal cinsiyet, Spinoza'nın birinci tür bilginin temelinde bulunduğu işaret ettiği hayal gücü ekseninde kurulması açısından akıl yoluyla izah edilemeyen, fakat icat edilen, yapay bir oluşum olarak görünür.

Kurgular, uygun olmayan fikirler olarak kısmi ve karışık gerçekler sistemidir (Lord, 2011: 1090). Bir kurgu olarak toplumsal cinsiyetin bedenleri upuygun olmayan, gerçekliğinden kopararak, toplumsal normların belirleyiciliği ekseninde düşünmesi karşısında bedenin upuygun, yani gerçekliğine uygun bir şekilde düşünüldüğünde nasıl bir şey olduğu sorusu bu noktada kendini dayatır. Zira özgür, eşit ve mutlu bir yaşamın kuruluşunda hali hazırdaki işleyişi belirleyen unsurlardan biri de bedenin toplumsal cinsiyetli tahayyülüdür. Gerçekçi bir siyasetin temelinde bedenin gerçekçi bir tahayyülü bulunur. Gerçekliği gerçekliğe uygun bir şekilde tahayyül etmenin insan ruhunun arzuladığı iyi etrafında kurulacak mutlu yaşamdaki rolünü hatırladığımızda, bu durum üzerine düşünen Spinoza'nın bedeni nasıl kavradığı önem kazanır. Kendini gerçekçiliği ile diğer filozoflardan ayıran (Spinoza, 2007: 12) Spinoza'da beden, "değişik şekillerde etkilendiğini hisseden" bir şeydir (Spinoza: 2012: 83). Bedenin etkilenişleri eylemlerin temelindedir. Zihnin kurulması için bedenin aktüel varoluşunun olumlanması gerekir. Yani bedende yaşanan duygu durumları, bedenin halleri zihin tarafından algılanır. Bu algılama sayesinde zihin kendi kendisini bilir (Spinoza, 2012: 113). Zihin, belirli bir bedensel varoluşun olumlanması olması sebebiyle etkindir, bedenseldir (Gatens, 2017: 107). Sabit bir hakikati ya da doğası bulunmayan, daha ziyade sürece tabi bir yapı olan beden, içinde bulunduğu bağlama, karşılaşmalara göre anlam ve kapasite edinir. Bu yüzden bedenin sınırları ve muktedir olduğu güçler, bir bedenin neler yapabileceği asla tam olarak bilinemez (Gatens, 2017: 107). Bedenin sonsuz sayıdaki karşılaşmalar tarafından belirlenmesi, bedenin fikri olan zihnin de aynı sonsuz belirlenim sürecine tabi olması anlamına gelir. Bedensel ve zihinsel bir varlık olarak belirli bir özü bulunmayan insan varlığı sonsuz karşılaşmalar zinciri içinden, etkinliklerine göre anlamını bulur (Ergün, 2011: 17). Oysa bedenleri kültürel olarak belirli bir tarzda işaretleyen toplumsal cinsiyet, bedenlere tahsis ettiği özleri ekseninde onları tanımlayarak kapasitelerini sınırlandırır. Bedenlerin karşılaşmaları içinden kurulan insan varlığının dahil olduğu güç ilişkilerini gizler (Ergün, 2011: 18).

İnsanlara onların kendi deneyimlerinden bağımsız olarak bir kimlik atayan toplumsal cinsiyet söylemi zihnin bedeni hakkındaki fikri etrafında kurulan insan varlığını yadsır. Oysa Spinoza için, zihnin kendini bilmesi, beden hakkında bir fikrinin olmasıdır. Fikir, bedenin başına gelenlerle ilgilidir. Beden, insan

ruhunu oluşturan fikrin objesi (Spinoza, 2011: 143) olup çeşitli şekillerde hissedilen bir cisimdir. Bedenin duygulanışlarının fikirleri zihni oluşturur, zihin bedenle birleşiktir (Spinoza, 2011: 144). Beden de “her biri çok bileşik olan türlü tabiatla birçok fertten bileşiktir” (Spinoza, 2011: 153). Bileşik yapısı insan bedenini belirsiz olanaklar kümesi haline getirir. Bu durum bedeninin dış cisimlerden birçok tarzda duygulanabilmesinde kendini gösterir (Spinoza, 2011: 153). Dış cisimlerden etkilenen beden aynı şekilde onları etkileme kapasitesindedir. Bu durumda bedeninin fikri olan zihnin fikri aynı zamanda bedeninin duygulanışlarının da fikri haline gelir. Zihin “kendi bedeninin tabiatı ile birlikte birçok cisimlerin tabiatını da tasarlar” (Spinoza, 2011: 156). Yani zihin, dış dünyayı beden dolayısıyla bilir. Zihnin algıladığı şeyler dış cisimlerin tabiatından ziyade bedeninin halini yansıtır. Dış cismin varlığını insan varlığının zihninin kabul etmesi için öncelikle bedeninin bu dış cismin tabiatını kuşatacak şekilde duygulanmış olması gerekir. Bedenin dış cismin var olmasına engel olan bir başka duygulanışla duygulanması halinde söz konusu dış cisim zihin için varlığını kaybeder (Spinoza, 2011: 156). Zihnin fikirleri son durumda bedeninin duygulanışlarına bağlıdır. İnsan, zihin ne kadar bedeninin duygulanışlarının uygun bilgisine sahip olursa o kadar güçlü olur. Zihin, bedeninin duygulanışlarını algılar. Bedenin duygulanışlarının fikirlerini kavrayan zihin böylelikle kendi kendini kavrama olanağına kavuşur (Spinoza, 2011: 163). Bedenin bir kere hangi durumda nasıl (sevinç veya keder) duygulandığının fikrine, anlama ve kavrama gücü anlamına gelen akıl dolayısıyla sahip olan zihin bu bilgi eşliğinde bedenini ve karşılaşmalarını yönetir.

Zihnin dış cisimleri bedeninin duygulanışlarının fikirleriyle bilmesi, gerçekte onları hayal etmesidir. Diğer bir deyişle, zihin, dış cisimleri kendi bedeninin duygulanışlarının fikirleri yardımıyla fiilde var gibi hayal eder. Dış cisimlerin zihin tarafından hayal edilmesi ise, hayali olanın birinci tür bilgi olduğu hatırlandığında, zihnin dış cisimler hakkında upuygun bilgiden yoksun olmasını ifade eder (Spinoza, 2011: 167). Zihin, bedeninin duygulanışları hakkında açık ve seçik bilgiden yoksundur. Zihnin bedeni ve dış cisimler hakkındaki bilgisi eksik ve bulanıktır. Zihin, bu eksikliği ve bulanıklığı hafıza yardımıyla doldurmaya çabalar. Hafıza, “insan teninin dışında olan objelerin tabiatını kavrayan bir fikirler zincirlemesidir” (Spinoza, 2011: 159). Fikirler zincirlemesinin düzeni bedeninin duygulanışlarının düzenine göre zihinde meydana gelir. İşte bu fikirler, insan bedeni dışındaki şeylerin tabiatını kuşatır. Zihnin bedeninin karşılaşmaları dolayısıyla sahip olduğu fikirler, şeylerin tabiatını izah etmez. Bedenin duygulanışına aittir.

Duygulanışı bedeninin etkileme gücünün artması veya azalması biçiminde tanımlayan Spinoza için, insan bedeninin uğradığı değişikliklerin bir sınırı

bulunmaz. Bedenin kapasitesine odaklanan Spinoza bedeni süreç olarak okuyup bedenlerin farklılığını ve açıklığını ileri sürer. Fakat bedeni duygulanış ve etkinliği üzerinden yorumlaması onu toplumsal cinsiyetten koparması anlamına gelmez. Zira duygulanışlarının upuygun fikrine sahip olmadığında edilgin olan zihin, upuygun fikirleri olduğu zaman etkindir (Spinoza, 2011: 208). Zihnin fikirlerinin genel olarak bir kısmının upuygun, çoğunun sakat ve bulanık olduğunu düşünen Spinoza için zihnin etkin olması upuygun fikirlere sahip olması anlamına gelir. Aklın etkin olması, zihnin upuygun fikirlere sahip olmasında önceliklidir. Aklın işlemediği yerde birinci tür bilgi üzerinden işaret edilen hayal gücü işler. Bedeni olanaklar alanı, duygulanışlardan oluşan süreç olarak gören Spinoza, bu şekilde kendi başına bedene odaklanarak, bedeni, toplumsal cinsiyet söyleminin terimleriyle okumaktan kaçınmayı başarmış gibi görünür. Fakat Spinoza'nın kendi başına bedeni okumadaki bu başarısı yaptığı benzetmelerle gölgelenir ve hatta *Politik İnceleme*'de siyasal yaşamı düşünürken tersine döner. Spinoza'nın insan bedenini ve toplumsal bütünlüğü erkek bedeninin üstünlüğü üzerinden okumaya başladığı görülür. Spinoza'nın bilgi türleri açısından düşünüldüğünde birinci tür bilgiye dayandığı veyahut hayali bir mefhum olduğu belirgin olan toplumsal cinsiyet, Spinoza tarafından siyasal birliğin kuruluşu ve sürdürülmesinde işlevselleştirilir. Çalışmalarında akli olan çerçevesinde ilerlemeye çalıştığını vurgulayan Spinoza, toplumsal cinsiyet normlarını kadın bedeni fikri üzerinden olumlayarak toplumsal ve siyasal birliği birinci tür, yani hayali bilgiye dayandırır. Bir sonraki kısımda, toplumsal cinsiyet nosyonunun akli değil hayali bir mefhum olması nedeniyle, Spinoza'nın kadın hakkındaki fikirlerinin ve bu fikirler etrafında kurduğu siyasal birliğin Spinoza'nın gerçekçi olduğunu ileri sürdüğü bakış açısının aşamadığı bir sınır olduğunu göstereceğiz.

Sonsuz Olanaklar Uzamı Olan Bedenin Zincire Vuruluşu: Kadın ve Erkek Bedenler Ayrımı

Kavramsal olarak düşünme, anlama ve kavrama gücü anlamlarına gelen akıl, insanın şeyleri anlama olanağıdır (Spinoza, 2012: 62). Aklın güdümündeki insan akılla yönetilen insandır. Bilgiyi kendi içinde üçe ayırırken aynı zamanda hayali olan ve akılsal olan arasında ayırım yaptığı görülen Spinoza'nın insanları kendi içinde hayalin güdümündekiler ve aklın güdümündekiler diye ayırdığı söylenebilir. Siyasal açıdan sonuçları olan Spinoza'nın bilgi kuramının önemi de "insanların iyi olanı bilme ve hakikati kavrama gücü açısından" hiyerarşik olarak sınıflandırılmasına verdiği bu izinde düğümlenir (Aytaç, 2011: 114). Aklın yönetimi altındaki insanlar, kendileri için faydalı olan şeyin diğer insanlar göz önünde bulundurulduğunda ancak faydalı olacağını bilir. Bu nedenle başkaları için istemedikleri hiçbir şeyi kendileri için arzulamazlar (Spinoza, 2011: 340).

Böylelikle diğer insanlarla birlikte barış içinde yaşama olanağına kavuşurlar. Zira Spinoza'nın da belirttiği gibi, akıl düsturuna göre yaşayanlar birbirleriyle daima doğaları bakımından uyusurlar (Spinoza, 2011: 354). Fakat Spinoza açısından insanların akıl düsturuna göre yaşamaları gerçekte çok nadirdir (Spinoza, 2011: 356). Daha ziyade "toplumsal bir hayvan" şeklinde bir arada yaşarlar (Spinoza, 2011: 354). Aklın düsturunda yaşanmaması, karşılaşmaların ve karşılaşmalardan doğan hislerin akli bir şekilde yönetilememesi, bilgidен, dolayısıyla erdemden uzak bir yaşam olarak kölecedir. İnsanların çoğunluğu hayal gücünün işlediği bu yaşam biçimini sürer.

Köle insan, akıl ve bilginin yaşamında ağır basmaması nedeniyle güçsüzdür. Güçsüzlük "insanın kendisini dış şeylere göre edilgin (pasif) olarak yönetilmeye bırakılmasından, dış alemin yapısı neleri istiyorsa onlarla gerektirilip, yalnız kendisinde göz önüne alınan asıl tabiatının istediğine göre gerektirilmemesi"dir (Spinoza, 2011: 360). Aklın genel eğilimi, ikinci tür bilgide işaret edildiği üzere, beden in etkilenişlerinden sevinç yaratanlara doğru yönelerek insan varlığının gücünü ve kudretini artırmaktır. Güçsüzlük ise birinci tür bilgi, yani hayaller etrafında yaşayan, karşılaşmalarını yönetmekten aciz zihnin kederlenmesini yaratır (Spinoza, 2011: 274). Güçsüzlük ve kölelik arasında doğrudan bağlantı kuran Spinoza için ikisi de insanın duygulanışlarını yöneltme ve azaltmadaki başarısızlığına işaret eder (Spinoza, 2011: 313). Oysa insanın ayırıcı özelliği olan akıl, insanın duygulanışları üzerindeki gücüdür. Akli sayesinde insan kendisini dış şeylere göre edilgin olarak yöneltilmeye bırakmaktan kurtularak onlar karşısında etkin hale gelir. Zihinsel güçsüzlüğü yansıtan edilginlikte bilgi eksikliğinin rolü büyüktür. Eksik bilgi insanın eylemde bulunma kudretini azaltır: İnsan huzur, umutsuzluk, iç gelişmesi ve vicdan üzüntüsüne teslim olur (Spinoza, 2012: 375). İnsan varlığının bu durumda bir temel motifinin akıl ise bir diğer temel motifinin de duygulanışlar uzamı beden olduğunun yeniden hatırlandığı bu noktada özgür, mutlu ve barış içinde bir yaşamın kuruluşunda zihnin, aklın ve beden in birlikte mevcudiyeti zorunludur denebilir.

Spinoza'nın güçsüzlük ile upuygun olmayan fikirler arasında kurduğu doğrudan bağlantı insanları kendi içinde zihin etkinliği ve aklın işlemesi bakımından sınıflandırmasıyla sonuçlanır. İnsanların çoğunun içi boş, hayali, bilgi olmayan bilgilerle hayatını sürdürmeye meyilli olduğuna işaret eden Spinoza insanlığı kendi içinde böylelikle hayaller ve upuygun fikirler etrafında yaşayanlar olarak ikiye ayırır. Aklını bedeninin duygulanışlarını kontrol etmek, onların bilgisinden hareketle yaşamını sürdürmede kullanmak yerine insanların genel eğilimi onlara anlatılanlara, rivayetlere inanmaktır. Upuygun olmayan fikirleri ne kadar çoksa insanlar o derece pasiftirler (Spinoza, 2011: 209). Pasif olmaları, dış güçlerin etkisine daha fazla açık olmaları ve kolaylıkla yönlendirilip yönetilmeleri

anlamına gelir. Uyuygun olmayan fikirlere inanarak kendisini özgür olarak hayal eden insanlar gerçekte köle bir yaşam sürerler. İnsanların sahip oldukları bilginin niteliğine göre etkin ve edilgin zihinler olarak bölünmeleri aynı zamanda yönetilen ve yöneten, köle ve efendi vs. diye bölünmelerini getirir. Söz konusu bu ayrımlar bedenlerin toplumsal cinsiyetleri açısından bölünmesinde de kendini gösterir. Spinoza'nın zihin, beden ve akıl arasında kurduğu ilişki, aklın cinsel açıdan farklılaşma olanağını içerir (Lloyd, 2009: 35).

Özünde özdeş olan zihin ve beden sebebiyle zihinsel durumlar fizyolojik durumları yansıtır. Böylelikle cinsel farkla doğrudan zihne ve akla ulaşma hakkına kavuşulur. Spinoza'da zihin, bedenin çok yüzölçümünü, dış cisimleri etkileme ve onlardan etkilenme kapasitesi nedeniyle ortak varlığını ve dolayısıyla da cinsel farkı yansıtır (Gullan-Whur, 2008: 6). İnsanın etki altında, pasif olduğuna işaret eden hayal gücü karşısında zihnin ezeli ve ebedi kısmı olan, etkide bulunduğunu söylemesine olanak veren akıl, hayal gücünden daha mükemmeldir (Spinoza, 2012: 359). Bu durumda bütün insanlar taşıdıkları akıl bakımından, hayal ürünü olan toplumsal cinsiyetlerine rağmen, eşitlenirler. Çünkü sadece bireyleri yaratan doğa açısından bütün insanlar aynı doğadandır (Spinoza, 2010: 259; Gullan-Whur, 2008: 7). Fakat bu durum bedenlerin kadın ve erkek bedenler şeklinde düşünölmeye başlandığı noktada sona erer. Kadınların zihinlerinin erkeklerinkinden radikal olarak farklı olduğunu kabul eden Spinoza'da "erkek veya kadın bir akıl olmak, bir erkek veya kadın bedenin fikri olmaktır. Akıllarımızın fikri olduğu için bedenlerimiz, kolektif insan gücünün operasyonları aracılığıyla şekillenir" (Lloyd, 2009: 39-40). Beden, kendi başına değil diğer cisimler içinde anlamını kazanır. Akıl, etkilenen ve etkileyen bedenin hareketlerini kavram altına alır. Bedenin hareketleri bedenin güçlerini yansıtır. Bedenin güçleri ise toplumsal düzenlemeler tarafından düzenlenip değiştirilir (Lloyd, 2009: 38). Beden, toplumsal güce ve iktidara maruz kalır. Toplumsal cinsiyet de toplumsal bir güç ve iktidar olarak bedeni, bedenini akıl yoluyla kavrayan zihni etkiler.

Bedenin bilinci olan zihin aynı zamanda onun kadın veya erkek olarak hayal edilmesidir. Bu hayalin kuruluşunda bedensel olarak toplumsal cinsiyet farkının deneyimlenme koşulları etkindir (Lloyd, 2009: 40). Olgular etrafında kavranan koşullar, güç/iktidar oyunlarıyla, zevklerle vb. şekillenir. Zihnin yapısı bedenin yapısıyla paralel kurulduğu için Spinoza'da zihnin bedenden koparılmış bir niteliği olmaktan çıkan akıl, bedensel duyguların niteliği ve karmaşıklığında cisimleşip onlara dayanır. Bu durumda farklı türde beden yapıları farklı akılları gündeme getirir. Çünkü akıl, bedenin güçlerini hayal eder. İnsan bedenlerinin güç ve zevkler açısından farklılaşması Spinoza'da erkek ve kadın akıldan konuşmayı mümkün kılar. Erkek akıl, erkek bedeninin fikri olarak konumunu

yansıtırken kadın akıl kadın bedeninin fikri olarak konumunu yansıtan akıldır (Lloyd, 2009: 35). Erkek veya kadın olmak, bir bilinç durumudur ve bedensel olarak cinsiyet farkının deneyimlenme koşullarına bir yanittir (Lloyd, 2009: 40).

Bedenlerin erkek ve kadın şeklinde farklılaşması, aklını kullanma ve böylelikle dış etkilerin kişi üzerindeki etkilerini kontrol etme kapasitesi bakımından her bedenin aynı olmamasından ileri gelir. Kapasitelerinin farklılaşması bedenlerin farklılaşmasıdır. Bedenlerin farklılaşması ise duygu durumlarındaki farklılıkla ilgilidir. Bedenlerin etkilenme derecelerinin, yani duygulanımlarının kontrolüne bağlı olarak insanları zayıf ve güçlü olarak ayıran Spinoza'daki bu ayırım ile toplumsal cinsiyet sınıflandırması arasında bir paralellik bulunur. Başka bir deyişle, Spinoza'da bedensel farklılıklar dolayısıyla toplumsal cinsiyet farkı gerekçesine kavuşur. Spinoza açısından, kadın erkeğe kıyasla daha fazla duygusal, tutkulu bir varlık olduğundan kafası duygusal fikirlerle sürekli karışır ve bu onu daha zayıf, güçsüz yapar (Gullan-Whur, 2008: 10). Zihin gücü sadece bilgi ile tanımlanır, güç yokluğu veya bilgidен yoksunluk olan tutkular rasyonalize edilmediklerinde insanı yönetir. İnsan ne kadar duygularını tanırsa, bilirse o kadar onları kontrol ederek zihinsel gücünü etkinleştirir ve zayıf düşmez. Duyguları sebebiyle her zaman rasyonel olmadığı kabul edilen insanlar Spinoza tarafından rasyonellik dereceleri bakımından da yeniden sınıflandırılır. Kadınların erkeklere göre daha fazla tutkularına tabi olduğunu düşünen Spinoza'ya göre, kadınlar gerçek duygulanım ve dolayısıyla cinsiyet farkı yüzünden tutkulu hislere yakalanırken aklını kullanmakta erkeklere göre daha başarısızdırlar (Gullan-Whur, 2009: 10).

Bedenler arası farkı toplumsal cinsiyet ikiliğine doğru çevirmede zorlanmadığı görülen Spinoza, varlığı kadın ve erkek olarak ayırıp erkeği akıl gücüyle donatmakta bir sorun görmez. Spinoza'da varlığın erkek olduğunu belirten Luce Irigaray'ın işaret ettiği üzere, erkek doğal olarak akıl gücü bakımından üstünlüğü nedeniyle varlık sahibi iken, kadın doğal olarak akıl gücü bakımından düşüklüğü nedeniyle erkeğin sahip olduğu varlıktan yoksun görülür. Fakat bir şeyin üstün olup olmadığına karar vermek için o şeyle birlikte başka bir şeyin varlığı zorunludur. Bu durumda, erkeğin üstünlüğü doğal olarak var kabul edilmeyen kadının varlığını gerektirdiğinden, gerçekte kadın erkeğin varlığının nedeni haline gelir. Erkek beden, kadın beden dolayısıyla varlığını keşfetme olanağına kavuşur (Irigaray, 2009: 156). Erkek bedenin hayal edilmesinde en az iki farklı bedenin varlığına ihtiyaç duyulan bu noktada varlığını keşfetme olanağının akıl yetersizliği ve güçsüzlüğü nedeniyle kadına değil erkeğe has bir şey olarak görüldüğü gözden kaçmaz. Kadın bedenin pasif, erkek bedenin ise aktif olarak hayal edildiği Spinoza'da akıl gücü, kendini Tanrı veya öz olarak hayal eden erkektir. Erkek, varlığında kadın bedenin rolünü görmezden gelerek, yani hiç kimse olmadan kendi kendini kavırıyor gibidir. Erkek bedenin her nedenden

bağımsız bu kavranışı karşısında kadının varlığı erkek bedeninin varlığına bağlanır. Belli bir form ve ideadan yoksun olan kadın, kendine yönelik bir kavrayıştan da yoksundur. Kendini de ötekini de kavrayamaz. Erkek ve erkeğin temsil ettiği dünyayla iletişime geçmek için erkekten dolayımlandır (Irigaray, 2009: 159-60).

Erkek Aklın Siyasal Tahakkümü ya da Kadının Değişmeyen Yazgısı

Modern siyasal teoride sözleşme sonucu kurulduğuna işaret edilen devlet, siyasal bir beden olarak hayal edilir. Bu bedenin imgelenme biçimi ile somut bedenlerin toplumsal imgelenme biçimi benzerdir. Siyasi ilişkiler alanı, belli türde erkek bedenler arasındaki ilişkiler alanı olarak kurulur. Diğer bir deyişle, siyasal beden sadece belli türdeki bedenleri temsil eder. Bu türdeki bedenlerin dışında kalanlar siyasal birlik açısından görünmezdir (Gatens, 2017: 165). Eril nitelikteki siyasal bedenin görmediği kadınlar doğa durumundan devlete geçişi başaramayan eksik varlıklar olarak kalmayı sürdürür.

Benzer şekilde siyasal birliği beden olarak tahayyül eden Spinoza'nın siyasal beden anlayışı, beden kavrayışından izler taşır. Spinoza açısından kolektif bir beden olan siyasal birliğin kendini anlama şekli, yani aklı bulunur. Bu akıl, siyasal birliğin bir bütün olarak korunması, yani birliğin varlığını sürdürme çabasında görünür olan güç veya kapasite olarak anlaşılabilir (Gatens, 2017: 170). Her varlığın hayatta kalma yönündeki çabası açısından ortaklaşmasının bir sonucu olan siyasal birlik veyahut beden, tekil bireylerin yetkinliklerini artırmalarına izin vermesi sebebiyle bir araya gelerek oluşturdukları bir bütünlüktür. Kökeninde duygulanımlar bulunur (Lordon, 2015: 32). Siyasal beden, aklın "bir beden ile diğeri arasında algılanan uyumlar ve uyumsuzluklar temelinde karşılaşmalar örgütlenme çabası"nın sonucudur (Gatens, 2017: 188). Herkesin kendisi için yararlı olanın peşinden gitmesini isteyen akıl, karşılaşmalar etrafında hareket eder. Karşılaşmaları düzenleyen bu çaba, benzer güçlerden oluşacak birliklerin ya da birlikte yaşamı düzenleyen toplumsal unsurların kurulmasına yol açar. Kendileri de bileşik olan insan bedenleri arasındaki ilişkiler karşılaşmaların içeriğini oluşturur (Lordon, 2015: 137). Başka cinsten bir gücün yardımı olmadan tek başına akıl, kendi gücünü ele geçirip varlığını sürekli kılamaz. Kendi başına sonlu bir varlık olduğu için kendisini varlıkta tutmaya gücü yetmez (Deleuze, 2013: 92, 265). Bu durumda siyasal bedenin, belli ilişkiler altında bedenlerin bir araya gelmesiyle mümkün olduğu söylenebilir. Bedenlerin bir araya gelmesini gerektirmesi, siyasal bedenin kurulan bir şey olarak yapaylığına işaret eder. Devlet, modern dönemdeki söz konusu yapay inşaların, yani kurumların bir örneğidir. Fakat tek örneği değildir, devlet içinde işleyen ve bedenler arası ilişkileri düzenleyen toplumsal cinsiyet de yapay bir icat olarak bedenler arası

ilişkilerin sonuçlarından biri olarak görülebilir. Devlet, devletteki alt kademe kurum ve kuruluşlar, yasalar, toplumsal bir norm olarak toplumsal cinsiyet insan bedenlerinin duygulanımlar arası ve duygular arası temasından doğar (Lordon, 2015: 198).

Mevzu bahis kurum ve kuruluşların kökeni olarak insan bedeninin duygulanımsallığına yapılan bu vurguya Spinoza'da insanın özsel olarak toplumsal bir varlık olmadığı iddiası eşlik eder. Daha ziyade varlıklarını artırmaya dönük çabaları sebebiyle insanlar kendilerini koruma ve güçlerini artırma arzusuyla başka insanlarla birleşerek ya da onları fethederek güçlerini ve haklarını artırdıklarına gördükleri için birlikler oluştururlar (Deleuze, 2011: 103; Gatens, 2017: 189). İnsanın iyiliği arzulanması nedeniyle bir insan için en yararlı şey aklın kılavuzluğunda yaşayan başka bir insandır. Ancak aklın kılavuzluğunda yaşayan insanlar doğal bir uyum içinde birlikte yaşarlar (Spinoza, 2012: 271). Daha fazla yetkinleştikleri için bir araya gelen insanların aklın güdümünden uzaklaşmaya açıklıkları onların kendilerinin üzerinde düzenleyici, emredici bir güç kurmalarına sebep olur. İnsanların varlıklarını artırmak üzere inşa ettikleri toplumun sürekliliğini sağlayan siyasal beden, insanların bireysel *conatus*larını, eş deyişle, çabalarını sınırlandıracak kurallara ihtiyaç duymalarının sonucudur (West, 2009: 113).

Monarşik ya da demokratik farklı biçimleri bulunan siyasal beden açısından en iyi siyasal beden, yani devlet, insanların hayvani düzeyde basitçe işlevlerini yerine getirerek yaşadığı devlet olmayıp, akılla, erdemle ve gerçek yaşamla tanımlanan bir yaşam alanıdır. Erdemin peşinde koşan her insan “kendisi için istediği iyiyi diğer insanlar için de isteyecektir” (Spinoza, 2012: 273). Aklın kılavuzluğunda olmaları sebebiyle erdemli insanlar güçlü iken aklıyla duygularını kontrol edemeyen, erdemsiz insanlar zayıftır. Zayıflık ise, bedenlerin güçleri bakımından sınıflandırılmasından da hatırlanacağı üzere, “insanın kendi dışındaki şeylere kapılıp gitmesine ses çıkaramayıştan, kendi kendine aldığı ve kendi doğasının talep ettiği kararlara göre davranmak yerine, dış dünyanın genel düzeninin talep ettiği davranışlarda bulunmak zorunda kalmasıdır” (Spinoza, 2012: 275). Erdemli insanlar güçlü iken erdemsiz insanlar zayıftır. Bu ayrımın kökeninde Spinoza'nın akıl bakımından ortaklaşan insanları aklın kılavuzluğunda yaşamayı başaranlar ve başaramayanlar, yani hayalin güdümündekiler diye ayırması yatar. İnsan varlıklarını kendi içinde güçlü ve zayıf, erkek ve kadın şeklinde hayal ettiğine daha önce değindiğimiz Spinoza, bu bakış açısının bir uzantısı olarak, iyi devletin kökenindeki iyi yurttaşları aklın kılavuzluğunda yaşayan güçlü erkekler olarak tarif eder. Akıllı erkekler dayanan devlet de doğal olarak eril nitelik sergiler. Zayıflık, kadın işidir. Kadınsı olan boş inanç ve merhamettir (Spinoza, 2012: 275). Kadınsı olan, boş inanç ve merhameti bir araya getiren bu yargıda hepsini kesen

şey, onların sağlam bir kafanın hükmü altında olmamalarıdır. Örneğin, insanlar ve hayvanlar arasındaki farkı vurgulayan Spinoza'ya göre, sağlam bir kafa bu farkı görür. Akıl, kendisine yararlı olanın kendi gibi olanlarla, yani insanlarla birleşmek olduğunu kavrar. İnsan, doğası kendisi gibi olanlarla birleşmelidir. “Güçlerini birleştiren insanların daha fazla iktidarı olur, doğa üzerinde her birinin tek başına sahip olduğundan daha fazla hakları olur. Güçlerini birleştiren insanların sayısı arttıkça, bu kişilerin sahip olduğu hak da artar” (Spinoza, 2007: 20).

Bireysel hak, bireyin erdemiyle, yani gücü ve kudretiyle tanımlanır. Bu durumda insanın vahşi hayvanlar üzerindeki hakkı başka bir insanın üzerindeki hakkından çok daha fazladır. Hayvanların da hisseden varlıklar olmaları insanın kendi çıkarını düşünüp onları kullanmasını engellemez. Aksine *conatus* ve erdem gereği kendisini hayvanlardan ayrı görmesi gereken insan onları varlığını artıracak şekilde kullanabilmelidir. Hayvanların doğası ve duyguları ile insan doğası ve duyguları birbirinden farklıdır:

Doğada insandan başka aklıyla gurur duyduğumuz, dostluğunu kazanmaya... çalıştığımız başka bir birey yoktur. Bu yüzden Doğa'da insandan başka hangi canlı olursa olsun, kendi yararımızı gözetme ilkemiz onu da gözetmemizi bizden beklemez. Bunun yerine bize hayrı dokunacaksa onu korumamızı, dokunmayacaksa yok etmemizi söyler ya da bir şekilde kendi yaşantımıza uygun hale getirmeyi (Spinoza, 2012: 320).

Daha önce insan bedeninin farklı doğadaki pek çok parçadan oluşan bir bileşik olarak algılandığına işaret ettiğimiz Spinoza için bu farklılık o nispette farklı besinler gerektirir. Bu nedenle bedensel gıdaların kaynaklarından biri olan hayvanlar üzerinde tahakküm uygulamak ve onların hayatına son vermek insan açısından tamamen zararlı değildir (Spinoza, 2012: 321). Zira ancak farklı gıdaları tüketerek insanın bedeni ve zihni işlevini yerine getirebilir. Bedenin işlevini yerine getirmesine yardımcı olan her şey iyidir, insanın kudretini beslediği için insanda sevinç yaratır. Sevinç ise insanın güçlenmesi anlamına gelir. İnsan, gücünü bilgeliğinden alır. Bilgelik, zihnin akıl dolayımıyla bedenin upuygun fikrine sahip olmasının, onu gerçekliğine uygun bir şekilde düşünmesinin bir çıktısı olan bilgiden gelir.

İnsan varlığını yöneten aklın kılavuzluğunda yaşamayan, yani bilge olmayan, hayal gücünün güdümündeki kişi zayıflık gösterir. Akıllı ve uygun fikirleri olan özgür kişinin aksine dış koşulları kavramada yetersizdir (Grassi, 2009: 148). Yetersiz kavrayış gücündeki zayıf insan umut ve korku arasında salınır. Kadınların doğal olarak zayıf varlıklar olduğuna işaret eden Spinoza'ya göre, umut ve korku gibi duygular eksik bir bilgi ve zihinsel yetersizlik göstergesidir. Zihinsel zayıflığa işaret eder:

Biz aklın kılavuzluğunda yaşamaya çaba harcadıkça daha az umuda bağlanır ve kendimizi de korkudan o denli arındırmış oluruz; böylece elimizden geldiğince kaderimize hâkim olmaya ve aklın kesin kararlarına uygun şekilde davranmaya özen gösteririz (Spinoza, 2012: 287).

Zayıflığın kadın işi olduğunu belirterek kadınların zayıf varlıklar olduğuna işaret eden Spinoza, onları akılla duyguları düzenleyebilme kapasitesinin dışına iter: kadınlar, erdem bakımından eksiktirler. Zira erdem temeline aklın kılavuzluğu ve gerçeği yansıtan upuygun fikir bulunur. Aklının kılavuzundaki biri kendi varlığını korumak için elinden geleni yapar. Erdemli davranamayan biri, zihinsel olarak çok zayıftır (Spinoza, 2012: 293). Aşırı derecede kibir, kendini aşağılama zihinsel zayıflık örnekleridir. İnsanın yararına olmayan bu tür duygular kötü duygudur (Spinoza, 2012: 296). Kötü duygulara göre davranmak, akıllı hareket etmemektir. Aklın kılavuzluğundaki kişi, salt duygularıyla ya da sanılarıyla hareket eden kişiden oldukça farklı bir yaşam sürer. Salt duygu ya da sanılarıyla, yani birinci tür bilginin hükmü altında yaşayan biri bilgisine sahip olmadığı eylemlerde bulunurken, akılla hareket eden kişi başkalarının değil kendi isteklerine göre hareket eder ve yaşamda çok önemli olduğunu bildiğini, bu yüzden de her şeyden çok istediğini yapar. Aklın kılavuzluğundaki yaşam karşısında duygularının, sanısının, genel olarak hayali olanın güdümündeki kişi köle iken aklın güdümündeki kişi özgürdür (Spinoza, 2012: 306). İnsanın duygularını yönetmedeki ve denetlemedeki acizliğinin kölelik olarak görüldüğü (Spinoza, 2012: 237) bu durumda zayıflığı sebebiyle kadının yaşamı kölece bir yaşam olurken aklının hakimiyetinde yaşam sürmekte doğal olarak üstün görülen, güçlü erkeğin yaşamı ise özgürdür.

Kendi kendine yeten, bağımsız bir devleti kurabilme ve yönetip sürekliliğini sağlayabilme yetisini güçlü erkeklere tahsis eden Spinoza'ya göre, ancak bu şekilde kadınlar ve erkekler bir arada barış içinde yaşayabilir. Devlet özgür kalıp başka devletlerin tahakkümünden kurtulabilir. Aklın kılavuzluğundan uzakta konumlanan, zayıf varlıklar olarak kadınların yönetimi altında erkeklerin ve kadınların birlikte yaşaması imkânsızdır. "Deneyim bana gündelik hayatta karşılaşılan sıradan şeylerin tümüyle boş ve anlamsız olduğunu öğretti" diyerek (Spinoza, 2015: 39) kadının siyasal yaşamdaki yerine yönelik düşüncelerini geliştirirken 'deneyim' nosyonundan, yani gerçeklikten yararlandığını belirten Spinoza kadınların üstünlüğü ve hakimiyeti altındaki bir yaşamın barışçıl bir yaşam olmayacağını 'hayal eder.' Genel olarak bakıldığında, dünyadaki tüm milletlerde erkekler yöneticidir ve cinsiyetler barış içinde yaşarlar. Ayrıca tarihte kadınların yönetimi olarak Spinoza'nın verdiği tek örnekte, Amazonların kadın yönetiminde, erkekler tamamen dışlanmıştır. Onların siyasal birliğinde erkeklerin yeri kaybedilmiştir (Spinoza, 2007: 111). Bu örnekten hareketle,

kadınların yöneteceği siyasal bütünde, erkeklerin varlığı tehlikeye gireceği için, kadınlarla erkeklerin bir araya gelerek yetkin siyasal bedeni kurmaları mümkün olamaz.

Her varlığın doğasının bütün farklarına rağmen belirli açılardan paralel olduğunu teşhis eden Spinoza, kadınların siyasal kapasiteden yoksunluğunu temellendirmek amacıyla, bu paralelliğin kadınları ve erkekleri bir araya getirmeye yetmediğini ileri sürmek zorunda kalır. Doğal olarak birbirinden farklılaşan kadınlar ve erkekler arasında kadınlar yine doğal olarak yönetilmesi gereken statüsüne hapsedilir. Erkeklerin kadınlar üzerindeki tahakkümünün gerçekliğini sahip olduğu kadın imgesiyle birleştiren Spinoza burada hayali inancının peşinden gider. Yani özgür ve eşit bir yaşamın kuruluşunda kadın bedenini, ikinci tür bilgi ışığında bütün insan bedenleri arasında bir beden olarak görmek yerine, birinci tür bilgi düzeyinde kalarak ‘kadın’ bedeni olarak hayal eder. Oysa beden hakkında düşünmek ile bedeni hayal etmek arasında, Spinoza’nın bilgi türlerini tartışırken işaret ettiği üzere, insanların birlikte yaşamını köleliğe ya da özgürlüğe sürükleyecek derecede derinlemesine bir fark bulunur. “Filozoflar insanları oldukları gibi değil, kendileri nasıl olmalarını istiyorlarsa öyle tasarlarlar” diyerek bu yüzden filozofların etik yerine yergi yazdığına ve gerçekçi olmayan ütöpik bir siyaset tasarladıklarına işaret eden Spinoza, kadınlara ve kadın bedenine dair tasavvuruyla gerçekçi siyaset tasarısından uzaklaşır (Spinoza, 2007: 12). Okuyucuya iyi bir argüman sunmak yerine ampirik örneklerle dayanarak kendi tikel gözlemini evrensel hakiki bir fikir diye sunar. Kadınları erkeklerin iktidarı altında hayal eder, inancını hikayelerle destekler (Lord, 2011: 1092). Sosyal ve siyasal yaşamda kadınların bağımlı konumlarından hareketle zayıf bir kadın imgesi yaratır. Kendi ‘zayıf’ kadın imgesini takip ederek siyasal yaşamda kadınların erkeklerden eşitsiz statüsünü ‘doğal olarak’ olumlar. Yani kadınların sosyal yaşamdaki durumlarına dayanarak onlara belirli bir ‘doğa’ tahsis eder. Söz konusu tahsiste, kadınların erkeklere tabiiyetinin kültüre veya tarihe göre değişmeyen, evrensel bir mesele olduğu fikri işlevseldir (Lord, 2011: 1089). Bu hayalde kadın, duygusal bir varlık olarak tutkularının güdümündedir ve sahip olduğu şiddetli tutku erkekleri ona çeker. Tutkuları ve arzuları dışlayan konsensüs alanı olarak siyasal uzama ait görülmemesi bu sebeple doğaldır (Duroux, 1992: 106). İnsan etkinliklerine dayanan bir alan olan siyasal uzamda dış cisimlerin etkisi altında kalan pasif insanların yeri yoktur. Aksine karşılaşmalarını akıl dolayımıyla yöneten, etkin insanlar ancak siyaset yapabilir. Kendinde cinsiyeti bulunmayan bedenin karşılaşmalarla şekillenmesi nedeniyle ne yapacağını asla tam olarak bilemeyeceğimizi söylemeye izin veren Spinoza, sosyal ve siyasal yaşam söz konusu olduğunda aynı bedenlerin kapasitelerini sınırlandırmaya gitmekte bir sorun görmez, kadınlarla erkeklerin

eşit statüde yönetimde bulunmalarını düşünemez. Zira, böyle bir yaşam aklın kılavuzluğundan uzak yaşam anlamına gelir. Akıldan ziyade tutkuların ve genel olarak duygularının güdümündeki insanların uzlaşma ve bir arada yaşama olanağı yoktur. Başka bir deyişle Spinoza için aklın güdümündeki insanların sadece birlikte yaşamı becerebilmesi söz konusudur (Duroux, 1992: 115). Gerçekçi ve etik bir siyasetin inşasında deneyim nosyonuna yaptığı 'akılcı' vurguya rağmen, kadınlara dair sahip olduğu imgeyi gerçekliği tartışmalı olan Amazon kadınları örneğiyle destekleme ihtiyacı duyar. Düşünürün bir anlatı olan ve gerçekliği tartışılan, yani upuygun olmayan bir bilgi etrafında kadınların bireysel, sosyal ve siyasal doğasını ve konumunu meşrulaştırmaya çalışması, Spinoza'nın çalışmalarında işaret ettiği ve hatta kendisinin de mağduru olduğu hâkim düzenin upuygun olmayan bilgi etrafında işleyen düzeyine inmesine ve bu düzeyde kalmayı özgür ve eşit bir yaşam açısından savunmasına neden olur. Oysa düşünürün kendisinin de çalışmalarında birçok yerde işaret ettiği gibi, birinci tür bilgi, yani hayal gücü etrafında kurulan yaşam özgür ve eşit değil, köleliğe dayanan, eşitsizliği yeniden üreten, insanların akıllarının güdümünde olmadıkları, bunun yerine dış güçlerin kontrolü altında olup, umut ve korku arasında salındıkları bir yaşamı doğurur ve besler.

Bir kere kadın bedenine dair varsayımlarında aklın ve bilgeliğin yerine hayal gücünün işlediği upuygun olmayan fikirleri koyan Spinoza, hayal ettiği kadın bedeni fikrini kadın doğası varsayımlarıyla temellendirmeyi sürdürür. Doğal olarak kadınlardan güçlü olan erkekler, kadınlar karşısında bu güçlerini kaybedip duygularının kölesi olabilirler. Kadınlar zaten zihinsel bakımından güçsüz oldukları için kölece bir yaşam sürdürüklerinden sonuçta siyasal birlik zorunlu olarak köleleşir. Ayrıca kadınlar, erkeklerin zayıf noktasıdır. Diğer bir deyişle, erkekler kadınlara yönelik duygularında zayıflığa kapılır. Bu zayıflıkları erkekleri güçlü kadınların düşüncelerini yönetmekten alı koyar. Zayıf erkekler güçlü kadınları idare edemezler. Bütün bunlar sebebiyle Spinoza'da doğal olarak kadınlar erkeklerden daha az hakka sahip olur. Kadınlar ve erkekler doğal olarak eşit olamaz. Spinoza'da doğal olarak eşit olmak "güç ve hak öğeleri olan ruhsal güce ve zihinsel niteliklere aynı derecede sahip olmaktır" (Spinoza, 2007: 111). Kadınlar ve erkekler doğal olarak eşit olsaydılar bunun pratikte mutlaka deneyimleneceğine işaret eden Spinoza pratikte görülmeyen bu durumu 'doğa'ya bağlar (Spinoza, 2007: 111).

Doğal olarak kadınların yönetmesi değil yönetilmesi gerektiğine yönelik düşüncelerini, erkeklerden zihinsel açıdan farklılaşmalarına bağlayıp bu farkı erkekler lehine 'üstünlük' halesiyle donatan Spinoza, düşüncelerini kadının pratikteki yönetilen statüsüyle pekiştirmek ister. Doğa ile pratiği birbirlerini gerekçelendirmek üzere kullanır. Yaşamın farklı yerlerinde farklı rolleri olan

kadının hep tâbi pozisyonda olduğunu görür. Yaşam alanı ev içiyle sınırlanan kadının rolleri ev içi ilişkiler etrafında belirlenir. Temel sistemi ataerkil olan hane içinde kadının kendi başına varlığı söz konusu değildir. Erkeğin karısı, çocukların annesi gibi roller etrafında erkeğe bağımlı bir şekilde var olur. Aile ve evlilik dolayısıyla var olan kadınlar ekonomik açıdan da bağımlıdırlar. Kadınların bağımlılıklarının siyasal açıdan sonuçları olur. “Kadınlar ekonomik olarak kocalarına bağlı oldukları sürece ne evliliğin mikro ekonomisinde ne de daha geniş siyasal toplulukta iktidarı paylaşabilirler” (Lord, 2011: 1087). Spinoza’da kadınların kocalarının kontrolü altında olmaları, bağımsız varlıktan yoksunlukları onları yurttaşlığın dışında tutmak için gerekçe haline gelir. Spinoza’ya bakılırsa, kadının bağımlı yapısı onun zihinsel güçsüzlüğünden gelir, maruz kaldığı yapının bu durumla bir ilgisi yoktur. Diğer bir deyişle Spinoza, iktidarın dağıtımını cinsel farka, daha yerinde bir ifadeyle, toplumsal cinsiyet rollerine göre belirleyen tarihsel koşulları görmezden gelir (Lord, 2011: 1087). Oysa kadının bağımlılığı veyahut tabiiyeti mevcut toplumsal ve siyasal yapıların bir sonucu olarak görülebilir (Duroux, 1992: 119). Bunun tersine Spinoza, siyasal yapıyı olduğu haliyle tutmada işlevselleşen, toplumsal düzenin temellerinden biri ve bedenlerin hâkim hayal edilme şekli olan toplumsal cinsiyet mefhumunun varsayımlarını sorgulamadan bırakır. Kadınların bağımlı konumunun kadın imgesiyle olan bağlantısını dikkate almaz. Bu durum toplumsal cinsiyet rollerinin Spinoza düşüncesinde yeniden üretimiyle sonuçlanır. Diğer bir deyişle, zihin ve beden etrafında ayrıntılı bir şekilde analiz ettiği insan varlığına ilişkin okuyucuya uygun fikirler aktarmaya çalışan Spinoza’da, sıra bedenlerin toplumsal cinsiyet dolayısıyla maruz kaldığı toplumsal ve siyasal ayrımcılığın değerlendirilmesine geldiğinde, söz konusu uygun fikirlerin yerini upuygun olmayan fikirlerin, yani hayalin güdümünün aldığı görülür. Kadın, durdurulması imkânsız tutkular alanıdır ve kadının her şeyi yıkıp geçen, düzeni tehdit eden tutkulu yapısı karşısında çözüm bir kurum olan ve akli temsil eden evliliştir (Duroux, 1992: 119). Evlilikte de koca, efendi olarak bağımsız konumda iken karı bağımlı konumdadır. Kadın evlilik dolayısıyla tanımlandığı sürece kocası üzerinden varlık kazanır. Kadının tabiiyeti, bağımsızlığı şart koşan siyasal alandan onun dışlanma nedeni haline gelir. Böylelikle Spinoza gerçekçi, dolayısıyla akli bir şekilde ele almaya çalıştığını iddia ettiği insan varlığının bedenini, son durumda toplumsal cinsiyetin bedenleri hayal ettiği şekilde hayal eder. Erkeğin iktidarı altındaki tutkulu kadın hayali, kadının yurttaşlık hakkını görmezden gelmeyi gerekçelendirirken toplumsal ve siyasal bağımlılığını doğallaştırır.

Nitekim zihinsel açıdan güçsüz hayal edilen kadının rolleri de bu hayal etrafında şekillenir: Spinoza’da doğası gereği kadın hep erkeği baştan çıkaran, çıplak yaşam düzeyinde kalan bir imgedir. Yani, hayali bir inanç olup, rasyonel olarak bilinen bir hakikatin yerini tutmaz (Lord, 2011: 1093). Kadının ona tehdit olduğuna

işaret edilen erkek imgesi ise çıplak yaşamdan iyi yaşama geçmeyi başarmış, mükemmel bir varlık gibidir. Kadın, doğal olarak güçlü erkeğin sürekli peşinde koşup onun varlığını azaltan bir virüse benzer. Erkek, kadına genellikle iştah sebebiyle aşk duyar. Kadın güzel olduğu ölçüde zihinsel nitelikleri ve bilgeliği bakımından erkek tarafından değerli görülür. Erkek, sevdiği kadının kendisinden başkasını tercih etmesine katlanamaz. Sonuçta barış için büyük zarar vermeden kadınlarla erkeklerin eşit hükümlanlığı tesis edilemez (Spinoza, 2007: 111).

Bir siyasal birliğin barış içindeki yaşamının sürmesi eşitsiz ve tahakkümcü yapının değiştirilmesi bir yana, korunmasına bağlıdır. Bu durumda Spinoza için barış, erkekler arası bir barış olup, erkeklerin gücünün ayakta kalmasının yolu kadınların siyasal yaşamdan dışlanmasıdır. Kadın bedeninin hayaliyle siyasal birliğin kuruluş biçiminin gerekçelendirildiği bu durumda Spinoza'nın hedefi, güçsüz kadın varlığının erkek tarafından kontrol edilmesi, böylelikle erkeğin güçsüzlüğe savrulmasının engellenmesidir. Ancak bu sayede erkeğin gücü sürekli korunabilir. Deneyimler etrafında kadının, bağımlı konumundan hareketle siyasal hayattan dışlanıyor gibi görüldüğü bu muhakeme "kadınların erkeklerle doğal olarak eşit haklara sahip olmadığı" önermesiyle taçlanır ve Spinoza felsefesi kendi içinde çatışmayı sürdürür. Zira Spinoza'da doğanın cinsiyeti yoktur. Sadece güç ve kudret farkları vardır ve bu farklar etrafında varlıklar birbiriyle ilişkiye girer. Fakat siyasal yaşama doğru gelindiğinde güç ve kudret farklarının toplumsal cinsiyet kazandığı görülür. Söz konusu toplumsal cinsiyet ile davranış ve yaşam biçimleri arasında 'doğal' bir paralellik kurulur. Kadın imgesi geleneklere uygun bir şekilde tabiiyet imgesiyle birleşir ve kadınlarla erkekler arasındaki iktidar, güç ve kudret farkı doğallaşır (Lord, 2011: 1089). Böylelikle Spinoza düşüncesinde, günümüzde pratiklerle kurulduğu kabul edilen toplumsal cinsiyet söylemi insan doğasının bir parçası haline gelerek pekişir. Ne yapacağını bilemeyeceğimiz olanaklar kümesi beden toplumsal cinsiyet söylemi duvarını aşamaz.

Siyasal yaşam açısından kadınların doğal olarak ikincil statüsünü ilan ederken Spinoza, zihin ve beden, akıl ve duygu ikiliğini üreten duygusal dinamiğe kurban gitmiş gibi görünür. Erkekler özgür varlıklar olarak resmedilirken, rasyonel davranışın belirleyici unsuru olan insan varlığının diğer varlıklarla birlikte var olduğu gerçeği geride kalır. Yaşamda her bir hücrenin birlikte mevcudiyeti ve birbirine bağlılığı görüşünün yerini erkek bireyin özgürlüğü illüzyonu alır. Ne var ki, erkeklerin özgürlüğü, gerçekliğin birden fazla unsurun bir araya gelmesiyle kurulduğu hakikati karşısında özgür iradeyi reddeden Spinoza'nın kendisinden hareketle, bir yanılsamadır. Fakat bu yanılsama Spinoza'da kadınların acı çekme, yönetilme kaynağı olur. Spinoza, yönetici erkeğin pozisyonunu kadın karşısında onu daha özgür bir noktada konumlandırarak korur. Erkeğin mutlak anlamda özgür olduğu illüzyonunu sürdürmek için varlığını kadına borçlu olduğunu inkâr

eder (Irigaray, 2009: 155). Bağılı pozisyona geri çekilen kadın kendi için değil, sadece erkekler için var olur. Kadının kendisi için var olduğunu kabul etmek, erkeğin doğası içinde kapsanamaması ve erkeğin varlığının dışsal koşulu haline gelmesi anlamına gelir (Yeomans, 2003: 66). Böylelikle genel varlık açısından zihin ve bedeni bir arada düşünen Spinoza, kadına dair kavrayışında zihin ve beden ikiliğine geri döner. Bu ikiliğin toplumsal ve siyasal yansımaları erkek ayrıcalığının yeniden üretimi olur (Donovan, 2009: 166-7).

Bedensel görevler, bu görevlerin vücut bulduğu hane içi yaşam kadının dünyası olur. Erkek ve kadın arasındaki geleneksel iş bölümü sürdürülür. Kadın siyasal yaşamdan, bu yaşama onu hazırlayacak eğitim gibi olanaklardan dışlanır (Gullan-Whur, 2008: 8). Zira kadının zayıf doğasını kontrol etmeyi öğrenmesini sağlayacak olanaklar geleneksel bağımlılık ilişkilerini yerinden eder. Erkek ve kadın arasındaki erkek merkezli bağımlılık ilişkisinin bozulması, erkek ve kadının ayrılması, erkeğin aşağılanması anlamına gelir. Kadın, erkeğin özgürlüğüne tehditten fazlası değildir (Yeomans, 2003: 66). Ne var ki, kadın karşısında, özellikle de güçlü kadın karşısında zayıflık gösteren erkek, gerçekte ilahi özgürlük hakkından yoksundur. Zira bu özgürlüğe yanıt verecek iktidarı, varlığın en az iki şey arasından mevcut bulması ve zorunluluk tarafından belirlenmesi gereği eksiktir. Onu sınırlayan bir şey mutlaka olacağı için erkek insanın mutlak otorite olarak saygı duyulma hakkı bulunmaz. Fakat özgürlük illüzyonunda ısrar eden erkek, bu illüzyonu karşılayacak gerçeklikten yoksun olduğu için, ev içi şiddetin tekrara dayanan doğasını siyasal uzamda somutlaştırır. Erkeğin özgürlük yanılması, kadının sadece erkek için var olduğu görüşünün sürdürülmesine bağlıdır. Kadının sadece erkek için var olduğu yargısı erkeğin bütün güç ve iktidar eylemlerinin temelidir (Yeomans, 2003: 67). Kadın ve erkek arasındaki duygusal yakınlık, aşk olsa bile, erkeğin özgürlük yanılması nedeniyle eninde sonunda ilişkileri nefrete ve düşmanlığa döner. Bu nedenle Spinoza *Etika*'da "ruhun özgürlüğünden başka hiçbir neden kabul etmeyen bütün aşk düşmanlığa döner" der (akt. Yeomans, 2003: 67). Oysa sadece erkeğin ötekisi olarak var olmayan kadın, varlıklar arasında bir varlıktır. Salt kendi olarak var olmayıp kimliği asla sabit değildir. "Kadın varlığının ufku başka bir çocuğun ve başka bir aşkın olanağına hep açıktır" (Yeomans, 2003: 67). Kadın da doğal durumdan siyasal yaşama geçmek ister, fakat bu geçiş eril siyasal beden tarafından güç kaybı olarak yorumlandığı için zorlaştırılır. Erkekler tarafından erkeğe bağımlı ve zayıf hayal edilen imgesel bedeniyle kadın, bu imgeyi kesintiye uğrattığında şiddet nesnesi haline gelir. Siyasal yaşamdan ev içine doğru geniş bir uzama yayılan, kadının maruz kaldığı ev içi şiddetin ve genel olarak şiddetin çözümü ise sadece Tanrı hariç hiçbir varlığın kendi kendinin nedeni olmadığını, yani özgür olmadığını kavramaktır.

Sonuç

Bedenlerin etkileyen ve etkilenen, duygulanımsal karakteri dolayısıyla varlığın kurulan bir şey olduğunu görmemize izin veren Spinoza, bu sebeple düşünce tarihinde kendine özgü bir yer edinir. Spinoza'nın söz konusu özgüllüğünü kadınların sosyal ve siyasal yaşamdaki rollerini ele alırken de sürdürmesi beklenir. Yani, varlığın kuruluşunda işleyen duygulanımsallık gereği Spinoza, kadınların siyasal yaşamdaki varlığını kabul etmelidir. Fakat Spinoza'nın *Politik İnceleme*'nin sonunda demokrasiyi ele alırken sarf ettiği cümleler ve genel olarak eserlerinde çizdiği kadın imgesi bunun aksini gösterir. Gücünü kendi yönteminden alan Spinoza felsefesi 'deneyim' nosyonuna sığınırken, kadının varlığının kavranması sırasında verili toplumsal cinsiyet söylemine dayanıp onu doğrular. Siyasal iktidarın 'eril' niteliğini koruyan Spinoza'ya göre, kadınlar doğal olarak erkeklerin tahakkümü ve yönetimi altındadır.

Spinoza'nın beden, zihin ve bilgi kavrayışı ekseninde kadın ve siyaset meselesini açıklığa kavuşturmaya çabalayan bu çalışma, Spinoza'nın neden kadınların siyasal yaşamdan dışlanmasını 'doğal' bir mesele olarak kabul ettiği sorusundan yola çıktı. Zihin ve bedeni paralel olarak kavramasının sonucu olarak kadın bedenine 'zayıf', erkek bedenine 'güçlü' bir rol verdiği görülen Spinoza'nın zihin gücü bakımından da insanları benzer şekilde ayırdığı söylenebilir. Zayıf olan kadınların zihinsel kapasitesi zayıf iken güçlü olan erkeklerin zihinsel kapasitesi güçlüdür. Böylelikle, varlığı ele alırken yetkinlikleri bakımından farklılıklarını vurgulayan ve bu farkın onları eşitsiz konumlandırmaya izin vermediğine dikkat çeken Spinoza'nın sıra insanların barış içinde bir arada yaşaması meselesine geldiğinde söz konusu yetkinlik farkına toplumsal cinsiyet kazandırdığı görülür. Buna bağlı olarak bir cinsiyetin (kadın) diğer cinsiyetin (erkek) hükmüne bağlanması gündeme gelir.

Spinoza'nın kadınların [siyasi] haklarını temelde üç noktadan reddettiği söylenebilir. Öncelikle siyasal alanın aktörlerinin herhangi bir tabiiyet zinciri olmamalıdır. Ancak bu şekilde siyasal birlik özgürlüğünü koruyabilir. Oysa hizmetçiler ve çocuklar gibi kadınlar da erkeklere tabidir. Bağımlı konumları nedeniyle özgür yurttaş etkinliklerini yerine getirmekten uzaktırlar. Tâbi konumları nedeniyle siyasal yaşamdan dışlanmaları gerekir. İkincisi, kadınlar toplumsal bağımlı konumlarının yanı sıra doğal olarak akıl gücü bakımından erkeğin gerisindedir. Akıl gücü veyahut zihinsel kapasitesi erkeğe göre zayıf olan kadın doğal olarak erkeğin idaresi altında olmalıdır. Kadının sosyal ve siyasal bağımlılığı onun doğası yüzündendir. Üçüncü ve son olarak, kadının varlığı tutkularına ve genel itibarıyla duygularına göre şekillenir. Akıl gücü zayıf olup, kontrolsüz tutkularının güdümündeki kadın, erkeklerin siyasal

kararlarını irrasyonel hale getirmede başarılıdır (Gullan-Whur, 2008: 2). Sonuçta Spinoza'nın kadın imgesi, özgür, akli ve güçlü insanların uzamı olan siyasal beden varlığına bir tehdit haline gelir. Spinoza'da soyut şeyleri düşünmekten yoksun olduğu hayal edilen kadın rasyonel karar almada zihinsel olarak yetersiz diye kabul edilir (Matheron, 1977: 193). Gücsüz kadının tek işlevi erkeğin varlığını sürdürmesinde rol sahibi olmaktır. Kadın, bunun dışında otonom bir varlıktan yoksundur. Böylelikle düşünce tarihinde yöntemi, varlığı ve insan varlığını kavrayış biçimi açısından kendine özgü bir yeri olan Spinoza son durumda toplumsal cinsiyet söylemine takılı kalır. Siyasal birliği ve birliğin sürekliliğini erkeğin ve dolayısıyla toplumsal cinsiyet söyleminin belirleyiciliğine teslim eder.

Oysa mevcut yapıda iktidar ilişkilerinin seyrini belirleyen şeylerin başında toplumsal cinsiyet söylemi gelir. İktidarın nasıl paylaşıldığına bağlı olarak siyasal birliğin niteliği belirir. Bedenlere sabit roller atayarak insanların kimliğini kuran toplumsal cinsiyet söyleminin siyasal yaşamı nasıl gölgelediğini sorunsallaştırmadan barışın, özgür, eşit ve adil bir siyasal birliğin kurulma olanağı bulunmaz. Zira toplumsal cinsiyet söyleminin içinden bakıldığında her bir bedene uygun cinsiyet rolleri bulunur. Bu roller bedenlerin eşitsiz ve hiyerarşik konumlanışını yeniden üretir. Toplumsal cinsiyet rollerinin taşındığı siyasal uzamda iktidar ilişkileri de toplumsal cinsiyet rollerinin kabullerine göre biçimlenir. Doğal olarak zihinsel kapasitesi yüksek ve üstün bir varlık olarak hayal edilen erkek iktidarın sahibi haline gelirken, erkek karşısında yine doğal olarak zayıf kabul edilen kadının siyasal bir rolü tahayyül edilemez. Kadının siyasal alandan dışlanmasında işlevselleşen toplumsal cinsiyet söyleminin içinde kalındığı sürece kadının erkek karşısındaki ikincil konumunun değişmesi ve iktidarı paylaşması mümkün olamaz. Son durumda bu söylemin içinde kaldığı görülen Spinoza'nın bedenleri özgüllüğü içinde değerlendirmeye izin veren felsefesinin özgürleşme, barış içinde bir arada yaşam açısından bir anlamı bulunmasına rağmen bu anlam siyasal birlik ve kadın arasında kurulan olumsuz ilişki ile sakatlanır. Beden, toplumsal cinsiyet rollerinin sınırlarına hapsolür.

Sonnot

¹ Spinoza düşüncesinde her şeyin kaynağında bulunan töz, sonsuzdur. Sonsuz olduğu için de tözden sonsuz sayıda şeyler çıkar. Tözden çıkan ve tözün kendisini ifade ettiği şeyleri sıfat ve tavır olarak adlandıran Spinoza açısından tözün sıfat ve tavırları da sonsuzdur. Düşünce ve yer kaplama veyahut ruh ve madde tözün insan tarafından kavranabilen iki sıfatıdır. Her sıfat sonsuz değişim ve görünümlemlerle var olur. Aynı ayrı her bir nesne tözün bir belirlenimi, yani ifadesinden fazlası değildir. Ruhun ve maddenin her bir tavrı ya da ifadesi, tözün ortaya çıkma şeklidir. Aynı tözü ifade ettikleri için ruh ve

madde birbirine paralel bulunur. Maddi dünyadaki her şeyin ruhsal dünyada bir karşılığı vardır. Tözün bir ifadesi olan, ruh ve bedenden oluşan insan hem yer kaplayan, bedensel bir varlık hem de ruhsal, düşünen bir varlık olarak tözün ifadesidir (Spinoza, 2011: 77-78). Spinoza açısından insan, bedenler ve düşünme tavırlarından başka hiçbir tikel şeyi duymaz ya da tasarlamaz. Sevgi, arzu, vb. ruhun her bir duygulanışı birer düşünme tavrıdır ve düşünme tavrı, bir şeyin fikri olarak belirir. Ruhun duygulanışına paralel olarak beden de birçok tarzda duygulanır (Spinoza, 2011: 79). İnsan ruhunu oluşturan fikrin nesnesi bedendir. Beden de tözün sıfatı olan uzamın tavrını ifade eder. Beden insan ruhunun nesnesi olduğu için bedenin duygulanışlarının fikirleri ruhta bulunur (Spinoza, 2011: s. 89).

Kaynakça

Aytaç Ahmet M (2011). *Kitlelerin Ruhunu: Siyasal ve Sosyal Kuramda Kalabalık Tahayyülleri*, Ankara: Dipnot.

Butler J (2010). *Cinsiyet Belası Feminizm ve Kimliğin Alt Üst Edilmesi*, çev. Başak Ertür, İstanbul: Metis.

Butler J (2014). *Bela Bedenler*, çev. Cüneyt Çakırlar ve Zeynep Talay, İstanbul: Pinhan.

Copleston F (2013). *Spinoza*, çev. Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea.

Deleuze G (2011). *Spinoza: Pratik Felsefe*, çev. Ulus Baker ve Alber Nahum, İstanbul: Norgunk.

Deleuze G (2013). *Spinoza ve İfade Problemi*, çev. Alber Nahum, İstanbul: Norgunk.

Donovan S (2009). Re-reading Irigaray's Spinoza. İçinde: *Feminist Interpretations of Benedict Spinoza*, M Gatens (der), Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, ss. 165-188.

Duroux F (1992). Des Passions et De La Compétence Politique, *Les Cahiers du GRIF*, No: 46, ss. 103-124. http://www.persee.fr/doc/grif_0770-6081_1992_num_46_1_1864 [erişim tarihi: 01.09.2020].

Ergün R (2011). Spinoza'da Kadın ve Kadınların Spinozası. İçinde: Ergün R ve C B Akal(der) *Kimlik Bedenin Hapishanesidir Spinoza Üzerine Yazılar ve Söyleşiler*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, ss. 11-27.

Gatens M (2017). *İmgesel Bedenler: Etik, Güç ve Bedensellik*, çev. Dilan Eren, İstanbul: Otonom.

Gatens M ve G Lloyd (1999), *Collective Imaginings: Spinoza, Past and Present*, London: Routledge.

Grassi P (2009). Adam and the Serpent: Everyman and the Imagination. İçinde: M Gatens (der), *Feminist Interpretations of Benedict Spinoza*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 145-154.

Gullan-Whur M (2008). Spinoza and the Equality of Women, *Theoria*, cilt: 68, sayı: 2, <https://spinozaauthor.wordpress.com/books-by-spinozaauthor-margaret-gullan-whur/spinoza-and-the-equality-of-women/> [erişim tarihi: 01.01.2020].

Irigaray L (2009). The Envelope: A Reading of Spinoza's Ethics, 'Of God'. İçinde: M Gatens (der), *Feminist Interpretations of Benedict Spinoza*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 155-164.

Lloyd G (2009). Dominance and Difference: A Spinozistic Alternative to the Distinction Between Sex and Gender. İçinde: M Gatens (der), *Feminist Interpretations of Benedict Spinoza*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 29-42.

Lord B (2011). Disempowered by Nature: Spinoza on The Political Capabilities of Women, *British Journal for the History of Philosophy*, Cilt: 19, Sayı:6, 1085-1106.

Lordon F (2015). *Imperium Structures et Affets des Corps Politiques*, Paris: La Fabrique Éditions.

Matheron A (1977). Femmes et Serviteurs dans la Democratie Spinoziste, *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger*, cilt:167, sayı:2, 181-200.

Spinoz B (2007). *Politik İnceleme*, çev. Murat Erşen, Ankara: Dost.

Spinoza B (2010). *Teolojik-Politik İnceleme*, çev. Cemal B. Akal ve Reyda Ergün, Ankara: Dost.

Spinoza B (2011). *Etika*, çev. Hilmi Ziya Ülken, Ankara: Dost.

Spinoza B (2012). *Ethica*, çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Kabalci.

Spinoza B (2015). *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme*, çev. Emine Ayhan, Ankara: Dost.

West D (2009). Reason, Sexuality and the Self in Spinoza, İçinde: M Gatens (der), *Feminist Interpretations of Benedict Spinoza*, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 107-124.

Yeomans C (2003). Spinoza, Feminism and Domestic Violence, *Iyyun: The Jerusalem Philosophical Quarterly*, 52, 57-74.

‘Kozmopolitanizmin İçkin Gerilimi’: Politikanın Çağdaş Krizini Kavram Tarihi Işığında Düşünmek¹

Ünsal Doğan Başkır, İzmir Ekonomi Üniversitesi, Rektörlük,
ORCID 0000-0003-0779-1450, dogan.baskir@ieu.edu.tr

Özet

Çağımız, iklim krizinden radikal sağ popülizmin patolojilerine uzanan bir hatta politikanın tüm dünyaya yayılmış ve yerküre ölçeğinde deneyimlenen krizlerine sahne olmakta. Bu krizler politikanın çözüm üretmek konusunda tıkanmasına yol açtığı gibi, yeni politik alternatifleri ve farklı politika tahayyüllerini tartışmak için de olanaklar sunuyor. Bu çalışma, çağımızın politik krizleri karşısında kozmopolitan tahayyülün önerebileceklerini kavram tarihsel bir perspektifle ele almayı amaçlıyor. Kabaca ahlaki, kültürel ve politik ölçeklerde yerel aidiyetleri sorgulayan ve aşan bir bakış açısı ortaya koyan kozmopolitanizm, kavramın ve düşünme geleneğinin köklerine kadar giden bir gerilimle maluldür. Bu gerilimin bir tarafında küresel çapta belirli bir adalet kavrayışı üzerine kurulu yeni bir düzen inşa etme önerilerine dayalı ‘pozitif kozmopolitanizm’, diğer tarafta ise daha kapsayıcı hak ve adalet anlayışları için verilen küresel mücadelelere vurgu yapan negatif ‘kozmpolitanizm’ bulunur. Söz konusu ayrışma bu çalışmada ‘kozmpolitanizmin içkin gerilimi’ olarak adlandırılacak ve gerilimin tarafları ikili bir karşıtlık içinde olmaktan ziyade birbirini besleyen katmanlı düşünme hatları sunmaları bakımından değerlendirilecek; çağdaş kozmpolitanizm tartışmaları bu içkin gerilim bağlamında konumlandırılacaktır.

Kavram tarihsel bir okuma ile Hellenistik dönemin başta gelen düşünce ekolleri olan Kinikler ve Stoacıların kozmpolitanizm tartışmalarına odaklanan bu çalışma, düşünce hattının ‘içkin gerilimi’nin yurttaşlık ve haklar bakımından önemli bir potansiyel barındırdığının altını çizmektedir. Kozmpolitan politik tahayyül, bir yandan bireysel hakların ve saygının tüm insanlık için tanımlanması iddiasını barındırmakta ve bu iddiayı hayata geçirmeyi politikanın temel hedeflerinden biri olarak ilan etmekte; diğer yandan ise bu hakların korunmasını sağlayacak politik kurumlar oluşturmanın olanaklarını sorgulamaktadır. Dolayısıyla kozmpolitanizm, ikili karşıtlıklar üzerine kurulu bir okumadan kaçınarak hem içinde yaşanan politik dünyada daha kapsamlı bir adaletin hayata geçirilmesi için talepte bulunmanın bir aracı, hem de tüm dünyayı kapsayacak bir politik ve hukuksal yapı oluşturmanın yolu olarak görülmelidir. Böylece kozmpolitanizm, çağımızın sorunları karşısında hem genişletici hak ve adalet taleplerini hem de bunların güvence altına alınabileceği siyasal/hukuksal düzen tasarılarını gündeme getirmeyi sağlayacak yaratıcı bir tartışmanın ölçeği olarak kavranabilecektir. Bu bakımdan çalışmanın nihai amacı, Antik Yunan deneyiminde karşımıza çıkan erken dönem kozmpolitan tahayyülü çağımızın sorunları karşısında hem genişletici hak ve

adalet taleplerini hem de bunların güvence altına alınabileceği politik/hukuksal düzen tasarılarını yeniden düşünmeyi sağlayacak yaratıcı ve dışlayıcı olmayan bir tartışma zemini sunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kozmopolitanizm, Politik Teori, Kavram Tarihi, Kinikler, Stoa Okulu.

‘The Tension Imminent to Cosmopolitanism’: Thinking Contemporary Crisis of Politics in the Light of Conceptual History

Abstract

Our age is the scene of global crises of politics, ranging from the climate crisis to the pathologies of radical right-wing populism. These crises not only obstruct politics to find solutions, but also offer opportunities to discuss new political alternatives and different manifestations of politics. In the light of conceptual history, this study aims to discuss what cosmopolitan thought can suggest in the face of the political crises of our age. Cosmopolitanism, as a perspective that questions local/particular attachments at moral, cultural and political levels, embraces an imminent tension rooted in the history of the concept. ‘Positive cosmopolitanism’ proposes building a new institutional global order based on a certain understanding of justice whereas ‘negative cosmopolitanism’ underlines the importance of global struggles for more inclusive understanding of justice. Rather than constructing a binary opposition, this study evaluates *the tension* ‘imminent to cosmopolitanism’ as a resourceful ground and situates contemporary debates concerning cosmopolitanism in the context of this tension.

Focusing on the cosmopolitan accounts of Cynics and Stoics, two leading schools of thought during the Hellenistic period, this study claims that building a reflective relationship between positive and negative understandings of cosmopolitanism can reveal potentials regarding citizenship, basic rights and global justice. Ever since its origins, cosmopolitan political theory embraces the claim of enlarging the scope individual rights for all the members of humanity on the one hand and seeks the possibilities of establishing political institutions that will ensure the protection of these rights on the other. Therefore, cosmopolitanism should be seen as both a means of demanding a more comprehensive understanding of justice, and a way of creating inclusive political and legal institutions at local as well as global levels. Thus, ‘the tension imminent to cosmopolitanism’ can be conceived as the scale of a creative debate that will bring forward both expanding demands for rights and reflect upon legal and political institutions in the face of the ongoing crises of contemporary politics. The definitive aim of the study, in this respect, is to situate contemporary discussions on cosmopolitanism within this ‘immanent tension’ stemming from the roots of cosmopolitan thinking and to evaluate ancient accounts of cosmopolitanism as a creative and non-exclusive ground for discussion that brings up global struggles for rights and proposals for a global legal and political order securing those rights.

Keywords: Cosmopolitanism, Political Theory, Conceptual History, Cynics, Stoics.

Giriş

İçinde bulunduğumuz yüzyılı tarif edecek sıfatlar bulmak için henüz çok erken. Öte yandan 21. yüzyılın politik bir kriz ortamına sahne olarak başladığını görmemek de elde değil. Dünyanın her yerinde yükselmekte olan radikal sağ dalga ve popülizm, son yılların en belirgin tartışma konularına dönüşürken bunları aşacak 'başka' bir politik tahayyül ortaya koyma zorunluluğu da kendisini gösteriyor. Radikal sağ ve popülizmin etkisini giderek artırdığı dünyamızda iklim krizi, küresel göç dalgaları, mültecilik olgusu ve yurttaşlık kavrayışımızın geleceği de çözülmesi gereken sorun alanları olarak ortaya çıkıyor. Bu sorun alanları konusunda popülist ve radikal sağ yönetimlerin içe kapanmanın ve ulusal çıkarlarını vurgulamanın ötesinde herhangi bir çözüme işaret ettiklerini söylemek ise güç.² Bu koşullar altında, bu çalışmanın zemininde bulunan iki tespiti vurgulamak önem kazanıyor. İlk olarak, hepimizi çevreleyen büyük politik sorular ve sorunlar karşısında ulusal çıkarlardan hareketle çare üretmeye çalışmak beyhude olduğu kadar, politikanın sonunu getirecek bir nitelik arz ediyor. Küresel iklim değişikliğinin pençesindeki yerkürenin geleceğini ulusal politikanın ötesine geçemeyen ve herkese kapitalizme daha çok eklemiş işler vaat eden bir politik anlayışın çözmesi doğal olarak mümkün değil. Ulusal politikalarımıza kapanmamızla aşamayacağımız derinlikte bir krizle karşı karşıya olduğumuz yönündeki bu tespit bizi ikinci bir noktaya taşıyor: Reinhardt Kosselleck'in (2006: 357-358) hatırlattığı üzere, kriz kavramı (tıpkı "eleştiri" [*Kritik*] kavramı gibi) eski Yunanca "ayırma", "seçmek", "yargıda bulunmak" gibi anlamlara gelen *κρίνω/krinó* kökünden türemiştir. Dolayısıyla kriz durumu eleştirel bir açıklığa, karşı karşıya olduğumuz meselenin sınırlarını tespit etmeye ve bu sınırları sorgulayarak dönüştürücü yargılara ulaşmaya da zemin hazırlar; krizden çıkmayı ve onun görünür kıldığı sorunları çözmeyi mümkün kılacak yargılar ancak bu kriz sürecinde ortaya koyulabilir.

Okyacağınız çalışmada, bu tespitlerden hareketle kozmopolitanizmin politikanın küresel olarak içinde bulunduğu krizi aşmak yönünde bazı imkânlar sunduğunu iddia edeceğim. Öte yandan kozmopolitanizmin kavranış biçimlerindeki çeşitlilik ve içinde barındırdığı farklı perspektifler nedeniyle çağımızın krizinden pek de uzak durmadığını göstereceğim. Bu çoklu krizler karşısında, kozmopolitan bir tahayyülü yeniden düşünmek üzere kavramın köklerine inmeyi ve buradaki tartışmayı politik teorinin yol göstericiliğinde *açmayı* amaçlıyorum. Eski Yunancadaki *kozmos* (dünya, evren) ve *polites* (yurttaş) sözcüklerinin bileşiminden oluşan *kozmpolites* sözcüğü, ilk elde kolaylıkla anlaşılacağı gibi, dünya yurttaşı olma durumunu veya dünya yurttaşlığını temel alan bir etik-politik projeyi anlatır. İlk kez M.Ö. 4.-5. yüzyıl civarında Sinoplu Diogenes tarafından kullanıldığı bilinen bu kavram, tarihsel süreç içinde bir –

izm'e dönüşerek neredeyse 2500 yıldan bu yana ahlâktan ekonomiye, kültürel çalışmalardan antropolojiye, karşılaştırmalı edebiyat okumalarından politikaya uzanan bir yelpazede çeşitli boyutlarıyla tartışılıyor. Öte yandan hangi tarihsel ve düşünsel bağlamda tartışılırsa tartışılsın, kozmopolitanizmin ait olunan topluluk karşısında mesafe almayı (Anderson, 1998: 267) ve eleştirel bir zeminde insan olmak bakımından ortaya çıkan haklar ve sorumluluklar konusunda düşünmeyi önerdiğine şüphe yok. Bu bakımdan kozmopolitanizm, hem sahip olduğumuz yurttaşlık ve topluluk bağlarını sorgulamaya açan 'mekânsal' bir içeriğe hem de dünya karşısındaki sorumluluklarımızı anımsatmak suretiyle geleceği kurma etkinliğimize rehberlik eden bir 'zamansal' kavrayışa açılıyor.³

Kozmopolitanizmin bu zamanlar arası işleyişi, çağımızın politik krizleri karşısında kavramın tarihi üzerinden bir bakış açısı geliştirmeyi de mümkün kılıyor. Bu zamansal kavrayışı takip ederek kozmopolitanizm içinden damıtılabilecek çeşitli anlam ve imkânları keşfetmek adına Reinhardt Koselleck'in kurduğu kavram tarihi ekolünün bakış açısını takip edeceğim. Kavram tarihi ekolü, ilk elde toplumsal ve politik alanda kullandığımız kavramların deneyimlerimiz ile kurduğu ilişkiye odaklanır. Buna göre, "kavram olmadan tecrübe olmaz ve tecrübe olmadan kavram olmaz" (Koselleck, 2009: 58). Dolayısıyla kavramların ortaya çıktıkları tarihsel momentlere döndüğümüzde, bir yandan bu kavramları gerekli hale getiren olgusal gereksinimleri anlamamız, diğer yandan ise onları süregiden bir değişim ve dönüşüm sürecine maruz bırakan zamansal yapıları keşfetmemiz mümkün olacaktır. Kavram tarihi ekolünün asıl sorusu da burada belirir: "Kavramlar ile olgusal içerikler arasındaki zamansal ilişki nasıl biçimlenir" (Koselleck, 2009: 60)? Bu soruyu takip ederek kozmopolitanizmin çağımızda taşıdığı birbiriyle bazen rekabet eden, bazen de çelişki (ve hatta karşıtlık) içinde olan anlamlara sahip olmasının sebebini çağımızın olgusal koşulları çığınca bir hızla değişirken kavramlarımızın aynı kalması olarak saptamak mümkün. Öyleyse, kozmopolitanizme ilişkin daha genel ve kavramın potansiyelini daha kapsamlı biçimde ortaya koyacak bir bakış açısı geliştirmek için kavramın kökenlerine dönmek ve tam da ortaya çıkışındaki kavramsal ve olgusal içerimlerini araştırmak iyi bir başlangıç noktası olacaktır.

Kozmopolitanizm tartışmalarında ortaya çıkan sınırsız çeşitlilikteki yaklaşımlar konusunda genel ve açıklayıcı nitelikte bir sınıflama yapmak mümkün. Literatürü oluşturan çalışmaların birbiriyle ilişkili olsa da odak, kapsam ve işaret edilen ufuk bakımından birbirinden ayrılan üç ana yoldan ilerlediğini kabul edebiliriz. Bu yollardan ilk ve kurucu nitelikte olanı 'ahlâki kozmopolitanizm', temelde üç normatif yargıyı üzerinde yükselir: ahlâki kaygıların ölçeğini devlet ve topluluk yerine birey olarak saptamak; bu ahlâki kaygıların dünyadaki her birey için eşit bir geçerliliği olduğunu savunmak; her bir bireyin sözcüğün anlamında içerilen

dünya yurttaşlığı statüsü gereği ahlâki olarak birbiriyle eşit değerinde olduğunu ortaya koymak (Brown & Held, 2010: 1-2).⁴ Düşünme hattının zemininde bulunan normatif ahlâki ilkelere odaklanan ‘ahlâki kozmopolitanizm’, kavramın çeşitlenen boyutlarına ilişkin devam etmekte olan tartışmanın temellerini atması ve tüm insanların değer bakımından eşitliğini savunması ile kurucu bir nitelik taşır. Eşitlik vurgusunu kabul etmekle birlikte, bunun kültürel çeşitliliği ve çoğulluğu ortadan kaldırmaması gerektiğini vurgulayan “kültürel kozmopolitanizm” ise kültürlerin sürekli olarak değişmekte olduğu kabulünden hareketle haklar ile kültürel aidiyet arasında paralellik kuran bakış açılarına karşı çıkarak çeşitli kültürel karşılaşmaların yarattığı melezleşme süreçlerinin özdeşlik iddiasından uzak bir kozmopolitan zemin sunduğuna işaret eder (Scheffler, 1999: 256-7).⁵ Kozmopolitanizm tartışmasının üçüncü (ve belki de en derin uzlaşmazlıklara konu olan) ayağını oluşturan ‘politik kozmopolitanizmin’ merkezinde ise adalet tartışması bulunur. Dünya yurttaşlığı kavramına ve tüm insanlığın sahip olması gereken haklara olduğu kadar, bu hakların tesis edilmesini ve korunmasını sağlayacak politik ve hukuki rejimin normatif ilkelerine de odaklanan politik kozmopolitanizm için en temel mesele küresel düzeyde adaletin nasıl sağlanabileceği ve sürdürüleceğidir (Scheffler, 1999: 258). Dolayısıyla küresel sorun alanları konusunda somut çözümler üretmek politik kozmopolitanizmin iddiaları arasında yer alır ve tam da bu nedenle politik kozmopolitanizm içinde temelleri kavramın köklerine kadar derinleştirilebilecek bir ayrışma yerleşmiş durumdadır. Bu ayrışmanın bir tarafında kozmopolitan bir düzenin üzerinde yükselilebileceği normatif ilkelere ve kurumlara odaklanan, diğer tarafta ise kozmopolitanizmi düzen kurmaktan ziyade süregiden düzen karşısında eleştirel bir duruş geliştirme etkinliği olarak kavrayan düşünürler bulunur. Bu ikili anlam çerçevesi üzerinden ayrışan teorik pozisyonların ortaya koyduğu yaratıcı tartışmayı ‘kozopolitanizmin içkin gerilimi’ olarak adlandırıyorum.

Kozmopolitanizme odaklanan tartışmalar, bu uzun tarihsel süreç içinde – özellikle politik kriz anlarının yaşandığı- belirli dönemlerde yükselen ve politik istikrarın hüküm sürdüğü zamanlarda silikleşebilen bir nitelik sergiliyor. Konuya ilişkin çalışmaların son olarak 1990ların başında giderek artmaya başladığını ve günümüze kadar teorik tartışma gündeminin bir parçası olmaya devam ettiğini söylemek ise yanlış olmaz. 1990ların hemen başında Soğuk Savaş’ın geride kalmasının ardından kozmopolitan politik tahayyül geleceğe yön verecek yeni ve umutlu bir bakış açısı olarak yeniden canlandı ve özellikle liberal politik teori geleneği içinden çıkan çeşitli yorumların konusu haline geldi. Tartışmayı açan isimlerden Thomas Pogge (1992: 48) “yeni dünya düzenini” biçimlendirebilecek “tedrici küresel kurumsal reformun” kozmopolitan bir bakış açısıyla gerçekleştirilmesi gerektiğini ortaya koydu. Kant’ın kozmopolitanizm kavrayışını yeniden inşa eder gibi görünen Pogge’ye (1992: 49) göre, insan eylemine

sınırlar koyan ahlâki bakış açısı evrensel bir cumhuriyetin eşit yurttaşları olan bireylerin hakları ve ödevleri çerçevesinde örgütlenecek bir kurumsal düzene öncülük etmeliydi. Charles Beitz (1999: 287) ve Ulrich Beck (2006: 9) de Pogge'nin çağrısı ile uyumlu bir bakış açısıyla söz konusu küresel kurumsal reformun ana aktörlerinin Birleşmiş Milletler (BM) ve insan hakları örgütleri gibi kurumlar çevresinde örülecek ulus-üstü yapılanmalar olabileceğini ileri sürdü. David Held (2010) ve Daniele Archibugi (2008) gibi isimler ise bu yeni dünya düzeninin kozmopolitan normatif ilkeler çerçevesinde nasıl demokratik ve haklara dayalı olarak inşa edilebileceğini tartışan eserlerle tartışmaya katıldılar. Tüm bu isimlerin buluşturan ise kozmopolitanizmin haklar üzerine kurulu bir 'düzen fikrini' barındırdığına ilişkin kabul ve bu düzenin küresel yönetim mekanizmaları yoluyla inşa edilebileceğine dair umuttur. Dolayısıyla söz konusu düşünürler 'pozitif kozmopolitanizm' olarak adlandırabileceğimiz bir bakış açısı ortaya koyarak kavramın içindeki düzen kurma eğilimine odaklanmaktadır.

Yeni küresel düzen fikrine dayalı 'pozitif kozmopolitanizmin' eleştirmenleri ise kavramın düzen karşıtı içerimine dikkat çekerler. 'Negatif kozmopolitanizm' olarak adlandırdığım bu yaklaşımın temsilcileri, 'pozitif kozmopolitanizmi' savunan çağdaş isimleri sınıfsal ve entelektüel bir elitizm inşa etmek (Anderson, 1998: 268; Calhoun, 2002), ABD hegemonyasına hizmet eden 'yeni imparatorluk' düşüncesine destek vermek (Anderson, 1998: 282; Douzinas, 2017: 172-84) ve idealler ile gerçeklik arasındaki uyumsuzluğa sıkışıp kalmak (Ingram, 2013: 316) gibi savlarla eleştirirken kozmopolitanizmin politik mücadele, sınırların ötesine uzanan dayanışma ağları ve eşitlik/adalet talepleri üzerine oturması gerektiğine vurgu yaparlar (Balibar, 2006: 11; 2017: 39-41; Cheah, 1998: 31-36; Anderson, 1998: 283-5; Ingram, 2013: 17). 'Pozitif kozmopolitanizmin' kurumsal düzen inşa etme iddialarının emperyal projeler tarafından temellük edilme olasılığının yüksek olması nedeniyle aşağıdan örgütlenme ve dünya çapında yurttaşlar arası dayanışma bağları üzerine kurulu bir bakış açısı geliştirmek gerektiğini savunan 'negatif kozmopolitanizm' (Ingram, 2016) için Soğuk Savaşın geride kalışını ve hız kazanan küreselleşme süreci pekâlâ insan haklarına dayalı yeni bir kozmopolitan düzen yerine 'kozopolitan ütopyaların' sönmüldüğü bir 'küresel iç savaş' durumunu da ortaya çıkarabilir (Balibar, 2012: 291-2). Öte yandan kozmopolitanizm, halen dünyamızın sorunları karşısında anlamlı bir perspektif üretme potansiyeline sahiptir. Her şeyden önce kozmopolitan politik düşünce, milliyetçi projelerin 'yabancı'yı bir 'düşman' olarak tanımlayan anlayışını yerinden etme ve 'yurttaş' olarak politik topluluğun bir öznesi haline getirmemize hizmet ederek ulus-devletlerin iç politikalarını değiştirebilir (Balibar, 2006: 12). Böylece yurttaşlık kavrayışımız bir devlete aidiyet biçiminin ötesine geçerek politikaya etkin katılım gibi evrensel bir hak üzerine yeniden inşa edilebilecektir (Balibar, 2014: 105-6). Dolayısıyla 'negatif

kozmpolitanizmin' savunduğu 'dünya-yurttaşlığı' tek bir kurumsal düzene bağlılıktan ziyade insanlığa karşı geliştirilen bir sorumluluk bilinci ve politikaya katılım etkinliği olarak anlaşılabilir. Bu bakış açısının işaret ettiği politik özneler ise –Jacques Derrida'dan (2001: 8-16) esinle- yabancılar, göçmen ve mülteciler, yersizyurtsuzlar, bütünleşen dünyanın toplumsal, politik, ekonomik ve ekolojik sorunları karşısında biraraya gelme cesareti gösteren insanlar olacaktır.

Kozmpolitanizm konusundaki bu anlaşmazlığın günümüze özgü olduğunu iddia etmek ise yanıltıcı olacaktır. 'Negatif ve pozitif kozmpolitanizm' arasındaki ayrışma kavramın tarihi boyunca varlığını sürdüren bir nitelik arz eder. Kozmpolitanizmin Antik Yunan uygarlığı içinde ortaya çıkışından bu yana emperyal projelere de açık olan (kurumsal) düzen savunucuları ile kapsayıcı hak ve adalet talep eden politik pozisyonları esas alan eleştirel düşünürler arasında bir gerilim bulunur. Kaldı ki, 'negatif kozmpolitanizm'in çağdaş tartışmalara yaptığı belirleyici müdahalelerden birinin kavram tarihi üzerinden biçimlendiğini söylemek yanlış olmaz. İnsan hakları ve kozmpolitanizm üzerine yaptığı çalışmalarda kavram tarihini ısrarla gündeme getiren Costas Douzinas (2017: 159-167), kozmpolitanizmin başlangıçta toplumsal kurumlara ve yerleşik düzene karşı eleştirel bir duruş olarak ortaya çıktığına; ama Stoacı düşünürlerin katkılarıyla düzen kurmaya odaklanan bir düşünme hattına açıldığına dikkat çeker. Böylece 'cin şişeden çıkmış' olur ve kozmpolitanizm artık eleştirel ve dönüştürücü potansiyelini hafifleterek imparatorlukların hizmetine girecek kurumsal bir araca dönüşmeye başlayacak; Roma İmparatorluğu ise bu aracın nasıl kullanıldığına tanıklık edebileceğimiz örneği oluşturacaktır. Douzinas (2017: 183 –vurgular bana ait-), 'negatif kozmpolitanizm'i savunan düşünürlerin konuya ilişkin kavrayışlarını toparlayan şu ifadeyle tartışmaya nokta koyar: "Farklı türlerinde kozmpolitanizm 'felsefi ve ahlâki bir evrenselcilik' olarak doğar fakat her seferinde 'emperyal küreselcilik' şeklinde 'dejenere' olur." Öte yandan Douzinas'a eleştirel bir mesafe alarak şunları sorabiliriz: Kozmpolitanizmin kurumsallaşma yoluyla emperyal projelere açık hale gelmesi, ondan tümüyle vazgeçmek için yeterli midir? Kozmpolitan tahayyülün bize söyleyecekleri Stoacı filozoflar ve Roma deneyimi ile birlikte bitmiş sayılabilir mi?

Douzinas'ın düşünce/kavram tarihsel okumasına özünü veren unsur, kozmpolitanizmin 'negatif' ve 'pozitif' biçimleri arasındaki ikilik (*binary*) ve hegemonik mücadele olarak ortaya çıkıyor. Bu çalışmada ikiliklere odaklanan bakış açılarına karşı çıkarak 2500 yıllık bu kavrayışa yaratıcı özünü verenin ve günümüzde kozmpolitan tahayyülü canlı tutanın tam da bu 'içkin gerilim' olduğunu savunuyorum. Bu bağlamda, yukarıda sözünü ettiğim politik bakış açılarından birinin mutlak olarak haklı çıkarılmasından kaçınmayı ve 'kozmpolitanizmin içkin gerilimini' tarihsel köklerine inerek 'açmayı'

amaçlıyorum. Zira eleştirel bir sorgulama etkinliği olarak politik teori, bizleri içinde yaşadığımız zamanın pratik sorun alanlarına ilişkin sorular sorarak tarihsel öğrenme sürecimiz boyunca geliştirdiğimiz normatif bakış açılarının ve çözüm yollarının köklerine inmeye davet eder. Böylece zamanımızın sorunları karşısında bu kökleri yeniden anlamak/anlamlandırmak ve kavramlarımızı kendi bağlamımız ile geçmiş deneyimler arasındaki salınım içinde yeniden ve yeniden düşünmek mümkün hale gelir (Tully, 2002: 534-41; Wolin, 2016: 234). Politik teori tartışmaları sayesinde gündelik politikanın diline sirayet etmiş kavramları çeşitli bağlamlar ve zamanlar arasında ilişki kurarak okuma, bu kavramların zamanımızın koşulları karşısında nasıl daha yaratıcı biçimde anlaşılabileceğini kavrama fırsatı elde ederiz.

‘Kozmopolitanizmin içkin gerilimi’ne politik teorinin yol göstericiliğinde ve çağdaş tartışmalar çerçevesinde göz attığımızda, David Inglis’in (2012: 11-3; 2014: 90) ustalıkla işaret ettiği iki temel problemle karşılaşırız. İlk olarak, düşünme hattının anlaşılması konusunda anlaşmazlık içinde olan taraflar, kavramın tarihine ilişkin seçmeci (*selective*) bir okuma yaparak kendilerini haklı çıkaracak bir çerçeve çizme eğilimi sergiler. Bu da ikinci bir sorun meydana getirerek kavramın içeriğindeki çeşitliliği göz ardı etmeye ve düşünce ile çeşitli zamanlar ve bağlamlar arasında tesis edilmesi gereken ilişkilerin görünmez hale gelmesine sebep olur. Bu çalışmada kozmopolitanizmin kurucu momenti⁶ olan Antik Yunan deneyimine odaklanarak şu argümanı ortaya koymaya çalışacağım. Kavram tarihinin açıkça gösterdiği üzere kozmopolitanizm, doğrudan yurttaşlık ve haklar ile ilgili önemli bir tartışma hattı açar. Kozmopolitan politika teorisi, bir yandan bireysel hakların ve saygının tüm insanlık için tanımlanması iddiasını barındırmakta ve bu iddiayı hayata geçirmeyi politikanın temel hedeflerinden biri olarak ilan etmekte; diğer yandan ise bu hakların korunmasını sağlayacak politik yapılar oluşturmanın olanaklarını sorgulamaktadır. Dolayısıyla kozmopolitanizm ikilikler üzerine kurulu bir okumadan kaçınarak hem içinde yaşanan politik dünyada daha kapsamlı bir adaletin hayata geçirilmesi için talepte bulunmanın bir aracı, hem de tüm dünyayı kapsayacak bir politik ve hukuksal yapı oluşturmanın yolu olarak görülmelidir.⁷ Böylece kozmopolitanizm, çağımızın sorunları karşısında hem genişletici hak ve adalet taleplerini hem de bunların güvence altına alınabileceği politik/hukuksal düzen tasarılarını gündeme getirmeyi sağlayacak yaratıcı bir tartışmanın ölçüğü olarak kavranabilecektir.

Antik Yunan Dünyası ve Kozmopolitan Tahayyül

Politik alandaki pek çok kavram gibi kozmopolitanizmin kökeni de Antik Yunan politik düşüncesine dayanır. Kozmopolitanizm, bir anlamda, Kinikler ve Stoacılar

tarafından icat edilmiş; Kant tarafından da yeniden keşfedilmiştir. Bu momentler üzerine felsefi bir refleksiyon yapmak, bize kavramın içeriğine ve gerçeklik ile kurduğu ilişkiye dair tam olarak neyi aradığımızı gösterecek. Kozmopolitan düşüncenin ortaya çıkışı ve gelişiminin polis gerileme ve çözüme sürecinde yoğunlaştığı genel anlamda kabul edilen bir görüş olsa da, bu kavrayışın izleri Homeros'tan başlayarak Sofistler ve Sokratik geleneği de içine alacak biçimde sürülebilir.⁸ Hugh Harris'in (1927: 1-10) ayrıntılı olarak açıkladığı biçimde dinsel, felsefi, şiirsel ve bilimsel olmak üzere dört başlık altında incelenebilecek bu erken dönem kozmopolitan kavrayış, yalnızca ait olunan polis ile sınırlı bir düşünme biçimini aşmayı amaçlamaktadır. Başkalarıyla karşılaşmak ve onların zihinsel durumlarına tanıklık etmenin yanında evren üzerine düşünme etkinliğinde de görünür hale gelen bu kozmopolitan kavrayış, Homeros ile başlatılabilecek trajik düşüncede ve Platon öncesi felsefede gözlenebilir (Harris, 1927: 3-4).⁹ Dolayısıyla Antik Yunan'da tikel yurttaşlık bağlarını aşabilecek bir kozmopolitan bakış açısının henüz kadim politika felsefesi eserleriyle karşılaşmadığımız dönemde trajik düşünce içerisinden üretilmeye başladığının altının çizilmesi gerekir. Bu başlangıcın tarihsel ve politik olarak önemli bir momente işaret ettiğini hemen belirteyim. Zira yazarlar arasındaki bir yarışma biçiminde kamu önünde sahneye koyulan tragedyalar, bir anlamda polisteki kamusal tartışmanın yönünü ve yurttaşların gündemini belirlemektedir. Bu bağlamda yazarın verdiği Euripides örneklerinin genişletilmesi ve yabancılık, anavatan, konukseverlik ve adalet gibi temalar eşliğinde kozmopolitanizm tartışması içinde değerlendirilmesi mümkündür.¹⁰ Pek çok tragedyada kent yasaları karşısında yaşam içindeki sorunlardan hareketle geliştirilen eleştirel bir mesafe alma çabası, yasaların kapsayıcılığını ve adalet dağıtma kapasitesini genişletmek yönünde atılacak bir adım olarak karşımıza çıkar. Bu kozmopolitan tahayyül, kavramın en genel anlamını akla getirmektedir: "bir kişinin kendi kültürel aidiyetine mesafe alması, kültür ve gelenekler karşısında daha geniş bir anlayış geliştirmesi ve evrensel insanlık kategorisine inanç beslemesi" (Anderson: 2006: 72). Kozmopolitanizmin politik zeminde ve kendi kavramıyla ifade edilmesi ise ancak polislerin gerileme sürecinde, Hellenistik dönemde gerçekleşmiştir.

Hellenistik dönem ve kozmopolitanizm tartışmasının ortaya çıkışına değinmeden önce *polis* düzenine (ve daha özelde, tüm bu tartışmaların yaşandığı bağlam olarak Atina'ya) ilişkin kısa bir çerçeve çizmekte fayda var. *Polis* yasanın egemen olduğu yerdir, ama *polis*in yasası (*nomos*) ile doğanın yasası veya düzeni (*physis*) arasında bir karşıtlık bulunur. Zira *polisteki* temel ilke, doğanın aksine, zorunluluk değil tartışma ve iknadır (*peitho*). Yurttaşlar kamusal alanda biraraya gelerek ortak yaşamı ilgilendiren konularda tartışma yoluyla karara

varırlar.¹¹ Bu bağlamda kozmopolitanizm tartışmasına ilişkin bir temadan da söz etmek gerekir. *Physis* ile *nomos* arasındaki karşıtlık göz önüne alındığında, kozmopolitanizm kavramına içkin bir gerilim de göze çarpmaktadır. ‘Dünya’ ve ‘evren’ gibi karşılıkları ile birlikte çağımızda da kullanımda olan *kozmos* kavramı, *physis* ile *nomos* arasında bir köprü gibi görülebilir. Antik Yunanca *kozmos* sözcüğünün anlamına ilişkin bir yaklaşım geliştirerek polisin kendisini bir *kozmos* olarak tanımlayan Paul Cartledge (1998: 3-6) sözcüğün toplumsal, politik ve yasal düzeni imlemek için de kullanıldığına dikkat çekmektedir. Buna göre, özellikle MÖ 5. yüzyıldan itibaren karşımıza çıkan felsefi ve politik eserlerde *kozmos* kavramı, en temelde toplumsal düzen ve işleyişi anlatmak için kullanılmaktadır. Dolayısıyla kozmopolitan olan, bu dünya ve toplumsal düzen (*kozmos*) algısı ile bağlı olmakla birlikte yasanın kapsayıcılık kapasitesinin genişletilmesine yönelik bir girişim olarak kavranabilir.

‘Polis’ düzeni ve Yunan dünyası ile sınırlı bu ‘kozmos’ içinde özgürlük, çağımızda olduğu gibi vazgeçilemez bazı haklara sahip olmak anlamına gelmemektedir; kavramın içeriğinde sadece yasa önünde eşitlik (*isonomia*) ve karar alma süreçlerine etkin olarak katılmak, politik alanda söz almak (*isogoria*) bulunmaktadır (Finley, 1985: 116).¹² Doğrudan ortak dile ve topluluğu ilgilendiren meseleleri tartışmaya dayanan böyle bir özgürlük kavrayışı karşımıza bir başka ikiliği, Yunanlar ve Barbarlar arasındaki gerilimi çıkarır. “Anlaşılamayan (*unintelligible*) bir dil konuşan insanları” (Hansen, 2006: 35) adlandıran ‘barbar(lar)’ sözcüğü Yunan olmayan tüm insanları tanımlamak için kullanıldığı gibi, aslında Yunan dünyasının politik kapsayıcılık ufkunun da sınırını oluşturur. Bu bakımdan az önce sözü edilen *kozmos* tartışmasını da anımsayabiliriz. Öyle ki, Yunan dünyasının toplumsal düzen anlamındaki *kozmos* kavrayışı temelde Yunanca konuşan insanlarla sınırlanmış durumdadır. Long’un (2008: 51) da belirttiği üzere, Platon ve Aristoteles’in toplumsal yaşamın normatif temeli olarak sınırlı ve küçük bir politik topluluğu varsaydığını göz önünde tutmak gerekmektedir. Bu durumun Hellenistik dönemde yaşanan gerileme ve karşılaşılan Makedon İmparatorluğu gerçekliğiyle birlikte bir sarsıntıyla karşı karşıya kalacaktır.

Antik Yunan *kozmosunun* bir parçası olarak her poliste yurttaş olmayan özgür insanlar (*metoikos*) bulunmaktadır. Bu kişilere sınırlı bir zaman diliminde, belirli bir vergi karşılığında poliste yaşama izni verilmiştir. Poliste özgür yabancıların yaşamasının nedenini sadece insan hareketliliğine bağlamak ise fazlaca çağımıza özgü bir bakış açısı geliştirmek olur. Zira bu durumun polisin bir başka kurumunu gündeme getiren bir nedeni bulunmaktadır: sürgün (*ostracism*). Atina demokrasisinin 5. yüzyılda geliştirdiği sınırlayıcı uygulamalardan bir tanesi olan sürgün yoluyla süreli veya süresiz olarak topluluk dışına çıkarılan kişilerin,

kendi politik kanılarını kamusal alanda paylaşımlarının önüne geçilir (Finley, 1985: 113). Aristoteles (2006: 81-82) sürgün kurumunun kaynağını eşitliğin korunmasında görür ve sürgün sayesinde politik topluluk içinde üstünlükleriyle öne çıkanların eşitliği korumak adına topluluk dışına çıkarıldıklarına işaret eder. Aristoteles'in gerekçelendirmesi, polisin sürgün kurumunu bir eksiklikle malul olanlara değil, bir fazlalık ya da aşırılık taşıyanlara dolayısıyla politik çoğulluğu ortadan kaldırma riskini barındıranlara karşı kullandığını ortaya koyar. Bu bakımdan Antik Yunan demokrasinin en temelde güçsüzleri koruyan bir eşitlik ve yasa anlayışı geliştirdiğini, kurulan eşitlik düzeninde yer alabilecek her türlü aşırılık eğilimini ise elimine etmeye yöneldiğini belirtmek gerekir. Sürgün kurumu bir yandan demokratik eşitlik anlayışının devamı için işlevsel bir nitelik arz etmekte, diğer yandan da yurttaşlar ile (Yunanca konuşan ve 'barbar' olmayan) yabancıların karşılaşmasına olanak tanımaktadır.

Sürgün, Antik Yunan polisleri için yaygın, demokratik ve bir anlamda 'koruyucu' bir uygulama olduğuna göre, kentler arasında bir geçişlilik olmaması kaçınılmaz olacaktır. Polislerin bu geçişlilik karşısında nasıl tavır alacaklarını belirleyen temel norm ise 'konukseverlik hakkı'dır (*ksenia*). Yazılı olmayan bir yasa olan *ksenia*'nın Antik Yunan uygarlığı için her dönemde son derece önemli bir kurum olduğunun altını çizmek gerek. Zira kendi kentinden, evinden, dostlarından ve yasalarından uzakta olan kişiyi gittiği polisin koruması altına alan ilke Antik Yunan'ın kutsal kabul ettiği yasaların başında gelmektedir. Yazılı olmayan bir hak olan *ksenia*, tam da bu niteliğinden dolayı doğaya ve tanrılara mal edilir; ihlâl edilmesi ise bizatihi adalet ilkelerine zarar vermek anlamına gelir. Homeros metinlerinde Zeus'a referansla tarif edilen *ksenia* bir yandan yeri yurdu (Antik Yunan dünyasının) neresi olursa olsun aynı dünyayı paylaşan insanlar arasında ahlâki bir bağ kurmanın gerekliliğine ve önemine dikkat çekerken, diğer yandan kutsal bir alışveriş, bir tür armağan değiş-tokuşu olma anlamı taşımaktadır (Nussbaum, 2001: 407). Modern kozmopolitanizmin kurucusu Immanuel Kant (1996: 121-122; 2007: 105-106), kozmopolitanizm anlayışının merkezine "konukseverlik hakkı"nı yerleştirir ve bunun bir 'hak/adalet meselesi' olduğunu iddia ederken Antik Yunan'ın inşa ettiği bu zemin üzerinde hareket etmektedir.

Antik Yunan polisi ve uygarlığı bakımından merkezi bir yerde bulunan Yunan-Barbar gerilimi, özgür yabancıların polis içindeki yeri, sürgün uygulaması ve konukseverlik hakkı söz konusu dönemin politik açıklığına ilişkin de bir saptama yapmamızı mümkün kılıyor. Jean-Pierre Vernant'ın (2002: 57) da işaret ettiği gibi, polis düzeni söz alanında "benzerlerin" görünmesine ve eylemesine dayalıdır; burada yurttaşlar "birbirine benzeyenler" olarak özgürdür. Bir *kozmos* olarak tasarlanmış olan polis içinde herkesin sahip olduğu bir yer bulunmaktadır. Yasalar ise kişilerin bu *kozmos* içindeki yerini garanti altına almaktadır (Vernant,

2002: 89, 93, 100). Kozmopolitan düşüncenin sorun ettiği, sorunsallaştırdığı konu ise bu “benzerler düzeninin” kapalı ve sınırlı *kozmosunun* ta kendisidir; daha kapsayıcı bir yasanın oluşup oluşamayacağıdır. Hellenistik dönemde güçlü bir politik ifade kazanacak kozmopolitanizm, polislin Yunan dünyasıyla sınırlı olan yasa, adalet ve açıklık anlayışlarına yönelen radikal bir eleştiri biçimini alacaktır.

Kinik Kozmopolitanizm: Gün Işığında Fenerle İnsan Aramak

Kabaca MÖ 4. yüzyıl ortasından MÖ 2. yüzyıl ortalarına kadar süren Hellenistik dönemde bir yandan polisler güçsüzleşmiş ve giderek egemenliklerini kaybetmişler, diğer yandan ise Yunanlıların “barbarlar”dan üstün oldukları varsayımı geçerliliğini yitirmeye başlamıştır (Ağaoğulları, 2002: 388; Copleston, 1993: 379). Zira III. Aleksandros (Büyük İskender) ve onun miras aldığı Makedon İmparatorluğu ile birlikte polislin bir parçası olarak anlam kazanan insan karşısında daha büyük bir dünya, daha kapsamlı bir (imparatorluk) proje(si) bulur. Bu proje çerçevesinde Antik Yunan düşüncesi daha geniş bir coğrafyaya yayıldığı gibi, aynı zamanda polislin ve Yunanca konuşan dünyanın çok ötesine geçen ve daha önceleri ‘barbar’ olarak nitelenen insanların da etkisine açık hale gelmiştir. Makedon İmparatorluğu Ortadoğu’ya doğru yayılırken (Antakya ve İskenderiye gibi) kentler kurmuş ve Yunan kültürü ile başka kültürlerin iç içe geçmesine yol açmıştır. Böylece polislin duvarları yıkılmış; bir aidiyet krizi ortaya çıkmış ve Antik Yunan dünyasının politik ve felsefi ufku başka türden bir açıklık ile karşı karşıya kalmıştır.

Hellenistik dönemin felsefe ekollerinin yanıt vermeye çalıştığı soru, bildiği dünya dağılırken insanın nasıl iyi ve mutlu bir hayat yaşayabileceği sorusudur. Bu pratik ahlâk sorusu karşısında dönemin etkili üç ekolünden hazcılık (Epikurosçuluk) daha ziyade özel alana ve kapalı dostlar cemaatlerine odaklanan bir öğreti geliştirirken, bir diğer büyük ekol olan Stoacılık tüm insanların ortak doğaları ve akılları çerçevesinde kozmopolitan bir aidiyet odağı geliştirebileceğini ortaya koymuştur. Dönemin üçüncü kayda değer ekolü olan Kinikler her ne kadar ‘formal’ bir felsefi okul olarak görülemezse de, Kinik düşünürlerin sözlerinde ve yaşam tarzlarında ‘kendine yeterlilik’, ‘özgürlük’ ve ‘arzusuzluk’ çerçevesinde örülen bir tavır göze çarpmaktadır.¹³ Bakış açılarındaki çeşitliliğe rağmen Hellenistik dönem felsefi öğretilerinin ayırt edici yanı *physis-nomos* ikiliğini *logos* (akıl) kavramı çerçevesinde biraraya getirmiş olmasıdır: doğa yasaları ve insan eylemleri tek ve aynı aklın (*logos*) bir sonucudur (Long, 1986: 108). Kozmopolitan politika felsefesinin temelini oluşturan anlayış, tam da tüm insanların doğal yetileri ve akılları bakımından ortaklaştığı iddiası üzerine oturan böyle bir *logos* fikridir. Bu *logosun* politik ve toplumsal olarak

görünürlük kazandığı yer ise etik öğretileri olacaktır. Polisin duvarlarının artık insanları 'dışarıdan' koruyamadığı bir dünyada insan hem kendi doğasına, hem de şeylerin bu yeni düzenine uygun bir yaşam sürmek için daha geniş bir aidiyet odağıyla ilgilenmek durumunda kalmaktadır.

Bilindiği kadarıyla kozmopolitanizm, kendi kavramıyla (*kozmpolites*) ilk defa Kinik filozof Sinoplu Diogenes tarafından ifade edilmiştir. Yalın yaşamak konusunda büyük bir gayret sarf eden, bir fıçıda yaşayan, dostlar arasında her şeyin ortak ve paylaşılabilir olduğunu savunan ve toplumsal uzlaşımlar karşısında şüpheli, hatta düşmanca bir tavır sergilemekten geri durmayan ve gün ışığında elinde fenerle sokağa çıkarak "insan aradığını" söyleyen Diogenes, nereli olduğunu soranlara "dünya yurttaşım" (*kozmpolites*) diye yanıt verir (Diogenes Laertios, 2007: 263-269, 278). Buradan hareketle düşünürün öğretisi, her türlü egemenlikten ve baskıdan kişisel olarak özgürleşmeye çalışmak olarak anlandırılabilir. Bu tavır aynı zamanda yerel aidiyetleri yadsımak suretiyle daha büyük bir topluluğa (örneğin insanlığa) ve kapsamlı bir adalet kavrayışına sadakat duymak anlamına da gelecektir. Dolayısıyla Kinik düşüncenin kurucu filozofu sayılabilecek Diogenes için Atina'nın değerlerini evrensel doğanın ve onunla bir olan aklın ışığında eleştirerek tüm insanları biraraya getirebilecek bir zemin arayışı esastır. Martha Nussbaum'un (2002: 7) vurguladığı gibi, Diogenes için dünya yurttaşı (*kozmpolites*) olmak yerelliklerin kurduğu rahatlığı terk etmek ve bir anlamda 'gönüllü olarak' sürgünde yaşamak anlamına gelmektedir. Gün ışığında insan aramanın içeriği de burada ortaya çıkar: kozmopolitan tahayyül, eleştirel kapasitesi sayesinde her türlü belirlenimden özgürleşmeyi amaçlayan 'yeni insan'ı temel almalıdır.

Aynı düşünce ekolünün bir diğer temsilcisi sayılan Crates de kozmopolitan tahayyülü yansıtmaktadır. Şiir biçiminde kaleme aldığı ve bir Kinik ütopya olan *Pêra*'da tüm insanların vatanının herkesin ikamet etmekte olduğu 'dünya' olduğunu vurgulayan düşünür, doğanın nimetlerinin herkes tarafından eşit olarak paylaşıldığı ve kimsenin kimseyle savaşmadığı bir adayı tarif eder (Desmond, 2008: 26-27). Homeros temalarının Kinik felsefeye uyarlandığı bir nitelik taşıyan bu tasvir, Diogenes'in mirasını taşır niteliktedir. İdeal olarak ortaya koyulan poliste mülkiyet olmadığı gibi savaşlar da dışarıda bırakılmıştır. Crates'in bu savaş karşıtlığında çağdaş kozmopolitanizm tartışmalarının barış vurgusunu besleyen boyut açıkça görülebilir. Özetle, Diogenes ve Crates'in düşüncelerinde genel yapısını kavrayabilme imkânını bulduğumuz Kinik kozmopolitanizmin tüm insanların kardeşliği ve politik aidiyetlerden bağımsız biçimde herkesin kendisini evinde hissetmesi üzerine kurulu olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan Kiniklerin negatif veya pozitif bir kozmopolitanizm anlayışını savundukları konusunda bir görüş birliği bulunmamaktadır.

Kozmopolitanizmin Kinikler tarafından başta polis olmak üzere her türlü politik yapıyı yadsımanın bir aracı haline dönüştüğü ve sadece negatif bir içeriğe sahip olduğu savı politik teori tartışmalarında genel olarak kabul görmektedir (Ağaoğulları, 2002: 430; Gebh, 2013; Ingram, 2017). Alanın önemli isimlerinden Otfried Höffe (2007: 164), kozmopolitanizmin Stoacılar kadar düzen kurmak anlamında politik bir içerik kazanmadığını belirterek bu yargıyı desteklemektedir. Kiniklerden miras aldığımız düşünce geleneğinin niteliği üzerine yapılan en önemli tartışmalardan bir tanesi tam da burada görünür hale gelmektedir: Kinikler sadece uzlaşımları yadsımak üzerine kurulu bir düşünce mirası mı bırakmışlardır; yoksa pozitif/olumlu bir politik içerik Kinik düşüncesinde mevcut mudur? Bu tartışma için belirleyici müdahalelerden birini John L. Moles'da (2005: 431) buluyoruz. Buna göre, Diogenes'i izleyerek denebilir ki, Kinikler "doğa karşısında polis düzenini ve tüm politik kurumsallaşmaları reddederken anarşiye bağlılık duyarlar. Bir Kiniğe göre, dünyevi 'iktidar' ve 'kurallar' tamamen önemsiz değildir; bunlar olumlu anlamda kötüdür (*positively bad*). Kinik, bunlara sözcükleriyle saldırır ve böylece eylemde bulunmaktan geri durmamış olur". Konuyu kapsamlı bir bakış açısıyla ele alan Paul Tillich de (2000: 150-151) antik Kinik düşüncesi (*Kynismus*) ile modern sinizm (*Zynismus*) arasında bir ayırım yapmaktadır. Türkçe sözlük anlamı bakımından ayrı olduğu kabul görmeyen Kinizm ve Sinizm, dünya karşısında birbirinden ayrı ve hatta çatışan tavır alma biçimlerine işaret etmektedir. Buna göre (antik) Kinik çağının toplumunu aklın ve doğal hukukun rehberliğinde eleştiren rasyonel bir devrimcidir;¹⁴ (modern) Sinik ise herhangi bir şeyin rehberliğini kabul edecek durumda bile olmayan, gerçekliğin anlamına ilişkin rasyonel ölçütler belirlemekten yoksun ve kendisinden önceki her şeyi yadsıyan bir karakter taşır.

Michel Foucault (2011: 165) da Kiniklerin son derece katı yaşam pratikleri çerçevesinde hiçbir sınırı tanımayan bir hakikat ilan etme (*parrhesia*) eğilimleri olduğunu ortaya koymaktadır. Foucault'ya göre, bu öyle sınır tanımaz ve güçlü bir eğilimdir ki bir noktada toplum için katlanılamaz ve kabul edilemez olmaya başlar. Kiniklerin hakikat ile kurdukları bu ilişkiyi kozmopolitanizm tartışmasına doğrudan bağlayan da aidiyet sorunu olacaktır. Foucault'nun (2011: 170) ifadesiyle

[b]ir kişi insanlığın hafiyesi olmayı ve hakikati ilan etmek, karşılaşabileceği tüm tehlikeleri açıkça ve cesurca söylemek ve gerçek düşmanlarının nerede bulunabileceğini açıklamak için insanlığa dönmeyi amaçlıyorsa, bu kişinin hiçbir aidiyeti olmamalıdır. Hakikati ilan etme ve insanlığa rehberlik etme yetisini haiz olmak için tüm aidiyetlerden özgürleşmiş olmak gerekir.

Burada Foucault'ya katılmamak elde değil elbette. Öte yandan bu yargıya bir ekleme yapmak da mümkün. Kinik hakikat anlatıcısının özgür olması gereken

bütün aidiyetler olamaz; insanlığa hakikati anlatma sorumluluğunu taşımak için son kertede tüm insanlık karşısında bir aidiyet/sadakat taşımak gerekir. Kozmopolitan düşüncenin iliklerine kadar işlemiş olan tam da böyle bir aidiyet ve sadakat biçimidir: ‘insanlığa aidiyet’, ‘hakikate sadakat’. Böyle bir sadakat anlayışının ise yerel aidiyetlere mesafe almayı gerektirdiğini; ama kişinin bu aidiyetlerden tamamen uzaklaşmasını zorunlu kılmadığını belirtmek gerekir.¹⁵ İnsanlığa aidiyet ve hakikate sadakat ile kişinin içine doğduğu değerler dünyası arasında mutlak bir koşutluk kurulması söz konusu değildir. Bunun yerine bu yerel değerler dünyasını daha geniş bir çerçeveden sorgulamak, ona mesafe almak ve böylece onu dönüştürmek mümkün olacaktır.

Yine Moles’a (2005: 426-428) dönerek diyebiliriz ki Kinikler polise ve onun barındırdığı (hukuku da içeren) konvansiyonlara karşı olmakla birlikte, kozmopolitanizmi negatif ve pozitif olmak üzere iki düzeyde inşa eder. Diogenes, polis düzenini ve bu düzen ile ilişkili olarak devam eden politikayı reddetmekte ve aynı zamanda kendisini kentsiz, evsiz, gezgin biri olarak tanımlamaktadır. Kozmopolitanizm anlayışının ‘negatif’ boyutunu ortaya koyan bu iddiaları, doğa ile polisin karşı karşıya konumlandırılması ve evrensel doğadan yana bir tercih yapılması olarak anlamlandırılabilir. Düşünürün kozmopolitanizminin ‘pozitif’ boyutu da evrensel doğayı esas alan bu tutumdan temellenmektedir: Bilge kişi ‘kozmos’a yabancı olan ‘patris’, ‘polis’, ‘politeia’ gibi kavramların yol göstericiliğinde değil, ‘kozmos’ ile uyum içinde ve onunla olumlu bir ilişki geliştirerek yaşmalıdır.¹⁶ Zira düşünür, kendisine nereli olduğu sorulduğunda “Hiçbir polisten değilim” (*apolis*) diye yanıt vermek yerine, “Ben dünya yurttaşım (*kozmpolites*)” demeyi seçmiştir. Böylece polis ile sınırlanamayacak, daha geniş bir bağlılık ortaya koymuştur.¹⁷ Düzen fikrine mesafe almakla birlikte doğaya, genişlemiş bir insanlık kavrayışına ve hakikate sadakat göstermeyi öneren bu kozmopolitanizm anlatısı, çağdaş tartışmalarda daha ziyade ‘negatif kozmopolitanizm’ savunucuları tarafından öne çıkarılır. Öte yandan, Kinik filozofların ortaya koyduğu kozmopolitanizmin çağdaş tartışmalardaki negatif kozmopolitanizm savunucularının tartışmalarından daha nüanslı olduğunu ve yalnızca düzen eleştirisi yapmak yerine, katmanlı bir politik kimlik ve varoluş tarzı inşa etmek bakımından günümüzün küresel sorunlarına yaklaşmak konusunda da imkân sunduğunu söyleyebiliriz. Kinik kozmopolitanizm çağın sorunları karşısında zincirlerinden boşalmış bir eleştiri (ve hatta yadsıma) pratiğini değil, tüm bu sorunların kaynağında bulunan konvansiyonların ötesine geçebilecek bir politika tahayyülünü hatırlattığı için hala günceldir. Bu politika tahayyülü, Stoacı filozoflar tarafından düzen fikriyle uzlaştırılacaktır.

Stoacı Kozmopolitanizm: Huzur ve Birlik Arayışı

Hellenistik dönemin en etkili düşünce okulu olarak kendisini gösteren Stoacılık, kozmopolitanizmin kavram tarihindeki dönüm noktalarından biri olarak saptanabilir.¹⁸ Stoa düşünürlerine göre, her şeyin yaratıcısı evrensel akıldır (*logos*). Bu evrensel akıl, dünyayı (*kozmos*) sadece yaratmakla kalmaz, aynı zamanda onun ruhunu oluşturur (Schofield, 2005: 451). Hellenistik düşünce içinde özellikle Stoa ekolü tarafından tutarlılıkla savunulan ve kendisinden sonra gelen düşünce okulları için de örnek teşkil eden doğa ile insan arasında tam bir birlik/tamlık olduğu fikri *oikeiosis* kavramı ile ifade edilir. *Oikeiosis*, ilk elde, dış koşullar ne olursa olsun insanın kendi içindeki erdeme ve doğaya uygun yaşaması; bir anlamda tüm evreni düzenleyen *logos* ile uyumlu bir hayat hikâyesi ortaya çıkarmasıdır. Kişi, şeylerin düzenine ve kendi doğasına uygun bir hayat sürmelidir.¹⁹

İnsan ve tanrıların ortaklaştıran ve evrensel olarak doğa ile uyumlu yaşamayı sağlayan yol gösterici ilkeyi akılda bulmaları nedeniyle Stoacılar, ahlâki ödev ve buyrukları evrendeki tüm nesnelere kurulan ilişkinin merkezine koyar (Schofield, 2005: 451). Buradan hareketle, akıldan pay alanlar olarak insan ve tanrılar aynı yuvayı (*home*) paylaşır ve aynı hukuka –doğal hukuk- uymakla yükümlüdür. Stoacı düşünürlerin akıl, evrensel yasa ve eşitlik arasında kurdukları ilişki, onları tek bir dünya devletinin altında dünya yurttaşlığının hayata geçirildiği bir düzen fikrine götürmektedir: “İnsanların farklı devletlere bölünmüşlüğü’nün ortadan kalkması için aklın egemen olması yeterlidir” (Ağaoğulları, 2002: 429-430). Stoacı düşünce tikel insanın (modern deyişle, bireyin) önceliğini kabul ederken, insan ile toplumu bir ölçüde uzlaştırmaya çalışır. Mutluluk tikel insana özgü bir şey olsa da, insanın hayatta kalması için topluma ihtiyacı vardır; toplum yaşamın çerçevesini oluşturur. Bu değerlendirmeler ışığında, Stoacı düşünürlerin Kiniklerden faydacı ve (neredeyse) sözleşmecî politika anlayışlarıyla ayrıldığını belirtebiliriz. Politik yapıları böyle bir bakış açısı çerçevesinde düşünmek, kozmopolitanizm bahsinde dünya-devletini hedefini beraberinde getirecektir.

Kinikler ile kozmosa ilişkin kurucu düşünceler konusunda benzerlikler taşıyan Stoa ekolü, kozmopolitanizmi tanımlarken daha düzene odaklı bir bakış açısı sergiler. Öte yandan Stoa düşüncesinin kurucularından sayılabilecek Zenon’un günümüze kalmayan ve içeriğini ikincil kaynaklardan öğrendiğimiz eseri *Cumhuriyet/Devlet (Republic/Politeia)*, Kinik kozmopolitanizme yaklaşan bir çerçeve çizmekten geri durmamaktadır. Düşünür bu eserinde evliliğin kaldırılmasını, okulların kapatılmasını, erkekler ve kadınların aynı elbiseleri giyebilmesini, yargı kurumlarının kentler için gereksiz olduğunu dile getirmektedir (Schofield, 2005: 443-444; Laertios, 2007: 314). Bununla

birlikte Zenon, “bilge ve erdemlilerin kenti” olarak tanımladığı, soy bağından temellenen tüm aidiyetleri aşan bir birlikten söz etmektedir (Schofield, 2005: 444-446). Tüm polisleri aşan bir dünya yurttaşlığının mümkün olduğu üzerinde duran düşünür, yapıtında kozmopolitanizmi tanımlamakta bir köşe taşı olarak kullanılabilecek ifadelerle yer vermektedir: “Dünya üzerinde yaşayan insanlar başka başka yasalarla yönetilen birçok kent ve ulusa ayrılmamalıdır; -ortak bir yasa altında birleşmiş bir sürü gibi- insanlar için de tek bir yaşam ve tek bir kozmos olduğundan, insanların tümü birbiriyle yurttaş sayılmalıdır” (Ağaoğulları, 2002: 431).

Zenon ve ardından gelen Stoacı düşünürlerin iki tür aidiyet odağını açıkça ortaya koyarlar: içine doğduğumuz topluluğa aidiyet ve insan olmaktan kaynaklanan kozmopolitan aidiyet (Nussbaum, 2002: 7). Bu ikincisi, en büyük ve üst düzeyde bir ortaklığın temelini atar. Stoacılar bu çerçevede bir dünya devletinin olanaklarını sorgulamak yerine, tüm insanları içine alan bir ahlâki topluluğa aidiyetin diğerlerinin önünde yer alması gerektiğini savunurlar. Öte yandan Stoacıların politika ile ilişkisi söz konusu olduğunda birbirinden ayrılan görüşler ile karşı karşıya kalırız. Nussbaum (1997: 31-33) Stoacılar için insan olmak bakımından kurulan ortaklıkların ve karşılaşılan sorunların üzerinin sıklıkla politika nedeniyle örtülmekte olduğunu; politikanın insanları böldüğünü belirtir. Ahmet Arslan (2006: 413-414) da bu düşünme biçimini takip ederek gerçek erdeme bilgelerin sahip olabileceğini içeren Stoa öğretisinin çoğunluğun karar ve katılımıyla şekillenen bir alan olarak politikaya ilgisiz kaldığını belirtmektedir. Bununla birlikte Arslan (2006: 414), Stoacı düşünürlerin Makedon İmparatorluğu sayesinde Doğu ve Batı kültürlerinin kaynaşması ve evrensel bir dünya devletine bağlı bir yurttaşlık anlayışının ortaya çıkması olasılığı sayesinde politikaya ilgi duyar hale geldiğine işaret etmektedir.²⁰ Moses Hadas (1947: 108) daha da ileri giderek Kinikler ile Stoacılar arasındaki en kayda değer farklılığın, Kinikler toplumsal kalıplara muhalif bir duruş sergilemekten öteye gitmezken Stoacıların politik topluluğun nasıl olması gerektiğine ilişkin düşünmeye çalışmaları olduğunu iddia etmektedir. Bu bağlamda artık insanları bölen değil, bir araya getiren bir politika ve yurttaşlık kavrayışı söz konusu olacaktır.

Tüm insanların aynı polisin yurttaşları olmaları/sayılmaları düşüncesi konusunda bir tartışma olduğuna dikkat çekmek gerek. Diogenes’in gün ışığında fener yakarak “insan aradığı” göz önüne alındığında, bu “insan”ın sıradan ve her zaman karşılaştığımız kişilerden farklı olduğunu çıkarsamak mümkün. Sellars’ın (2007: 15) işaret ettiği üzere, Zenon’un “tüm insanlar” ifadesi de bilgeliği paylaşan insanlar ile sınırlı bir kapsamda kullanılmış olabilir. Bu ihtimalin ortaya çıkardığı en temel sonuçlardan biri, bir Stoa ekolü düşünürü olan Zenon

ile Diogenes arasındaki mesafenin pek de fazla olmadığı ve bu düşünürlerin temelde benzer pozisyonlarda durduğudur. Zira Zenon'un ima etmiş olabileceği biçimde, coğrafi konumu ne olursa olsun tüm bilgiler dünya karşısında ortak bir yurttaşlık bilincini paylaşmak bakımından dünya-yurttaş (*kozmopolites*) ise bilgelerin yaşadıkları yerlerdeki konumu söz konusu devletin/polisin yasalarını ve düzenleniş biçimini sorunsallaştırmaktır.²¹ Böyle bir duruş Diogenes'inkinden pek de ayrı düşünülemez. Bu bilgiler ışığında, Zenon'un kozmopolitanizminin varolan politik yapıların geçerliliğini ve meşruiyetini sorgulamak (negatif kozmopolitanizm) ile daha kapsayıcı ve başka türlü bir yasa fikri etrafında politik bir program geliştirme (pozitif kozmopolitanizm) önerisini aynı anda içerdiğini söyleyebiliriz. Bu düzen kurma önerisinin 'dünya' kavramına dayanması ve (akıl dışında) belirlenmiş herhangi bir kişi veya yapının hâkimiyetini esas almaması da önemlidir.

Büyük İskender önderliğinde Hellenistik bir kültür oluşturmak suretiyle genişleyen Makedon İmparatorluğu'nun buradaki kozmopolitanizm tartışması bakımından sonuçları olduğunu da unutmamak gerek. Moles (1996: 118-119) Diogenes'in ve diğer Kiniklerin kozmopolitanizm anlayışının Büyük İskender ile birlikte taçlandığını, yaşama geçtiğini savunur. Buna göre İskender, Kiniklerin toplumu dönüştürme ideallerini yerine getiren "tüm şeylerin ve insanların arabulucusu" olarak eylemde bulunmuştur. Bu yargının da tartışmaya açılmasına ihtiyaç duyduğumuz kanısındayım. Zira İskender'in kozmopolitan içerimlere sahip bir politik projeyi takip etmiş olması anlaşılabilir bir şekilde, bunu bir imparatorluk biçiminde, yani tam da bir devletin egemenliğini taşımak ve genişletmek yoluyla gerçekleştiriyor oluşu gözden kaçmamalıdır. Kültürel bir melezleşme ve çeşitlenmenin özendirilmesi ve korunması (yani çağdaş kültürel kozmopolitanizmin üzerinde durduğu zemin) ile tek bir egemenin iradesinin ve yasasının politik yaşamı düzenlemeye girişmesi (yani çağdaş kozmopolitanizm tartışmalarında pozitif kozmopolitanizm savunucularının üzerinde durduğu zemin) arasında bir mesafe bulunduğunu teslim etmek gerekir.

Malcolm Schofield (2005: 452-453) ise Stoacıların ve Kiniklerin sözünü ettikleri 'kozmopolis' düşüncesinin Büyük İskender'in çabalarıyla yaşama geçirildiğine ilişkin argümanı tam da Hellenistik dönemde ahlâka dair geliştirilen bakış açısını göz önüne alarak reddetmek gerektiğini belirtir. Buna göre, düşüncesinin ve ahlâk anlayışının merkezine akıllı koyan Hellenistik dönem filozofları, aklın sadece insan türünün ortak bir kapasitesi olmakla kalmayıp insan ve tanrılarda bulunan bir yeti olduğuna işaret etmekte; buradan hareketle tamamen farklı bir 'topluluk', 'hukuk' ve 'kent' kavrayışı ileri sürmektedirler. Söz konusu kavrayış sahip olduğumuz ve gündelik yaşamda kullandığımız bu kavramları tamamen farklı bir içerikle yeniden düşünmeyi önermektedir ve reel politik angajmanlar

ile karıştırılmamalıdır. Stoacı düşünürlerin ortaya koydukları bu temeli gündelik politikaya uyarlayacak ve 'kozmpolis' anlayışını varolan yurttaşlık biçimleriyle harmanlayacak olanlar Roma Dönemi Stoa düşünürleri olacaktır.

Bu bağlamda Stoa ekolünün evrensel 'logos' çerçevesinde doğayla uyum içinde bir yaşam sürmeyi öğütleyen ortak ahlâk öğretisine geri dönmek önemlidir. Zira kişinin doğa ve *logos* ile uyumlu bir yaşam sürmesi (*oikeiosis*) ile toplum ve politika arasında doğrudan bir ilişki kurmak mümkündür. Doğayı ve insansal dünyayı içine alan tüm bir 'kozmos'un korunması, tikel insan yaşamlarının olduğu gibi 'insan türünün tamamı' için de bir erek olarak sunulabilir (Sellars, 2006: 130-131). Stoa filozoflarının kozmopolitanizmi tam da bu nedenle ne Yunan dünyasıyla sınırlı, ne de elitisttir. Kinikler ve Stoacıların sunduğu biçimiyle erken dönem kozmopolitanizm, daha kapsayıcı bir yasa altında başka bir politikanın olanaklarını arayan bir düşünce hattı oluşturmuştur. Bu ekollerden ilki politik alana yıkıcı bir biçimde müdahalede bulunurken, diğeri ahlâk üzerinden doktriner bir yapı kurmak suretiyle yeni dünyaya uygun kapsayıcı bir yasanın ilkelerini inşa etmeye çalışmıştır.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, Antik Yunan politik düşüncesinde ortaya koyulan ve 'erken dönem' olarak nitelenebilecek kozmopolitanizm, bir yandan kişinin ait olduğu politik topluluğun sınırlarını aşan türde bir yasa anlayışını ifade etmekte; diğer yandan da böyle bir yasa kavrayışı üzerine inşa edilmesi mümkün bir politik düzen idealinin ipuçlarını vermektedir. Birbiriyle 'uyum içindeki' bu iki ideal, evrensel aklın tüm insanlar arasında ortak olduğu varsayımından temellenmektedir. Bu yargılardan da anlaşılabilir gibi, Antik Yunan politik düşüncesinde kozmopolitanizm temelde felsefi bir ideal olarak kalmaktadır. Zira felsefe, içinde bulunulan politik topluluğa eleştirel bir mesafe almayı sağlamakta ve başka bir politikayı bu topluluğun sınırlarının ötesinde de düşünmeyi kolaylaştırmaktadır. Dahası tüm insanların bir arada ve tek bir polisteymiş gibi yaşaması yönündeki bu öneriler, bilgelik ve akıl üzerinde yükselmekte ve asıl olarak bilgeliğin paylaşılmasını esas almaktadır. H. C. Baldry'nin (1965: 108-110) de ortaya koyduğu gibi, bilgelik temelinde tesis edilen ve insanlığın birliği üzerine kurulu bu proje Büyük İskender'in Hellenistik imparatorluğu ile karşılaşınca kadar tüm insanlığı içine alan politik bir örgütlenmeden ziyade varolan tüm polislerin ötesinde bir polisi, deyim yerindeyse bir 'süper-polisi' ifade etmektedir.²² Böyle bir polis insanlık ailesini kapsamak yerine, kendisini kitlesel bir insanlıktan ayırmış olan bilgeleri içerecektir. Negatif ve pozitif kozmopolitanizm arasındaki ayrıma da değinen Baldry (1965: 112), bu biçimde ifade edilen bir kozmopolitanizmi pozitif bir politik proje ortaya koymaktan uzak bulmakta ve bu nedenle birleşmiş bir insanlık idealini yaşama geçirmeyi hedeflememekle itham etmektedir. Buna

karşılık, polisın çöküş sürecine girmesi ve Makedon İmparatorluğu ile karşılaşma deneyiminin kozmopolitan düşüncede Yunan dünyasının ötesine geçmeyi mümkün hale getirmiştir.

Antik Yunan politik düşüncesi içerisinde Büyük İskender öncesi ifade bulan bu 'felsefi' kozmopolitanizmin politik alandaki gücünün yadsınmaması gerekir. Kozmopolitanizmin anlam çerçevesi içerisinde belirleyici bir rol oynayan ve ait olunan politik topluluk ve kültür karşısında mesafe almayı gerektiren bu 'negatif' bakış açısı, ilk elde içinde yaşanan politik topluluğun temellerini ve işleyişini eleştirme işlevi görmekte; daha kapsayıcı bir politika tahayyülünün geliştirilmesi bakımından tam da 'pozitif' bir nitelik kazanmaktadır. İlk bakışta 'negatif' olarak nitelenen bu kavrayışın ortaya koyduğu eleştirel zemin, 'pozitif' anlamda bir politik projenin üzerinde yükselmesini, politik topluluğun sınırlarının genişletilmesini ve başka türden/yeni bir politika kavrayışının dile getirilmesini sağlayacaktır. Bu nedenle, erken dönem kozmopolitanizmin işaret ettiği eleştirel bakış açısını düşüncenin gelişim sürecinde önemsiz bir noktaya yerleştirmekten veya gözden kaçırmaktan özenle kaçınmak gerekir. Negatif kozmopolitanizm adı altında kurucu bir politik içerikten yoksun olduğu iddia edilen bu projeler, kozmopolitan düşünce içerisindeki ütöpik boyutu (ve yaratıcı potansiyeli) muhafaza etmektedir.

Sonuç Yerine

Bu çalışmada kozmopolitanizmin Antik Yunan'da Hellenistik dönem öncesine dayanan bir politik tahayyül olduğunu, ama polisın dağılma sürecinde görünür hale gelen bir krize yanıt olarak güçlü bir etik ve politik alternatif sunma potansiyeline ulaşabildiğini ortaya koymaya çalıştım. Bu etik ve politik kavrayış, Kinikler ve Stoacılar tarafından farklı biçimlerde tanımlandı ve savunuldu. Öte yandan, kozmopolitanizmin 'pozitif' ve 'negatif' içerimlerinin (aralarındaki temel ve önemli farklılıklara rağmen) birbirini dışlayan bir nitelik arz etmediği kanısındayım. Günümüzün kozmopolitanizm tartışmalarında sıklıkla savunulan aksine kozmopolitanizmin kavram tarihine damga vuran bu gerilim, içkin eleştiriye yer açmak suretiyle kavramın çerçevesini genişletmek bakımından büyük bir önem taşımakta. Dolayısıyla Antik Yunan deneyiminden kozmopolitanizm konusunda öğrenmemiz gereken öncelikli düşünce, birbirine karşıt gibi konumlanan bu pozisyonların ancak birbirini dışlamadan yaratıcı bir diyalog içinde olduğu durumda politika tahayyülümüzü (bir anlamda zihniyet dünyamızı) genişletmemize hizmet ettiğiidir.

İkinci olarak, günümüzde politikanın içinde bulunduğu kriz ortamında bir yandan gezegen ölçeğinde çözüm bekleyen iklim değişikliği gibi sorunlara odaklanmanın,

diğer yandan ise popülist sağ eğilimlerin ‘aşırı sağ enternasyonel’ önerileri²³ karşısında kapsayıcı ve ulusal çıkarlara hapsolmemiş bir politik alternatif üretmenin gerekliliği aşikâr. Bu bağlamda çağdaş tartışmaların münhasıran odaklandığı kozmopolitan bir düzen kurma ve sürmekte olan düzeni eleştirme etkinliklerinin birbirinden ayrı düşünülmesi, karşı karşıya olduğumuz krizden çıkmak adına anlamlı bir seçenek ortaya koymayı zorlaştırmakta; kozmopolitan politik tahayyülü zayıflatmaktadır. ‘Pozitif’ kozmopolitanizmi ağırlıklı olarak destekleyen düşünürler, Stoacıardan esinlenerek bir anlamda “bilgelerin yönlendirmesi gereken” küresel yönetim mekanizmalarına vurgu yaparken; ‘negatif’ kozmopolitanizm kavramsallaştırmasına yaslananlar Diogenes’in kıyasıya düzen eleştirisinin kozmopolitanizmin tek anlamlı biçimi olarak işaret etmektedir. Böyle bir ayrışma karşısında ‘kozmpolitanizmin içkin gerilimi’ olarak tanımladığım yaratıcı tartışma, düzen karşıtları ile düzen yanlıları arasında sergilenen bir antagonizmanın gölgesinde kaybolup gitmeye mahkûmdur. Oysa ‘içkin gerilime’ hakkını veren bir anlayış, hem sahip olduğumuz aidiyetlere eleştirel bir mesafe almak hem de tüm insanlara açık ortaklıklar tesis etmek bakımından kozmopolitanizmi açma ve çağımız için ‘başka’ alternatifler sunma potansiyeline sahip olabilir.

Sonnotlar

¹ Bu makale, 2015 yılında savunulmuş olan *Adaletle Yasal Düzen Arasında: Kantçı Kozmopolitanizmi Yeniden Düşünmek* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. Çalışmanın farklı bir versiyonu 7 Aralık 2018 tarihinde Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi Kolokyumu’nda sunulmuştur. Başta Mert Arslanalp olmak üzere kolokyum düzenleyicilerine ve katılımcılarına, çalışmanın son halini okuyup önerilerde bulunan Filiz Başkan, Erdinç Erdem ve Türe Şahin’e teşekkürlerimi sunarım.

² Bu vurgular, ABD Başkanı Donald Trump’ın 25 Eylül 2018’de Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu’nda yaptığı konuşmada açıkça görülebilir. Konuşmanın tam metni için bkz. <https://www.vox.com/2018/9/25/17901082/trump-un-2018-speech-full-text/>.

³ Richard Falk (1994: 138-9) kozmopolitanizmin işlediği bu iki boyutu erken bir dönemde özel bir vurguyla tartışır.

⁴ Ahlâki kozmopolitanizm konusundaki tartışmalar için ayrıca bkz. Appiah, 2002; Honneth, 1997; Kleigeld, 1999; Nussbaum, 1997; 2002; Güçler, .

⁵ Kültürel kozmopolitanizm konusunda ayrıntılı bir okuma için bkz. Cheah ve Robbins, 1998, s. 233-350; Delanty, 2012, s. 151-288; Robbins ve Horta, 2017.

⁶ Kozmopolitan düşünce için üç ayrı kurucu moment saptanabilir: Antik Yunan deneyimi, Aydınlanma ve Immanuel Kant’ın felsefesi, 1990lar ile başlayan kozmopolitan uyanış.

⁷ Böyle bir anlayışı savunan düşünörlere sahip olduğumuzun altını çizmek isterim. Kanımca, modern kozmopolitanizmin kurucusu Immanuel Kant (tüm eksikliklerine rağmen) *içkin gerilim* ile böyle bir ilişkilendirme biçimi tesis etmeye çalışmıştı. Çağımızda Kant'ı eleştirel bir pozisyondan takip eden Jürgen Habermas ve Seyla Benhabib kozmopolitanizmi "açmak" bakımından hiç de yabana atılmayacak imkânlar sunuyorlar. Öte yandan Habermas ve Benhabib'in düşünceleri bu çalışmanın odaklandığı türde bir kavram tarihi tartışması yürütmemekte. Okumakta olduğunuz çalışmanın sınırlarını fazlasıyla aşan bu kozmopolitanizm kavrayışı başka bir makalenin konusu olmayı hak ediyor.

⁸ Hellenistik Dönem öncesi Antik Yunan düşüncesinde kozmopolitanizmin gündeme geldiği bir uğrak olarak Sokrates'in diyalogları gösterilir (Montaigne, 1976: 251-2). Bu durum, kozmopolitanizmin Hellenistik Dönemde Sokratik bir ekolün temsilcisi olarak düşünölen Diogenes tarafından dile getiriliyor oluşunu da açıklar niteliktedir.

⁹ Homeros ve Hellenistik dönem öncesi kozmopolitan kavrayışın biçimlerini anlamak için A. A. Long'un (2008: 51-53) tartışmasına da bakılabilir. Long'un bu tartışma içinde işaret etmeye çalıştığı en önemli meselelerden biri, bu erken dönemde (özellikle de Homeros'ta) kozmopolitan sayılabilecek eğilimlerin (tıpkı kendisinden sonra yazılan tragedyalarda olduğu gibi) polis'in içinden geçtiği salınımları da anlatabilecek muğlaklıklar içeriyor oluşudur. Özellikle Yunan-barbar ikiliği konusunda Homeros'un kullandığı dildeki geçiş ve salınımlar bu erken dönem kozmopolitanizm tartışmasında önemli bir yerde durmaktadır.

¹⁰ Bu konuda geniş bir tartışma için bkz. Sezer ve Kalaycı 2017.

¹¹ Polis düzeninin yapısı ve işleyişine ilişkin daha ayrıntılı tartışmalar için bkz. Vernant, 2002; Finley, 1985; 2000; Hansen, 2006.

¹² Janet Coleman (2000: 34-35) sözü edilen bu özgürlük kavrayışının daha ayrıntılı ve çok boyutlu bir nitelik arz ettiğine dikkat çeker. Buna göre Antik Yunan dünyası için özgürlük üç ayrı içerimiyle birlikte düşünölmelidir: köle(leşmiş) olmamak, (ister oligarşik, ister demokratik) bir yasa altında otonom bir varlığa sahip olmak, gerektiğinde politik katılımdan ve bunun yol açtığı ayrışmalardan azade kalabilmek. Bizim tartışmamız bakımından Finley'in vurguladığı ve Coleman'ın tartışmasında ikinci halkada bulunan özgürlük kavrayışı daha önemli görünüyor.

¹³ Burada Kinik felsefesini çalışmaya özgü bir zorluğu vurgulamak gerek. Kinik filozoflar, felsefelerini daha ziyade kendi hayat tarzları ve konuşmalarıyla açıkladıkları için geriye fazlaca yazılı eser bırakmamıştır. Bu nedenle Kinik filozofları ağırlıklı olarak ikincil kaynaklardan öğrenmek ve takip etmek durumunda kalıyoruz.

¹⁴ Kiniklerin başka bir politika ve dünya hayal ederek politik alanda söz aldıkları ve bugün *performatif* olarak adlandırabileceğimiz eylem biçimleri ortaya koydukları gözden kaçmamalı. Bu düşünme biçimini sürdüren bir çalışma için bkz. Schutjijser, 2017.

¹⁵ Başta Diogenes olmak üzere Kiniklerin tikel aidiyetlere mesafe almak konusundaki tutumları çağdaş felsefenin önde gelen isimlerinden Richard Rorty'nin *ironi* kavramı ile birlikte okunabilir. Ayrıntılı bir tartışma için bkz. Gürsoy, 2013.

¹⁶ John Sellars (2007: 4-8) da Moles'un tartışmasını destekleyici referanslar ortaya koymakta ve Kinikleri pozitif anlamda bir kozmopolitanizmi savunarak Stoa okulu için zemin hazırladığına işaret etmektedir.

¹⁷ Bu tavır, bizim zamanımızda "İngiliz misin yoksa Fransız mı?" sorusuna "Avrupalıyım" yanıtını vermek gibi düşünülebilir (Moles, 1996: 109). Çalışmanın merkezinde bulunan düşünürlerden Jürgen Habermas (2003: 86-89), gerekçelerini ve temellendirmelerini çeşitlendirmek ve farklılaştırmak suretiyle, "Avrupalı" olduğunu iddia etmenin kozmopolitan bir içerime sahip olduğunu ortaya koyacaktır.

¹⁸ Stoa felsefesini üç döneme ayırmak mümkün. M.Ö. 3. yüzyıldan başlayan Zenon, Kleanthes, Khryssippos tarafından temsil edilen Eski Stoa, bu düşüncelerin Platon ve Aristoteles ile harmanlanarak Roma'ya açıldığı Orta Stoa ve Seneca, Epiktetos, Marcus Aurelius gibi isimlerin temsil ettiği Roma Stoası (Ağaoğulları, 2002: 416). Bu çalışmanın sınırlarını gözeterek tartışmamı Eski Stoa ile sınırlı tutacağım.

¹⁹ Konuya ilişkin daha ayrıntılı bir okuma için bkz. Sellars, 2006: 125-129; Long, 1986: 185-189.

²⁰ Buna karşılık, Stoa ekolünün politikayla kurduğu ilişkinin yakınlık düzeyi konusunda farklı görüşler de bulunmaktadır. Ağaoğulları (2002: 431-435) Stoacıların bilge ahlâkına aykırı olmayan durumlarda politik meselelerle ilgilenmeyi kabul ettiğine ve politika karşısında geliştirdikleri bu tutumun fırsatçılığı da içinde barındıran bir çerçeve çizdiğine vurgu yapmaktadır. Stoacı filozofların Hellenistik monarşilerle yakınlığını böyle bir fırsatçılık zemininde açıklayan Ağaoğulları, bilgiler ile cahiller arasındaki ayrışmaya dayalı rasyonel bir elitizm temelinde Platoncu filozof-kralın yönetimine benzer bir politik projeye işaret etmektedir.

²¹ Daha önceki sayfalarda Aristoteles'in sürgün kurumunun gerekçesini açıkladığı cümlelere yer vermiştim. Sellars (2007: 14) da aynı cümlelere dikkat çekmek suretiyle, bilgelerin toplum içinde fazlaca öne çıkarak "insanlar içindeki tanrılar" gibi görülebileceğine dikkat çekmekte ve bunun üzerinden bilgelik mertebesine erişmiş bu kişilerin hâlihazırda hiçbir kısıtlayıcı yasaya gereksinim duymadan yaşayabileceklerini, dolayısıyla bir bilgiler toplumunun devlete hiçbir gereksinim duymayacağını vurgulamaktadır. Buradan hareketle, "başka türlü" bir düzen kurma amacıyla veya projesiyle birlikte düşünebileceğimiz pozitif kozmopolitanizm kavrayışı ile Zenon'un ortaya koyduğu devlet/cumhuriyet arasında bir gerilim olduğunu hesaba katmakta da fayda var.

²² Bu projenin merkezinde ise akıl ile özdeş olan doğaya uygun bir yaşam (*oikeiosis*) bulunur.

²³ Konuya ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Childs, 2019.

Kaynakça

- Ağaoğulları M A (2002). *Kent Devletinden İmparatorluğa*. 3. Baskı, Ankara: İmge.
- Anderson A (1998). Cosmopolitanism, Universalism, and the Divided Legacies of Modernity. içinde: P. Cheah ve B. Robbins (der.), *Cosmopolitics: Thinking and Feeling beyond the Nation*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 265-289.
- Anderson A (2006). *The Way We Argue Now: A Study in the Cultures of Theory*. Princeton: Princeton University Press.
- Appiah K A (2002). Cosmopolitan Patriots. içinde: M. C. Nussbaum ve J. Cohen (der.), *For Love of Country*, Boston: Beacon Press, 21-29.
- Aristoteles (2006). *The Politics and the Constitution of Athens*. New York: Cambridge University Press.
- Arslan A (2006). *İlk Çağ Felsefesi Tarihi Cilt 4: Hellenistik Dönem Felsefesi: Epikuroşçular, Stoacılar, Septikler*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Baldry H C (1965). *The Unity of Mankind in Greek Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Balibar E (2006). Strangers as Enemies: Further Reflections on the Aporias of Transnational Citizenship. *Globalization Working Papers*, 06/4, 1-20.
- Balibar E (2012). Citizenship of the World Revisited. içinde: G. Delanty (der.), *Routledge Handbook of Cosmopolitan Studies*, Londra: Routledge, 291-301.
- Balibar E (2014). *Equaliberty: Political Essays*. Durham, NC: Duke University Press.
- Balibar E (2017). Reinventing the Stranger: Walls All Over the World, and How to Tear Them Down. *symploke*, 25 (1-2), 25-41.
- Beck U (2006). *Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity.
- Beitz C (1999). International Liberalism and Distributive Justice: a survey of recent thought. *World Politics*, 51, s. 269-296.
- Brown G W ve Held D (2010). Editors' Introduction. içinde: Brown, G. W. ve Held, D. (der), *The Cosmopolitanism Reader*, Cambridge: Polity, 1-14.
- Calhoun C J (2002). The Class Consciousness of Frequent Travelers: Toward a Critique of Actually Existing Cosmopolitanism. *The South Atlantic Quarterly*, 101 (4), 869-897.
- Cartledge P (1998). Introduction: defining a kosmos. içinde: P. Cartledge, P. Millett ve S. Von Reden (der.), *Kosmos: Essays in order, Conflict and Community in Classical Athens*, Cambridge: Cambridge University Press, 1-12.

Cheah P (1998). Introduction Part II: The Cosmopolitical – Today. içinde: P. Cheah ve B. Robbins (der.), *Cosmopolitics: Thinking and Feeling beyond the Nation*, Minneapolis: University of Minesota Press, 30-44.

Cheah P ve Robbins, B (1998). *Cosmopolitics: Thinking and Feeling beyond the Nation*. Mineapolis: University of Minesota Press.

Childs S (2019). The Far-Right International. *The New International*, 29 Mart 2019 (<https://newint.org/features/2019/02/11/far-right-international>).

Coleman J (2000). *A History of Political Thought: From Ancient Greece to Early Christianity*. Oxford: Blackwell.

Copleston F J (1993). *A History of Philosophy: Volume I: Greece and Rome*. New York: Image Books Doubleday.

Delanty G (der.) (2012), *Routledge Handbook of Cosmopolitanism Studies*. Londra: Routledge.

Derrida J (2001). *On Cosmopolitanism and Forgiveness*. New York: Routledge.

Douzinas C (2017). *İnsan Hakları ve İmparatorluk: Kozmopolitanizmin Siyasal Felsefesi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.

Falk R (1994). The Making of Global Citizenship. içinde: B. Van Steenberger (der.), *The Condition of Citizenship*, Longra: Sage, 127-140.

Finley M I (1985). *Democracy Ancient and Modern*. New Brunswick: Rutgers University Press.

Finley M I (2000). *Politics in the Ancient World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Foucault M (2011). *The Courage of the Truth (The Government of the Self and Others II): Lectures at the College de France 1983-1984*. Londra: Palgrave Macmillan.

Gebh S (2013). Shameless cosmopolitanism: Diogenes the Cynic and the paradox of the cosmopolis. *History of Political Thought*, 2(1), 65-81.

Güçler A (2019). Cosmopolitanism and Global Citizenship. içinde: W. Leal Filho, A. Azul, L. Brandli, P. Özuyar, T. Wall (der.), *Quality Education. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*, Londra: Springer, 138-148.

Gürsoy Ö (2013). Richard Rorty. içinde: A.Tunçel ve K.Gülenç (der.), *Siyaset Felsefesi Tarihi (Platon'dan Zizek'e)*, İstanbul: DoğuBatı Yayınları, 783-802.

Habermas J (2003). Toward a Cosmopolitan Europe. *Journal of Democracy*, 14 (4), 86-101.

Hadas M (1943). From Nationalism to Cosmopolitanism in Greco-Roman World. *Journal of the History of the Ideas*, 4 (1), 105-111.

Hansen M H (1999). *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes: Structure, Principles, and Ideology*. Londra: University of Oklahoma Press.

Hansen M H (2006). *Polis: An Introduction to the Ancient Greek City-State*. New York: Oxford University Press.

Harris H (1927). The Greek Origins of the Idea of Cosmopolitanism. *International Journal of Ethics*, 38 (1), 1-10.

Held D (2010). *Cosmopolitanism: Ideals and Realities*. Cambridge: Polity.

Honneth A (1997). Is Universalism a Moral Trap? The Presuppositions and Limits of a Politics of Human Rights. içinde: J. Bohman ve M. Lutz-Bachmann (der.), *Perpetual Peace: Essays on Kant's Cosmopolitan Ideal*, Cambridge: The MIT Press, 155-178.

Höffe O (2007). *Democracy in the Age of Globalization*. Dordrecht: Springer.

Inglis D (2012). Alternative histories of cosmopolitanism: Reconfiguring classical legacies. içinde: G. Delanty (der.), *Routledge Handbook of Cosmopolitanism Studies*, Londra: Routledge, 11-24.

Inglis D (2014). Cosmopolitanism's Multiple Histories: Going Beyond Conventional Understandings of the Genesis of Cosmopolitan Thought. *Quaderni di Teoria Sociale*, 14, 89-120.

Ingram J D (2012). Cosmopolitanism from Below: Universalism as Contestation. *Critical Horizons*, 17 (1), 66-78.

Ingram J D (2013). *Radical Cosmopolitics: The Ethics and Politics of Democratic Universalism*. New York: Columbia University Press (epub edition).

Ingram J D (2017). Populism and Cosmopolitanism. içinde: P. O. Espejo, C. R. Kaltwasser, P. Ostiguy ve P. Taggart (der.), *Oxford Handbook on Populism*, Londra: Oxford University Press, 644-660.

Kant I (1996). *The Metaphysics of Morals*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kant I (2007). *Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Koselleck R (2006). Crisis. *Journal of the History of Ideas*, 67 (2), 357-400.

Koselleck R (2009). *Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Pragmatik Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: İletişim.

Laertios D (2007). *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*. İstanbul: Yapı Kredi.

Long A A (1986). *Hellenistic Philosophy: Stoics, Epicureans, Sceptics*. Los Angeles: University of California Press.

Long A A (2008). The Concept of the Cosmopolitan in Greek and Roman Thought. *Daedalus*, 137 (3), 50-58.

Moles J L (1996). Cynic Cosmopolitanism içinde: R. B. Branham ve M. Goulet-Cazé (der.), *The Cynics: The Cynic Movement in Antiquity and its Legacy*, Berkeley: University of California Press, 105-120.

Moles J L (2005). The Cynics. içinde: C. Rowe ve M. Schofield (der.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 415-434.

Nussbaum M (1997). Kant and Cosmopolitanism. içinde: J. Bohman ve M. Lutz-Bachmann, *Perpetual Peace: Essays on Kant's Cosmopolitan Ideal*, Cambridge: The MIT Press, 25-58.

Nussbaum M (2001). *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*. New York: Cambridge University Press.

Nussbaum M (2002). Patriotism and Cosmopolitanism. içinde: M. Nussbaum ve J. Cohen, *For Love of Country*, Boston: Beacon Press, 2-17.

Pogge T (1992). Cosmopolitanism and Sovereignty. *Ethics*, 103, 48-75.

Robbins B ve Horta P (2017). *Cosmopolitanisms*. New York: New York University Press.

Schofield M (2005). Epicurean and Stoic Political Thought. içinde: C. Rowe ve M. Schofield (der.), *The Cambridge History of Greek and Roman Political Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 435-456.

Schutjser D (2017). Cynicism as a way of life: From the Classical Cynic to a New Cynicism. *Akropolis*, 1, 33-54.

Sellars J (2006). *Stoicism*. Los Angeles: University of California Press.

Sellars J (2007). Stoic Cosmopolitanism and Zeno's Republic. *History of Political Thought*, 28 (1), 1-29.

Sezer D ve Kalaycı N (2017). Giriş: Klasik Tragedyalar, Çağdaş Sorunlar. içinde: D. Sezer ve N. Kalaycı (der.), *Siyasalin Peşinde: Dünyaya Tragedyalarla Bakmak*, İstanbul: Metis, 9-22.

Tillich P (2000). *The Courage to Be*. New York: Yale University Press.

Tully J (2002). Political Theory as a Critical Activity. *Political Theory*, 30 (4), 533-555.

Vernant J (2002). *Yunan Düşüncesinin Kaynakları*. İstanbul: Cem Yay.

Wolin S (2012). *Fugitive Democracy and Other Essays*. Princeton: Princeton University Press.

İslamcı Düşünce, DP ve Milli İradecilik: Necip Fazıl, Eşref Edip ve Menderes Üzerine Bir Karşılaştırma

Ekin Kadir Selçuk, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
ORCID: 0000-0003-4978-3635, e-posta: ekinkadirsalcuk@gmail.com

Aynur Köse, Trabzon Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
ORCID: 0000-0002-1310-5704, e-posta: akose@trabzon.edu.tr

Özet

Türkiye tarihinde sembolik bir önemi olan Arapça ezan yasağının kalkması ve Ayasofya'nın yeniden camiye çevrilmesi kararları Türkiye politik hayatında merkez sağ ile İslamcı muhafazakâr sağ arasındaki ilişkinin yeniden düşünülmesini gerektirmiştir. Zira her iki sembolik olayda da Türkiye'yi yönetenler birbirinin benzeri bir siyasal söylem kullanarak aralarındaki ortaklığı açık etmişlerdir. Burada kullanılan temel slogan milli irade söylemidir. Merkez sağ, milli iradecilik ve İslamcı düşünce ve düşünürler anahtar kelimeleriyle özetlenebilecek bu çalışmada birincil kaynaklar üzerinden DP ve İslamcı-muhafazakâr yazarların söylemleri incelenmiştir. Çalışmanın amacı, 1950'ler Türkiye'sinde DP ile başlayan merkez sağ geleneğinin İslamcılık ve muhafazakârlıkla arasındaki muğlak mesafenin izlerini milli iradecilik yaklaşımı etrafında analiz etmektir. Çalışmada dönemin hegemonya mücadelesinde DP ve İslamcı yazarların dinsel semboller ve değerler üzerinden milli irade ortak söyleminde birleşmelerinin, o dönem ve sonrasında Türkiye sağ siyasetinin anti-demokratik çoğunlukçu bir siyaset haline gelmesinde etkili olduğu öne sürülmektedir. Nitel içerik analizi kullanılan makalede DP lideri Adnan Menderes ile Necip Fazıl ve Eşref Edip'in görüşlerini yansıtan yazılar milli iradeciliğin temel özellikleri çerçevesinde analiz edilmiştir. Buna göre "organik toplum ve ötekileştirici/düşmanlaştırıcı siyaset", "çoğunlukçu siyaset" ve "otoriter siyaset" olarak analiz kategorileri belirlenmiş ve söylemler çözümlenmiştir. Analiz sonucunda DP ve İslamcı yazarların toplumu temelde din ve millet esasına dayalı bir bütün olarak görerek milli iradeciliğin organik toplum idealini paylaştıkları saptanmıştır. Organik toplumun dışında kalanlara ise düşmanlaştırıcı siyaset anlayışı çerçevesinde nasıl muamele edileceği gerek Menderes gerekse İslamcı yazarların söylemlerinde geniş yer bulmuştur. Seçimde çoğunluğun oyunu alan adayın milli iradenin tek temsilcisi olduğu esasına dayanan çoğunlukçu anlayış DP ve onu destekleyen İslamcı yazarların söylemlerinde ortaklaştıkları noktalardan bir diğeridir. Organik bir toplum olarak görülen milletin düzen ve uyum içinde yaşaması için gerekirse özgürlüklerin sınırlandırılması hususunda da tarafların görüş birliği içinde oldukları saptanmıştır. Bu özellikleriyle ortaya koymaya çalıştığımız milli iradecilik, üzerinde İslamcı yazarlarla merkez sağın ortaklaştığı ve Türkiye'de otoriter siyasetin bugün de dahil olmak üzere on yıllar boyunca nasıl hakim olabildiğini anlamamızı sağlaması açısından önemlidir.

Anahtar Sözcükler: Milli İradecilik, Necip Fazıl Kısakürek, Eşref Edip Fergan, İslamcı Düşünce, Çoğunlukçuluk, Otoriterlik.

Islamic Thought, DP and National Will: A Comparison on Necip Fazıl, Eşref Edip and Menderes

Abstract

Lifting of the ban on the Arabic call to prayer and transformation of Hagia Sophia from museum to the mosque, which have symbolic importance in Turkish history, has required rethinking the relationship between the center-right and Islamic-conservative right. Because the rulers of Turkey in both symbolic political events using similar rhetoric showed their closeness between each other. The main slogan used here is the discourse of national will. In this study, the discourses of DP and Islamist-conservative writers were examined through primary sources. The purpose of the study is analyzing the ambiguous relationship between center right tradition starting from DP in 1950s and Islamism through the discourse of national will. In this study it is asserted that the alliance between DP and Islamist writers around the discourse of national will, caused Turkish right politics to be antidemocratic and majoritarian. Qualitative content analysis was used and the articles reflecting the views of DP leader Adnan Menderes, Necip Fazıl and Eşref Edip were analyzed within the framework of the basic features of national will. According to this, analyzing categories as “organic society and otherizing/hostilizing”, “majoritarian” and “authoritarian” approaches were determined and discourses were analyzed. As a result of the analysis, it was found that DP and Islamist writers shared the ideal of organic society of national will by making a definition of ‘us’ especially through religion and Islam. On the other hand, how to treat those who are outside the organic society within the framework of hostilizing politics has found wide place in the discourses of both Menderes and Islamist writers. The majority approach, which is based on the fact that the majority vote in the election is the only representative of the national will, is another point shared by the DP and the Islamist writers who support it. It is asserted that Menderes and Islamist writers are in consensus on limiting the freedoms, if necessary, in order for the nation, which is seen as an organic society, to live in order and harmony. Therefore the concept of national will, on which there is an alliance between center right and Islamist writers is important to understand how authoritarian politics have been dominant in Turkey for years and even today.

Keywords: National Will, Necip Fazıl Kısakürek, Eşref Edip Fergan, Islamic Thought, Majoritarianism, Authoritarianism.

Başlarken

16 Haziran 1950 tarihinde yıllar sonra camilerden yeniden Arapça ezan duyulmaya başladı. Yıllar süren Arapça ezan yasağı Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle kaldırılmış oldu. 24 Temmuz 2020 tarihinde Ayasofya müzesi yeniden camiye çevrildi. Ayasofya içinde ve çevresinde binlerce insan Cuma namazını birlikte kıldılar. Bu, Türkiye tarihindeki sembolik anlamı hayli yüklü

iki hadise birbirinin takipçisi görünümündeki iki partinin siyasi liderliğinin kararlarıyla gerçekleşti. Biri Türkiye’de merkez sağ çizgisini başlatan siyasi partiydi, diğeri ise en azından ilk ortaya çıktığında kendini o çizginin takipçisi olarak sunmaya çabalayan, merkez sağdaki boşluğa oturmaya çalışan bir siyasi hareketti. Bununla birlikte Arapça ezan ve Ayasofya’nın camiye çevrilmesi Türkiye’de en fazla muhafazakâr İslamcılarını sevindirdi. Bu kararı alan siyasi parti yöneticileri ise bunun milli iradenin doğal bir sonucu olduğunu, millet böyle istediği için Arapça ezana dönüldüğünü ve Ayasofya’nın yeniden camiye çevrildiğini duyurdular. Bu iki sembolik hadise, bu hadiseden mutlu olanlar ve karar vericilerin söylemleri bizi yeniden muhafazakâr İslamcılarla merkez sağ çizgi arasındaki ilişkiyi düşünmeye zorladı. Ve bu nedenle bu ilişkinin başladığı 1950’lere yeniden bakma gereği duyduk.

Giriş

Türkiye siyasetinde demokratikleşme ve toplumsal hareketlilik açısından önemli değişimlerin yaşandığı 1950’ler, çok partili siyasetin başladığı ve seçim ile iktidar değişikliğinin gerçekleştiği yıllar olarak ayrı bir öneme sahiptir. 50’ler ayrıca Demokrat Parti (DP) ile başlayan ve sonrasında da Türkiye siyasetinde etkili olan merkez sağ geleneğin doğduğu yıllardır. Bu geleneğin ortaya çıkış koşullarını ve dayandığı temelleri doğru değerlendirmek günümüz Türkiye siyasetini anlamak açısından da önemlidir. Zira Türkiye’nin merkez sağ politik söyleminin zeminini oluşturan ve çerçevesini çizen DP’nin çizgisini ve bu çizgiyi etkileyen unsurları belirlemek, çok partili demokratik siyasete geçişin başından itibaren sağa yönelme eğilimindeki siyasetlerin zihin haritalarını çözmeye kapı aralayabilir.

Merkez sağ, milli iradecilik ve İslamcı düşünce ve düşünürler anahtar kelimeleri etrafında şekillenen bu çalışma, DP ile başlayan merkez sağ geleneğin İslamcılık ve muhafazakârlıkla arasındaki muğlak mesafenin izlerini milli iradecilik çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Buradaki iddiamız, 1950’ler Türkiye’inde İslamcı-muhafazakâr yazarların otoriter siyaset anlayışlarının ‘milli irade’ kavramı etrafında şekillendiği ve bunun merkez sağ siyasetin öncüsü olarak nitelendirilebileceğimiz DP’nin siyaset anlayışıyla da uyuşarak dönemin ötekileştirici, çoğunlukçu ve otoriter siyasetinin temelini oluşturduğu şeklindedir. Bunun yanında bir diğer iddiamız ise 1950’lerin hegemonya mücadelesinde DP ve dönemin İslamcı yazarlarının dinsel semboller ve değerler üzerinden milli irade ortak söyleminde birleşmelerinin, gelecek on yılların Türkiye’inde merkez sağ çizginin anti-demokratik çoğunlukçu bir siyaset olarak işlemesinde etkili olduğu yönündedir. Merkez sağ çizgi ile muhafazakâr İslamcılarının milli irade kavramı etrafındaki söylem ortaklığının, Türkiye’nin askeri darbe dönemleri

dışında, sivil idareciler tarafından yönetildiği yıllarda da yalnızca ordu vesayetiyle açıklanamayacak şekilde otoriter politikalara maruz kalmasında etkili olduğu savunulmaktadır. DP döneminde doğan ve ileride devam eden bu ilişkiyi göstermek üzere dönemin önemli İslamcı-muhafazakâr yazarlarından Necip Fazıl ve Eşref Edip ile DP lideri Adnan Menderes'in söylemlerine başvurulmuştur.

Muhafazakârlık, İslamcılık ve Türkçülük'ün buluşma noktasında yer alan Necip Fazıl, milliyetçi muhafazakârların ve İslamcılar'ın üstat kabul ettikleri ve geçmişten günümüze politik söylemlerde görüşlerine sıkça başvurdukları bir isimdir (Ateş, 2017: 112). Eşref Edip ise çok partili hayata geçilmesiyle beraber İslamcı Sebillürreşad Dergisi'ni yeniden çıkarmaya başlayan ve yazılarıyla İslamcı düşünceyi en fazla savunan yazarlardan biridir. Bu iki yazar bilhassa Cumhuriyet Halk Partisi'ne (CHP) ve CHP'nin din karşıtı politikalarına tavır almak konusunda sürekli DP'yi uyarışlardır. DP'nin din ve laiklik politikalarından mutlu olmayan Necip Fazıl ve Eşref Edip, sürekli DP'yi istedikleri yöne çekmeye çalışmış ve bu konuda çokça hayal kırıklığı da yaşamışlardır. Nitekim Eşref Edip "Nihayet anlaşıldı ki Halkçılarla Demokratların din ve vicdan hürriyeti hakkında telakkileri, zihniyetleri ayırdır" (Fergan, t.y.: 95) ya da "...Halkçılarla Demokratların laiklik ve demokrasiyi telakki ve tatbik hususunda ayrılık gayrılıkları kalmamıştı" (Fergan, t.y.: 117) sözleriyle DP politikalarından duyduğu hoşnutsuzluğu ifade etmiştir. Ancak tüm bu memnuniyetsizliklere ve hayal kırıklıklarına rağmen aralarındaki söylemsel ortaklık bizi, bu iki isim ile DP'yi bir arada düşünmeye yöneltmektedir. Bu çerçevede yazarların DP'den beklentileri, DP aracılığıyla CHP'den rövanş alma hayalleri ve buna uygun yönlendirme çabalarından hareketle DP ile ortaklaşan milli iradeci ve çoğunlukçu siyaset anlayışları çözümlenmiştir.

Sebillürreşad Dergisi, 1950'li yıllarda İslamcı düşüncenin en önemli mecralarından biridir. Cumhuriyet öncesine dayanan bir geçmişi olan dergi, ilk olarak 1912-1925 yılları arasında yayınlanmış ve Türkiye'de İslamcı düşüncenin kurucu mecralarından biri olmuştur. 1925'te kapatılan dergi çok partili hayata geçilmesiyle birlikte yeniden yayınlanmaya başlamıştır. Bu durumu Eşref Edip şu sözlerle müjdeler; "Mademki millet, imanlı ve faziletli ve asil Türk milleti, onun çıkmasını istiyor, ondan hizmet bekliyor, biz de bu umumi arzuya uyarak Allah'ın inayet ve tevfikine güvenerek, bugünden itibaren Sebillürreşad'ı yeniden neşre başlıyoruz" (Fergan, 1948: 2). Derginin yayıncısı Eşref Edip Fergan'in kaleme aldığı makaleler Tek Parti dönemiyle hesaplaşmaya yönelik 'kavga yazıları' niteliğindedir (Bora ve Ünüvar, 2016: 161). Necip Fazıl ise 1950'lerde Büyük Doğu dergisinde yazdığı makalelerle güncel siyasetin içinde olmuştur. Büyük Doğu ve Sebillürreşad dergileri, 'aşırı' modernleşme ve bunun yarattığı ahlak buhranı ile beraber düşündükleri komünizm tehlikesine yönelik tepkilerini Tek Parti idaresine yönelik öfkeyle birleştirmişlerdi (Bora, 2017: 440).

Bu dergilerin kurucuları olan Necip Fazıl ve Eşref Edip, 1950’li yıllarda iktidarda olan DP’ye, CHP’ye karşı rövanşist bir tutum takınması için baskı yapmış, umduklarını bulamasalar da 1950’li yıllar boyunca özellikle de DP’nin lideri Adnan Menderes’e seslenmeye devam etmişlerdi. Çalışma ile DP’nin siyasal söylemi ile İslamcı-muhafazakâr yazarların görüşlerinin milli irade kavramı etrafında özellikle hangi konularda benzeştiği ve farklılaştığı örnekler üzerinden tartışılmıştır.

Türkiye’de Sağ Siyaset

Türkiye’nin modernleşme sürecinde yaşananlar, siyasetin temel dinamiklerini anlamak açısından büyük önem taşır. Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk’ün vefatına dek toplumun anlayış ve yaşam tarzını değiştirmek amacıyla köklü sosyo-politik ve kültürel dönüşümlerin yaşandığı bir ülke görünümündedir. Atatürk’ün ölümü ve hemen ardından başlayan II. Dünya Savaşı boyunca parti ile devletin özdeşleştiği yapı İsmet İnönü liderliğinde devam etmiştir. CHP’nin mutlak idaresinin hakim olduğu tek partili yıllar olarak anılan bu dönemde yapılan ve Türkiye’nin hukuksal, kurumsal ve sosyal yapısını dönüştüren köklü uygulamalar farklı kesimler tarafından farklı şekilde değerlendirilir. Cumhuriyeti kuranlar tarafından Batılılaşma, modernleşme, ilerleme kavramlarıyla desteklenen bu dönüşümler, bazı kesimler tarafından ise özellikle dini-kültürel alanda gerçekleşen inkılaplar dolayısıyla toplum mühendisliği ve dayatma olarak algılanmıştır (Ahmad, 2009: 128). Türkiye’de sosyal alanın merkez ve çevre olmak üzere iki karşıt sosyal güç üzerine kurulduğunu belirten Mardin (1973) Osmanlı’dan miras kalan halk kitleleri ile elitler arasındaki bu bölünmenin Cumhuriyet’le birlikte dindar kitlelerden oluşan ‘çevre’ ve seküler elitlerden oluşan ‘merkez’ biçimini aldığı görüşündedir. Cumhuriyet devrimlerinin yalnızca sosyo-kültürel açıdan değil ekonomik açıdan da toplumun geniş kesimlerini içermemesi ve onların hayatlarında önemli maddi değişimler yaratamaması da toplumsal yapıda böyle bir ayrımın ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Toplumdaki bu bölünme ve hayal kırıklıkları doğal olarak farklı arayışları ve siyasaları beraberinde getirmiştir.

İşte Türkiye’de sağ siyaset hem bu sosyo-ekonomik hem de az önce belirttiğimiz gibi sosyo-kültürel ve politik problemlere bir tepki olarak doğmuştur. Bu doğrultuda sağ siyasetler, modern ve sanayileşmiş bir ulus devlet olma yolundaki sancılı sürecin getirdiği değişimleri ve yeni maddi açılım fırsatlarını geleneksel kültürel değerlerle harmanlayarak toplumsal iklime uygun hale getirmeye ve kabul edilebilirliğini artırmaya çalışmıştır. Bu konuda Mert (2007: 10-11) 50’lerden itibaren sağ söylemlerin zeminini oluşturan formülün, liberal ekonomik politikalarla geleneksel dini sembollerin buluşması temeline

dayandığı görüşündedir. Yazar, çok partili hayata geçişin ardından DP ile siyaset sahnesine çıkan söylemin, sağ siyasetlerin evrensel formülünü Türkiye özeline tercüme ettiği ve toplumun geniş kesimlerinin dış yardım ve borçlanma ile sağlanan ekonomik açılımın yarattığı zenginliğe ve modernleşmenin vaat ettiği imkanlara, şehirleşmeye, toplumsal hayata daha fazla katılma imkanına kayıtsız kalmadığını belirtir (Mert, 2007: 12). Temelde ekonomik modernleşme ile kültürel muhafazakârlık arasında bir köprü kurmaya çalışan sağ siyaset, toplumsal kimliği seküler ve Batılı değerlerden ziyade dinsel ve yerel kültürel değerler ve semboller üzerinden inşa etmeye özen gösterir (Mert, 2007: 66). Bunu yaparken de modernleşmeyi, dinsel kimlik ve sembolleri terk etmeden ulaşılabilecek bir hedef olarak işaretler.

Bu noktada geniş kitlelerle buluşmaya çalışan merkez sağ geleneğin İslamcılık, milliyetçilik ve muhafazakârlıkla ilişkisi önem kazanmaktadır. Merkez sağ ile bu ideolojik akımlar arasındaki ilişki muğlak olduğundan düşünce dünyasında merkez sağ ile bu ideolojileri çok kolaylıkla birbirine eklemleyen bir literatür mevcuttur. Bu literatüre en kapsamlı ve netlikte eleştiriye ise Yüksel Taşkın yapmaktadır. Taşkın (2007: 80-82) milliyetçi muhafazakâr sağcı aydınların merkez sağ geleneği tam olarak kapsayamadığını, sağcı aydınların doktriner olma kaygısı gütmesine karşın merkez sağın (ve bu çizgiyi başlatan DP'nin) gücünü doktriner olmamasından aldığını söylemektedir. Taşkın'a göre merkez sağ gelenek gücünü sağcı aydınların ideolojik kaynaklarından ve onların teorilerinden almak yerine kitlelerde uyandırabildiği maddi gelişme umudundan almaktadır. Böylece rejimle de çatışma yaşamadan popülist siyasetini sürdürebildiğini ve bu süreçte Türkiye'yi modern kapitalist dünyaya eklemlemeyi başarabildiğini söylemektedir. Sağcı aydınlarla merkez sağın arasında böyle bir gerilim olduğunu ifade etmenin dolaylı sonuçlarından biri merkez sağın otoriter çizgiye savrulmasının dönemin koşullarından kaynaklandığını kabul etmektir. Nitekim Taşkın kendi ifadesinde merkez sağ çizginin ekonomik kriz dönemlerinde sağcı aydınlara daha fazla yaklaştığını, söyleminde ideolojik-doktriner vurguları arttırdığını söylemektedir. Örnek olarak da DP'nin 1957'den itibaren başlayan çizgisini ve Adalet Partisi'nin 1970'lerdeki Milliyetçi Cephe hükümeti zamanlarını vermektedir (Taşkın, 2017: 20-21).

Sağcı aydınlarla merkez sağ arasındaki fikri çatışmalar, uyuşmazlıklar genel olarak alanda bilinmektedir. Bu yüzden çalışmamızda bilhassa DP siyasetinden en fazla hayal kırıklığına uğramış iki aydın, Necip Fazıl ve Eşref Edip seçilmiştir. Fakat aralarındaki bu anlaşmazlıklara ve gerilimlere rağmen bu aydınlarla DP liderliği arasında önemli bir söylem ortaklığı bulunduğunu ve bu ortaklığın milli iradecilik üzerinden şekillendiğini iddia ediyoruz. Milli iradecilik onların genel olarak demokrasiye bakışlarını şekillendiren bir kavram ve bu konuda aynı

yerde olduklarını öne sürüyoruz. Buradan hareketle merkez sağ çizgideki DP ile başlayan ve daha sonra merkez sağ partilerle devam eden anti-demokratikliğin konjonktürel bir savrulma değil yapısal olduğunu göstermeye çalışıyoruz. Dolaylı bir iddiamız da şu: Bu söylem ortaklığı üzerinden DP bir taraftan kitlelere seslenebilirken sağcı aydınlar da milliyetçi muhafazakâr ve İslamcı ideolojilerine uygun bir genç kuşağın doğmasında önemli katkı sağlayabilmişlerdir. 1960'ların sonunda merkez sağ çizgiden İslamcı ve muhafazakâr partilerin çıkabilmesinin biraz da buna bağlı olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle de bu yıllardaki DP liderliğinin söylemleriyle bahsettiğimiz iki muhafazakâr İslamcı aydının görüşlerinin hangi noktalarda ortaklaştıklarını ve birbirlerini destekler hale geldiklerini kıyaslamamızın önemli olduğunu düşünüyoruz.

Millî İradecilik

Millî iradecilik kısaca organik toplum-kutsal devlet idealini merkezine koyan ve farklılıkları yok sayan düşmanlaştırıcı, otoriter ve çoğulculuğu yok sayan çoğunlukçu bir siyaset anlayışı olarak özetlenebilir. Ortaya çıkış sürecinde toplumun değerlerini, talep ve beklentilerini dikkate alan ve kendini toplumla özdeşleştiren millî iradeci anlayışa göre millet temel özne, milletin çıkarı ise gözetilmesi ve korunması gereken temel amaçtır. Milleti yaşayan bir organizmaya benzeten millî iradecilik, yekpare bir toplum anlayışıyla farklı unsurların bütünü içinde erimesini öngörür. Bu çerçevede toplumun sosyal, ekonomik, kültürel, etnik, dini ve ideolojik farklılıklardan oluştuğu iddiasını reddeden bu anlayış, toplumu dindar, muhafazakâr ve milliyetçi özelliklere sahip türdeş ve organik bir bütün olarak görme eğilimindedir.

Halkı etnik ya da dinsel unsurlar üzerinden organik bir bütün olarak algılayan ve kendini de bu halkın yegâne temsilcisi olarak gören anlayışta, kimlik ve değerleri halkın kimlik ve değerlerine tehdit olarak görülenlerin sosyal, siyasal ve kültürel haklarından mahrum bırakılması da doğal karşılanır (Ateş, 2017: 111). Farklılıkları görmezden gelen ve dışlayan millî iradeciliğe göre millet, kendilerine oy veren dindar, muhafazakâr ve milliyetçi kesimlerden oluşurken, farklı siyasi görüş, ideoloji ve yaşam biçimine sahip olanlar organik bir toplum olan milletin içinde yer almayan ötekilerdir. Bu anlayışın milleti tanımlarken çizdiği sınır ayrıca millet-seçkin karşıtlığının yaratılması ve yaşatılmasında da önemlidir. Kendini milletin tek temsilcisi olarak konumlandıran millî iradeci anlayışta iktidardaki partinin kendini millî iradeyle özdeş görmesi (Geliş, 2013: 5-6), dolayısıyla da iktidara yönelik herhangi bir eleştiriye bizzat milletin kendisine yapılmış gibi muamele etmesi söz konusudur.

Millî iradeciliğin bir diğer özelliği ise çoğunlukçu bir sistem olmasıdır. Bu sistemde seçimlere özel bir önem verilir. Zira demokrasi düzenli olarak yapılan

seçimlerle gerçekleşir. Demokrasi temelde halkın çoğunluğunun desteğini alan siyasi partinin yönetme hakkına sahip olması esasına dayanır. Ancak belirli kültür ve değerlere sahip olanların toplumun ana kütlelerini oluşturduğu türdeş toplumlarda seçimlerle ortaya çıkan siyasal çoğunluğun bütün siyasal ve hukuki kurumları kontrol altına almaya çalışması ve kendisini milletin en yüksek çıkarını bilen ve bunun için politikalar üretmekle sorumlu tek güç olarak görmesi mümkündür. Diğer bir deyişle bir partinin halkın çoğunluğunun oyunu alması, millete ait olan mutlak iktidarı kullanma hakkına sahip olması şeklinde yorumlanır. Özellikle sağ söylemde öne çıkan türdeş biçimde tanımlanan bir toplumun otantik temsiline dayanan 'milletin gerçek temsili' şeklindeki demokrasi tanımı, bireyin devlete koşulsuz sadakatini içeren kendine özgü bir demokrasi anlayışını da beraberinde getirmektedir.

Milli iradeci anlayışta seçimler ayrıca vatandaşların karar verme mekanizmalarına katılmalarının tek yoludur. Dolayısıyla millete, seçimler yoluyla iradesini göstermenin dışında siyaseten pasif bir rol biçilir. Millet-devlet özdeşliğinden hareketle halkın çoğunluğunun oylarını alarak milli iradenin tek temsilcisi konumuna gelen siyasi iktidar, kendisini devlet iktidarının da tek sahibi olarak görür, dolayısıyla da koşulsuz sadakat ve itaat bekler. Bu anlayış iktidarın keyfi uygulamalarına da zemin oluşturabilir (Geliş, 2013: 5-6). İşte bu nedenle milli iradecilikteki çoğunlukçuluk anlayışının otoriterlikle kol kola olduğu söylenebilir. Seçimler sıfır toplamı bir oyun olarak görüldüğünden muhalefete düşmanca bir tavır takınılması ve her türlü muhalefetin milli iradeye karşı olduğu gerekçesiyle gayri meşru kabul edilmesi kolaylaşır (Geliş, 2013: 5-6). Bu ise aslında otoriter karakterinin en önemli göstergesidir.

Millet ile iktidar arasında kurulan doğrudan ilişki, farklı toplum kesimlerinden iktidara yöneltilen her tür eleştirinin ya da yapılan her tür muhalefetin yasadışı, düşmanca ve gayri-millî hatta hainlik olarak değerlendirilmesine, seçilmiş iktidara yönelik eleştirinin millet iradesine yapılmış sayılmasına, iktidarın milli iradenin tek temsilcisi olarak görülmesinden dolayı farklı kesimlerden gelen taleplerin değersizleştirilmesine yol açar (Uslu, 2017). Yukarıda özetlenmeye çalışılan milli iradeciliğin temellerini oluşturan kriterlerin hem Demokrat liderlerin hem de İslamcı yazarların siyasi anlayışlarındaki ortak noktalar olduğu düşüncesinden hareket eden bu çalışma, mevcut CHP iktidarını eleştirerek kendini toplumla özdeşleştiren, zenginleşmeyi vaat eden, özgürlükçü politikaları savunan DP ve İslamcı muhafazakâr yazarların nasıl eleştirdikleri anlayışın türevi haline geldiklerini ve ayrıca merkez sağ gelenekte devam eden bir anlayışın temellerini attıklarını milli iradecilik üzerinden çözümlemeyi hedeflemektedir.

Yöntem

Çalışmada DP lideri Adnan Menderes ile Necip Fazıl ve Eşref Edip'in görüşlerini yansıtan yazılar milli iradeciliğin temel özellikleri çerçevesinde nitel bir içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi, birbiri ile benzeşen verileri belirli kategoriler altında bir araya getirmeyi ve bu kategorilerin okuyucu tarafından anlaşılmasını kolaylaştıracak şekilde yorumlanması ya da ikinci bir okumaya tabi tutulması esasına dayanan bir yöntemdir. Bu yönüyle genel ve hazır kalıpları olan ve bu kalıpların uygulanmasıyla gerçekleştirilen bir yöntem olmaktan ziyade kurallar çerçevesinde çalışmaya özgü olarak tasarlanan bir yöntemdir. Bilgin (2014) içerik analizini değerlendirme, yorumlama ve çıkarsama yapma imkânı veren bir yöntem olarak tanımlarken, içerik analizini ilk uygulayanlardan olan Berelson (1952) "nesnel, sistematik ve nicel bilgiye ulaşmayı sağlayan bir yöntem" olduğunu belirtmektedir. İçerik analizi ayrıca "uzun bir zaman kesitinde meydana gelen süreçleri inceleme olanağı veren güvenilir bir yöntem" (Yıldırım ve Şimşek, 1999) olarak da çalışmanın amaçlarıyla uyumaktadır.

Çalışma kapsamında Necip Fazıl'ın 1950'li yıllarda Büyük Doğu Dergisi'nde yazdığı *Başmakaleler* (2008 ve 2013), Eşref Edip'in 1950'li yıllarda Sebilürreşad Dergisi'nde yazdığı yazılar ve bu yazıların bir derlemesi niteliğinde olan ve 1950'ler sonrasında yayınlanan *Kara Kitap* (Tarih belirtilmemiş) adlı birincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra çalışmada Haluk Kılçık tarafından hazırlanan *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri* (1991-1992) adlı kaynaklara başvurulmuştur. Öncelikle, bahsi geçen kaynaklar milli iradecilik anlayışının temel kriterleri göz önünde bulundurularak incelenmiş ve birbiri ile benzeşen söylemler belirli kategoriler altında toplanmıştır. Bunun sonucunda milli iradecilik anlayışının temel kriterlerini yansıtacağı düşünülen 'organik toplum ve ötekileştirici/düşmanlaştırıcı siyaset', 'çoğunlukçu siyaset' ve 'otoriter siyaset' olarak analiz kategorileri belirlenmiştir. Ardından içerik analizinin uygulanmasında dikkat edilecek homojenlik, bütünsellik, ayırt edicilik, objektiflik ve amaca uygunluk (Bardin, 1977'den aktaran Bilgin, 2014: 13) kriterlerine göre kategorik taramalar gerçekleştirilmiştir. Analiz sonucunda bir yandan DP ve İslamcı-muhafazakâr yazarların siyasete bakışlarının milli iradecilik etrafında nasıl benzeştiği ortaya konurken, bu benzerliğin yol açtığı sonuçlardan da bahsedilmiştir.

Bulgular

Organik Toplum ve Ötekileştirici/Düşmanlaştırıcı Siyaset

Organik toplum anlayışına göre toplum farklı özelliklere, sınıflara, çıkarlara bölünmemiş homojen bir yapıdır. Sosyolojideki organizmacı görüşten

hareketle yapılan bu toplum tanımında birlik, beraberlik, uyum, bütünleşme gibi kavramlar öne çıkar. Ancak bu bütünleştirici anlayış ayrıştırma ve ötekileştirmeyi de bünyesinde taşımaktadır. Biz-onlar üzerinden yapılan bir 'birleştirme' ve 'dışarıda bırakma' anlayışına dayanan bu bakış açısı Kintzler'in (1996'dan akt. Bilgin, 2007: 257-258) halk kavramının birleştirme yoluyla oluşturulması görüşüne uymaktadır. Kintzler'e göre halk ya 'birleştirme' ya da 'soyutlama' yöntemiyle oluşturulur. İlk yöntem halk kavramının insanların etnik, ırksal veya kültürel birtakım özelliklerden (davranışlar, alışkanlıklar, töreler, inançlar) hareketle birleştirilmesidir. Bu tarz bir birleştirme doğal olarak dışlamayı beraberinde getirir. Çünkü birtakım özelliklerden hareketle yapılan 'biz' tanımı ve bunun üzerinden tanımlanan iç grup, beraberinde bu özelliklere sahip olmayan ve bizim de dışında olduğumuz bir 'onlar' yani dış grup ayrımını getirir. 'Politik birleştirme' olarak da adlandırılan soyutlama yönteminde ise olgusal cevaplara veya inançlara dayanan bir halk kavramı yoktur. Bu anlayışta halk temellendirilmesi gereken bir inşa olarak görülür. Bu temellendirme konusunda, geleneğe ya da kutsal bir güce değil kendine hesap vermek zorunluluğu vardır (Bilgin, 2007: 258). Bu bilgiler ışığında milli iradecilik, toplumu birtakım özellikler üzerinden birleştirirken aynı zamanda ayrıştıran bir anlayış olması açısından birleştirme yöntemiyle uyusmaktadır. Toplumu birleştiren en önemli unsur olarak da genelde organik toplumun en önemli harcı olarak görülen dini kimlik ve dine karşı tutum gösterilmektedir.

1950'lerde *Büyük Doğu* dergisindeki makaleleriyle güncel siyasette aktif olan Necip Fazıl "Vatan bütünü içinde en büyük kuvvet milli iradedir. Hiçbir sınıf bahis mevzu olmaksızın hepsini merkezinde toplamış olan milli irade" (Kısakürek, 2013: 38) diyerek milli iradeyi oluşturan milleti sınıfsız, homojen, organik bir bütün olarak değerlendirir. Necip Fazıl ayrıca "asırlardan beri boğulan ve hakikatte Himalaya dağı gibi yüksek olmasına rağmen sis altında kaybedilen milli bünye ve milli irade" (2013: 141) diyerek bu organik toplumu kutsallaştırmakta ve yüceltmektedir.

Eşref Edip'in "Bu memlekette yaşayan on sekiz milyon halk Müslümandır" cümlesiyle başlayan sözleri ise organizmacı yaklaşımdaki toplumu oluşturan farklı unsurların bütünü içinde eriyip birleşmesi ya da ötekileştirilip dışına atılması anlayışını açıkça ortaya koymaktadır: "Bu halkın dini İslamdır. Minarelerde Allahüekber sadası yükselecektir. Bu size eza veriyorsa Moskova'ya gidebilirsiniz." ve "Millet her şeyden üstündür. Millet arzu ve iradesine boyun eğmek herkesin borcudur. Allahuekber sadasını işitmek istemeyen de Karadeniz'in öbür tarafına geçmekte serbesttir" (Fergan, 1950b: 73). Halkı dini kimlik üzerinden yekpare ve organik bir toplum olarak gördüğünü ifade eden yazar, bu bütünü dini değerlerini paylaşmayanlara gidilecek adres

olarak Karadeniz'in öte tarafını işaret etmektedir. Bu söylem organik toplum anlayışının, birleştirdiği kadar ayrıştıran da bir anlayış olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Benzer şekilde Necip Fazıl da halkı büyük çoğunluğu Müslüman olan organik bir bütün olarak tanımlayarak toplum içindeki kültürel ve dini farklılıkları şu sözlerle yok sayar:

21 milyonluk nüfusumuzun taş çatlasa bir milyondan fazlası Müslüman-Türk sıfat ve mefhumuna zıd ve bu zıdlığa mütemayil olamaz. İşte yekununu çıkardığımız bu şehirli gençlik ve olgunluk zümresidir ki tekrar ediyoruz taş çatlasa ancak milyona varabilecek olan ekalliyetle, geride kalan yirmi milyonluk azim kütleinin iradesine zıt bir tavır almaya müstaid farzedilebilir. Hakikatte ise bu bir milyonun içindeki müteaddi ve mütearrız İslam düşmanları asla on, yirmi bini geçmez, gerisi ruhu bomboş ve cereyan nereden geliyorsa oraya mütemayil bir davasızlar ve meselesizler güruhundan ibaret (Kısakürek, 2013: 146).

Toplumunu Müslüman ve Türk olmak üzerinden 20 milyonluk bir bütün olarak gören Necip Fazıl geriye kalan 1 milyonu ise "azim kütleinin iradesine zıt bir güruh" olarak nitelendirir. Necip Fazıl tanımı daha da geliştirerek milli iradenin kimleri kapsadığını ve elbette kapsamadığını da netleştirir. Necip Fazıl'a göre milli iradeyi oluşturan güçler "Bütün mukaddesatçılar, milliyetçiler, gerçek Türkler, Anadolulular" iken bunun karşısında "köksüzler, Allahsızlar, kozmopolitler, sahte inkılapçılar, hasılı Türk milletini asırlardır yemeğe memur malum ve mahut unsurlar" yer alır (Kısakürek, 2008: 5).

Çok partili hayata geçişle birlikte İslamcı aydınların tek parti rejimine antidemokratik oluşundan dolayı değil dine ve diyanete husumetinden ötürü kahrettiklerini görülmektedir (Bora, 2017: 438). Lippman bu durumu, insanların onları çevreleyen gerçekliğe değil, bu gerçekliğe ilişkin kendilerinin oluşturduğu temsile tepkide buldukları şeklinde açıklar. Temsiller ise Lippman'a göre sosyal sistemdeki güç ve değer ilişkilerini kavramaya ve toplumdaki pozisyonumuzu savunmaya yönelik stereotiplerdir (Bilgin, 2005: 34). Çünkü insan çevresini, dünyayı, insanları ve şeyleri çift kutuplu (iyi/kötü, doğru/yanlış, yakın/uzak) algılar, sınıflandırır ve buna göre hareket eder. Bu bağlamda kendisine yakın olduğunu, onunla benzer düşündüğünü, onun yararına çalıştığını düşündüğü ile kendisine uzak olduğunu, ondan farklı olduğunu, onun aleyhine çalıştığını düşündüğü parti ya da siyasal görüş arasında algılamada bir yakınlık ve uzaklık farkı vardır. İslamcı yazarlar için bu yakınlık ve uzaklık algısını belirleyen temel unsur Tek Parti döneminde dine yapılan müdahalelerdir: "Camii, minare, Kur'an, iman, terbiye ve ahlak, kendi öz yurdunda en acıklı gurbete düşürülmüştür... Kur'an gariptir. İman gariptir. Ahlak gariptir. Camiye giren örümcek kafalıdır. İman ve ahlaktan bahseden mürtecdir. Başörtülü klasik Türk anası tipi, hortlaktır. Dudaklarını kıpırdatıp bir dua okuyan, menfaat

düşkünü üfürücüdür” (Kısakürek, 2013: 116). Necip Fazıl, ‘din düşmanı’ olarak nitelendirdiği grubun özelliklerini, “Onlar dediğimiz gibi küçük kurmay heyetleriyle tam din düşmanları, külli kuvvetleriyle de ruhları bomboş, ucuza ve kolaya elde edilen kiravatlı okuryazarlar Avrupalı’ya hayran tasmalı çeyrek münevverler” (Kısakürek, 2013: 146) sözleriyle din ve Batılılaşmaya yönelik tutum üzerinden belirlerken, bir başka yazısında ‘onları’ tek başına Batılılaşma yanlıları oluşturur: “Tarihi bir asrı geçen köksüzlük, kozmopolitlik, maymunvari taklitçilik ve sahte inkılapçılık ocağı” (Kısakürek, 2013: 94). Böylece toplumsal uyumun bozulduğuna işaret etmektedir.

Eşref Edip’in temel ötekisi ise CHP’dir. Bu çerçevede CHP’nin dini günlük hayatın dışına itmeye yönelik uygulamalarına odaklanan yazar, organik toplumu din üzerinden tanımlayarak CHP’nin neden bunun dışında kaldığını çeşitli yazılarında detaylandırmıştır:

Halk Partisi bir müddet milletle beraber yürüdü. Fakat harici tehlike düşman istilası bertaraf edildikten sonra istikametini değiştirdi, adeta müstevilere karşı olan savletini bu defa millete karşı çevirdi, ortalığı toz duman kapladı. Milletin en derin, en mukaddes hislerini hançerledi, bir anda bütün din müesseselerini kapattı... (Fergan, t.y.: 134-135).

Milleti mazisinden ayırdılar. Tarihinden ayırdılar. Şan ve şeref dolu mefahirinden ayırdılar. Anasından-babasından ayırdılar. Ahlak seciyesinden ayırdılar. İffet ve faziletinden ayırdılar. Allah’ından Peygamberinden, dininden imanından ayırmaya kalktılar. (Fergan, t.y.: 64).

Maksadımız dinimize karşı takip edilen düşmanca hareketin, reva görülen hakaret ve tecavüzün hak ve kanuna, anayasaya, laikliğe, insan haklarına, demokrasiye aykırı olduğunu ibret nazarları önüne sermek, bir asırdan fazla zamandır devam eden milletle idareciler arasındaki anlaşmazlığın ayrılığın esas sebebini ortaya koymak... (Fergan, t.y.: 14).

Eşref Edip özellikle dini, milleti oluşturan temel bir unsur olarak almış ve CHP’nin din karşısındaki tutumundan hareketle millet ve CHP arasında bir karşıtlık kurmuştur. Nitekim bu yaklaşım milli iradeciliğin milleti yekpare bir bütün olarak gören, milletin bu bütünlüğüne uymayan farklı kesimleri ise Türk siyasetinde sıkça başvurulan bir açıklama olarak yöneten-yönetilen uyumsuzluğu ya da millet-elit kopukluğu şeklinde açıklayan yaklaşıma uygundur. Bir tarafta bu organik bütün, diğer tarafta onu keyfi bir şekilde yöneten idari azınlık vardır. Önemli olan bu ikiliği ortadan kaldırmak, ‘devleti milletle barıştırmak’, devleti milletin içinden çıkmış temsilcilerin yönetmesini sağlamaktır (Arabacı, 2005: 124).

Fikri tartışmalarda tarafların kendilerini ve rakiplerini tanımlamak için kullandıkları kavramlar siyasetin doğasında vardır. Bu kavramlar 'biz' kategorisi içerisinde değerlendirilecek olanları ve 'onlar' kategorisi çerçevesinde ötekileştirilecek hatta düşmanlaştırılacak olanları belirler. Bu kategorileştirme siyasette tarafını seçmenin ve göstermenin önemli bir yoludur. Taraflar kendilerini siyasal, ekonomik, dini, etnik, kültürel vb. kimlikleri üzerinden belirleyip karşıtlarını yine bu kategorilerle ötekileştirebilirler. Göreceli olan bu kavramların esas fonksiyonları dostunu, düşmanını seçmek ve işaretlemek yanında kime nasıl muamele edileceğine de yön vermektir. Bu çerçevede Necip Fazıl'ın söylemlerinde 'fedai dost' ve 'amansız düşman' tanımlamaları üzerinden millet milliyetçi, mukaddesatçı ve etnik özellikler üzerinden birleştirilerek organik toplum içine dahil edilirken, aynı zamanda kimin bu toplumun dışında kaldığı da belirtilir. Yine yazara göre bir tarafta "baldir bacak tirajıyla matbuat, bütün yaygaracı unsurlarıyla üniversite, sadece yırtık ve mimli tipleriyle adalet cihazı ve Mahmutpaşa tezgâhtarlarına mahsus sefil belagatiyle topyekûn muhalefet", diğer tarafta ise 'millet' vardır (Kısakürek, 2008: 11). Bu sözleriyle Necip Fazıl, yurttaşların siyasal hayata katılımını sağlayan basın, üniversite gibi kurumlara yönelik olumsuz bakışını ortaya koyarken aynı zamanda milli iradeciliğin kendisini milletin tek temsilcisi olarak her türlü eleştiri, denetim ve hesap verme talebinden azade gördüğünü de göstermiştir. Bu bakış açısı Menderes'te ise şu sözlerle karşılık bulur: "Şu halde matbuat, münevverler, muhalefet partileri, üniversite bunların hepsi bir tahrip cephesi halinde harekete geçmiş bulunuyorlar" (Kılçık, 1992a: 152). Menderes münevverleri ve hocaları "halktan kopuk" olmakla eleştirir ve "tahsil başka, irfan ve idrak başkadır" der (Kılçık, 1991c: 45).

Menderes organik bir bütün olan bu yekpare toplumu "hürriyet aşkı, memlekete bağlılık ve yılmayan, fütur nedir bilmeyen ruh" ile "icabında kahramanca dövüşen fakat aslında sulhe aşık bir millet" (Kılçık, 1992c: 86) şeklinde milliyetçi kriterler üzerinden tanımlar. Ayrıca "Biz bu milletin ruhunu kendi ruhumuz gibi bilmekteyiz, çünkü biz müşterek bir ruhun parçasıyız" (Kılçık, 1992c: 222) diyerek bu organik bütün ile kendilerini özdeşleştirir. Karşısında ise "Sabotajcı, inkârcı, boykotajcı" dediği ve "Tezvirici, iftiracı, dünün müstebiti, yalancı hürriyetçi" olmakla eleştirdiği CHP vardır (Kılçık, 1992a: 308). Necip Fazıl ise Menderes'i Türk kimliğine sahip çıkması üzerinden milli iradenin tek temsilcisi olarak görür: "DP iktidar mihrakını Türk ve Türklüğe bağlı kılmakta ve gizli saiklere karşı korumakta tek müessir sadece Adnan Menderes ve yakınlarıdır" (Kısakürek, 2013: 50). Bu çerçevede milli iradeciliğin organik toplum tanımı, kimin ve hangi koşullarda bu toplumun bir parçası olacağı ve kimin dışarıda kalacağı sınırları belirler.

Genelde 'biz'im kim olduğumuzun kim olmadığımızı üzerinden tanımlanmasından hareketle detaylı bir 'onlar' tanımlamasına ihtiyaç vardır. Nitekim milli iradecilik organik toplumu kimlerin oluşturduğunu özellikle kimlerin dışarıda kaldığı üzerinden netleştirmeye çalışır. Hem İslamcı muhafazakâr yazarların hem de DP'lilerin söylemlerinde 'onlar' kategorisinin temelde birkaç özellik üzerinden tanımlandığı görülür. Necip Fazıl'ın "Garp emperyalisti, Yahudi sermayesi, köksüzlük cereyanı, alafrangalık gayreti, Mason hilesi, inkılap yobazı, CHP zihniyeti" (Kısakürek, 2013: 190) sözleri bu açıdan manidardır. Söylemlerde din ve laiklik, sol/komünizm ve Batılılaşma konuları üzerinden birbiriyle ilişkili ve birbirini destekleyen bir 'şer ittifakı' olarak konumlandırılan ötekileri, CHP başta olmak üzere Solcular/Komünistler, Yahudiler, Batılılaşma yanlıları oluşturmaktadır. Eşref Edip'in "Siz hem milletin kalbine hançer sokuyorsunuz hem de iyi bir şey yaptığınızı söylüyorsunuz. Tıpkı Yahudiler gibi konuşuyorsunuz" (1950b: 8) sözleriyle açıkça ortaya koyduğu gibi tüm bu 'şer odakları' farklı sınıflardan oluşmayan homojen toplumu söylemleriyle ve eylemleriyle bölmeye çalışan ötekilerdir.

DP'nin organik toplum ve kutsal devlet anlayışından beslenen ötekileştirici siyaseti özellikle sol karşıtlığında kendini açıkça gösterir. Sol sayılabilecek en ufak bir muhalefet girişimi bile komünizm adı altında kriminalize edilerek söylemlere yansır (Bora, 2016: 339). Nitekim Menderes'in "Biz solculuğu bugün bu memleketin aleyhine ve zararına çalışan kuvvetlerin ajanı olma manasında alıyoruz" (Kılçık, 1991a: 8) sözü solu kriminalize eden bakış açısını net olarak gösterir. Menderes; "Kökü dışarıda olan, bir çete halinde ve gizli teşkilat olarak muhayyel bir istilanın öncülüğü vazifesini görmeye yeltenenlere karşı kanuni tedbirlerimiz daima şiddetli olacaktır" (Kılçık, 1991a: 296-297) ya da "İrtica ve ırkçılık gibi cereyanları vasıta olarak kullanan ve çok defa kendisini bu maske altında gizleyen aşırı solcu hareketlere karşı gereken bütün kanuni tedbirleri almakta asla tereddüt etmeyeceğiz" (Kılçık, 1991a: 27-28) diyerek memleketin aleyhine çalıştığını ve dış düşmanlardan yardım aldığını iddia ettiği sola karşı verilecek mücadeleye yasalar üzerinden bir meşruiyet sağlamaya çalışır. Benzer şekilde Eşref Edip'in ve Necip Fazıl'ın milli iradeciliğinde de esas düşman komünizmdir. Cumhuriyet devrimlerinin bir manevi boşluk yarattığını savunan Eşref Edip, "sapık zihniyet" olarak nitelendirdiği komünizmin bu boşluktan yararlanarak gelişmeye başladığını söyler ve DP'den beklentilerini şöyle sıralar;

Bir zamanlar dünyaya meydan okuyan Müslüman Türk milletini çökerten, asırlarca üç kıtada hükümlan olan Müslüman Türk İmparatorluğu'nu yıkan, parçalayan, sapık ve bozguncu zihniyet yıkılmadıkça, Müslüman Türk milletinin din hürriyetine kavuşmasına, halasına, imkanı yoktur. Her şeyden evvel bu zihniyetin yıkılması lazımdır. Bu temel davadır... Bu sapık zihniyeti. Allah yolunu

bırakarak şeytan yolunu tutanların can-ü gönülden benimsedikleri, kendilerine mal ederek dört elle sarıldıkları bu solak, bu yıkıcı, bu sapık zihniyet, bu mason zihniyet, bu müfsid, bu bozguncu Marksist ideoloji yıkılmadıkça milletin din hürriyetine kavuşmasına asla imkan yoktur (Fergan, t.y.: 10-11).

Necip Fazıl ise CHP'yi komünizme müsamaha göstermekle suçlayarak DP'yi komünizmle mücadele eden parti olarak yüceltir: "Bu memlekette ilk defa gerçek komünizma ile mücadele Demokrat Parti hükümetine nasip olmuştur" (Kısakürek, 2013: 198). Ona göre komünistlere yapılması gereken bellidir: "Bunlar tek cümlelik teşhisle, şehirlerin en büyük meydanlarında ipe çekilecek ve etleri soyulup dökülünceye kadar teşhir edilecek"tir (Kısakürek, 2013: 196). Büyük hedef ise Çarlık Rusya'nın yıkılmasıdır. Necip Fazıl bu yönde yapılacakları "şanlı intikam alma" olarak nitelendirerek şu sözlerle anlatır; "İslam alemleri ve Türk dünyası için bütün tevekkün hesaplarının başında komünizma ve onun yatağı olan büyük ve geniş ülkenin tasfiyesi vardır. Bu madde yerine gelmedikçe de başka hiçbir maddeye sıra yoktur" (Kısakürek, 2013: 196). Necip Fazıl komünizmle mücadele önceliğini her şeyin önüne koyarken Eşref Edip hükümetin sol cereyanlara karşı aldığı şiddetli tavır şu sözlerle destekler: "Bu hususta hiçbir itirazda bulunacak değiliz. Bilakis komünizm afetine karşı hükümetin çok ciddi ve uyanık olması lazım gelen tedbirleri alması cidden şayanı takdirdir" (1950b: 5)

DP ve İslamcı yazarların görüşlerinde, özellikle CHP'nin laiklik anlayışı ve komünizm üzerinden düşmanlaştırıcı bir siyaset dilinin ve eylem beklentilerinin hâkim olduğu görülür. Eşref Edip'in milli iradeci demokrasi anlayışında en büyük düşman komünizm ve "en yüksek makamlara komünistleri getiren" CHP'dir. Şöyle devam eder; "...milliyetçiliğe hücum eden, gençliğe komünistlerin gösterdiği istikamette işkenceler yapan, meşhur komünistleri sofralarına alarak arkalarını okşayan Halk Partisi ve Milli Şefleri" (1950d: 11). CHP'nin politikalarını komünizmle ilişkilendiren Eşref Edip'e göre komünizmin ortaya çıkmasının nedeni Tek Parti idaresinin din karşıtı politikalarıdır. Ona göre tek Parti idaresi yüzünden "dinden, imandan mahrum, milli değerlere düşman, komünizme aşık, haymotloz, derbeder, serseri bir nesil yetişmiştir". Fergan ayrıca "Türk milletinin gençlerini soysuzlaştırdılar, mefahir dolu mazilerinden, ecdadından soğuttular, Bolşeviklere gönül verecek avare, serseri bir nesil yetiştirdiler" diye yazar (t.y.: 71). Tek Parti idaresinin dine yönelik bütün müdahalelerini komünizmle ilişkilendirir.

CHP'nin geçmişine yönelik sert eleştirilerde bulunmak ve muhalefetin otoriterlik iddiaları karşısında onların geçmişte yaptığı antidemokratik uygulamaları 'hatırlatmak' DP'nin siyasal söyleminde geniş yer tutar (Eroğul, 1990: 75). DP'nin

muhalefete yönelik bu eleştirileri İslamcı kesimler tarafından da alkışla karşılanır. Nitekim Eşref Edip “Kuran dili ile camilerde ezan okuyanları zindanlara atılma devri artık ebediyen tarihin kara ve kızıl gayyasına gömülüyor. Bundan sonra inşallah Kuran dili serbest olacaktır” (1950b: 11) sözleriyle DP’ye bağladığı umudu açıkça ortaya koyar. Ancak Eşref Edip için sadece Kuran dilinin serbest olması yeterli değildir: “İman kalelerini talan edenlerin” cezasını çekmesi gerekir; “Bütün yakıp yıktığınızı talan ettiğiniz iman kaleleri yeniden yapılacak. Siz onları gördükçe kara ve kızıl düşünceler içinde kıvranacaksınız. Azabın en ağırını çekeceksiniz. Allah size bunları herkesin gözü önünde çektirecek. İniltilerinizi yer gök işitecek” (1950b: 8).

Necip Fazıl ise Menderes ve Eşref Edip’in CHP ve komünizme karşı olan tavrını paylaşmakla birlikte ‘şiddetini’ yeterli bulmaz. Ona göre CHP’ye yapılması gereken “Ebediyen kapısını kapamak ve kapıcılığını örümceklere havale etmek”tir (Kısakürek, 2013: 6). Yazar CHP’ye karşı ‘harekete geçmeyi’ salık verir: “Bu hal sırf İnönü ve hempasının gereği gibi cezalandırılmadığı içindir. Fiil, mutlaka fiil, imha ve hayran edici fiil. Veciz, ulvi ve bir anda telkin ve tatmin edici fiil. Fiilin nasılı üzerinde konuşmaya bile değmez. Kanuni olmak şartıyla her türlü... Ya bu haşereleri gebertecek ya bu vatani öldüreceksiniz. Derhal haşereleri öldürünüz” (Kısakürek, 2013: 30-31). Açık bir şekilde CHP’yi düşmanlaştıran Necip Fazıl, bu çerçevede Menderes’e çağrıda bulunur: “Eğer Türk milletinin hudutsuz itimadını kazanmak istiyor ve (nâr)dan gelen münevverleri değil (nur)dan gelen münevverleri kendine bağlamak diliyorsan gebert Halk Partisi isimli sıçanı” (Kısakürek 2013: 75). Düşmanlaştırmacı bu dil, İslamcı yazarların CHP’den rövanş alma hayallerinin baş aktörü olarak DP’yi gördüklerinin kanıtıdır. Necip Fazıl’ın; “Milletin celladı artık geberme vaktin gelmiştir” (Kısakürek 2013: 35) ya da “Hastayı tımarhaneye Halk Partisini de mezara sokmak lazımdır” (Kısakürek 2013: 69) diyerek DP’den beklentilerini net şekilde belirtir.

DP’nin milli irade söylemi, partinin milletin temsilcisi olduğu, karşıtlarının ise bugüne kadar devleti yöneten azınlık bir bürokratik iktidar ve ondan fayda sağlayan kesimler olduğu anlayışına dayanmaktaydı. Nitekim DP iktidarıyla birlikte bürokratik vesayetın ortadan kaldırılacağı ve milli iradenin tecelli edeceği iddiası Menderes’in ve DP’nin söyleminde sıkça karşılaşılan bir argümandır. Menderes, “Başarılamayacak iş yoktur yeter ki millete rehberlik edenler onun iradesiyle çalışmayı şiar edinmiş olsunlar” (Kılıçık, 1992c: 1001-102) sözleriyle CHP dönemindeki yönetim anlayışının yarattığı kopukluğu milli iradeyi gözetme önceliğine bağlamaktadır. Bu söyleme göre bugüne kadar bürokratik azınlık milleti keyfi bir şekilde idare etmiş, onu baskı altında tutmuş ve gelişmesine, kalkınmasına önem vermemişti. Necip Fazıl “Benim neslim 1950 iktidarına kadar

hakimiyet mevkiine hiçbir suretle yanaştırılmamış ve berzaha harcanmıştır.” (Kısakürek, 2013: 110) diyerek geniş kitlelerin Müslüman kimlikleri nedeniyle hak ettikleri mevkilerden dışlandığı ve ekonomik, siyasal ve kültürel iktidarın millettten gasp edildiği şeklindeki popüler söylemi dillendirmektedir. Millettin cehaleti ve yoksulluğu azınlık iktidarının ayakta kalmasını sağlamış, bu azınlık iktidarın milletin sorunlarına, değerlerine, hassasiyetlerine burun kıvrımıştır. Necip Fazıl’ın “Kendi öz vatanında muhacirane gezip ağlayanlar” (Kısakürek, 2013: 147) olarak tanımladığı millet, “Öz vatanında garip öz vatanında parya” haline getirilmiştir. Fakat şimdi DP iktidarıyla birlikte insanlar “Yeter, söz milletindir” demiş ve iktidarı bir avuç azınlığın elinden almıştır (Demirel, 2016: 121). Kitlelerin Müslüman kimlikleri nedeniyle hak ettikleri mevkilerden dışlandıkları mesajına dayanan popülist muhafazakâr söylem iktisadi, politik ve kültürel iktidarın ‘millet’ten gasp edildiği ve ‘millet’in hakiki evlatları’ olarak muhafazakarların bu mevkileri ‘hak sahiplerine’ iade etme misyonuyla hareket ettiklerini vurgulamıştır (Taşkın, 2017: 88). Taşkın’a (80) göre merkez sağın gücü de tam bununla yani “tanıdık bildik bir kültür ikliminde maddi değişimden istifade etmek” isteyen kitlelerde uyandırdığı ümitvarlık ve iyimserlikle yakından ilişkilidir. Siyasete ve demokrasiye böyle bakıldığında DP iktidarına getirilen her eleştiri millettten kopmuş bir azınlığın gayri meşru talebi olarak düşünülüyordu. Bu şartlar altında vatandaşa düşen ise devlete-iktidara koşulsuz itaattir (Mert, 2007: 53-54). Ancak bir yandan da milli irade derken aslında elitist ve dar bir kadro rehberliğine dayanan anlayışı ortaya koymuşlardır. Özellikle Necip Fazıl, DP ile kıyaslandığında söylemindeki en önemli farklılıklarından biri bu elitizmdir. DP bir kitle partisi olarak kitlelerin gücüne ve sağduyusuna güvenirken Necip Fazıl’a göre ise “kalabalıklar ruhundan ziyade midesiyle düşünür, yalnız o cephenin azından veya çoğundan anlar” (Kısakürek, 2013: 285).

Sonuç olarak toplumu organik bir bütün olarak gören milli iradecilik, bu bütünü kimlerden oluştuğunu ve kimlerin dışarıda kaldığını detaylıca betimledikten sonra ‘kimin’, ‘neden’, ‘neyi’ hak ettiğini ve dışarıda kalan ötekilere nasıl davranılacağını belirlemektedir. Ayrıca DP’nin ‘öteki’ olarak ilan ettiği CHP başta olmak üzere komünizme ve diğer güçlere karşı politikalarının netleştirilmesinde, İslamcı yazarların ise ötekiler karşısında ‘biz’ olarak konumlandığı DP’den beklentilerini ortaya koymalarında düşmanlaştırıcı siyaset anlayışının önemli bir etkisi vardır. Bu kategorileştirmeye merkez sağ siyasetin temel ötekilerini belirlemek için daha sonra da sıklıkla başvurulmuştur.

Çoğunlukçu Siyaset

Çoğunlukçuluk, seçim ve oylama mekanizmasında oy çokluğu ilkesinin geçerli olması demektir. Çoğunlukçu demokrasi ise çoğunluğun arzularına göre

yönetimin demokratik ideale, azınlığın arzularına cevap veren bir yönetimden daha fazla yaklaşmış olduğu düşünceyle çoğunluğun hakimiyetini esas alır (Özer ve Bekcan, 2008: 4). Bu anlayışta millet iradesi düzenli aralıklarla yapılan seçimler vasıtasıyla işlev kazanır. Bu çerçevede seçimler bir partinin milli iradeyi temsil etmek ve ülkeyi yönetmek için meşruiyet kazanmasının yegâne aracıdır. Seçimde çoğunluğu ele geçiren parti bütün millet adına söz söyleme hakkına kavuşur. Bu görüşün köklerini Rousseau'nun 'genel irade' anlayışına kadar geri götürebiliriz. Rousseau'cu genel irade kavrayışı, insanların egemen bir siyasal düzen içerisinde özgürlüklerini koruyabilmesinin yolunun halkın doğrudan egemen gücü oluşturmasından geçtiğini savunur. Buna göre egemenlik herkesin çıkarını, ortak iyiyi amaçlayan politikalar güden genel iradenin uygulanışından başka bir şey değildir. Genel irade ortak iyiyi ulaşmada asla yanılmaz. Rousseau, toplum içinde genel irade dışında farklı örgütlenmelere izin verilmemesi gerektiği görüşündedir, çünkü bu örgütler ortak iyiyi düşünen genel iradeden koparak özel çıkarları hedefler. Bu argüman çoğunlukçuluğun temel iddiasını ortaya koyar: "Tek bir kanal aracılığıyla ifade bulabilen tek bir çıkar etrafında örgütlenmiş yekpare bir toplum" (Merriam, 2001: 18'den akt. Geliş, 2013: 9).

DP üzerine yazılan literatüre bakıldığında, partinin ve bu partinin liderlerinin çoğunlukçu bir demokrasi anlayışına sahip olduğuna dair çok sayıda yayın görülür (Türk, 2014; Demirel, 2005 ve 2016; Özçelik, 2010; Mert, 2007; Bora, 2016; Geliş, 2013, Özer ve Bekcan, 2008; Özküçük, 2012). Bu çalışmalarda, Cumhuriyet tarihinde ilk kez siyasi iktidarın seçimlerle değiştiği 14 Mayıs 1950'de Demokratların yönetime özgürlük ve demokrasi söylemiyle geldiği, ancak Meclis çoğunluğunu ele geçirmesiyle birlikte demokrasi anlayışındaki sınırlılıkların ortaya çıkmaya başladığı belirtilir. Dönemin seçim sistemi de bu çoğunlukçu anlayışa hizmet etmiştir. Çoğunlukçu bir yönetimin önünü açan 1924 Anayasası, ulus egemenliğinin TBMM aracılığıyla gerçekleşeceğini öngörmüş, yasama-yürütme ve yargı kuvvetlerinin yetkilerini TBMM'den alınmasını yasalaştırmıştır. Yasama dışındaki diğer bütün yetkiler Meclis çoğunluğuna sahip güç tarafından dağıtılmaya başlamıştır (Sütçü, 2011: 115). Ayrıca seçim sistemi de çoğunlukçudur. Bu seçim sistemi sayesinde Demokratlar aldıkları oyun çok ötesinde bir şekilde Meclis'te yer alma imkânına sahip olmuştur (Balci, 2018). Bu ortamda Demokratlar, ellerine geçirdikleri bu gücü milli irade olarak kodlayarak her şeyi yapmaya muktedir olduklarını iddia etmeye başlamıştır. Milli irade kavramı etrafında iktidara dokunulmaz, denetlenmez bir zırh geçirmeye çalışan Demokrat liderler için milli iradenin yegâne gerçekleşme zemini ise seçimlerdir. Seçimler Menderes'e göre demokrasinin temel kıstasıdır:

Bir memlekette seçimler üzerinde hiçbir ihtilaf mevcut olmayıp muhtar seçiminden milletvekili seçimine ve milletvekili seçiminden Reisi cumhur

seçimine kadar her şey yolunda cereyan ediyor ve amme efkârı bunların doğru olduğu noktasında müttefik bulunuyorsa demokraside en mühim merhalenin kat edilmiş olduğunu kabul etmek lazımdır. Böyle bir memlekette ne kadar bağırırsanız, çağırırsanız ve yırtırsanız istibdatın mevcut olduğunu ispat etmeye mahal ve imkân kalmaz (Kılçık, 1991c: 432).

Demokrasilerde tek karar verici olarak millet görülür ve milletin çoğunluğunun destek verdiği iktidar demokrasi için yeterlidir (Demirel, 2016: 151-152). Bu çerçevede Demokratlar da seçim mekanizmasını demokrasinin en önemli prensibi olarak görmüş ve bu anlamda bütün arzuları yurttaşların ‘rey’ini almak olmuştur. Milli iradenin ilk kez Meclis’te yankı bulduğunu sıklıkla dile getiren Demokratlara benzer şekilde İslamcı yazarlar da bu doğrultuda görüş bildirmiştir. Nitekim Eşref Edip Sebilürreşad’daki yazılarında 1950 sonrası için “İrade ve hakimiyeti milletin ele geçirdiği, maddi ve manevi varlığına suikastte bulunan şahısları ve zümreleri bertaraf ettiği”ni (1950c: 6) yazar. Ona göre iktidarı DP’ye veren millet çoğunluğu bizzat milli iradenin kendisidir. Çoğunluğa dahil olmayanların yukarıda da vurgulandığı gibi milli iradeye düşman olanlardan oluştuğunu ifade eder. Bu noktada onun da temel aldığı tek kıstas seçimlerdir. Milli irade ile seçimlerde verilen oyu özdeşleştiren en berrak satırlar ise şöyledir: “Demek ki bizim istinadımız, halde bugünkü mazlum, istikbaldeyse yarınki hakim vatandır, tam manasıyla ve 20 milyon reyi ile milli irade” (Kısakürek, 2013: 147).

Milli iradeci anlayışa göre milletin karar verme mekanizmalarına katılmasının tek yolu seçimlerdir. Seçimlerde karar verici konumunda olan milletin seçim sonrası çoğunluğun iradesiyle görev yapan iktidara tabi olması ve yaptıklarını koşulsuz desteklemesi beklenir. Buradan hareketle yurttaşların siyasal hayata aktif katılımlarını sağlayan sivil kurumlara ve sivil toplum örgütlerine düşmanlıkla yaklaşılır. Seçimleri demokrasi için yeterli koşul olarak gören milli iradeci anlayış, iktidar alanını genişletecek ve farklı sesleri güçsüzleştirecek şekilde siyasi ve sivil özgürlükleri kısıtlama, muhalefeti baskı altına alma ve egemenlik alanını genişletme yoluna gider (Geliş, 2013: 5-6). Bu bağlamda Menderes, demokrasilerde halkın hükümetleri uyarma araçlarından biri olan ‘Toplantı ve Gösteri Hakkı’nı yadsır ve bu tür eylemleri “millet iradesini hiçe indirmek isteyenlerin hüner ve marifeti” diye değerlendirir (Kılçık, 1992c: 293). Tıpkı sokak gösterilerine olduğu gibi üniversite çevrelerinden gelen eleştirilere karşı da serttir, Menderes onları ilimsizlikle suçlar: “Adam diyor ki rejim buhranı vardır. Hangi rejim buhranı desem cevap veremez. Kanuni Sultan Süleyman zamanında mı başlamıştır, Osmanlı zamanında mı başlamıştır? Bir tek kelime izah edecek vaziyette değildir, çünkü cahildir. Dört tane cümleyi oradan buradan almış, ilim diye getiriyor” (Kılçık, 1992b: 91). Menderes’e göre bu kişilerin anlamadığı şey seçimlerin olduğu yerde otoriter bir yönetimden

bahsetmenin imkânsız olmasıdır: “Serbest seçim olan yerde, demokrasinin namevcut olduğundan bahsedilemez, küfranınimet olur, demokrasiye inanmamak olur” (Kılçık, 1991c: 253). Menderes’in seçimlere yaptığı vurgu muhaliflerini eleştirirken de kullandığı güçlü bir silahtır. Kendisini otoriterlikle suçlayan muhalefeti ‘seçim silahı’ üzerinden vurur: “Ömrünün hiçbir devrinde, bir tek gün dahi vatandaşın serbest reyini ile idare başına gelmemiş olan ve ilk serbest seçim yapıldığı gün de işbaşından derhal uzaklaştırılan İsmet Paşa, o zaman milletin iflasına mahkûm ettiği kadrosu ile bugün tekrar karşımızdadır” (Zafer Gazetesi, 16 Ekim 1957). Bir iktidarın başarılı ya da başarısız olmasının tek kriteri olarak seçimlerin görülmesi, seçimde yüksek oy almanın doğru işler yaptığının kanıtı olarak görülmesini de beraberinde getirir.

Seçim sonuçlarını ve çoğunluğun DP’yi iktidara getirmesini, DP’yi tek karar verici noktasına taşıdığına inananlardan biri de Eşref Edip’tir. İnkılapların değiştirilemeyeceğini savunanlara karşı meclis iradesinin her şeyin üstünde olduğu iddiasıyla karşı çıkar: “Hiçbir inkılap milletin elini kolunu bağlayamaz. Milleti alelade ceza kanunundaki maddeleri değil anayasası bile – usulü dairesinde- tadil edebilir... Hatta kanuni medeniyi anayasayı da icap edince değiştirebilir... Bütün kanunlara karşı milletin irade ve hakimiyeti mutlak” (Fergan, 1950b: 13-14). “Halbuki demokraside millet mutlak bir iradeye sahiptir” (1950b: 6) diyen Eşref Edip, Rousseau’cu genel irade kavrayışı üzerinden hareket etmektedir: “Her şey millet içindir, milletin arzu ve iradesine hiçbir şahıs, hiçbir düşünce hiçbir şey hakim olamaz. Millet her şeyden üstündür. Millet arzu ve iradesine uymak herkesin borcudur” (1950b: 9-10). Millet ile iktidar arasında kurulan bu özdeşlik sayesinde, halkın çoğunluğunun oyunu alan iktidarın millet adına her şeyi yapma yetkisine sahip olduğu savunulur.

Öte yandan genel iradenin ortaya çıktığı seçimlere Eşref Edip kutsal bir önem atfeder: “Önümüzde büyük bir imtihan günü vardır. O gün imanlı ile imansız ayrılacaktır. O gün mümin ile münafık belli olacaktır. O gün hak ile batıl seçilecektir. O gün Allah yolunda olanlarla dinini dünyaya satanlar anlaşılacaktır. O gün dinini her şeyden üstün tutanlarla delaleti satın alanlar meydana çıkacaktır” (1950a: 1). Seçimlerin böyle değerlendirilmesi milli iradenin yanılmayacağına ve oradan çıkacak sonuca kutsal bir değer atfedilmesine yol açar. Çoğunluğun sesini “millet böyle istiyor” diye yorumlar: “Bazı zümreleri memnun etmek için bu mesele ortaya atıldı diyorsunuz. Evet o zümre sizden başka bütün millettir. Milletin gasb olunan haklarını çığnayan imanını yıkılan hürriyetini iade için bu mesele ortaya atılmıştır. Çünkü millet böyle istiyor. Böyle yapılınsın diye vekillerini seçti ve sizi alaşağı etti” (Fergan, 1950b: 8). Böylece milletin gerçek temsili anlayışına dayanan demokrasi tanımında geniş halk kesimlerinin desteklediği güçlü bir siyasal iradenin yaptığı her şey tartışılmaz hale getirilirken bireyin

devlete (dolayısıyla da devleti yöneten iktidara) koşulsuz sadakati öngörülür. Bu ise milli iradecilik anlayışını otoriterliğe yaklaştıran en önemli boyuttur.

Otoriter Siyaset

Otoriter siyaset anlayışı, düzeni güvence altına almanın yolunun bireysel özgürlüklerden değil otorite prensibine inanmaktan geçtiği inancından hareketle temelde emir ve itaate dayanan bir yaklaşımdır (Maistre'den akt. Heywood, 2015: 247). Bununla birlikte otoriter siyaset anlayışı çok farklı siyasal ve ideolojik özellikler sergileyebilir ya da bunlarla eklenilebilir. Bu bağlamda otoriteryen özelliklere demokratik rejimlerde de rastlamak mümkündür. Özellikle demokrasiyi sadece siyasal seçimlerle ilişkilendirerek bunun sonucunda çoğunluğun teveccüh gösterdiği siyasal partiyi millet iradesinin tek temsilcisi ve koşulsuz itaat edilmesi gereken tek güç olarak görme eğilimi otoriter anlayışın bir sonucudur.

Bu çerçevede 1950'lere bakıldığında, Menderes'in iktidara geldikten sonra demokrasinin sadece hak değil aynı zamanda sorumluluk anlamına geldiğinden, demokrasinin sınırsız bir özgürlük anlamına gelmediğinden, sınırları olduğundan bahsetmeye başladığı görülmüştür. Demokrasinin sınırı ise 'nizam'dır. "Yolumuz hürriyet ve demokrasinin memleketimizde yerleştirilmesi yoludur. Fakat her şeyden evvel nizamın muhafazası katı bir zaruret arz eder" der Menderes (Kılıçık, 1992c: 308). Zira otoriteyi güçlendiren en önemli gerekçe düzenin korunması önceliğidir. Bunun yanında Menderes 'fazla' demokrasiden de yakınmıştır. "Devlet nizamının sabahdan akşama kadar temelini kazanılmasına demokratik icaptır diye tahammül etmeye imkân var mıdır" (Kılıçık, 1992c: 225) serzenişinde bulunmuştur. Ona göre "Demokrasi her ağzına geleni söylemek değildir" (Kılıçık, 1991c: 294), "Demokrasi mutlak hudutsuz hürriyet demek değildir" (Kılıçık, 1991b: 424).

Demokrasinin fazlalığından yakınanlardan biri de Necip Fazıl'dır. DP'yi demokrasiye fazla prim vermesinden dolayı şöyle eleştirmiştir: "Demokrat Parti iktidarının tek zulumu getirdiği demokrasi mevhumuna lüzumsuz bir sadakat gösterip bu verem mikroplarını gebertmemek olmuştur" (Kısakürek, 2008: 82). Muhaliflerin bedel ödemesi gerektiğini düşünen yazar, şu sözlerle basındaki muhaliflerin ezilmesi için Menderes'i yönlendirmeye çalışmıştır:

Sizin medeniliğinizden diyelim, faydalanmak isteyenler sade bununla kalmıyorlar, açıkça halk partisi 'mürevvic-i efkar'ı olmalarına, her gün yüzünüze hakaret savurmalarına, sizi tenkid ve tezyif için küçüklük içinde küçüklüğe düşmelerine, böyle bir hareketi kendi efendileri zamanında bir başkası yapsa bir gece içinde ve karakolda, ağzından ve burnundan kan gelerek can vereceğini bildikleri

halde sanatlarını icrada devam etmelerine rağmen az veya çok sizden resmi ilan koparabiliyorlar (Kısakürek, 2013: 28).

Necip Fazıl'ın fikir hürriyetine bakışı da çok kritiktir. Fikirlerin çeşitliliğinden hoşlanmayan Necip Fazıl, demokrasinin karşısına ise tıpkı Menderes gibi 'nizam'ı çıkartmıştır:

Aslında herkese mahsus bir söz, herkese mahsus bir fikir, herkese mahsus bir hüküm, herkese mahsus bir tercih yoktur. Hakikat birdir. Onu bir kişi bulur, bir milyon kişiye tasdik ettirir. Böylece nizam ve ahenk dediğimiz şey doğar... Nerede ki nizam ve ahenk vardır orada başıboş hüküm tercih ve rey yoktur. Bir orduda, askere, hücum emri hakkında ne düşündüğü, bir hastanede hastaya, ilaçlar arasından hangisini seçtiği, bir orkestrada çalgıcıya ne zaman susmak ve ne zaman ötmek istediği sorulamaz. Başıboş tercih ve rey olsa olsa 'kadınlar hamamı'nda, Şişli salonlarında ve Babıali tünelerinde olur (Kısakürek, 2013: 81).

Türkiye toplumunda ve siyasetinde düzen ve uyum önemli görülürken uzlaşma ve uyuşma o kadar da önemsenen kavramlar değildir. Uyum kavramına baktığımızda, farklı ve karşıt olanların düzenli bir birlik oluşturması anlamına geldiği görülürken uzlaşma, görüş ve çıkar farklılıklarını karşılıklı olarak ödünler vererek kaldırıp uyuşmayı ifade eder. Yani uyumda bir tabiiyet ve bunun sonucunda sağlanan bir birlik, uzlaşmada ise karşılıklı adımlar atılarak geline orta yola işaret edilmektedir. Buradaki asıl soru ise uyumun nasıl sağlandığı meselesidir. Türkiye'de toplumunda farklılıklardan ziyade benzerlikler üzerinden bir bütün oluşturmak, bunu sağlarken de uzlaşma kültüründen ziyade bağımlılık kültüründen hareket etmek anlayışı egemendir. Bunun siyasete yansımaları ise otoriter eğilimlerin güçlenmesi şeklinde olmaktadır. Nitekim gerek Demokratların siyaset anlayışı gerekse İslamcı yazarların siyasetten beklentileri nizam için özgürlüklerin sınırlandırılabilmesi yönündedir. Bu nedenle kolayca eleştirdikleri CHP siyasetine benzer bir çizgide tutum sergilemişlerdir.

Bu noktada 'Nizama uymayanlara ne olacaktır?' 'Tek kişinin arkasından gitmeyenler ne yapacaktır?' soruları önem kazanır. Eşref Edip bu kesime 'ya sev ya terk et' seçeneğini sunmuştur: "Artık siz bu milletin tamamıyla yabancılarıdır. Burada durmanız fazladır. Derhal yoldaşlarınızın yanına gitmeniz lazımdır" (1950c: 10). Eşref Edip sıklıkla 'milletin' değerlerine, düşüncelerine katılmayanlara "Bu memlekette ne oturuyorsun?" (1950c: 10) diye sormuştur. Organik bir toplum olarak görülen milletin düzen içinde yaşaması için gerekirse özgürlüklerin sınırlandırılması ve gerekirse tek bir görüş ve kişi etrafında birleşmesi şeklindeki düşünce, doğal olarak farklı düşüncelere sahip ve beklentilere uymayan kişi ve kurumları ötekileştirmeyi beraberinde getirir. Bu bağlamda DP iktidarı döneminde basına yönelik tepkilerin yıllar geçtikçe arttığı

görülmüştür. Yazılanlardan memnun olmayan Menderes basın özgürlüğünün karşısına vatanperverliği çıkarmıştır: “İki günde bir ‘altın fiyatları, dolar fiyatları yükseliyor’ diye neşriyat yapmak bu memleketin parasıyla, iktisadi kaderiyle oynamak vatanperverlikle telif edilecek bir hareket değildir” (Kılıçık, 1992c: 99). DP iktidarının ilerleyen yıllarında basına yönelik kısıtlayıcı tedbirler alınırken Menderes bu tedbirleri soğukkanlılıkla şöyle savunmuştur:

Neşir yoluyla şeref ve haysiyetlere tecavüz, şantaj, yalan haber ve havadis yaymak suretiyle ammenin huzur ve sükununun bozulması ve memleketin yüksek menfaatlerinin zarara uğratılması ve hatta yurdun selamet ve emniyetine kastetmek gibi hususlarda mevzuatımızı işlemek ve boşlukları doldurmak lüzumuna dair hasıl olan kanaat neticesindedir ki, gazetelerimizde bir zamandan beri bahis mevzuu olan kanun tasarısı hazırlayarak meclise sevk etmek mecburiyetini hissetmiş bulunuyoruz ancak bu şekilde, neşir hürriyetinin kötüye kullanılmasına mani olmak hususunda lüzumlu ve zaruri hükümleri vazederken demokratik rejimin temel şartı olduğuna asla tereddüdümüz bulunmayan matbuat hürriyetini gölgelendirecek bir hududa gitme kimsenin aklından geçmez (Kılıçık, 1991c: 339).

Necip Fazıl ise bu tedbirleri savunmak bir yana eksik bulmuştur. Bu tedbirlerle basının yalnızca “kuyruğuna basıldığını” oysa yapılması gerekenin onu “kazımak” olduğu görüşündedir: “İfrat derecesinde medenisin... Herkese senin için zalim dedirten cezaların kuyruğa basmaktan ileri gitmiyor. Kuyruğa basmasan da kazımayı bilseydin sana gık diyen olmaz ve bugünün sahte hürriyet münadileri karşında susta olurdu” (Kısakürek, 2008: 70).

Eşref Edip yazılarında sürekli olarak özgürlük ve demokrasinin gereğinden bahsetmiştir. Fakat onun özgürlüklerden kastettiği dini alandaki taleplerdir. Bu konuda da aklına sadece Sünni Müslüman kesimin hak ve talepleri gelir. Diğer din ve mezheplerin özgürlük taleplerine karşı çok katıdır: “Cemaati İslamiyet’ten bahsederken Alevilerin, Kızılbaşların da dini bir cemaat teşkil bir diyanet reisi intihap edebilecekleridir. İşte bu eksikti. Kızılbaşlığın bir din, bir mezhep olduğunu size kim söyledi? Bütün tarikatlar açılrsa bile Kızılbaşlığı bir tarikat kabul edecek bir hükümet bir meclis bulunmaz” (1950b: 16). Radyoda azınlık dinlerine mensup insanlar için program yapılması teklifini “münasebetsiz” bulurken böyle bir şeyin “dünyada misli ve naziri yoktur” (1950c: 11) diyerek adeta tepkisinin haklılığını göstermeye çalışmıştır.

Otoriterliğin bir başka boyutu ise ahlak alanında baş göstermiştir. Hem Menderes hem de İslamcı yazarlar gündelik hayatla ilgili meselelerde muhafazakâr ahlakçı bir tutum almışlardır. Menderes şu sözlerle basın organlarının ‘genişliğinden’ yakınmıştır: “Öyle mecmualar var ki affedersiniz umumhanelerin kataloğu

halindedir” (Kılıçık, 1992b: 8). Necip Fazıl ise bu ahlakçılığı bir adım öteye götürmüş ve kadınları hedef almıştır: “Bugünkü moda genç kız tipinin doğuracağı ve terbiye edeceği çocuktan ne hayır gelecektir?” (Kısakürek, 2008: 147). Necip Fazıl güzellik yarışmalarıyla ilgili bir yazısında otoriter Türk erkekliğine şöyle seslenmiştir:

Sorarım sana Türk genci ve onunla beraber Türk babası. Her türlü telakki dışında, sadece ruhunun ve mizacının içinden gelen kaba sesle cevap ver: Kızını, kız kardeşini, hatta metresini, hatta seni uzaktan cezbeden bir Türk kızını, ezeli suikastçi Avrupa pazarlarından çırılçıplak teşhir ettirmeye, memesi bu şekilde, bacakları şu ölçüde, kalçaları bu biçimde, kaba etleri şu tarzda diye, mahrem bir zina faciasını fersah fersah geçen bir tespit ve muayeneye tabi tutabilir misin? (Kısakürek, 2013: 154).

Eşref Edip ise muhafazakâr tavrı en son noktasına taşıyarak Köy Enstitüleri ile ilgili söylemlerinde ‘fantezi’ üretmeye başlamıştır:

Halkçılar açtıkları köy enstitülerinde komünist öğretmenler yetiştiriyor, bunları Rusya’ya gönderiyor orada tahsilini ikmal ettiriyor, sonra onları masum Türk yavrularının başına geçiriyordu. O köy enstitüleri ki orada kız ve erkek çocuklar bir arada bulunduruluyor, her türlü rezaletler oluyor, sık sık idarecilere içkili, danslı ziyafetler veriliyor, mumlar söndürülüyor, diploma yerine kucaklarında bir piçle evlerine dönenler oluyordu (Fergan, t.y.: 22-23).

Görüldüğü gibi gerek DP’nin, gerekse İslamcı yazarların demokrasiye ve özgürlüklere bakışı son derece dardır. Genelde nizamlı, uyumlu, muhafazakâr bir toplum ideali ve tasavvuru etrafında konuştukları gözlenmiştir. Bu otoriter anlayış onların milli irade söyleminin en önemli sacayaklarından birini oluşturmuştur.

Sonuç

Bu çalışma ile İslamcı muhafazakârlığın önde gelen iki ismi Necip Fazıl Kısakürek’in ve Eşref Edip Fergan’ın görüşlerinin, dönemin DP iktidarının siyaset tarzıyla milli iradecilik anlayışı etrafında nasıl ortaklaştığı örnek söylemler üzerinden değerlendirilmiştir. Birincil kaynakların kullanıldığı araştırmada Necip Fazıl Kısakürek’in Büyük Doğu dergisinde ve Eşref Edip Fergan’ın Sebillürreşad dergisinde yayınlanan yazılarının yanında DP lideri Menderes’in konuşmaları, demeçleri ve makalelerinin yer aldığı Haluk Kılıçık’ın hazırladığı kaynaklardan yararlanılmıştır. Böylece DP’nin siyasal söylemi ile İslamcı-muhafazakâr yazarların görüşlerinin milli irade kavramı etrafında özellikle hangi konularda benzeştiği ve farklılaştığı söylem örnekleri üzerinden karşılaştırılarak açıklanmıştır.

Buna göre organik toplum ideali etrafında İslamcı yazarların da Menderes'in de 'biz' ve 'ötekiler' tanımının büyük ölçüde birbiriyle uyduğu gözlenmiştir. Söylemlerde genelde din ve dine karşı tutum ile milliyetçilik üzerinden bir 'biz' tanımı yapılmış ve 'biz' milli irade ile özdeşleştirilmiştir. Bu yapılırken ayrıca organik toplumun dışında kalanların detaylı şekilde betimlendiği ve gerekçelendirildiği geniş bir 'ötekiler' tanımıyla da karşılaşmıştır. Bu ötekiler içinde başta CHP olmak üzere solcular, komünistler ve Batılılaşma yanlıları yer almıştır. Milli iradenin dışında yer alarak öteki olarak konumlandırılmalarının temel nedeni ise din karşısındaki tutumlarıdır. Bu sınıflandırma kime nasıl muamele edileceğini belirleyen temel unsur olması dolayısıyla milli iradecilik açısından önemlidir. Zira hem İslamcı yazarlar ötekine karşı nasıl davranılması gerektiği konusunda DP iktidarından beklentilerini ve umutlarını anlatırken ve hem de DP, iktidar olarak kime nasıl muamele edeceğine yönelik siyasi tavrını netleştirirken hep bu organik toplum üzerinden kurulan sınıflandırmadan hareket etmişlerdir.

'Biz'i organik toplum ve milli iradeyle özdeşleştiren bu anlayış, kendisini milletin çoğunluğunun iradesini temsil eden ve her şeye muktedir bir güç olarak konumlandırmıştır. Bu yaklaşım otoriter eğilimleri besleyen unsur olması açısından da ayrıca önemlidir. Zira kendisini milletle özdeşleştiren, bu özdeşlik üzerinden millete ait mutlak iktidarı kullanma hak ve yetkisini kendinde gören çoğunlukçu yaklaşım, muhalefet başta olmak üzere tüm farklı sesleri ve görüşleri gayri meşru ilan etme ve düşmanca tavırlar sergileme, kendisine yönelen eleştirileri milli iradeye saygısızlık olarak nitelendirerek pasifize etme gücüne sahip olmaktadır.

Gerek Menderes'ten gerekse İslamcı yazarlar olarak çalışmada görüşlerine başvuru Necip Fazıl ve Eşref Edip'ten alıntılanan örnekler üzerinden somutlaştırıldığı üzere, merkez sağ çizgi ile İslamcı muhafazakâr çizgi arasında gerilimlere rağmen önemli bir söylem ortaklığı bulunmaktadır. Bu ortaklığın dolaylı sonuçlarından birisi ileriki yıllarda muhafazakâr İslamcı bir genç kuşağın doğmasıdır. Ama daha doğrudan bir sonuç olarak bu ortaklık vesilesiyle, uzun yıllardır Türkiye'yi yöneten merkez sağ siyasetlerin ülkedeki anti-demokratik, otoriter ve çoğunlukçu sistemin meydana çıkmasında ve yaşamasında önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Bu partiler döneminde yaşanan otoriter süreçlerin bir sapma, değişme, bozulma olarak değil doğal bir gelişme olarak algılanması mümkün gözükmemektedir. Günümüzde karşılaştığımız otoriter tutum ve söylemleri bu gözle değerlendirebilmek için belki de ileriki çalışmalarda bugünkü mevcut iktidarın daha ılımlı ve merkez sağa yakın görüldüğü yıllardaki demokrasi ve milli irade söylemlerine yakından bakılması faydalı olabilir. Böylece milli irade anlayışına gömülü otoriterliğin konjonktürel değil, yapısal olduğunu anlamak daha mümkün olabilir.

Kaynakça

- Ahmad F (2009). *Modern Türkiye'nin Oluşumu*. Çev: Y Alagon, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Arabacı C (2005). Eşref Edip Fergan ve Sebilürreşad Üzerine. İçinde: Y Aktay (der), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- İslamcılık*, Cilt VI, İstanbul: İletişim Yayınları, 96-128.
- Ateş K (2017). AKP, Dinsel Popülizm ve halk Olmayan. *Mülkiye Dergisi*, 41(1), 105-129.
- Balcı M (2018). Demokrat Parti'yi İktidara Taşıyan Seçim Sistemi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 691-700
- Berelson B (1952). *Content Analysis in Communication Research*. Glencoe: FreePress.
- Bilgin N (2005). *Siyaset ve İnsan*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Bilgin N (2006). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bilgin N (2007). *Kimlik İnşası*. İzmir: Aşina Kitaplar.
- Bilgin N (2014). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bora T (2016). Adnan Menderes. İçinde: M K Kaynar (der), *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 331-347.
- Bora T (2017). *Cereyanlar Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora T ve Ünüvar K (2016). Ellili Yıllarda Türkiye'de Siyasi Düşünce Hayatı. İçinde: M K Kaynar (der). *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 159-175.
- Demirel T (2005). Demokrat Parti. İçinde: M Yılmaz (der), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 480-529.
- Demirel T (2016). *Türkiye'nin Uzun On Yılı Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Eroğul C (1990). *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Fergan E E (1948). *Sebilürreşad*. 1 (1).
- Fergan E E (1950a). *Sebilürreşad*. 4 (76).
- Fergan E E (1950b). *Sebilürreşad*. 4 (80).
- Fergan E E (1950c). *Sebilürreşad*. 4 (84).
- Fergan E E (1950d). *Sebilürreşad*. 4 (86).

Fergan E E (Tarih Yok). *Kara Kitap Milleti Nasıl Aldattılar*. İstanbul: Abdullah Işıklar Kitabevi.

Geliş N (2013). *Formation of A Majoritarian Democracy Discourse in Turkey: An Examination of the Democratic Party 1946-1960*. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Heywood A (2015). *Siyasetin Temel Kavramları*. Çev. H Özler, Ankara: Liberte Yayın Grubu.

Kılçık H (1991a). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri*, Cilt II. Ankara: Demokratlar Kulübü.

Kılçık H (1991b). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri*, Cilt III. Ankara: Demokratlar Kulübü.

Kılçık H (1991c). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri*, Cilt. IV. Ankara: Demokratlar Kulübü.

Kılçık H (1992). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri*, Cilt V. Ankara: Demokratlar Kulübü.

Kılçık H (1992a). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri*, Cilt VI. Ankara: Demokratlar Kulübü.

Kılçık H (1992b). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri*, Cilt. VIII. Ankara: Demokratlar Kulübü.

Kılçık H (1992c). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri* Cilt IX. Ankara: Demokratlar Kulübü.

Kısakürek N F (2008). *Başmakalelerim 2*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Kısakürek N F (2013). *Başmakalelerim 1*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Mardin Ş (1973). Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics? *Daedalus*, 102(1), 169-190.

Mert N (2007). *Merkez Sağın Kısa Tarihi*. İstanbul: Selis Kitaplar.

Özçelik P K (2010). Demokrat Parti'nin Demokrasi Söylemi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(3), 163-187.

Özer İ ve Bekcan U (2008). Demokrat Parti İktidarı (1950-1960): Bir Dönemin Demokrasi Anlayışı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 1-14.

Özküçük A (2012). Demokrat Parti'nin Demokrasi Söylemleri (1947-1957). *Tarih Okulu*, 12, 95-115.

Sütçü G (2011). Democratic Party and Democracy in Turkey with Special Reference to Celal Bayar and Adnan Menderes. (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara: Bilkent Üniversitesi.

Taşkın Y (2007). *Antikomünizmden Küreselleşme Karşıtlığına Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*. İstanbul: İletişim Yayınları

Taşkın Y (2017). Milliyetçi Muhafazakarlık Çözülürken Merkez Sağda Miras Kavgası ve AKP'nin İmkanları. İçinde: Y Taşkın (der), *AKP Devri Türkiye Siyaseti, İslamcılık, Arap Baharı*, İstanbul. Birikim Kitapları.

Türk H B (2014). *Muktedir Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Uslu C (2017). Genel irade, milli irade ve keyfi irade (II). <http://www.hurfikirler.com/genel-irade-milli-irade-ve-keyfi-irade-ii/>, Son erişim tarihi, 21.05.2019.

Yıldırım A ve Şimşek H (1999). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.

Zafer Gazetesi, 16 Ekim 1957.

Kürt Çalışmaları Ortadoğu Çalışmaları'nın Neresinde?

Serhun Al, İzmir Ekonomi Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0001-6253-3214, e-posta: serhun.al@ieu.edu.tr

Özet

20. yüzyılın ilk çeyreğinde imparatorlukların ulus-devletlere evrimi sona yaklaşırken, Osmanlı İmparatorluğu içerisinde birçok topluluk kendi kaderini tayin etme imkânı bularak devletleşti. Bu devletleşme süreci uluslaşma süreci ile iç içe ilerledi ve homojen ulus yaratma adına 'öteki' sayılanlar çoğunlukla asimilasyon, dışlanma ve etnik temizlik politikalarına maruz kaldılar. Kürtler, hem tarihsel anlamda hem de Osmanlı sonrası Ortadoğu siyasal coğrafyasının Irak, Suriye, Türkiye ve ayrıca İran'ın kesiştiği alanda yoğunlaşmalarına rağmen devletleşen topluluklar içerisinde yer alamadılar ve çoğunlukla 'öteki' konumuna düştüler. Bu bağlamda, 20. yüzyılın büyük bir bölümü merkezi devlet otoriteleri ile farklı Kürt grupları arasında siyasal ve kültürel mücadeleler ile geçti. Buna paralel olarak akademik ve entellektüel anlamda da Kürtler ve Kürt Çalışmaları Ortadoğu Çalışmaları içerisinde çoğunlukla 'öteki' konumunda kaldı. Kürtler üzerine kısıtlı olan akademik çalışmalar ancak 20. yüzyıl sonu ve 21. yüzyıl başında Kürtlerin hem Ortadoğu'da hem de küresel anlamda daha fazla 'görünür' hale gelmesi ile birlikte özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika üniversitelerinde yaygınlaşmaya başladı. Siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, tarih, sosyoloji, iktisat ve antropoloji gibi farklı disiplinler ve farklı metodolojik yaklaşımlar üzerinden Kürtler ve Kürt coğrafyası daha da fazla araştırılmaya başlandı. Bu çalışma da son yıllarda ivme kazanan Kürt Çalışmaları'nı Ortadoğu Çalışmaları içerisinde bazı kuramsal, metodolojik ve tematik konular içerisinde değerlendirmektedir. Oryantalizm ve post-kolonyal paradigmlar bağlamında Ortadoğu ve Kürt Çalışmaları karşılaştırılırken, metodoloji ve veri konusunda Kürt Çalışmaları ele alınmaktadır. Kürt Çalışmaları'nın teritoryal sınırları ve Kürdoloji gibi kavramsal tanımlamalar ayrıca tartışılmaktadır. Bununla birlikte Ortadoğu Çalışmaları içerisinde çokça tartışılan milliyetçilik, İslam, demokratikleşme ve otoriterlik gibi konular Kürt Çalışmaları ekseninde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Genel olarak, Kürt Çalışmaları'nın Ortadoğu Çalışmaları içerisinde Kürtlerin Ortadoğu'daki siyasal statüsüzlük ve güvenlikleştirme politikaları nedeniyle akademik kurumsallaşma bakımından geriden geldiği fakat hızla gelişmekte olan bir araştırma alanı olduğu ortaya konmaktadır. Sonuç olarak, Kürt Çalışmaları'nın bu makalede tartışılan temaların ötesinde çok daha farklı temalar içerisinde de tartışılması gerektiği vurgulanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Ortadoğu, Kürt Çalışmaları, Metodoloji, Milliyetçilik, Oryantalizm.

Where Does the Kurdish Studies Stand within the Middle East Studies?

Abstract

Many different communities within the Ottoman Empire had an opportunity for self-determination and were able to build their own states as empires were evolving into nation-states in the first quarter of the 20th century. The state-building process went in parallel to nation-building projects and those who were considered 'others' were mostly subject to assimilation, exclusion and ethnic cleansing in the name of creating a homogeneous nation. Although the Kurds were concentrated both historically and in the post-Ottoman political geography intersecting Turkey, Iraq, Syria and as well as Iran, they were not able to become one of the communities which achieved their statehood and thus mostly turned into 'others'. In this context, most of the 20th century was subject to political and cultural struggles between different Kurdish groups and centralized state authorities in the Middle East. In a similar fashion, Kurds and Kurdish Studies mostly remained as 'others' too within the academic and intellectual debates of Middle East Studies. The limited academic studies on the Kurds have only begun to flourish particularly in European and North American universities in the late 20th century and early 21st century as the Kurds have become more 'visible' in the Middle East and globally. Kurds and Kurdish territories have been initiated to be researched more often from different methodological and disciplinary approaches such as political science, international relations, history, sociology, economics and anthropology. Thus, this article seeks to evaluate the rapidly developing Kurdish Studies within certain theoretical, methodological and thematic issues of the Middle East Studies. While Kurdish and Middle East Studies are compared within the orientalism and post-colonial paradigms, the article also discusses the methodology and data issues in Kurdish Studies. The territorial boundaries and conceptualization of Kurdology are discussed as well. In addition, the article comparatively discusses the popular topics of Middle East Studies such as nationalism, Islam, democratization and authoritarianism within the context of Kurdish Studies. In general, the article argues that Kurdish Studies lags behind the Middle East Studies due to the securitization of the Kurds and their historical lack of political-legal status in the Middle East. Yet, it is still emphasized that Kurdish Studies has recently shown great progress and expansion as a particular research field across various disciplines. Consequently, it is emphasized that Kurdish Studies need to be further discussed from many different themes beyond the ones discussed in this article.

Keywords: Middle East, Kurdish Studies, Methodology, Nationalism, Orientalism.

'Davranışları, sadece Kürtlerin yaşadığı ülkelerin istikrar ve güvenliğini değil tüm Ortadoğu'yu etkileyen önemli bir faktördür. Bu yüzden Kürtleri tanımak, emellerini, politik yönelimlerini ve takip edecekleri yolu anlamak önemlidir'
(Wadie Jwaideh, 1961[1999]:22).

Giriş¹

Bir Bölge Çalışmaları (*Area Studies*) coğrafyası olarak Ortadoğu, 20. yüzyılın sonlarına kadar tarihsel ve geleneksel anlamda daha çok Batılı araştırmacıların, gözlemcilerin ve seyyahların oryantalist (şarkiyatçı) perspektifinden ele alındı ve anlaşılmaya çalışıldı. Özellikle Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Osmanlı sonrası yeni sınırlar şekillenirken İngiltere ve Fransa'nın öncülük ettiği yeni kolonyal siyaset ve kurumlara paralel olarak Arap toplumunun sosyal, kültürel, dini ve ekonomik kodlarını anlamak da gereksinim haline gelmişti. Bu açıdan Ortadoğu coğrafyası ve bu coğrafyanın çoğunluğunu oluşturan Arap toplumu üzerine bilgi üretimi 'sömürgeci' ve 'sömürülen' toplumlara mensup bireyler arasındaki hiyerarşik ilişki ve bunun bilinçaltına yansıyan epistemolojik sorunlarından bağımsız olarak ele alınamadı. Bu tarz bir bilgi üretimi tamamı ile yanlış çıkarımlar ve sonuçlar elde edildiği anlamına gelmese de 20. yüzyılın sonlarına doğru daha eleştirel ve yapısökümcü (*deconstructivist*) yaklaşımların gelişmesinden sonra oryantalist metodolojinin kısıtlı, tek eksenli ve güç ilişkilerine dayalı oluşu sorunlu olarak kabul edilmiştir. Özellikle Ortadoğu'daki İslam, milliyetçilik, aşiret, siyasal şiddet, kadın, gelenek ve ritüeller gibi öğeleri modernleşme paradigmasına (eğitim, serbest piyasa ekonomisi, orta sınıflaşma, demokrasi, sekülerleşme, bireyselleşme gibi) direnç gösteren olgular olarak ele alan yaklaşımlar post-kolonyal çalışmaların etkisiyle geçerliliğini yitirmeye başlamış ve revizyonist çalışmalar ön plana çıkmıştır (Kandiyoti, 2002: 280).²

Çoğu Batılı araştırmacının çalışmaları ve gözlemlerinde Ortadoğu'daki toplumların ve özellikle Arapların temsiliyetsizliği, bir başka deyişle 'seslerinin duyulmaması' ortaya konmaya çalışılmıştır (Webber, 1997: 12).³ 20. yüzyıldan 21. yüzyıla geçişte Ortadoğu'yu anlama ve bilgi üretme metodu ve kültürel paradigması dışarıdan, uzaktan veya yüzeysel yöntemlerden antropolog Clifford Geertz'in (1973: 311) 'yoğun betimleme' (*thick description*) dediği içeriden, yakından ve derinlemesine gözlemlere evrilmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra önceleri *Oriental Studies* (genel olarak Ortadoğu ve Asya toplumlarını anlama disiplini) olarak kavramsallaşan ama günümüzde daha çok Ortadoğu Çalışmaları olarak benimsenen alan daha fazla disiplinler-arası (tarih, sosyoloji, antropoloji, iktisat, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler gibi) yaklaşımlara yönelmiştir. Böylece Avrupa-merkezci kültürel paradigma zayıflamış ve Arap kimliğini, İslam dinini, toplumsal cinsiyet dinamiklerini, aşiret-devlet ilişkilerini

durağan ve değişmeyen olarak ele alan özcü (*essentialist*) perspektifler, değişim ve dönüşümleri anlamaya çalışan inşacı (*constructivist*) ve eleştirel kuramlara karşı geçerliliğini yitirmeye başlamıştır (Dirlik, Bahl ve Gran, 2000; Amin, 2009).

Bu oryantalist ve post-kolonyal epistemoloji ve metodoloji ekseninde 20. yüzyılın çoğunda Ortadoğu Çalışmaları'nın ana gövdesini Araplar, Farslar ve Osmanlılar-Türkler oluşturmuş ama dini bağlardan dolayı Avrupa devletleri ve araştırmacıları Müslüman-olmayan unsurlara da (Rum Ortodokslar, Ermeniler, Yahudiler gibi) ilgi göstermiştir. Ortadoğu coğrafyasında hem kültürel ve tarihsel olarak hem de demografik anlamda önemli bir yer teşkil eden Kürtler üzerine çalışmalar ise görece 20. yüzyılın çoğunda sınırlı kalmış ve ancak 1990'lar ve 2000'lerin başında Kürtler ve Kürt Çalışmaları Ortadoğu Çalışmaları içinde kısmen yer edinmeye başlamıştır. Ortadoğu Çalışmaları'nı çevreleyen Osmanlı-Türk Çalışmaları, Arap Çalışmaları, İran Çalışmaları daha kurumsallaşmış ve yerleşmiş durumda iken Kürt Çalışmaları ancak son yıllarda 'bölge içinde bölge' olarak yer edinmeye ve gelişmeye başlamıştır. Kürtlerin tarihsel olarak Ortadoğu'da Osmanlı sonrası dönemde Arap ve Türk devletleşme ve uluslaşma süreçlerinde 'öteki' olma durumları, siyasal-kültürel anlamda çoğunlukla statüsüz kalmaları, baskı ve asimilasyon politikalarına maruz kalmaları akademik çalışmalara da yansımış ve Kürtlerin 'temsiliyetsiz'likleri Ortadoğu Çalışmaları'nın kapsamında da gözlemlenmiştir (Klein, 2010: 231).⁴

Bu ekseninde, bu makale Ortadoğu Çalışmaları içerisinde Kürt Çalışmaları'nın tarihsel konumunu ve gelişimini metodolojik ve teorik bağlamda oryantalistizm, milliyetçilik, İslam, demokratikleşme gibi bazı belli başlı temalar üzerinden karşılaştırmalı olarak tartışacaktır. Ortadoğu ve Kürt Çalışmaları bu temalara indirgenemeyecek kadar geniş bir literatüre sahip olsalar da akademik olarak çokça tartışılan konuların başında gelmeleri ve yazarın daha yakın aşinalığı sebebiyle seçilmiştir. Fakat bu çalışmada sunulan genel perspektif ve ortaya konulan sorular başka temalar (kadın çalışmaları, toplumsal tarih, göç ve diaspora çalışmaları gibi) üzerinden yapılabilecek ileriki çalışmalara ve tartışmalara elbette ışık tutabilir.

Kavramsal Bir Tartışma: Kürdoloji mi Kürt Çalışmaları mı?

Bir akademik çalışma alanının kavramsallaştırılma biçimi o alana olan epistemolojik yaklaşım hakkında fikir sunabilmektedir. Örneğin, Batı dışındaki kültürlerin, medeniyetlerin ve dillerin uzunca bir süre topyekün *Oriental Studies* adı altında çalışılması Batı'nın Doğu'yu homojenleştirme ve pasif nesneleştirme yaklaşımından bağımsız olarak ele alınamaz. Türkoloji veya Türkiye Çalışmaları kavramsallaştırmaları da kendi içinde politik-epistemolojik bir yaklaşım

konusunda fikir sunar. Rohat Alakom (1991: 9-10) Kürt Çalışmaları teriminin ilk olarak 1840 yılında ortaya çıktığından bahseder. 20. yüzyılda ise Kürdoloji kavramı daha yaygın kullanılmaya başlanmıştır. Bugün ise özellikle Batı'daki akademik kurumlar ve oluşumlarda Kürt Çalışmaları kavramı daha yaygın olarak kullanılır. Peki Kürdoloji ve Kürt Çalışmaları kavramsallaştırmaları nasıl ve ne tür bir bilimsel yaklaşıma denk düşüyor?

Kürdoloji ve Kürt Çalışmaları üzerine tarihsel, politik ve metodolojik konuları derinlemesine inceleyen Scalbert-Yücel ve Le Ray'in (2009) değerli çalışması bazı kavramsal tartışmalara ışık tutuyor.⁵ Örneğin, Rus İmparatorluğu'na bağlı diplomat olarak Birinci Dünya Savaşı zamanında İran Urmiye'de görev yapmış; ilk Kürdologlar arasında gösterilen Basile Nikitine'in (1885-1960) 1956'da yayımlanan *Les Kurdes; Etude sociologique et historique* (Kürtler: Sosyolojik-Tarihsel İnceleme) kitabı ile bağlantılı olarak Scalbert-Yücel ve Le Ray (2009: 220) Kürdolojinin amacını ve kapsamını şöyle betimliyorlar: "Kürdoloji'nin... amacı tamamen ayrı bir kavim olan Kürtlerin yaşamının, kültürünün ve tarihinin tüm yönlerini oldukça farklı disiplinler (etnoloji, arkeoloji, tarih, dilbilim vb.) içinde ele almaktır".

Buna ek olarak yine Scalbert-Yücel ve Le Ray (2009: 234), Şam doğumlu İsmet Şerif Vanlı'nın 1970'teki Irak Kürdistanı üzerine yazdığı doktora tezine atıfta bulunarak Vanlı'nın (1970: 21) Kürdoloji tanımını şöyle sunuyorlar: "Kürdoloji'yi Kürtler, tarihleri, dilleri, ülkeleri, sosyal ve ekonomik yapıları, ulusal hareketleri üzerine yapılan ve açık bir şekilde bilimsel garanti sunan tüm çalışmalar şeklinde tanımlayabiliriz".

Martin Van Bruinessen (2012: 12-13) de Kürdoloji'yi Kürt tarihini, kültürünü ve toplumunu inceleme olarak tanımlarken, Kürdolog olmak isteyen birinin farklı akademik disiplinlerden birinde master yapmasını (tarih, coğrafya, antropoloji vb.) ve öğrendiği yöntemleri Kürtleri araştırmada kullanması gerektiğini vurguluyor.

Bu tanımlar ışığında Kürdoloji ve Kürt Çalışmaları kavramlarını eş anlamlı olarak ele almak sorunlu olabilir çünkü Kürdoloji daha ziyade etnisite-merkezli bir çalışma alanına yakın iken Kürt Çalışmaları görece etnisite-üstü bir disipline işaret ediyor.⁶ Bu makalede de ağırlıklı olarak Kürt Çalışmaları kavramı kullanılmaktadır. Kürdoloji, Kürt Çalışmaları'nın içinde, kapsamı daha dar olan bir alt-dal olarak da görülebilir. Elbette Kürt Çalışmaları kavramının kullanılması ve etnisite-üstü olarak vurgulanması Kürtlerin bu alanın merkezinde olmadığı anlamına gelmemektedir. Fakat etnisite-üstü bir alan olarak Kürt Çalışmaları Ezidiler, Ehl-i Hak, Süryaniler, Zazalar, Türkmenler veya Araplar

gibi Kürdistan'daki farklı dili, inancı ve kimliği olan toplumlari da araştırma kapsamı içine alır. Bunun dışında Kürdoloji'den farklı olarak Kürt Çalışmaları, Kürtleri araştırmak ve anlamakla birlikte Kürtlerin kültürel, siyasi, ekonomik ve diplomatik ilişkilerinin incelenmesi ile siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, sosyoloji, iktisat gibi disiplinlerin teorik gelişimlerine de katkıda bulunabilir. Bir başka deyişle Kürt Çalışmaları dar anlamda etnisite-eksenli bir alan olarak ele alınmamalı ve daha kuramsal, karşılaştırmalı ve interdisipliner bilgi üretiminin bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Kürt Çalışmaları hem Ortadoğu Çalışmaları içerisinde hem de daha evrensel minvalde sosyal bilimlerde metodolojik, teorik ve kavramsal tartışmaların içerisinde yer alarak daha geniş araştırma sorularına cevaplar sunabilir.

Örneğin, Arap Çalışmaları'nda da sıkça tartışılan Ortadoğu'yu salt Arap kimliğine indirgemek ve Arap kimliğini homojenleştirmek veya totalleştirmek kolaycılığının bu coğrafyadaki çeşitli etnik, dinsel ve dilsel grupların (Berberiler, Dürziler, Yahudi Araplar, Arap ve Arap olmayan Hristiyanlar, Ermeniler, Türkmenler gibi) uzunca zaman göz ardı edilmesine sebep olmuştur. Bunun yanı sıra Arap kimliğini tekleştirmenin veya homojenleştirmenin metodolojik olarak sorunlu olması bir yana, Arap coğrafyası içindeki Araplara ve Arap devletlerine ait sosyolojik ve politik farklılıkları, kültürel çeşitliliği ve tarihsel kırılmaları anlamaktan uzaklaştırmaya da yol açar. Bu bağlamda Kürt Çalışmaları da etnisite-üstü bir alan olarak ele alınmalı ve Kürtler ve Kürt coğrafyasında yaşayan diğer toplumlari ve Kürtlerin kendi içindeki sosyolojik, siyasi ve kültürel farklılıkları anlamaya ve araştırmaya çalışan akademik bir disiplin olarak kabul edilmelidir. Elbette bu tanım, aşağıda da tartışılacağı gibi, 20. yüzyıl boyunca oryantalist ve kolonyal perspektiften çoğunlukla nesneleştirilen Kürtlerin etnik, kültürel ve ulusal bir grup olarak özneleşme ve özerkleşme mücadelesinden bağımsız şekilde okunmamalıdır.

Kürdoloji alanında yapılan çalışmaların epistemolojik olarak özcü (*essentialist*) ve sığ milliyetçi tarih yazımına kayma riski bulunduğundan Martin Van Bruinessen'in (2012: 12, 28) de vurguladığı gibi metodolojik altyapı eğitimi almak önemlidir. Salt bir nesnellik sosyal bilimlerde her zaman tartışmaya açık olsa da reflektivist (*reflexive*) çalışmaların da sistematik bir metodolojisi mevcuttur ve bu, Kürt Çalışmaları için de geçerlidir. Kürdoloji alanı ise Kürtleri ontolojik olarak homojenleştirmeye Kürt Çalışmaları'na göre daha fazla meydebilir ve bu metodolojik olarak sorunludur. Günümüz Ortadoğu coğrafyasında Kürtler zihinsel olarak ve 'ötekilere' karşı daha fazla homojenleşme (Kürtler ve Kürt olmayanlar olarak; 'biz' ve 'öteki') eğilimi gösterse de kendi içinde heterojenleşen (kültürel, ideolojik, siyasal, örgütsel, dini ve dilsel olarak)⁷ bir *hayali cemaat* (Anderson, 1991) olarak karşımıza çıkıyor. Bir yandan sınırlar-

ötesi bir Kürt ulus-inşaası hızla devam ederken, bu uluslaşmanın kendi kültürel, ideolojik ve örgütsel iç fay hatları da daha fazla belirginleşebiliyor. Bu sebeple Kürt Çalışmaları hem homojenleşme hem de heterojenleşme trendlerini anlayabilecek ve açıklayabilecek metodoloji, veri üretimi, kuramsal çerçeve, karşılaştırmalı perspektif ve alan çalışmalarına daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Kürt Çalışmaları'nı Kürdistan'a sıkıştırmak ve Kürtleri ontolojik olarak tektipleştiren kalıplara sokmak alanın bölgesel ve evrensel tartışmalardan kopuk bir şekilde ilerlemesine sebebiyet verecektir. Ortadoğu Çalışmaları'na da bakıldığında Ortadoğu'nun küresel tarih, uluslararası siyaset, bölgeler-arası bağlamdaki konumu üzerinden daha fazla çalışılması ve anlaşılması gerekliliği ve bir Bölge Çalışmaları coğrafyası olarak Ortadoğu'nun yapısökümü ve inşasının süreklilik gösterdiği vurgulanıyor (Kurzman, 2007: 25, 26). Bu bağlamda Kürt Çalışmaları'nı da evrensellikten kopuk bir yerelliğe indirgemek metodolojik sorunlar doğuracaktır. Aşağıda da bahsedileceği üzere Kürt Çalışmaları'nın coğrafi ve sosyolojik sahası Kürt Ortadoğu'suna indirgenemeyecek şekilde geniştir.

Sınırların ve Azınlık Paradigmasının Ötesinde Kürt Çalışmaları

'Ortadoğu' kavramının coğrafi bir konum olarak tarihsel evrimi, sosyal inşası ve nesnel bir gerçekliğe dönüşme süreci, Osmanlı ve Ortadoğu tarihçisi Roderic H. Davison'un 1960 yılında yayımladığı '*Ortadoğu Neresi?*' başlıklı makalesinde vurguladığı gibi Avrupa-merkezci ve sömürgeci politika düşüncesinin üzerine kurulmuştur. Özellikle İngilizlerin kendi stratejik ve lojistik hatlarını Londra ve Mumbai arasında belirlemelerinden dolayı bu Batı-Doğu ekseninin orta noktası arayışı mevcuttu (Çalışkan, 2008: 5). Fakat 19. yüzyılda Avrupa (bir başka deyişle Batı) için Doğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları ile başlıyordu ve bu anlamda Balkanlar da Doğu'nun bir parçasıydı. Avrupalı büyük devletlerin Osmanlı'nın ekonomik ve siyasi geleceği üzerine giriştikleri rekabet ve tartışmaların 'Doğu Sorunu' olarak kavramsallaştırılması da bu sebeptendi (Davison, 1960: 666; Özalp, 2011: 8).

19. yüzyılda Çin, Japonya ve Malezya gibi Asya ülkeleri Uzakdoğu, İran ve Hindistan arası Ortadoğu ve Osmanlı coğrafyası Yakındoğu (Balkanlar ve Doğu Akdeniz dâhil olmak üzere) olarak telaffuz ediliyordu. Fakat Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı ile başlayan dağılma sürecinden sonra Yakındoğu kavramı önemini yitirdi. Balkanlar ve Arap yarımadası artık Osmanlı parçası değildi (Danforth, 2016). İngilizlerin Filistin, Transjordan (Ürdün) ve Irak'ı kontrol etmeye başlamalarıyla birlikte Ortadoğu terimi Arap Yarımadası için kullanılmaya başlandı. Ortadoğu kavramı tarihsel bağlam ve politik şartlar ışığında şekil alıyor ve dönüşüyordu.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ve Soğuk Savaş döneminde Amerika Birleşik Devletleri'nin küresel liderliğe başlaması ile Ortadoğu, Arap Doğusu (Mashreq), Kuzey Afrika (Maghreb) ve Körfez bölgesi (Khaleej) olarak değerlendirilmeye başlandı (Hudson, 1976). Bu noktada Ortadoğu'nun sadece coğrafi değil ama aynı zamanda Batılı devletlerin gözünden kültürel referanslarla (ağırlıklı Arapça konuşulan, İslam dininin baskın olduğu gibi) da sınırları çizilen bir bölge olduğu unutulmamalıdır. Örneğin, 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra ABD başkanı George Bush Büyük Ortadoğu'yu Arap Ligi devletleri dâhil olmak üzere, İsrail, İran, Türkiye, Afganistan ve Pakistan olarak tanımlamıştı (Özalp, 2011: 13). Küresel siyasetin konjunktürüne göre Ortadoğu'nun tanımlanması da değişime uğruyordu.

Bu coğrafi ve kültürel sınırların tarihsel değişim ve dönüşümü içerisinde Türkiye Çalışmaları da hem Avrupa hem de Ortadoğu Çalışmaları'nın arasında bir yerde ve her iki kategoriye de uyarlanabilen çalışmaları içerisinde barındırır. Elbette bu Türkiye'nin (ve benzer şekilde Rusya'nın) Doğu-Batı ikilemindeki kimlik krizinden de bağımsız değildi. Bu noktada Kürtlerin Osmanlı sonrası dönemde Ortadoğu coğrafyası içerisindeki devletsizlik ve uzunca süren statüsüzlük durumları nedeniyle (1946'da kısa süren Mahabad Kürdistan Cumhuriyeti deneyimi hariç)⁸ Kürt Çalışmaları ancak 20. yüzyılın sonlarına doğru akademik çevrelerde daha fazla ilgi çeker hale gelmiştir. Günümüz Kürt siyasal, kültürel ve toplumsal değişim ve dönüşümlerine ilgi artarken Osmanlı Çalışmaları içerisinde 1990'lardan sonra daha da fazla çalışılmaya başlanan Osmanlı çevresi (*periphery*) ve de Kürdistan tarihçiliğine olan ilginin artması birlikte gelişmiştir (Klein, 2011; Jongerden ve Verheij, 2012; Aksan, 2014; Özok-Gündoğan, 2014).

Elbette Osmanlı sonrası dönemde yeni oluşan ulus-devlet sistemi içerisinde bağımsız olarak yer alamayan Kürtler, bağlı oldukları ulus-devletlerin asimilasyon politikaları nedeniyle pek de görünür olamamışlardır. 1920'deki Sevr Antlaşması'nda Kürtlere özerklik ve bağımsızlık kanallarının açıldığı uluslararası konjunktürde başarısızlıkla sonuçlanmıştı (Al, 2019b: 125). 1990'lara doğru hem uluslararası siyasi konjunktür (İran-İrak Savaşı, Körfez Savaşı, PKK-Türkiye çatışmaları gibi) ve asimilasyon politikalarının kısmen etkisizleşmesi ile Ortadoğu'daki Kürt toplumuna ve farklı siyasi Kürt gruplarına akademik ilgi daha da artmıştır. Yine de artan çalışmalara rağmen Kürtler Irak, Suriye, İran ve Türkiye ayrımıyla araştırıldı ve karşılaştırmalı çalışmalar ile Ortadoğu Kürtleri üzerine kolektif veri üretimi eksik kalmıştır. Bunun yanı sıra Kürt dilinin standartlaşmaması (Kurmanci, Sorani, Gorani, Zazaki, Lori gibi farklılıklar) daha kapsamlı çalışmalara da engel teşkil etmiştir.⁹ Farklı ülkelerdeki Kürt nüfuslara indirgenerek yapılan çalışmalar (buna belki azınlık paradigması da denilebilir) sınırlar ötesi farklı Kürt grupların ve oluşumların kendi arasındaki

etkileşimleri, Ortadoğu'da Kürt ulus-inşası, Kürt siyasal düşüncesi gibi konularda parçalı ve eksik çıkarımlara sebebiyet verebildi. Bu açıdan, 21. yüzyılda Kürtleri ve Kürdistan coğrafyasında yaşayan farklı etnik-dini grupları araştırmada ve anlamada azınlık paradigmasının ötesinde daha fazla sınırlar-ötesi, bölgesel ve kolektif yaklaşımlara ihtiyaç duyulacaktır.

Ortadoğu'da Kürt Çalışmaları'nın coğrafi sınırları Türkiye'nin doğu ve güneydoğusu (*Bakur*), Irak'ın kuzeyi (*Başur*), İran'ın kuzeybatısı (*Rojhelat*) ve Suriye'nin kuzeydoğusu (*Rojava*) olarak belirlenmiş olsa da Ermenistan'ın güneybatısı (özellikle Ezidiler) ve Kafkasya'daki Kürtler de çalışma kapsamındadır.¹⁰ Elbette Kürtlerin özellikle Batı Avrupa'da ve nüfus olarak daha az da olsa Kuzey Amerika'daki diaspora varlığı Kürt Çalışmaları ile Göç ve Diaspora Çalışmaları'nın iç içe geçtiği akademik çalışmalara da sebebiyet vermiştir (Ostergaard-Nielsen 2003, Eccarius-Kelly 2002, Başer 2013). İsrail'de ikamet eden Kürtler ve bugün Japonya'daki Kürt göçmenler (Tokyo'nun Warabistan'ı olarak bilinen bölgede) de dikkat çekmeye başlamıştır.¹¹ İran'ın kuzeybatısında yoğun Kürt nüfusunun bulunduğu bölgenin yanı sıra kuzeydoğu İran'ın Horasan bölgesinde de yoğun bir Kürt nüfusu mevcuttur ve Dersim Kürtleri ile tarihsel ve kültürel bağları bulunmaktadır (Bruinessen, 2012: 46; Temo, 2019).

Kürt Çalışmaları'nın kendi tarihsel coğrafyasında (Kürdistan'da) politik sebeplerden dolayı yeterince gelişmemesi sebebiyle özellikle Avrupa'daki Kürt diaspora kurumları (Paris Kürt Enstitüsü, Stockholm Kürt Enstitüsü, Washington Kürt Enstitüsü gibi) Kürt Çalışmaları'nı desteklemiş, Batı akademisine tanıtmış ve Kürt Çalışmaları'nın gelişmesine yardımcı olmuştur (Scalbert-Yücel ve Le Ray, 2009: 29; Bruinessen, 2012). Yine de üniversite çatısı altında Kürt Çalışmaları'nı merkezine alan kurumlar Arap, Osmanlı, Türk Çalışmaları'nın yanında çok azdır (Klein, 2010: 231). İstisna olarak İngiltere'de Exeter Üniversitesi'nde 2006 yılında kurulan bir Kürt Çalışmaları Merkezi bulunmaktadır.¹² Yakın zamanda da Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunan Central Florida Üniversitesi'nde Celal Talabani Kürt Çalışmaları Programı kurulmuştur.

Irak Kürdistanı'nın 1991'den sonra *de facto*, 2005'ten sonra da *de jure* olarak federal bir bölge statüsü kazanması, bu bölgedeki üniversitelerin ve Kürt Çalışmaları'nın kısmen de olsa gelişiminin önünü açmıştır ve World Congress of Kurdish Studies gibi konferanslar düzenlenmiştir (Klein, 2010: 233). Ayrıca, 2018 yılında Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi Süleymaniye, Duhok, Erbil gibi şehirlerdeki üniversitelerde Kürt Dili ve Edebiyatı ve Kürt Çalışmaları konusunda eğitim almak isteyen yabancı lisans öğrencileri için bir burs programı başlatmıştır.¹³ İran'ın Kürdistan eyaletinin başkenti Sine (Sanandaj)'de bulunan Kürdistan Üniversitesi ve bünyesinde bulunan Kürt Çalışmaları Araştırma

Enstitüsü de Kürt dili ve kültürü üzerine bazı akademik faaliyetler yürütmektedir ama İran'ın tarihsel-siyasal koşullarının da Kürtler konusunda özgürce araştırma yapmak için güvenli olduğu söylenemez.

20. yüzyılın çoğunda Kürtlere karşı inkâr ve asimilasyon politikalarının yürütüldüğü Türkiye'de de 2000'lerden sonra çok kısıtlı sayıdaki yükseköğretim kurumu Kürt Dili ve Edebiyatı üzerine eğitim vermeye başlamış ama bu programlar Kürt Çalışmaları'nın daha kapsamlı çalışma alanlarından epey uzak durmuşlardır. 2015 yılı sonrasında PKK ve AKP hükümeti arasındaki çözüm sürecinin bitmesi ve 2016 darbe girişimi sonrası ilan edilen OHAL sürecinde Barış Akademisyenleri örneğinde de görüldüğü gibi birçok akademisyen işlerini kaybetmiş, gözaltı ve tutuklamalar ile akademik özgürlükler yok edilmiştir. Bu noktada kriminalize edilen en belirgin alan da Kürt Çalışmaları olmuştur. Bu sebeple Türkiye'deki siyasal baskılar ve Kürtlerin sürekli bir 'güvenlik' sorunu olarak algılanış biçimi Kürt Çalışmaları'nın gelişme potansiyelini ciddi anlamda engellemeye devam etmektedir. Janet Klein'ın (2010:236) da belirttiği gibi Kürtler üzerine çalışmalar ne kadar nesnel ve bilimsel mesafeye önem gösterilerek yapılsa da 'Kürtçülük' propagandası ile cezai yaptırımlar ile karşı karşıya kalmak muhtemeldir.

Sonuç olarak, bir araştırma alanı olarak Kürt Çalışmaları'nın Kürdistan'da yapılması ve alanın gelişimi siyasi koşullara göre duraksamış ve Ortadoğu'da bir 'güvenlik' meselesi olarak algılanan 'Kürt Sorunu'nun gölgesinde kalmıştır. Bir başka deyişle, metodolojik anlamda Kürt Çalışmaları siyasi ve etnik çatışma, milliyetçi söylemler, politik ajandalar, ideolojik rekabetlerden bağımsız ve özerk olamama sorunsalını içinde barındırmış ve araştırmacıların hem akademik özgürlüklerini hem de fiziki güvenliklerini ciddi şekilde zayıflatmıştır. Bu 'güvenlikleştirme' bağlamında, aşağıda da değineleceği üzere, Kürt Çalışmaları Ortadoğu Çalışmaları'ndaki metodolojik ve teorik tartışmaların genel olarak gerisinde kalmıştır.

Kürt Çalışmaları'nda Metodoloji, Teori ve Veri

Ortadoğu, Güneydoğu Asya, Latin Amerika, Doğu Avrupa, Afrika gibi belli bir coğrafi ve kültürel habitat üzerine uzmanlaşmayı öngören Bölge Çalışmaları'na getirilen eleştirilerden bir tanesi teorik altyapıdan yoksun ve tanımlayıcı (*descriptive*) eğilimli olmasıdır. Özellikle, Kuzey Amerika sosyal bilim ve yöntem tartışmalarında Bölge Çalışmaları'nın yerelin politik, kültürel, entellektüel, kurumsal ve sosyo-ekonomik keşfinin ön plana çıkarılmasıyla evrenselliğin göz ardı edildiği vurgulanır (Bates, 1997; Szanton, 2004; Basedau ve Köllner 2007). Böylece sosyal ve beşeri bilimlerin geniş teorik tartışmalarına katkı yapamadığı yönünde eleştirilir. Sosyal bilimlerdeki olguları ve olayları açıklamak için

kullanılan rasyonel seçim teorisi (*rational choice theory*) ve kültürel-kimliksel çerçeve gibi meta-teorik paradigmlar; pozitivist (*genellemeci*) ve yorumsamacı (yerel-bağlamsal) eğilimli epistemolojik yaklaşımlar; niteliksel ve niceliksel veri analizi gibi tartışmalara Bölge Çalışmaları'nın yeteri kadar katkı yapamadığı eleştirileri vurgulanır (Tessler vd., 1999).

Fakat günümüzde Ortadoğu Çalışmaları Topluluğu (MESA), Amerikan Sosyoloji Topluluğu (ASA), Amerikan Siyaset Bilimi Topluluğu (APSA) gibi akademik oluşumlar Bölge Çalışmaları'nın özelde siyaset bilimi, sosyoloji, tarih gibi disiplinler, genelde ise sosyal bilimlerle daha bütünleşmiş ve etkileşimli olmasının önünü açmaktadır. Bu girişimlerle Ortadoğu ve diğer bölge çalışmalarının epistemolojik anlamda evrensellik-yerellik ilişkisi güçlenmektedir. Bunun yanı sıra karşılaştırmalı metodların gelişmesi ve karşılaştırmalı çalışmaların çoğalması ile bir bölgenin siyasi, toplumsal ve kültürel yapısı evrensel bir bağlam ve genel teorik tartışmalar içerisinde ele alınabilir (Watts, 1998: 19; Klein, 2010: 229).

Ortadoğu Çalışmaları'nda saha araştırmaları, etnografik ve katılımcı gözlemler, mülakatlar, arşivler gibi niteliksel veri toplama teknikleri bir hayli gelişmiş durumdadır. Bunda dünyanın birçok üniversitesinde Ortadoğu Çalışmaları merkezlerinin bulunmasının payı da önemlidir. Bunun yanı sıra Princeton Üniversitesi, Michigan Üniversitesi gibi dünyanın önde gelen üniversiteleri ve Arap dünyasındaki üniversitelerin ve araştırmacıların işbirliği ile kapsamlı kamuoyu araştırmaları üzerine kurulan Arap Barometresi gibi niceliksel veri tabanları da mevcuttur.¹⁴ Arap Barometresi 2006'dan bu yana nüfusu 400 milyon civarında olan Arap coğrafyasındaki sıradan vatandaşların kültürel, ekonomik ve siyasi nabzını düzenli olarak tutarak araştırmacılara veri tabanı sağlamaktadır. Kürt Çalışmaları'nda ise Kürt dünyasının bütünü hakkında fikir sunabilecek özellikle niceliksel veri tabanı eksikliği ciddi bir boşluktur.

Kürt Çalışmaları'nda da saha araştırmaları, arşivler, mülakatlar gibi veri toplama metodları hızla gelişmekte ve bölgede araştırma yapan bilim insanlarının sayısı her geçen gün artmaktadır. Fakat niceliksel anlamda veri toplama ve veri tabanı oluşturma girişimlerinin Ortadoğu Çalışmaları ile karşılaştırıldığında geri kaldığı söylenebilir. Kürt Çalışmaları'nın bölge devletleri tarafından çoğunlukla güvenleştirilmesi, Kürtleri etrafıca çalışmak isteyen akademisyenler üzerindeki siyasi ve psikolojik baskılar, Kürt Çalışmaları'nı destekleyecek ve çalışmalara kaynak yaratacak devlet kurumlarının olmaması (belki bugün Irak Kürdistanı hariç) ile yöntem, veri toplama, veri analizi, karşılaştırmalı analiz, teorik çıkarımlar bağlamında Kürt Çalışmaları'nın biraz geriden geldiği aşikârdır. Bu gibi metodolojik konuların Kürt Çalışmaları'nda daha fazla tartışılması ve göz önünde bulundurulması gereklidir (Başer vd., 2018).

İyi saha araştırması yapan, yerel dile ve kültüre hakim, bölge ve Kürtlerin tarihine aşina araştırmacılar karşılaştırmalı ve teorik perspektiften yoksun olabilirken, alanında teorik altyapısı güçlü olan araştırmacılar ise saha tecrübesi ve tarihsel arka planda daha az donanımlı olabiliyorlar (Orhan, 2020: 3). Hem teorik ve karşılaştırmalı perspektif sunabilen hem de sahada tecrübeli ve tarihsel arka planı güçlü olan araştırmalar Kürt Çalışmaları'nın güçlenmesine, kurumsallaşmasına, evrensel ve interdisipliner bir boyuta çıkarılmasına ciddi katkı sağlayabilir. Bunun sağlanabilmesi için de bu makalenin ana argümanını oluşturan Kürtlerin ve Kürt Çalışmaları'nın 'güvenikleştirme' sorunsalından çıkması önem arz ediyor. 'Güvenikleştirme' şartlarında özellikle sahada iyi araştırma yapmak isteyen akademisyenler politik, fiziksel ve psikolojik güvensizlik içerisinde kalıyorlar. Bu durum kısmen Ortadoğu Çalışmaları içinde geçerli sayılabilir. Özellikle Arap Baharı süreci ve sonrasında araştırmacıların sahada gözlem yapma şartları çok daha tehlikeli bir duruma dönüştü. Örneğin, İngiltere'de doktora çalışmalarını sürdüren ve Mısır'a saha araştırması için 2016'da giden İtalyan akademisyen Giulio Regeni'nin Mısır güvenlik güçlerinin de parçası olduğu işkence sonucu öldürülmesi akademik camiada büyük yankı uyandırmış ve araştırma yapmanın güvenlik boyutu çokça tartışılmıştı. Bu gibi durumlarda Batı'daki üniversiteler akademisyenlerinin tehlikeli sayılabilecek bölgelerde araştırma yapmalarına müsaade etmeme seçeneğini kullanabiliyorlar.

Kürt Çalışmaları ekseninde araştırma yapmak da hem Kürtlerin bir grup olarak Ortadoğu'da tarihsel anlamda 'güvenlik sorunu' olarak görülmesi hem de politik-sosyolojik bağlamda ortaya çıkabilen tehlikeler nedeniyle zor olagelmıştır. Peki Kürtlerin devlet erklerinin gözünde 'sorun' olarak algılanmasının tarihsel-düşünsel temelleri nedir? Bu soruya cevap verebilmek için Ortadoğu Çalışmaları'nda da önemli bir kırılma paradigması olarak görülen oryantalizm tartışmasını açmak önemlidir.

Oryantalizm, Sömürgecilik ve Kürt Çalışmaları

Edward Said'in 1978 yılında yayımlanan *Oryantalizm (Şarkiyatçılık)* kitabı Ortadoğu Çalışmaları açısından bir dönüm noktası sayılır. Bu zamana kadar 'Oryentalist' terimi çoğunlukla Orient'i (Doğu'yu) çalışan, gözlemleyen, analiz eden özellikle Batılı araştırmacılar için kullanılırken, Said'in yarattığı kırılma ile birlikte kavram, pejoratif bir anlam yüklemesine tabi olmaya başladı ve bugün Batı'nın liberal üniversitelerinde oryantalizm ırkçılık, zenofobi gibi kavramlarla eş değer konuma geldi (Shatz, 2019).

Said'in *Oryantalizm*'i genelde 'Doğu'nun (Batı dışındaki her yer) ve özelde Arap-İslam dünyasının Batı'daki temsil edilme biçimlerine getirdiği bir eleştiriydi.

Batı'nın kültürel, siyasi, sanatsal ve edebi söyleminde Arap ve İslam dünyası homojenleştirilen, durağanlaştırılan, rasyonaliteden uzak, bilimsellikten yoksun, geleneksel (modern olmayan), ataerkil, aşiretçi biçimlerde tasvir ediliyor ve bu, tarihsel bir süreklilik arz ediyordu. Said'e göre Batı'nın Doğu'yu tanımlama biçimi basit bir yanılsama değildi. Aksine bu tanımlama biçimi Michel Foucault'nun ortaya koyduğu gibi bir iktidar-bilgi ilişkisine dayanıyordu (Foucault 2016, 2019). Bir başka deyişle Batı, kültürel ve siyasi iktidarını Doğu'yu tasvir biçimi üzerinden meşrulaştırıyor ve neo-kolonyal politikalar için rıza üretiyordu. Bu anlamda Batı'nın sömürgecilik politikası 20. yüzyılın sonlarına doğru ortadan kalksa ve birçok Arap toplumu bağımsızlığını ilan etmiş olsa da sömürgeci politikanın mental boyutu halen varlığını sürdürmekteydi. Batı'nın Doğu'yu 'medenileştirme misyonu' (*civilizing mission*) devam etmekteydi. Bu açıdan Said için oryantalizm, iktidarını ve meşruluğunu sürekli hale getirme amacı güden Batı'nın bilimsellik ve rasyonalite iddiası ile ürettiği bilginin sömürgeci düşünce sisteminden bağımsız olmayan bir anlatı idi (Çalışkan, 2008: 7).¹⁵ Bir röportajında Said oryantalizme olan ilgisine iki sebep gösteriyor:

Bunlardan birincisi, ani olarak karşılaştığım bir olaydı. 1973'teki Arap-İsrail savaşı ve bunun öncesinde Batı medyasında Arapların ne kadar yüreksiz olduklarını, savaşmayı bilmediklerini, modern olmadıkları için daima mağlup olacaklarını konu edinen birçok görüntü ve tartışmalar yer aldı. Ancak Ekim 1973'ün başında Mısır ordusu kanalı geçip herkes gibi savaşabileceğini gösterdiğinde herkes şaşırmişti... İkincisi ise kendi hayatımda çok daha uzun bir hikâyeye sahip olan bir durumdu. Bu ise, bir Arap olarak kendi edindiğim deneyim ile bunun Batı'daki sanattaki yansıması arasında sürekli olarak gördüğüm uyumsuzluktu (Koroğlu, 2016: 168).¹⁶

Batı'nın Ortadoğu'yu tasvir edişine paralel olarak Kürtlerin, yaşadıkları Türk ve Arap toplumları içinde tasvir ediliş biçimleri de Said'in oryantalizm perspektifinden pek farklı olmadı. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu felsefesinde ağır bir yere sahip olan laikleşme, merkezileşme, aydınlanma, medenileşme, Batılılaşma ekseninde Kürtlerin veya Türkiye'nin doğusunun ele alınış biçimi oryantalist söylemle benzerlikler gösterdi ve göstermeye de devam ediyor (Al, 2019b: 118; Zeydanlıoğlu, 2008; Yeğen, 1999: 226). Aslında merkez-çevre ilişkisinde oryantalist bakış açısı Ussama Makdisi'nin ortaya koyduğu üzere Osmanlı'da da var olan bir olguydu (Makdisi, 2002: 769). O açıdan Kürtlere karşı Türk oryantalizmi Osmanlı'dan miras kalan bir emperyal bakış açısidir demek pek de yanlış olmaz.¹⁷ Türk kimliğini benimseyen yönetici sınıfı ve iktidar sahipleri açısından Kürtleri 'sorun' haline getiren konular, hilafetçi çizgide olmaları (1925 Şeyh Said isyanı etkisi), moderniteye olan yabancılıkları (aşiret toplumu, eşkiyalık kültürü vs.) ve 1960'lı ve 70'li yıllara

gelindiğinde de bölgesel ekonomik geri kalmışlık olarak yorumlanmıştır (Scalbert-Yücel ve Le Ray, 2009: 237; Yeğen, 1999: 226). 1934 İskân Kanunu gibi toplumsal mühendislik araçları ile ulus-inşasının hem iç hem de dış boyutları da Kürtlere karşı devlet politikası ve söylemlerinin parçası olmuştur (Öztan, 2020). Bu söylemler günümüzde de farklı biçimlerde devamlılığını sürdürmekte ve bilinçaltına işlemiş kurumsal Kürdofobi'den de bağımsız değildir. Batı'nın İslamofobisi ile Almanya'nın Türko-fobisi'nin Türkiye, Irak ve Suriye'de izdüşümü Kürdofobi olarak tanımlanabilir. Türkiye özelinde Barış Ünlü'nün Amerika'daki Beyaz imtiyazlığı (*White privilege*) paradigmasından faydalanarak ortaya koyduğu 'Türklük Sözleşmesi' tarihsel ve kurumsal anlamda Kürtlere bakış açısını bütüncül bir şekilde ortaya koyuyor (Ünlü, 2018). Son yıllarda Suriyeli mültecilerin Türkiye'ye sığınması ile Kürtlere karşı kullanılan bazı oryantalist söylemlerin (kenti köyleştirme, 'medenî' kültürü bozma, Türkçe'yi geriletme, ekonomiye zarar verme vb.) mültecilere karşı da ciddi şekilde kullanılmaya başlandığı belirtmek gerekir.

Kürtlere modernleşme ve medenileştirme paradigmasından bakma eğilimine, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Türk milliyetçiliği inşasına en önemli entelektüel altyapıyı sağlayan Diyarbakır doğumlu Ziya Gökalp'te de rastlanabilir (Dündar, 2018). Özellikle Kürtlerin aşiret-eksenli toplumsal yapısını ve kırsallığını 'muasırlaşma' ve 'Türkleşme' sürecinde engel olarak gören Gökalp, asimilasyon politikalarının Kürtlere dair doğru teşhisler konularak yürütülmesini savunmuştur. Buradaki mesele Ziya Gökalp ve Cumhuriyet'in kurucu elitlerinin Kürtler ile ilgili koydukları tespitten çok, bu tespitin arkasında yatan düşünce pratiğinin iktidarı paylaşmamaya ve Kürtleri özne olarak görmemeye dayalı olmasıdır. Bir başka deyişle, Kürtlerin hem siyasi erke sahip olmasını hem de kendi seslerinin olmasını engelleme işlevi görmüştür. Cumhuriyet'in inşasında hem Kürtler üzerine ciddi bir araştırma ve inceleme yapan resmi aklın aynı zamanda Kürtleri ve Kürt dilinin varlığını inkâr ve görmeme politikasını M. Malmisanij Gizli Kürdoloji ve Anti-Kürdoloji arasındaki çelişki olarak ortaya koyuyor (Malmisanij, 2011).

Edward Said'in de önceliği, Batılıların Ortadoğu konusunda 'sorun' olarak niteledikleri belli başlı konuları (eğitim, kadın-erkek ilişkileri, şiddet, inanç ve rasyonalite vb.) yanlışlamak değildir. Oryantalist düşünce biçimini sunarak asıl ortaya konmak istenen Batı'nın Doğu üzerinde iktidar oluşturma niyeti ile Arapları Arapların elinden kurtarma ve Batılı kimliğin üstünlüğünü ve ileriliğini ispatlama çabasıdır. Bu bağlamda tarihsel olarak Kürtlerin de devleti yönetenlerin zihninde tasvir edilmiş biçimi (az gelişmişlik, başkaldırmacılık, eğitimsizlik, aşiretçilik, ataerkillik, tarikatçılık vb.) bir sosyolojik tespit çabasından çok iktidar kurma, hüküm sürme, ehlileştirme hedefinin arka planını oluşturma

olarak okunabilir. Bir başka deyişle, Türkiye’de de Kürtleri Türkleştirme, aynı zamanda ‘modernleştirme’ ve ‘medenileştirme misyonu’ olarak görüldü.

Bu bağlamda Kürdistan’ın bir sömürgeci farksız olduğu tezi ve bir ‘ulusal sorun’ olarak ele alınması gerektiği 1960’lı ve 70’li yılların yükselen dekolonizasyon hareketleri atmosferinde daha çok dillendirilmeye başlanmıştı (Scalbert-Yücel ve Le Ray, 2009; Vanlı, 1970; Beşikçi, 1990). Kürt etnik kimliğinin Arap ve Türk ulusal kimlikleri içerisinde eritilme siyaseti (özellikle Baas ve Kemalist ideolojiler çerçevesinde) 20. yüzyılın sonlarına doğru yerini Müslüman kimlik üzerinden (özellikle Türkiye’de) Kürt kimliğini geri plana atma, eritme siyasetine dönüştü. İslamcılığın ‘ümmet’ vizyonu üzerinden etnik kimliğin asimilasyonu siyaseti de sömürgeci politika olarak okundu (Bilici, 2017; Kurt, 2019: 351).

20. yüzyılda tıpkı Batı’nın Ortadoğu’yu tasvir ediş ve tanımlama biçimi olarak oryantalizmin iktidar-sömürgeci aklı gibi, Kürtlerin de bağlı bulunduğu devletlerin yönetici sınıfları tarafından benzer yaklaşımlara maruz bırakıldığı tezinin Kürt Çalışmaları’nın tarihsel gelişiminde önemli paradigmalardan biri olduğu söylenebilir. Özellikle İsmail Beşikçi’nin ‘Gizli Kürdoloji’yi su yüzüne çıkaran çalışmaları, resmi devlet söylemini zayıflatan ve çürüten bilimsel tespitleri, bilimsel etik çerçevesinde hakikati dillendirmesi Kürt Çalışmaları’nın dönüm noktalarından biri olarak sayılabilir (Ünlü ve Değer, 2011). Her ne kadar İsmail Beşikçi yaptığı çalışmalardan dolayı yargılanıp tutuklansa da Türk bir bilim insanı olması, ortaya koyduğu çalışmaların ‘Kürtçülük propagandası’ adı altında ontolojik ve epistemolojik olarak kriminalize edilmesini zayıflatmıştır. Bu süreçte Kürtler özneleşmiştir. Post-kolonyal teorinin de ana gövdesini oluşturan eski sömürge toplumlarının Batı’nın gözünde nesne olmaktan çıkıp kendi sesi ve iradesi olan öznelere dönüşme süreci Ortadoğu’da Kürtlerin ve Kürt Çalışmaları’nın 2000’lerden sonraki durumunu yansıtıyor. Bu bağlamda, Hamit Bozarslan da ‘Kürt meselesi’ni bir halkın nesneden özneye geçme mücadelesi olarak tanımlıyor (Bozarslan, 2018: 30).

Kürtlerin özneleşme süreci ve varlıklarını Türk ve Arap milliyetçi söyleme karşı savunmacı şekilde ispatlama endişesi beraberinde aşağıda da değineleceği üzere ‘özcü’ veya ‘ilkçi’ olarak adlandırılan dar Kürt milliyetçi söylemi ve tarihyazımına da sebebiyet vermiştir. Bu noktada Hamit Bozarslan’ında da belirttiği gibi ‘Kürt tarihinin tabuları’ ve Asuri, Keldani ve Ermeniler ile olan tarihsel ilişkide geçmişle yüzleşme meselesi de Kürtlerin ve Kürt Çalışmaları’nın tartışmaya açması gereken konuların başında geliyor (2018:28). Örneğin yakın zamanda Fırat Aydınkaya’nın (2020) kaleme aldığı ‘8 Soruda Kürtler ve Ermeni Soykırımı’ başlıklı yazı birçok tartışmayı da beraberinde getirdi.¹⁸ Kürtlerin 1915 ile ilgili toplumsal hafızası üzerine akademik çalışmalar bu bağlamda önemlidir.¹⁹ Bu

sebeple, yukarıda da değinildiği üzere Kürt Çalışmaları bilimsel mesafeye daha özen gösteren bir araştırma alanı olduğu ölçüde kurumsallaşması daha ileri seviye taşınabilir. Bu bilimsel mesafe konusu aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde Kürt Çalışmaları içerisinde özellikle milliyetçilik konusu etrafında tartışmayı gerektiyor. Bu tartışmayı da yine Ortadoğu Çalışmaları ile iç içe ve karşılaştırmalı olarak ele almak önem teşkil ediyor.

Milliyetçilik, İslam ve Radikalleşme

Bugün milliyetçilik çalışmalarında iki ana paradigma veya yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan birincisi olan ilkçi (*primordial*) ya da perenyal yaklaşım, ulusların tarihsel süreklilik içerisinde her zaman var olduğunu ve bu açıdan ulusal kimliğin ve ulusal grupların kan ve akrabalık bağları ekseninde doğal bir kategori olduğunu savunur (Shils, 1957; Geertz, 1973; Gat, 2013; Yalçın, 2014: 191). Etnisite ve ulus kategorisinin sosyo-biyolojik boyutları olduğunu savunanlar da olmuştur (Van der Berghe, 1981). İlkçi yaklaşım kimliklerin doğallığını ve zamansal olarak sürekliliğini vurgularken, etnik veya ulusal kimliklerin zaman içerisindeki evrimlerini, değişim ve dönüşümlerini göz ardı eder. İlginçtir ki bu paradigma, milliyetçi siyasi elitlerin de inandığı ve benimsediği bir yaklaşımdır. Dünyanın farklı coğrafyalarındaki milli semboller ve ritüeller, milli marşlar, müzeler, okullarda okutulan tarih kitapları ulusların 'doğallığını' ve 'sonsuzluğunu' vurgular. Özellikle milliyetçilerin çoğu için kendi ulusları tarihin her aşamasında var olmuştur ve her zaman var olacağı vurgusu önemlidir.

İlkçi (*primordial*) söylemler, Türk, Arap ve Kürt milliyetçi aktörler tarafından sıklıkla dile getirilir. Örneğin, Kürt milliyetçi tarihyazımında İran'ın kuzeybatısında yaşamış ve M.Ö. 7. yüzyılda (612) imparatorluk kurmuş Medlere Kürtlerin ataları olarak referans verilir (Bruinessen, 2012: 119). Bruinessen'in deyimiyle, 'Medler, Kürt milliyetçilerinin tercih ettikleri atalar oldu' (2012: 119). Bunun yanı sıra 12. yüzyılda yaşamış ve Haçlılara karşı Kudüs'ü savunan Tikrit doğumlu Selahaddin Eyyubi de Kürt, Türk ve Arap milli şuurunda tarihsel ve masalsı bir figür olarak yer edinmiş; milliyetçi *ethos*'un bir parçası olmuştur. Selahaddin Eyyubi gibi figürlerin sahiplenilişinde İslam ve milliyetçilik vurgusu iç içe geçmekle birlikte hem Arap hem de Kürt milliyetçiliğinde İslam öncesi etnik ve milli bilincin varlığı da vurgulanmıştır. Kürt milliyetçi söylemi zaman zaman İslam öncesi İrani bir din olan Zerdüştlük ve Kürtlük arasında ilişki kurabilirken (Hirschler, 2001: 138), Irak'ta Baas milliyetçi anlayışı ve Mısır'da Cemal Abdul Nasır'ın milliyetçi tasavvuru da İslam öncesi döneme vurgu yapar (Khalidi, 1991; Dawisha, 2016: 160). Türk milliyetçi mitolojisinde de İslam öncesi dönemde Ergenekon destanı önemli bir yer tutar. Yukarıda da belirtildiği gibi, bazı bilim insanlarının da iddia

ettiği gibi milliyetçiler de kendi söylemlerini ve yazımlarını ilkçi (*primordial*) yaklaşımla ele alırlar. Türkiye’de Kürt entelektüel elitlerin Kürt ulusunun tarihi üzerine yaptığı tartışmalar için Konrad Hirschler’in çalışması önemlidir (2001).

Milliyetçilik ve ulusların varlığı konusundaki ikinci paradigma modernist yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre ulusal veya etnik kimlikler doğal, değişmez ve sonsuz değildir. Aksine, milliyetçilik ve milletler modernitenin bir ürünüdür. Feodalizmin ve hanedanlıkların zayıflaması, sanayileşmenin ve kapitalist üretim ve tüketim biçimlerinin yaygınlaşması, sekülerleşme, kitle iletişim araçlarının gelişmesi gibi modern çağın getirdiği toplumsal dönüşümlerin ortaya çıkardığı bir olgudur. Anderson (1991), Gellner (1983), Hobsbawn (1990) gibi önemli araştırmacıların çalışmaları modernist paradigma içerisinde milliyetçilik ve milletler olgusunu ele alır. Bu yaklaşım inşacı epistemolojiyi benimseyerek ulusların özünde yapay olduklarını, çeşitli mitlere dayandığını, nesnel bir gerçekliğe dayanmadıklarını ve aslında siyasi elitler tarafından belli söylemler etrafında inşa edildiklerini vurgular. Bu bağlamda milli ve etnik kimlikler siyasi söylem ve pratiklere dayalı olarak zaman içerisinde evrilebilir, dönüşebilir ve değişime uğrayabilirler. Modernist paradigmanın yapaylık vurgusu bugün milliyetçilik ve milletlerin bir realite olduğunu inkâr etmemekle birlikte, bu realitenin premodern, eskiye dayanan, doğal, sonsuz ve değişmez olmadığını savunur. Bir başka deyişle, ilkçi yaklaşım etnisite ve ulusal kimliğin süreklilik durumunu ön plana çıkarırken, modernist ve özellikle inşacı yaklaşım kimliklerin değişim ve dönüşümlerini anlamaya çalışır (Yalçiner, 2014: 195, 196).

Teorik anlamda bugün modernist paradigma daha fazla kabul görse de Anthony D. Smith’in (2017) etno-sembolizm yaklaşımı yukarıda bahsedilen iki yaklaşımın eleştirisi üzerine kuruludur. Smith’e göre milliyetçilik modern bir olgu olsa da ulusların etnik kökenleri, sembolleri, ritüelleri modernite öncesine dayanır. Bu yaklaşım belki de Kürt milliyetçiliğini anlamak için de uygun bir çerçeve sunabilir. Kürtlerin geleneklerinin, kültürel ritüellerinin, sembollerinin kökenleri modern zamanların çok daha gerisine dayansa da (Şerefhan Bitlisli’nin *Şerefnamesi*-1597, Ehmedê Xani’nin *Mem û Zîn*’i-1695 gibi) Kürt milliyetçiliği ve politik-etnik bilincin oluşma sürecinin 19. yüzyılda ve özellikle 1847’de Kürt emirliklerinin Osmanlı merkezileşme çabaları sonucunda ortadan kaldırılması ile başladığı tartışılır (Jwaideh 1961[1999]). Özellikle ortaya çıkış sürecinde aşiret liderleri, önde gelen dini liderler (şeyhler) ve eğitilmiş geleneksel elitler etrafında şekillenen milliyetçi duygular ve hareketler, 20. yüzyılın ikinci yarısında daha kitlesel milliyetçi oluşumlara evrilmiştir. Burada önemli olan soru, Anthony Smith’in de bahsettiği modernite öncesi etnik geleneklerin modern zamanlarda uluslaşma sürecine hangi politik, ekonomik ve sosyal şartlar altında girdiğidir. Bu noktada Anita Burdett (2015) tarafından derlenen ve İngiliz kaynaklarına dayanan 13

ciltlik *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism, 1831–1979* seti Kürtlerin ve Kürt milli şuurunun gelişimi açısından önemli bir kaynak olarak duruyor.

Kürt Çalışmaları'nda da Ortadoğu'daki Kürt milliyetçiliğinin ve Kürt politik kimliğinin tarihsel kökenleri, ortaya çıkışı, evrim ve değişimi önemli bir yer teşkil eder. Kürtlerin kökenini, tarihini, toplumsal yapısını, siyasi eğilimlerini analiz eden 20. yüzyıldaki Kürt siyasetçiler ve entellektüeller (Celadet Bedirhan, İsmet Şerif Vanlı, Abdurrahman Kasımlo, Kamuran Bedirhan gibi) tarafından yazılan eserler daha ilkçi ve özcü epistemolojiye yakındı ve Amerikalı Kürt akademisyen Mehrdy İzady'nin 1992'deki 'Kürtler' kitabı da bu ekseninde okunabilir (Bruinessen 2012; Scalbert-Yücel ve Le Roy 2009). Rus ve İngiliz şarkiyatçı diplomat perspektifinden yazılan eserler (Nikitine, Minorsky, Edmonds gibi) daha 'dışarıdan' ve 'nesnel' sayılabilir. Teorik ve metodolojik altyapı ile yazılan eserler — Jwaideh (1961), Beşikçi (1969), Olson (1989), Bruinessen (1992), McDowall (1996), Bozarslan (1997) — Kürtleri ve Kürt milliyetçiliğini anlama konusunda ilkçi ve özcü yaklaşıma mesafeli duran çalışmalardır. 2000'lerden sonra yapılan araştırmalar ise milliyetçilik ve etnisite çalışmalarında yükselen modernist ve inşacı paradigmayı daha fazla benimsemektedir (Vali, 2003; Özoğlu, 2004; Klein, 2007).

Çağdaş sosyal bilimlerde ve Ortadoğu çalışmaları içerisinde etno-politik kimlikleri değişmeyen ve doğal bir kategori olarak ele alan yaklaşımlar daha fazla sorgulanır hale geldi. Etno-politik kimliklerin sınırlarının sürekli yeniden inşa edilebileceği ve kimliksel tanımlamaların dönüşebileceği yaklaşımı günümüzde daha fazla öne çıkmaktadır (Barth, 1969; Brubaker 2004; Wimmer, 2008). Kürt kimliğini, etnik bilincini araştırmalarda da sürekli değişen kimliksel sınırları ve bu sınırların neden ve hangi şartlar altında değiştiğini teorik çerçeve içerisinde anlamak önemlidir. Bu eksene paralel olarak Martin van Bruinessen (2012: 44) şöyle diyor: "Kişi yaşamına bir Türk olarak başlıyor, sonra Kürt olduğunu keşfediyor, ardından Kürt'ten Zaza'ya dönüşüyor, son olarak da Zaza'dan Kırmanc'a dönüşüyor. Onun yarın ne olacağını kim bilebilir?" .

Bu tespit özelde Kürt kimliğinin sosyolojik ve siyasal olarak gerçekliğine bir itiraz veya bu kimliği tamamıyla yapay gören bir yaklaşım olmasa da genelde bireylerin ve grupların kimlik algılarının değişebileceğine yönelik bir tespittir. Örneğin, Mahir A. Aziz'in (2011) Irak Kürdistan'ında gençlerin Kürt kimlik algısı üzerine yaptığı çalışma Kürdistanlı olmanın durağan ve sabit olmadığını ve başka kimlik kategorileri ile etkileşimini ortaya koyuyor. Özellikle ulus-devletli ve kurumsallaşmış milli kimliklere göre ulus-devletsiz etno-politik kimliklerin sınırları mekansal ve zamansal olarak daha fazla değişkenlik gösterebilir.

1990'lar ve 2000'ler ile birlikte kitle iletişim araçlarının gelişmesi, fiziki sınırların görece anlamsızlaşması ve Ortadoğu'daki politik gelişmeler Kürtleri kolektif anlamda homojenleştirirken aynı zamanda da dil, mezhep, din ekseninde heterojenleştirebiliyor.²⁰ Örneğin, IŞİD'in 2014'te Irak ve Suriye'deki Kürt yerleşim yerlerine saldırıları Ortadoğu'daki Kürtlerin çoğunda 'ortak düşman', 'biz ve onlar' eksenli bir ortak hafıza yarattı. Ama aynı zamanda sayıca az da olsa Kürtler arasında IŞİD'e sempati duyan ve katılanlar Kürt İslamcılığı tartışmalarını da beraberinde getirdi (Meleagrou-Hitchens ve Alaaldin, 2016; Bakawan, 2017: 17). Kürt Çalışmaları alanındaki araştırmacılar için bir yandan homojenleşen (uluslaşan) ama aynı zamanda da heterojenleşen (farklı ideolojik ve siyasi yapıların rekabeti) Kürtleri ve Kürt dünyasını anlamak ve açıklamak için önem arz ediyor. Bunu yapabilmek için de daha fazla karşılaştırmalı çalışmaya, veri toplamaya ve teorik çerçeve oluşturmaya ihtiyaç ortaya çıkıyor.

Sosyal bilimlerde milliyetçilik, etnik çatışma ve radikalleşme literatürleri birbiri ile yakından bağlantılıdır (Horowitz, 2000; Fearon and Laitin, 2003; Wimmer, 2013). Özellikle Türkiye'de Kürt Çalışmaları bağlamında PKK'nın ortaya çıkışı ile Türk devlet yapısının etnik ayrımcılığı arasında doğrudan bir bağlantı kurulur. Bazı araştırmacılar bu açıklama biçiminin makro düzeyde olduğunu ve mikro etkenleri gözden kaçırdığını iddia eder. Bu bağlamda bazı çalışmalar PKK'nın 1970'lerin sonunda ortaya çıkışı ve 1990'larda kitleleşmesini sadece Türkiye'nin vatandaşlık pratikleri ve etnik siyaseti ile doğrudan ilişkilendirmez (Marcus, 2007; Güneş, 2012; Tezcür, 2015). Bu çalışmalar bu tarz yapısal ve makro düzeyde bir açıklamanın aksine Kürt toplumunun kendi iç dinamiklerine de bakılması gerektiğini ve özellikle yoksul kırsal/köylü Kürtlerin büyük toprak sahipleri ile olan hiyerarşik ve adaletsiz ilişkilerinin PKK'nın taban kazanmasına yardımcı olduğunu savunur. Örneğin, kuruluşundan sonra PKK'nın Siverek'te Bucak aşiretine karşı yaptığı saldırılar örgütün köylü sınıfı arasında popülerleşmesine sebebiyet vermiştir. Bu bağlamda, PKK ve sıradan bireylerin örgütlenme süreci sadece etnisite ve kimlik ekseninde değil Kürt toplumunun kendi iç dinamikleri bağlamında da ele alınması gerektiği açıklanır (Romano, 2006; Tezcür, 2016). Kürt Çalışmaları'nda radikalleşme ve siyasal şiddet konusu Ortadoğu'daki diğer benzer örgütlenmeler (Hamas, Hizbullah gibi) ile karşılaştırılarak daha açıklayıcı ve kapsamlı çıkarımlar yapılabilir.²¹ Tabii bu noktada Ortadoğu'daki farklı Kürt aktör ve örgütlerin (KDP, KYB, PKK, PYD gibi) siyasal İslamcılığın 80'lerden sonra daha da baskınlaştığı bir coğrafyada seküler çizgiden uzaklaşmalarını da ciddi bir araştırma konusudur.

Fakat radikalleşme ve siyasal şiddet konusunda fazla tartışılmasa da bazı Kürtlerin son yıllarda 'selefi cihatçılık'a sempati duymaları ve IŞİD'e katılmaları da önemli bir araştırma sorusu olarak duruyor. IŞİD'in şiddeti ve terörü en yoğun biçimde

kullanma metodu, Irak ve Suriye’de toprak kazanma ve *de facto* devletleşme girişimleri sayıca Araplardan ve diğer yabancı savaşçılardan az da olsa Kürtleri de bu örgüte çekmeyi başarmıştır (Meleagrou-Hitchens and Alaaldin, 2016). Hem Türkiye hem de Irak’ın Kürt illerinden IŞİD’e katılımlar olmuştur.²² Bu katılımlar Ortadoğu’da IŞİD’in Kürtlerin ortak düşmanı olarak sembolleşmesine rağmen olsa da Kürtler arasında seleficilik kitleselleşmemiştir. Ortadoğu’daki farklı Kürt milli akımlarının genelde seküler olması ve siyasal İslamcı akımlardan çok fazla etkilenmemesi de araştırmaya değer bir konudur. Türkiye’de Kürt Hizbullahı ve sonradan partileşen Hüda-Par, Irak’ta Komal (Kürdistan İslami Cemaati) gibi İslami partiler bulunsa da Kürt-İslam sentezi, seküler-ulusal Kürt bilincinden çok geride kalmıştır. Fakat Arap dünyasına bakıldığında 1970’lerden sonra seküler milliyetçi trend yerini daha fazla İslamcı-ümmetçi ideolojilere bırakmıştır.

İslamcı akımlar ve İslamlaşan Arap milliyetçilikleri (Hamas, Hizbullah, Müslüman Kardeşler vb.) Ortadoğu Çalışmaları’nda özellikle İran İslam Devrimi (1979) ve Soğuk Savaş sonrası ivme kazanan ve sıkça çalışılan bir konu haline gelmişse de Kürt ulusal hareketleri İran, Irak, Türkiye ve Suriye’deki seküler eğilimini korumuştur. 1980’ler sonunda Halepçe bölgesinde Osman Abdul-Aziz öncülüğünde yükselen Kürt İhvan hareketi (Islamic Movement of Kurdistan), yakın zamanlarda Ali Bapir öncülüğünde kurulan Kürdistan İslami Cemaati (Komal), Kürdistan İslam Birliği (Yekgirtu), 1990’larda Türkiye’de illegal olarak ortaya çıkan Kürt Hizbullah hareketi ve 2000’lerden sonra partileşen Hüda-Par oluşumlarına rağmen Ortadoğu’daki baskın ve güçlü olan Kürt hareketleri seküler eğilime yakın, cihatçı ideolojilerden uzak olmuşlardır (Bakawan, 2017: 23).

İlginçtir ki Türkiye’deki Marksist-Leninist ideoloji üzerine kurulan PKK hareketi ve sol ideolojiye yakın legal Kürt siyasi partileri (HEP’ten HDP’ye) de son yıllarda İslam ve Müslüman kimlik ile ilişkisini yumuşatmış ve Şeyh Said gibi tarihsel muhafazakâr sembolleri milliyetçi söylem içerisine katmıştır (Al, 2019a: 131). Yukarıda da belirtildiği üzere yine de Kürdistan’da seleficilik, cihatçılık, İslamcılık eksenli seküler Kürt hareketlerine rakip olamamıştır. Bunun sosyolojik, siyasi ve etno-kültürel sebepleri de önemli bir araştırma sorusudur.

Sonuç olarak Kürt milliyetçiliği ve milliyetçi yapılanmalar Ortadoğu’daki diğer milliyetçi akımlarla karşılaştırılarak hem Kürtler daha iyi anlaşılabilir hem de daha geniş çaplı teorik tartışmalara ışık tutulabilir. Örneğin, eğer Kürt milliyetçiliğinin temel dayanaklarından biri devletsizlik ise, Filistin milliyetçiliği ile açıklayıcı bir karşılaştırmalı vaka analizi yapılabilir. Bazı araştırmacılar da İsrail ve Kürdistan arasındaki benzerliklere vurgu yapıyor (Bengio, 2014). İsrail’in Arap dünyasının ortasında devletleşme mücadelesi ile Kürtlerin Arap, Türk ve

İran devletlerinin ortasında devletleşme ve özerkleşme mücadelesi arasında paralellikler kuruluyor. Bunun yanı sıra 1994'te kurulan Filistin Ulusal Yönetimi ile Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi arasındaki benzerlikler ve farklılıklar; Gazze'nin Hamas ve Batı Şeria'nın El Fetih tarafından yönetiminin oluşturduğu bölünmüşlük ile Süleymaniye'nin KYB ve Erbil'in KDP tarafından kontrol altında tutulması arasındaki paralelliklerin hem Bölge Çalışmaları bağlamında hem de özerklik, örgütsel rekabet, çatışma çözümleri gibi daha teorik tartışmalara ışık tutabileceği açıktır.

Yukarıda da bahsedildiği üzere nüfusu 30 milyonu geçen Ortadoğu'daki Kürt toplumunu ve siyasi hareketlerini ontolojik anlamda homojen olarak ele almak metodolojik olarak sorunludur. Bu sebeple Kürtleri ve Kürtlerin farklı siyasi, ekonomik ve kültürel yapılanmalarını kendi içinde ve dışarıdaki başka vakalarla karşılaştıran çalışmalara daha çok ihtiyaç vardır. Elbette bunun yanı sıra, yukarıda da dile getirildiği üzere, Kürtlerde son yıllarda sınırlar ötesi bir uluslaşma (homojenleşme) ve bağlı buldukları devletlerden ziyade Ortadoğu'da kendi iç ulusal ortak paydalarını oluşturma ve benimseme (IŞİD'e karşı savaş, ortak kültürel değerler ve tarihsel hafıza bilincinin yaygınlaşması, Kürt diline artan ilgi ve bir bütünlük sağlama çabası gibi) eğilimi de ciddi araştırma sorularını içinde barındırıyor.

Makalenin son kısmında da yine Ortadoğu Çalışmaları'nda önemli bir araştırma tarihi ve gündemine sahip olan otoriterlik ve demokrasi konularının Kürt Çalışmaları ekseninde nasıl tartışıldığı değerlendirilecek ve özellikle Irak Kürdistanı ve Rojava deneyimleri etrafında karşılaştırılmalı bir tartışma yapılacaktır.

Otoriterlik, Demokratikleşme ve Demokrasi

Ortadoğu Çalışmaları'nın önemli bir ayağını da otoriterlik ve demokrasi tartışmaları oluşturur. 2010 sonlarında önce Tunus'ta başlayan, sonrasında Mısır, Suriye, Libya, Yemen gibi ülkelere sıçrayan ve Arap Baharı olarak bilinen kitlesel halk hareketleri bu tartışmaları daha da yoğunlaştırmıştır. Ortadoğu ve İslam coğrafyası ekseninde demokratikleşme meselesini daha çok oryantalist ve özcü yaklaşımlarla ele alan paradigma İslam dininin ve Arap kültürünün katılımcı demokrasi ve liberal özgürlükler ile bağdaşmadığını, aksine bu coğrafyadaki siyasal kültürün otoriter rejimlere daha fazla olanak sağladığı tezini savunur. Bu anlamda, örneğin Bernard Lewis ve Samuel Huntington gibi tartışmalara yön verebilen düşünürler İslam dininin Ortadoğu'da Batı tipi demokratik kurumların gelişimine engel olduğunu dile getirdiler (Lewis, 1990; Huntington, 1996).

Fakat Soğuk Savaş dönemi bağlamında sol-eksenli kalkınma modelleri benimseyen Mısır, Suriye, Irak gibi ülkelerde seküler-otoriter tek adam rejimleri 1980'lere doğru konsolide olmuştu (Aytürk, 2015: 38). Örneğin, 1940'larda Hristiyan Michel Aflaq ve Sunni-Müslüman Selahaddin Bitar tarafından Şam'da kurulan Baas Partisi birleşik ve sosyalist bir Arap devleti hedefi ile ortaya çıkmasına rağmen 1970'lerde Suriye'de Hafız Esad ve Irak'ta Saddam Hüseyin ile birlikte Baasçılık tek adam rejimine dönüşmüştü. İlginç bir şekilde Ortadoğu'da hakim olan seküler-otoriter rejimlere karşı Mısır'da Müslüman Kardeşler (İhvan) ve diğer Arap ülkelerindeki türevleri gibi siyasal İslamcı muhalefetin ve sivil toplum yapılanmalarının Ortadoğu'da demokratikleşmenin ana motorunu oluşturabileceği inancı da 1990'lar sonunda ortaya çıkmaya başlamıştı (Aytürk, 2015). Arap Baharı sürecinde seküler-otoriter liderlerin yerini de Mısır'da Mohammed Morsi örneğinde olduğu gibi İhvanlı hareketlerin doldurmaya çalışması bu anlamda tesadüf sayılmayabilir. Bu girişimler bugün için Suriye ve Mısır'da başarısızlıkla sonuçlanmış gibi görünüyorsa da siyasal İslam, otoriterlik ve demokrasi tartışmaları devam edecektir.

Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Umman gibi Körfez ülkelerinde siyasal kurumlar, hak ve özgürlükler farklılık gösterse de monarşi ve emirlik düzeni 20. yüzyıldan bugüne hakimiyetini sürdürmektedir. Dünya petrol kaynaklarının önemli bir bölümünü elinde tutan Körfez ülkeleri kapsamında demokratikleşme tartışmasının merkezinde rantiyer devlet (*rentier state*) teorisi ön plana çıkar. Bu teoriye göre ekonomik gelirin büyük bölümü dışarıya satılan enerji kaynakları ile sağlanır ve devlet tekelinde olan bu kaynaklar rantın büyük bir bölümünü oluşturur. Bu rant toplumun farklı kesimlerine kısmi olarak vergisiz bir şekilde dağıtılarak toplumsal tabandan gelebilecek demokratik taleplerin önüne geçilir. 18. yüzyılda Britanya'ya karşı oluşan Amerikan anti-sömürgeciliğinin ve demokrasininin temeli sayılan 'temsilsiz vergi olmaz' ilkesi ile ters düşen rantiyer sistem vatandaşı vergilendirmeden veya çok az vergilendirerek yönetim katında halk temsiliyetinin önüne set çeker (Ross, 2001: 332).

Ortadoğu'da Kürt coğrafyası ve yakın tarihine bakıldığında otoriterlik ve demokratikleşme tartışmaları daha çok Kürtlerin bağlı oldukları ülkeleri demokratikleştirebilme olasılığı üzerine kurulmuştur. Irak'ta Kürt ayaklanmalarının Saddam rejimini zayıflatma ve rejimin devrilmesinde öncülük olma ihtimali; Suriye'de Esad rejiminin devrilmesi için dün ve bugün Kürtlere biçilen roller; 1970 ve 80'ler İran'ında PDK-İ'li Abdurrahman Kasımlı'nun 'İran'a Demokrasi, Kürdistan'a Otonomi' yaklaşımı; Türkiye'de 1980 askeri darbesinden sonra Kürt hareketinin askeri-bürokratik vesayeti zayıflatma ve AB'ye tam üyelik sürecinde kilit rol oynama sorumlulukları yüklenmiştir (Romano ve Gürses, 2014). Bu bağlamda Ortadoğu'da Kürtlerin kendi kültürel ve siyasi

taleplerini kazanması ile paralel olarak otoriter rejimleri de demokratikleşmeye zorlayacağı yaklaşımı genel kabul görmüştür.

Osmanlı sonrası Kürtlerin yeni sınırlar ile bölünmesi, 1946 Mahabad deneyimi haricinde siyasi erkten çoğunlukla yoksun olmaları ve nihayetinde devletsizlikleri sebebi ile Kürt siyasal kültüründe demokrasi anlayışı ve demokratik kurumlar ile ilişkilerini 20. yüzyıl sonlarına kadar tahli etme imkânı pek oluşmamıştı. Irak Kürtleri 1970'ten sonra Başur'da yer yer otonom olarak hareket etme şansı buldularsa da ancak Körfez Savaşı sonrası 1991'deki *de facto* özerklik ile kendi kendini yönetme kültürünü ve kurumlarını inşa etmeye başladılar. Celal Talabani'nin KYB'si ile Mesud Barzani'nin KDP'si üzerine kurulan Irak Kürt özerk yönetimi ve siyasal sistemi ilk parlamento seçim sınavını 1992'de verdi. Fakat demokratik umutlar 1994'te KDP ve KYB arasında başlayan ve 1998'e kadar devam eden ve *brakuji* (kardeş katli) olarak bilinen iç savaş ile bozuldu ve Kürtlerin yakın tarihteki ilk kendi kendini yönetme imtihanı Soğuk Savaş sonrası üçüncü dalga demokratikleşme iyimserliğinden ayrı düştü. Irak Kürtleri için *de jure* anlamda federal özerk hükümet olma şansı 2003'te Amerika'nın Irak'ı işgali ve Saddam rejimini devirmesiyle başladı. 2005'te kabul edilen yeni anayasa ile Irak Kürtleri resmi federal statülerini elde ettiler. Türkiye sınırına yakın Erbil ve Duhok çevresini kontrol eden KDP ve İran sınırına yakın Süleymaniye çevresini kontrol eden KYB, *Birakuji* tecrübesinin verdiği ders ile asgari demokratik düzenin korunmasına daha çok özen göstermeye başladı ve kısıtlı da olsa seçimler, siyasal partiler, hak ve özgürlükler konusunda gelişmeler yaşandı (Stansfield 2013: 269). Peki bugün Irak Kürdistanı için bir demokrasi denilebilir mi?

KDP ve KYB hakimiyeti ve bir anlamda Erbil-Süleymaniye eksenli ikili şehir-devleti imajı veren düzene rağmen 2009'da KYB'den ayrılan Nashwirvan Mustafa'nın kurduğu Goran (Değişim Hareketi) ile iki partili sistem yerini kısmen de olsa çok partili düzene bıraktı. Fakat Nicole Watts Irak Kürdistanı'nı çoğunlukla KDP ve Barzani ailesinin kontrolünde olan bir parti-devleti olarak tanımlar (2014: 142). Bugün, siyasal düzenin ve kurumların KDP ve KYB eksenli parti kadroları dışındaki halkın karar verme mekanizmalarında bir fonksiyonunun olmadığı, patronaj ilişkilerin hakim olduğu, şeffaflık ve hesap verilebilirliğin kısıtlı olduğu, yargı dahil hiçbir kurumun parti aidiyetinden bağımsız olmadığı bir Irak Kürdistanı'ndan bahsedilebilir.

Bunun yanı sıra yukarıda bahsedilen rantiyer devlet yaklaşımına paralel olarak Irak Kürdistanı'ndaki siyasal sistemin petrol gelirlerini kontrol etme ve bunun üzerine yaşanan KDP ve KYB rekabetinden bağımsız olduğunu söylemek zor olur (Stansfield, 2013: 268, 269). Tüm bu patronaj ilişkilerine rağmen Irak

Kürtlerinin demokratikleşme anlamında 1990'lara göre çok daha olgun ve ileride olduğu söylenebilir. Özellikle Irak Kürdistanı'nda Ezidiler, Türkmenler ve Hristiyanlar gibi azınlık olan gruplara sağlanan siyasi temsiliyet ve kültürel, dilsel ve dini özgürlüklerin Irak ve Ortadoğu'nun birçok devletinden daha ileri seviyede olduğu söylenebilir.

Irak Kürdistanı'nın 1990'lardan bu yana kendi kendini yönetme deneyimine ek olarak Kürtlerin bir başka *de facto* özerklik deneyimi 2012 sonlarına doğru, Arap Baharı sonrası Suriye'de başlayan iç savaş kaosunun ortasında başladı.²³ Rojava (Batı Kürdistan) olarak adlandırılan Kuzey Suriye'de, 2003 yılında kurulan ve Abdullah Öcalan'ın ideolojisini benimseyen Demokratik Birlik Partisi (PYD) ve sonrasında kurulan silahlı Halk Koruma Birlikleri (YPG) 2011 sonrası Esad rejiminin iç savaş ortasında Kuzey Suriye'yi kademeli olarak terk etmesi ile alan hakimiyeti kazandı. Özellikle IŞİD'in Eylül 2014'te YPG kontrolündeki Kobane'ye saldırması ve ABD öncülüğündeki uluslararası koalisyonun YPG'ye askeri destek sağlaması ile PYD-YPG himayesinde Kobane-Cizire-Afrin ekseninde özerk bir alan oluşmuştu. Abdullah Öcalan'ın liberter (*libertarian*) sosyalist düşünür Murray Bookchin'den esinlenerek ortaya koyduğu 'demokratik özerklik' veya 'demokratik konfederalizm' olarak bilinen siyasal ideolojisi ve işleyişi Rojava'da uygulanmaya başlandı (Jongerden, 2019: 64, 67; Leezenberg, 2016: 675).

Irak Kürdistanı'ndaki özellikle Barzani eksenli anlayışa göre Kürtler tarihsel olarak ulus-devletleri olmadığı için fiziksel, kültürel ve siyasi olarak güvende olmamıştır ve bu sebeple Kürtlerin bir ulus-devleti olmalıdır. PKK ve Abdullah Öcalan yaklaşımı da 1980'ler ve 1990'ların sonlarına kadar bağımsız, sosyalist ve birleşik bir Kürt devleti ideolojisine yakındı. Fakat Soğuk Savaş sonrası yeni uluslararası ve bölgesel siyasi şartlarda bu bağımsızlıkçı ve ulus-devletçi yaklaşım değiştirildi.²⁴ Öcalan'ın yeni yaklaşımına göre Kürtlerin tarihsel mağduriyeti ulus-devlet sisteminin bir sonucudur ve bu sebeple Ortadoğu'da ulus-devletin ötesinde bir sistem değişikliğine ihtiyaç vardır. Bu açıdan kapitalist modernite içinde kurulan ulus-devlet etnik, dini ve kültürel sorunları çözen değil, sorunları tekrar tekrar üreten ve baskı unsuru olan bir mekanizmadır. Öcalan'a göre Kürtlerin kendi ulus-devletinin olması baskıcı ve dışlayıcı ulus-devlet zihniyeti gerçeğini değiştirmeyecektir. Öcalan için Ortadoğu'da ulus-devletin yapısökümüne ve yeni bir sistemin inşasına ihtiyaç vardır. Bu bağlam içinde 'demokratik özerklik', devletsiz, yerel meclisleri ön plana çıkaran, karar alma mekanizmalarını aşağıdan yukarı işleten, etnik ve dini azınlık-çoğunluk ilişkisinden uzak, erkek-egemen toplumsal düzene eleştirel bakan bir yönetim biçimi olarak ön plana çıkar (Öcalan, 2015).

Kuzey Suriye’de uygulanmaya başlanan bu sistemin otoriter ve tek adam kiskacında olan Ortadoğu siyasetinde radikal bir değişime ve kırılma noktasına işaret ettiğini düşünen ve bunu radikal demokrasinin inşası olarak değerlendiren araştırmacılar mevcuttur (Jongerden, 2019: 72, 73). Daha eleştirel yaklaşanlar ise aslında PKK, YPG ve Öcalan çizgisininin Leninist ve otoriter tek-partici bir yapıya sahip olduğunu, kendi ideolojisinden başka bir fikri hürriyete imkân vermediğini ve her türlü muhafaleti zor yolu ile devre dışı bıraktığını vurgulamaktadır (Leezenberg, 2016: 683; Savelsberg, 2014).

Bu bilgiler ışığında Ortadoğu Çalışmaları içerisinde Arap ve Türk siyasal kültürü ve kurumlarının demokrasi ve otoriterlik eğilimleri, siyasal kültürleri ve demokrasiye bakış açısı, klientelizm ve nepotizm gibi konular Kürt Çalışmaları’nda da tartışılmaya başlandı ve yakın zamanda daha fazla araştırmanın yapılacağı aşikardır.

Sonuç

Bu makale Kürt Çalışmaları’nın Ortadoğu Çalışmaları ekseninde genel metodolojik ve tematik durumuna ışık tutmaya çalışmakla birlikte, her konunun tek tek ele alınabilmesi makale düzeyinde pek mümkün değildir. Bu açıdan Ortadoğu ve Kürt Çalışmaları’nı yukarıda genel olarak bahsedilen milliyetçilik, İslam, radikalleşme, otoriterlik ve demokratikleşme konularına indirgemek eksik kalacaktır. Kürt Çalışmaları içerisinde kadın çalışmaları, diaspora çalışmaları, politik ekonomi, uluslararası ilişkiler, tarih, Kürt dili ve edebiyatı gibi birçok tema mevcuttur ve araştırmalar gelişmeye devam etmektedir.²⁵ Genel anlamda Kürt Çalışmaları ağırlıklı olarak siyasal tarih, politik hareketler, siyasal elitler ve isyanlara odaklanırken, toplumsal tarih, Kürdistan’da dini ve etnik azınlıklar, çevre çalışmaları (*environmental studies*) gibi alanların da ileride daha fazla araştırılacağı ön görülebilir.

Yayıncılık anlamında *Kurdish Studies*, *Kürt Tarihi Dergisi*, ve *Kürd Araştırmaları* gibi akademik ve yarı-akademik dergiler Kürt Çalışmaları’nın gelişimine katkılar sunmaya devam etmektedir. Avesta ve Nûbihar gibi yayınevleri de Kürtler üzerine birçok çalışmayı basarak alana katkı sunmaktadırlar. İsmail Beşikçi Vakfı, Diyarbakır Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü (DİSA), Rawest Araştırma gibi oluşumlar da Kürt Çalışmaları’nın Türkiye’deki önemli merkezleri olarak akademik ve toplumsal faaliyetler yürütmeye devam etmektedir. Ayrıca Kürt Çalışmaları Ağı (*Kurdish Studies Network*), *Kurdish Women’s Studies Network* gibi örgütsel oluşumlar da Kürt Çalışmaları üzerine yoğunlaşan akademisyenlerin ve araştırmacıların dijital ortamda fikir alışverişinde bulunmaları, çalışmalarını paylaşmaları ve araştırmalara katkı sağlamaları açısından olanaklar sunmaktadırlar.

Sonuç olarak, Kürt Çalışmaları son yıllarda hızla gelişmesine rağmen Ortadoğu Çalışmaları içerisinde kısmen geriden gelmekte ve halen tam olarak kurumsallaşamamıştır. Bunun en önemli nedenleri arasında Kürtlerin 20. yüzyılın önemli bir bölümünde statüsüz durumları, Kürtlerin ve Kürtler ile ilgili meselelerin güvenlikleştirilmesi gösterilebilir. Fakat 21. yüzyılın başında Kürtlerin Ortadoğu'da siyasal, toplumsal ve ekonomik anlamda çok daha fazla görünür olmalarına paralel olarak Kürt Çalışmaları da daha fazla gelişmeye, kurumsallaşmaya ve evrensel anlamda daha da tartışılır hale gelmeye devam edecektir.

Sonnotlar

¹ Bu makalenin son şeklini almasında yorumlarıyla katkıda bulunan Mesut Yeğen, Güllistan Yarkin, Ramazan Tunç, Ramazan Hakkı Öztan ve iki isimsiz hakeme teşekkür ederim.

² Post-kolonyal çalışmaların öncüsü olarak birkaç düşünürden söz edilebilir. Bunlardan biri Fransız sömürgesi olan Karayipler'deki Martinique adasında doğan, 1953'te bir başka Fransız sömürgesi olan Cezayir'e psikiyatrist olarak atanan ve sonra Cezayir bağımsızlık savaşına destek veren Frantz Omar Fanon (1925-1961)'dur. Fanon'un 1952'de yazdığı *Black Skin, White Masks (Peau noire, masques blancs)* ve 1961'de kaleme aldığı *The Wretched of the Earth (Les damnés de la terre)* çalışmaları dünyanın birçok köşesindeki anti-kolonyal bağımsızlık savaşlarına ilham vermiştir. Post-kolonyal çalışmalara ilham veren bir başka düşünür de Fransız filozof ve tarihçi Michel Foucault (1926-1984) olmuştur. Özellikle Aydınlanma çağının rasyonalite ve bilim arasındaki ilişkisini eleştirel perspektiften ele alan Foucault (2016, 2019), çalışmalarında bilgi ve iktidar arasında paralellik kurarak sömürgeci iktidar merkezlerinin 'bilimsellik' üzerinden meşrulaştırmaya çalıştığı kolonyal söylemlerin yapı-sökümüne katkıda bulunmuştur.

³ Bir önceki dipnotun devamı olarak post-kolonyal çalışmalarda özellikle Ortadoğu ve Arap toplumu üzerine hegemonik hale gelen ve sömürgeciliği meşrulaştıran Batı-merkezci imgelerin ve tasavvurların sistematik eleştirisini yapan Batı Kudüs doğumlu Amerikalı düşünür Edward Said (1935-2003)'in 1978'de yazdığı *Oryantalizm*, hem Ortadoğu çalışmalarında hem de genel olarak Şarkiyatçı çalışmalarda bir kırılma noktasıdır.

⁴ Örneğin Kürtlere ait yazılı metinlerin kısıtlılığı ile Kürtlerin hikâyelerini gelecek nesillere aktarmak için sözlü '*dengbej*'lik kültürünün yok olmayışı arasında bağ kurulur. Bkz. (Scalbert-Yücel, 2009; Hamelink ve Barış, 2014).

⁵ Bu makalenin orijinali 2006 yılında *European Journal of Turkish Studies* dergisinde 'Knowledge, ideology, power: Deconstructing Kurdish Studies' başlığı ile yayımlanmıştır. Bkz. (Scalbert-Yücel ve Le Ray, 2006).

⁶ 20. yüzyılın başlarında Vladimir Minorsky, Alexandre Jaba, Basili Nikitine, Cecil John Edmonds gibi çoğunlukla diplomat gözlemleri ve araştırmaları ile ortaya konan çalışmalar Kürt Çalışmaları'nın en önemli mihenk taşı olduğu vurgulanır. Bkz. (Hassanpour, 1993; Watts, 1998; Scalbert-Yücel ve Le Ray, 2009). 19. yüzyıl Kürt Çalışmaları'nın değerlendirmesi için bkz. (Alsancakli, 2016).

⁷ Türkiye'deki Kürt kimliğinin inşasının farklı boyutları için bkz. (Çiçek, 2015).

⁸ 1946'da Sovyetler Birliği'nin desteği ile İran'da kurulan ve Gazi Muhammed'in başkanlık ettiği Mahabad Cumhuriyeti için bkz. (Eagleton, 1963).

⁹ Kürdistan'da dil ve milliyetçilik üzerine en önemli çalışmalardan birisi için bkz. (Hassanpour, 1992).

¹⁰ Kürtlerin coğrafyasını, politik ve sosyal kültürünü anlamak için temel eserlerin başında Martin Van Bruinessen'in 1992'de basılan *Ağa, Şeyh, Devlet* kitabı geliyor. Ayrıca bkz. 'Who are the Kurds?' Paris Kurdish Institute <https://www.institutkurde.org/en/info/who-are-the-kurds-s-1232550927> ; Hakan Özoğlu, 'The Kurds of the Caucasus' https://www.academia.edu/23581058/The_Kurds_of_the_Caucasus

¹¹ Bkz. <https://m.bianet.org/bianet/yasam/186274-kurtlerin-japonya-macerasi-warabistan>

¹² <https://socialsciences.exeter.ac.uk/iaais/research/centres/kurdish/>

¹³ 'KRG announces 20 Kurdish studies scholarships for foreigners' <http://www.rudaw.net/english/kurdistan/140620181>

¹⁴ Arap Barometresi için <https://www.arabbarometer.org/>

¹⁵ Ortadoğu tarihini ve Arap toplumunu anlamak için en temel eserlerden birisi Albert Hourani'nin 1991'de yayımlanan *A History of the Arap Peoples* olarak gösterilir. Ayrıca Ortadoğu Çalışmalarının Sosyal Bilimler ve Bölge Çalışmaları içindeki yerini tartışan çalışma için bkz. (Mitchell, 2004).

¹⁶ Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 41, 2016, s.167-.178; röportajın orijinali için bkz. <https://www.mediaed.org/transcripts/Edward-Said-On-Orientalism-Transcript.pdf>

¹⁷ Oryantalizmi sadece Batı-eksenli okumak yanlış olabilir. Örneğin, Michiel Leezenberg (2011) Sovyet Kürdolojisi içerisindeki oryantalist eğilimleri ve buna Kürt araştırmacıların

etkisini inceliyor. Kürtlerin kendi şarkiyatçılığını irdeliyor. Bkz. (Leezenberg, 2011).

¹⁸ <https://nupel.net/firat-aydinkaya-8-soruda-kurtler-ve-ermeni-soykirimi-85131h.html>

¹⁹ Adnan Çelik "The Armenian Genocide in Kurdish Collective Memory," Middle East Report Online, August 04, 2020. <https://merip.org/2020/08/the-armenian-genocide-in-kurdish-collective-memory/>

²⁰ Örneğin, Kaya (2011) Türkiye'nin doğusundaki Zazaları antropolojik bir açıdan diğer lehçeleri konuşan Kürtlerden ayırarak sunuyor. Bu noktada Zazalık ve Kürtlük kimliği iki ayrı etnik kategoride ele alan yaklaşımlar da var. Bu bağlamda Zaza milliyetçiliği olgusu da tartışılmaktadır. Ayrıca bkz. (Arslan, 2018).

²¹ Türkiye'de Kürtler ve siyasal şiddet konusunda tartışmalar için, bkz. (Aras, 2014; Orhan, 2016).

²² <https://www.nerinaazad.org/tr/news/kurdistan/bashur/isidli-kurt-imamin-anatomisi>

²³ Suriye Kürtlerinin tarihi, toplumsal yapısı ve siyasi geçmişi için bkz. (Tejel, 2008).

²⁴ PKK'nın ideolojisini ve stratejisini yakından takip eden Nihat Ali Özcan'a göre PKK'nın amacı hala bağımsızlık. Bkz. <http://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/pkknin-amaci-hala-bagimsizlik>

²⁵ Yakın zamanda Kürtleri ve Kürt Çalışmaları'nı Ortadoğu bağlamında kolektif olarak ele alan ve farklı tematik konular ışığında inceleyen derleme kitaplar revaçtadır. Örneğin, bkz. (Stansfield ve Shareef, 2017); (Tuğdar ve Al, 2018); (Gunter, 2018); (Jabar ve Mansour, 2019).

Kaynakça

Aksan V (2014). What's Up in Ottoman Studies? *Journal of the Ottoman and Turkish Studies Association*, 1(1-2), 3-21.

Al S (2019a). Islam, ethnicity and the state: contested spaces of legitimacy and power in the Kurdish-Turkish public sphere. *Southeast European and Black Sea Studies*, 19(1), 119-137.

Al S (2019b). *Patterns of Nationhood and Saving the State: Ottomanism, Nationalism, and Multiculturalism*. New York: Routledge.

Alakom R (1991) [1987]. *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*. İstanbul: Deng.

Alsancakli S (2016). The Early History of Kurdish Studies (1787–1901). *Die Welt des Islams*, 56(1), 55-88.

Amin S (2009). *Eurocentrism: Modernity, Religion, and Democracy: A Critique of Eurocentrism and Culturalism*. New York: Monthly Review Press.

Anderson B (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso.

Aras R (2014). *The Formation of Kurdishness in Turkey: Political Violence, Fear and Pain*. New York: Routledge.

Arslan Z (2018). Zazaca ve Zaza kimliğinin algılanması ve yansımaları üzerine bir tartışma. *Border Crossing*, 8 (1), 267-296.

Aytürk İ (2015). Post-post Kemalizm: Yeni bir paradigmayı beklerken. *Birikim*, 319, 34-48.

Aziz M A (2011). *The Kurds of Iraq: Nationalism and Identity in Iraqi Kurdistan*. New York: I.B. Tauris.

Bakawan A (2017). *Three Generations of Jihadism in Iraqi Kurdistan*. Notes de l'Ifri, Ifri, July.

Barth F (1969). Introduction. İçinde: Barth, Fredrik (Der.), *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. Boston: Little Brown and Company, 9-38.

Basedau M ve P Köllner (2007). Area studies, comparative area studies, and the study of politics: Context, substance, and methodological challenges. *Comparative Governance and Politics*, 1, 105-124.

Başer B (2013). *Diasporada Türk-Kürt Sorunu: Almanya ve İsveç'te İkinci Kuşak Göçmenler*. İstanbul: İletişim.

Başer B vd. (der.) (2018). *Methodological Approaches in Kurdish Studies: Theoretical and Practical Insights from the Field*. Lanham, MD: Rowman&Littlefield.

Bates R H (1997). Area Studies and the Discipline: A Useful Controversy? *PS: Political Science & Politics*, 30, 166–169.

Bedirkhan C A (1997) [1934]. *De la Question Kurde/Kürt Sorunu üzerine*. İstanbul: Avesta.

Bedirkhan K A (1959). *La Question Kurde*. Paris.

Beşikçi İ (1969b). *Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-ekonomik ve Etnik Temeller*. Ankara: E Yayınları (1992 yılından Yurt Yayınları yeniden basılmıştır).

Beşikçi İ (1990a). *Devletlerarası Sömürge Kürdistan/Bilim Resmi Ideoloji –Devlet – Demokrasi ve Kürt Sorunu*. Paris: Institut Kurde de Paris.

Bilici M (2017). *Hamal Kürt: Türk İslamı ve Kürt Sorunu*. Diyarbakır: Avesta.

Bletch C (1930). *La Question Kurde, Le Caire, Publication de la Ligue Nationale Kurde Hoybun* (Imprimerie P. Barbey).

Bozarslan H (1997). *La Question Kurde: États et Minorités au Moyen-Orient*. Paris: Presses de Sciences Po.

Bozarslan H (2000). 'Research Guide: Kurdish Studies', MERIA, 3, <http://meria.idc.ac.il/news/2000/00news3.html#Kurds>

Bozarslan H (2018). Önsöz. İçinde: Y Çakmak ve T Şur (Der.). *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*. İstanbul: İletişim, 15-30.

Brubaker R (2004). *Ethnicity without Groups*. Cambridge: Harvard University Press.

Bruinessen M v (2003). *Ağa, Şeyh, Devlet: Kürdistan'ın Sosyal ve Politik Örgütlenmesi*. İstanbul: İletişim.

Bruinessen M v (1992). *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*. London, Zed Books.

Bruinessen M v (2012). *Kürdolojinin Bahçesinde: Kürdologlar ve Kürdoloji Üzerine Söyleşi ve Makaleler*. Çev. Mustafa Topal. İstanbul: İletişim.

Burdett A (Ed.) (2015). *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism, 1831–1979*. Cambridge: Cambridge University Press.

Çalışkan K (2008). Ortadoğu Siyaseti ve Toplumlarını Anlama Yolları. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 39: 1-19.

Çay A (1985). *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*. Ankara: TKAE.

Çiçek C (2015). *Ulus, Din, Sınıf: Türkiye'de Kürt Mutabakatının İnşası*. İstanbul: İletişim.

Danforth N (2016). 'How the Middle East was invented', *The Washington Post*, 19 Mayıs, <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/05/19/the-modern-middle-east-is-actually-only-100-years-old/>

Davison R H (1960). Where is the Middle East? *Foreign Affairs*, 38(6): 665-675.

Dawisha A (2016). *Arab Nationalism in the Twentieth Century: From Triumph to Despair*. Princeton: Princeton University Press.

Dirlik A, Bahl V ve Gran P (Der.) (2000). *History after the three worlds: post-Eurocentric historiographies*. Boulder: Rowman & Littlefield Publishers.

Dündar F (2018). Kürt Sorunu Ekseninden Bir Ziya Gökalp Biyografisi. İçinde: Y Çakmak ve T Şur (Der.). *Kürt Tarihi ve Siyasetinden Portreler*. İstanbul: İletişim, 143-158.

Eagleton W (1963). *The Kurdish Republic of 1946*. Oxford: Oxford University Press.

Eccarius-Kelly V (2002). Political Movements and Leverage Points: Kurdish Activism in the European Diaspora. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 22(1), 91-118.

Fearon J D and D D Laitin (2003). Ethnicity, Insurgency, and Civil War. *American Political Science Review*, 97 (1), 75-90.

Foucault M (2016). *Özne ve İktidar*. Çev. Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault M (2019). *Bilginin Arkeolojisi*. Çev. Veli Urhan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gat A (2013). *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Geertz C (1973). *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.

Gellner E (1983). *Nations and Nationalism*. Blackwell Publishing.

Gunter M (Ed.) (2018). *Routledge Handbook on the Kurds*. New York: Routledge.

Güneş C (2012). *The Kurdish National Movement in Turkey: From Protest to Resistance*. New York: Routledge.

Hamelink W ve Barış H (2014). Dengbêjs on borderlands: Borders and the state as seen through the eyes of Kurdish singer-poets. *Kurdish Studies* 2, 34-60.

Hassanpour A (1992). *Nationalism and language in Kurdistan, 1918-1985*. Mellen Research University Press.

Hassanpour A (1993). Kurdish Studies: Orientalist, Positivist, and Critical Approaches: Review Essay. *Middle East Journal*, 47(1), 119-122.

Hirschler K (2001). Defining the Nation: Kurdish Historiography in Turkey in the 1990s. *Middle Eastern Studies*, 37 (3), 145-166.

Hobsbawm E J (1990). *Nations and Nationalism since 1870: Programme, Myth, Reality* (2nd Edition). Cambridge: Cambridge University Press.

Horowitz D L ([1985]2001). *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press.

Hourani A (1991). *A History of the Arab Peoples*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Hudson M C (1976). The Middle East. İçinde: J Rosenau vd. (Der.). *World Politics*. New York: Free Press, 466-500.

Al S (2021). Kürt Çalışmaları Ortadoğu Çalışmaları'nın Neresinde? *Mülkiye Dergisi*, 45 (1), 89-124.

Huntington S (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.

Izady M R (1992). *The Kurds: A Concise Handbook*. London: Taylor and Francis.

Izady M R (2004). *Kürtler*. İstanbul: Doz Yayınları.

Jabar F ve Mansour R (Der.) (2019). *The Kurds in a Changing Middle East: History, Politics, and Representation*. New York: Bloomsbury.

Jongerden J and Verheij J (Der.) (2012). *Social Relations in Ottoman Diyarbekir, 1870-1915*. Leiden: E.J. Brill Publications.

Jongerden J (2019). Governing Kurdistan: Self-Administration in the Kurdistan Regional Government in Iraq and the Democratic Federation of Northern Syria. *Ethnopolitics*, 18 (1), 61-75.

Jwaideh W (1999 [1961]). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*. İstanbul: İletişim.

Kandiyoti D (2002). Post-Colonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia. *International Journal of Middle East Studies*, 34, 279-297.

Kaya M S (2011). *The Zaza Kurds of Turkey: A Middle Eastern Minority in a Globalised Society*. London: I.B. Tauris.

Khalidi R (Der.) (1991). *The Origins of Arab Nationalism*. New York: Columbia University Press.

Klein J (2007). Kurdish nationalists and non-nationalist Kurdistans: rethinking minority nationalism and the dissolution of the Ottoman Empire, 1908–1909. *Nations and Nationalism*, 13 (1), 135-153.

Klein J (2010). Minorities, Statelessness, and Kurdish Studies Today: Prospects and Dilemmas for Scholars. *The Journal of Ottoman Studies*, 30, 225-237.

Klein J (2011). *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.

Kurt M (2019). ‘My Muslim Kurdish brother’: colonial rule and Islamist governmentality in the Kurdish region of Turkey. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 21 (3), 350-365.

Kurzman C (2007). Cross-Regional Approaches to Middle East Studies: Constructing and Deconstructing a Region. *MESA Bulletin*, 41(1), 24-29.

Leezenberg M (2011). Soviet Kurdology and Kurdish Orientalism. İçinde: M Kemper ve S Connerman (Der.). *The heritage of Soviet Oriental studies*. New York: Routledge, 86-102.

- Leezenberg M (2016). The Ambiguities of Democratic Autonomy: the Kurdish Movement in Turkey and Rojava. *Southeast European and Black Sea Studies*, 16 (4), 671-690.
- Lewis B (1990). The Roots of Muslim Rage. *The Atlantic Monthly*, 266 (3), 47-60.
- Makdisi U (2002). Ottoman Orientalism. *American Historical Review*, 107 (3), 768-796.
- Malmisanij M (2011). Anti-Kürdolojiden Kürdolojiye Giden Yol ve İsmail Beşikçi. İçinde: B Ünlü ve O Değer (Der.). *İsmail Beşikçi*. İstanbul: İletişim, 65-86.
- Marcus A (2007). *Blood and Belief: The PKK and the Kurdish Fight for Independence*. New York: NYU Press.
- Meleagrou-Hitchens A and Alaaldin R (2016). The Kurds of ISIS. *Foreign Affairs*, 8 Ağustos, <https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2016-08-08/kurds-isis>
- Minorsky V (1927). *Kurdes. Encyclopédie de l'Islam, 1196-1219*. Leiden, Paris: E. J. Brill, Picard.
- Minorsky V (1963). La Kurdologie et l'Enseignement de la Langue Kurde en URSS. *L'ethnologue*, 57, 71-105.
- Mitchell T (2004). The Middle East in the Past and Future of Social Science. İçinde: D Szanton (Der.). *The Politics of Knowledge: Area Studies and the Disciplines*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 74-118.
- Nikitine B (1956 [2008]). *Kürtler: Sosyolojik-Tarihsel İnceleme*. İstanbul: Örgün Yayınları.
- Nikitine B (1956). *Les Kurdes. Etude Sociologique et Historique*. Paris: Imprimerie nationale.
- Olson R (1992 [1989]). *Kürt Milliyetçiliğın Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*. Ankara: Özge Yayınları.
- Orhan M (2016). *Political Violence and Kurds in Turkey: Fragmentations, Mobilizations, Participations & Repertoires*. New York: Routledge.
- Orhan M (2020). Research Methodology in Kurdish Studies: Interactions between Fieldwork, Epistemology and Theory. *Anthropology of the Middle East*, 15(1), 1-19.
- Ostergaard-Nielsen E (2003). *Transnational Politics: The case of Turks and Kurds in Germany*. New York: Routledge.
- Öcalan A (2010). *Demokratik Uygarlık Manifestosu: Ortadoğu'da uygarlık krizi ve demokratik uygarlık çözümü*. Neuss: Mezopotamya Yayınları.
- Öcalan A (2015). *Demokratik Uygarlık Çözümü* (5 cilt). Amara Yayınları.

Özalp O N (2011). Where is the Middle East? The Definition and Classification Problem of the Middle East as a Regional Subsystem in International Relations. *Turkish Journal of Politics*, 2 (2), 5-22.

Özoğlu H (2004). *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries*. New York: SUNY Press.

Özok-Gündoğan N (2014). Ruling the Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-1870. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 34:1, 160-175.

Öztan R H (2020). Settlement Law of 1934: Turkish Nationalism in the Age of Revisionism. *Journal of Migration History*, 6(1), 82-103.

Romano D (2006). *The Kurdish National Movement: Opportunity, Mobilization and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ross M (2001). Does Oil Hinder Democracy? *World Politics*, 53(3), 325-361.

Said E W (1978). *Orientalism*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Savelsberg E (2014). The Syrian-Kurdish Movements: Obstacles Rather Than Driving Forces for Democratization. İçinde: M Gürses ve D Romano (Der.). *Conflict Democratization, and 'the Kurds in the Middle East: Turkey, Iran, Iraq and Syria*. New York: Palgrave Macmillan, 85-107.

Scalbert-Yücel ve Le Ray M (2006). Knowledge, ideology and power. Deconstructing Kurdish Studies. *European Journal of Turkish Studies*, 5, <http://journals.openedition.org/ejts/777>

Scalbert-Yücel C (2009). The Invention of a Tradition: Diyarbakır's Dengbêj Project. *European Journal of Turkish Studies*, 10, <http://ejts.revues.org/4055>

Scalbert-Yücel C ve Le Ray M (2009). Bilim, İdeoloji ve İktidar: Kürt Çalışmaları'nın Yapısökümü. *Toplum ve Kuram*, 5, 217-262.

Shatz A (2019). 'Orientalism,' Then and Now. *The New York Review of Books*. 20 Mayıs. <https://www.nybooks.com/daily/2019/05/20/orientalism-then-and-now/>

Shils E (1957). Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observations on the Relationships of Sociological Research and Theory. *The British Journal of Sociology*, 8 (2), 130-145.

Smith A (1986). *Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.

Smith A (2017 [2009]). *Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Stansfield G (2013). The unravelling of the post-First World War state system? The Kurdistan Region of Iraq and the transformation of the Middle East. *International Affairs*, 89 (2), 259-28.

Stansfield G ve Shareef M (Der.) (2017). *The Kurdish Question Revisited*. Londra: Hurst Publishers.

Szanton D (Der.) (2004). *The Politics of Knowledge: Area Studies and the Disciplines*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Tejel J (2008). *Syria's Kurds: History, Politics, Society*. New York: Routledge.

Temo S (2019). *Horasan Kürtleri*. İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Tessler M, Nachtwey J ve Banda A (Der.) (1999). *Area Studies and Social Science Strategies for Understanding Middle East Politics*. Bloomington: Indiana University Press.

Tezcür G M (2015). Violence and nationalist mobilization: the onset of the Kurdish insurgency in Turkey. *Nationalities Papers*, 43 (2), 248-266.

Tezcür G M (2016). Ordinary People, Extraordinary Risks: Participation in an Ethnic Rebellion. *American Political Science Review*, 110 (2), 247-264.

Tuğdar E E ve Al S (Der.) (2018). *Comparative Kurdish Politics in the Middle East: Actors, Ideas and Interests*. Cham, Switzerland: Palgrave.

Ünlü B (2018). *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. Ankara: Dipnot Yayınları.

Vali A (1996). Nationalism and Kurdish Historical writing. *New Perspectives on Turkey*, 14, 23-51.

Vali A (Der.) (2003a). *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*. Costa Mesa: Mazda.

Vali A (2003b). Genealogies of the Kurds: Constructions of Nation and National Identity in Kurdish Historical Writing. İçinde: Vali A (Der.). *Essays on the Origins of Kurdish Nationalism*. Costa Mesa, Mazda, 58-107.

Van den Berghe P L (1981). *The Ethnic Phenomenon*. New York: Elsevier.

Vanlı İ Ş (1970). *Le Kurdistan Irakien, Entité Nationale*. Neuchatel: La Baconnière.

Watts N (1998). Expanding Kurdish Studies: A Review Essay. *MESA Bulletin*, 32(1), 19-24.

Watts N (2014). Democracy and Self-Determination in the Kurdistan Region of Iraq. İçinde: M Gürses ve D Romano (Der.). *Conflict Democratization, and 'the Kurds in the Middle East: Turkey, Iran, Iraq and Syria*. New York: Palgrave Macmillan, 141-168.

Webber S (1997). Middle East Studies & Subaltern Studies. *MESA Bulletin*, 31(1), 11-16.

Wimmer A (2008a). The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multi-level Process Theory. *American Journal of Sociology*, 113 (4), 970-1022.

Wimmer A (2008b). Elementary Strategies of Ethnic Boundary Making. *Ethnic and Racial Studies*, 31 (6), 1025-1055.

Wimmer A (2013). *Ethnic Boundary Making: Institutions, Power, Networks*. Oxford: Oxford University Press.

Yalçiner R (2014). Etnisite ve Milliyetçilik: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Ankara SBF Dergisi*, 69 (1), 189-215.

Yeğen M (1999). *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*. İstanbul: İletişim.

Zeydanlıoğlu W (2008). The White Turkish Man's Burden: Orientalism, Kemalism and the Kurds in Turkey. İçinde: G Rings and A Ife (Der.). *Neo-colonial Mentalities in Contemporary Europe? Language and Discourse in the Construction of Identities*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing, 155-174.

Türkiye’de Ordu- Siyaset- Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme

Önder Canveren, Dokuz Eylül Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-5352-7573,
e-posta: onder.canveren@gmail.com

Özet

Türkiye’de sivil-asker ilişkilerine dair tartışmalar, siyasi tarihin özeti mahiyetinde olup genel gözlem, ordunun Türk siyasetinde egemen bir güç olduğudur. Türkiye’de ordu, seçimlerle işbaşına gelen siyasi elitlere kıyasla daha fazla güç ve etkiye sahip olmuş; bu durum ülkenin demokratikleşmesi önünde ve Avrupalılaşma sürecinde bir kambur haline dönüşmüştür. Ordu, siyasete doğrudan müdahalede bulunmadığı dönemlerde dahi kurumsal yapı, enformel mekanizmalar ve anayasal ayrıcalıkları ile sivil siyaset üzerinde vesayet rejimi tesis etmiştir. Ordunun siyasetteki egemen konumu, sivil-asker ilişkilerinde rekabet ve çatışmaya neden olmuş ve yakın siyasi tarihte her iki aktöre de zarar vermiştir. Çağdaş Türkiye tarihi, bu açıdan bakıldığında bir darbeler tarihidir. Bu genel gözlemler ışığında makalede, ordunun Türk siyasetinde neden ve nasıl güçlü ve egemen bir aktör olduğu sorularına cevaplar aranmaktadır. Tarihsel-sosyoloji yaklaşımı bu makalede ordu- siyaset- toplum üçgeninde Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) ülke siyasetinde sahip olduğu güç, üstünlük ve ayrıcalıkların tarihsel ve toplumsal kökenleri incelenmektedir. Makale, Türk siyasetini (yeniden) şekillendiren tarihsel kırılma noktalarında temel aktörün ordu ve ordu mensupları olduğu, bu nedenle ordunun hem sivil siyaseti inşa ettiği hem de kendi lehine olacak şekilde çerçevlendirdiğini ve sınırlandırdığını iddia etmektedir. Bu kapsamda (i) Türk modernleşmesi, (ii) ülkenin kurtarılması ve cumhuriyetin ilanı (iii) ve anayasa yapım süreçleri, yakın tarihin kırılma noktaları olarak sıralanmaktadır. TSK’nın yakın siyasi tarihi okuyuş biçimi ve yüklendiği misyon ile kendisine atfedilen tarihsel ve toplumsal roller, ‘darbe’ sopası ile hazır kıtada beklemesine kapı aralamıştır. Nitekim 1960 ve 1980 darbeleri; 1971, 1997 ve 2007 muhtıraları ve çeşitli darbe girişimleri, atfedilen ve içselleştirilen bu rol ve misyonun çıktılarıdır. Dini ve tarihi öğretiler üzerinden şekillenen ‘ordu-millet’ ve ‘peygamber ocağı’ retoriği üzerinden inşa edilen kamuoyu desteği; ordunun ayrıcalık, güç ve meşruiyetini pekiştirmiş ve siyasetteki gücüne karşı bir muhalefetin oluşmasını engellemiştir. Bu nedenle dini ve milliyetçi öğeler üzerinden kutsanan ordunun anti-demokratik uygulamaları eleştirilememiş ve hatta bazı dönemlerde alkışlanmıştır. Sivil-asker ilişkilerinin oturduğu rekabet ve çatışma temelli düzlem, ordu hegemonyasına neden olduğundan sürdürülebilir değildir. Tarihsel deneyimler, ordunun egemen olduğu düzlemin hem orduya hem de sivil siyasete, bunun üzerinden de ülke ve topluma zarar verdiğini ortaya çıkarmaktadır. Darbeler ve askeri vesayet, yoğun insan hakları ihlalleri ve güvenlik merkezli politikalar yumağının oluşması ile sonuçlanmıştır. Ülkenin demokratikleşmesi ve siyasetin sivilleşmesi adına uzlaşma ve iş birliğine dayalı, yeni bir düzenin tesisine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kapsamda sivil-asker ilişkilerinde değişim ve

Canveren Ö (2021). Türkiye’de Ordu - Siyaset - Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: 125 Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(1), 125-153.

devamlılık, her şeyden önce zihniyet dönüşümünü gerekli kılmaktadır. Bu nedenlerle ordunun tarihsel ve toplumsal rollerine ilişkin öğreti ve retoriklerin demokratik ve sivil teamüller dikkate alınarak yeniden kurgulanması gerekmektedir. Türkiye'nin demokratikleşmesi ve çağdaşlaşması adına hem darbeler hem de askeri vesayete kapı aralayan ve imkân sağlayan tüm gerekçeler ortadan kaldırılmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Türkiye, Ordu, Sivil-Asker İlişkileri, Askeri Vesayet, Tarihsel Sosyoloji.

A General Panorama of the Army- Politics- Society Relations in Turkey: A Historical-Sociological Evaluation

Abstract

Debate on civil-military relations is a summary of political history in Turkey and the general observation is that the military is a dominant power in Turkish politics. Military in Turkey has more power and influence compare to the political elites came to power after the elections; this situation emerged as a challenge against democratization of the country in Europeanization process. The army has established a guardianship regime on civil policy, with its institutional structure, informal mechanisms, and constitutional privileges, even when it does not directly interfere with politics. The military's dominant position in politics led to competition and conflict in civil-military relations and damaged both actors in recent history of politics. From this point of view, history of modern Turkey is a history of coups. In light of these general observations, this article aims at answering the question of why and how the army is a strong and dominant actor in Turkish politics. With a historical-sociology approach, this article examines the historical and sociological origins of the power, superiority, and privileges of the Turkish Armed Forces (TSK) in the politics, under the shadow of army - politics - society triangle. The article argues that the main actor in the historical turning points that have (re)shaped Turkish politics is the army and its members, therefore the military both constructed civil/political life, framed and limited it in favour of themselves. In this context, (i) Turkish modernization, (ii) the liberation of the country and the declaration of the republic (iii) and constitution making processes are listed as the turning points of the recent history. The historical and social roles attributed to the Turkish Armed Forces by the way it approaches the recent history and the mission it has adopted, path the way for the bat of 'coup'. Indeed, the 1960 and 1980 coups; memorandums of 1971, 1997 and 2007 and various coup attempts are the outcomes of this role and mission attributed and internalized. Public support originated from the rhetoric of 'army-nation' and 'prophet's quarry' shaped over religious and historical teachings; strengthened the privilege, power and legitimacy of the army and prevented the formation of a political opposition against their power in politics. For this reason, anti-democratic practices of the army have not been criticized and even applauded in some periods as a reflection of these religious and nationalist elements. The competition and conflict-based grand of civil-military relations is not sustainable due to causing the hegemony of the army. Historical experience reveals that the network of conflict-based relationships under military's hegemony harms both the military and civilians,

and thoroughly, the country and society. The coups and military guardianship resulted in intense human rights violations and a cluster of security-centred policies. In order to democratize the country and civilize politics, a new order based on reconciliation and cooperation is a necessity. In this context, change and sustainability in civil-military relations above all necessitates the transformation within the mentality. For these reasons, the doctrine and rhetoric regarding the historical and sociological roles of the army should be reconstructed via taking democratic and civil practices into account. For the sake of Turkey's democratization and modernization, all grounds that open the door to and enable both coups and military guardianship should be eliminated.

Keywords: Turkey, Army, Civil-Military Relations, Military Tutelage, Historical Sociology.

Giriş

2009 yılındaki 30 Ağustos Zafer Bayramı kutlamalarına, Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) afişinde yer alan “Güçlü Ordu, Güçlü Türkiye” sloganı damgasını vurmuştur (NTV, 2010). Sloganda “Güçlü Ordu” ifadesinin “Güçlü Türkiye” ifadesi önünde yer alması tepkilere neden olmuş, gücün kaynağı üzerine tartışmalar yaşanmıştır. Bu slogan üzerinden alevlenen tartışma yeni olmayıp ordunun rol ve pozisyonuna ilişkin tarihsel ve toplumsal izdüşümlerin bir özeti mahiyetindedir. Türkiye'nin yakın tarihine baktığımızda ordu egemen bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır (İnsel ve Bayramoğlu, 2004: 2). Ülkemizde sivil-asker ilişkileri, demokratik toplum geleneğine ve çağın gereklerine uygun, sürdürülebilir bir yapıya oturtulamamıştır (Aknur, 2012: 204). Bu kapsamda hem ulusal hem de uluslararası yazında iki aktör arasındaki ilişkilerin güç, rekabet ve çatışma üzerinden şekillendiği yönünde genel bir sonuç ortaya çıkmaktadır (Karaosmanoğlu ve Gökakın, 2010: 30-34). Modern Türkiye tarihinde ordu, doğrudan (darbeler) ya da dolaylı (vesayet araçları) yollarla sivil siyaset üzerinde güç ve üstünlük kurmuştur. Diğer bir ifade ile Ordu, Türk siyasi tarihinin belirleyici öznesi ve hegemon gücü olmuştur.

Ulusal literatürde sivil-asker ilişkileri kapsamında farklı çalışmalar kaleme alınmıştır. Dış politika dinamiklerini sorunsallaştıran ilk grup çalışmalarda sivil-asker ilişkilerindeki son çeyrekteki dönüşüm, NATO ve Avrupa Birliği (AB) gibi aktörler ve değişen küresel dinamikler çerçevesinde tartışılmıştır (Kaygusuz, 2010; Gürsoy, 2014). İkinci grup çalışmalar ise sivil-asker ilişkilerini ‘konu’ bazlı irdeleyerek ilişkiler ağının ulus-devlet inşa süreci ve milliyetçiliğe olan etkilerini tartışmıştır (Alakel, 2011). Organizasyon temalı yayınlarda ise siyasi kültür, askerî kültür ve milli eğitimin askeri vesayeti pekiştirdiği ve ordunun müdahaleci karakterini beslediği ortaya çıkmıştır (Akpınar, 2011; Uluçakar, 2018; Şen,

2018). Uluslararası literatüre bakıldığında, sivil-asker ilişkilerindeki değişim ve dönüşümün gündem yapıldığı ve bu kapsamda 1990'lardaki gelişmeler ile AB üyelik müzakere sürecinin analizlere dâhil edildiği görülmektedir (Heper ve Güney, 1996; Güney ve Karatekelioğlu, 2005). Alternatif çalışmalarda ise Türkiye'deki sivil-asker ilişkileri Yunanistan ve İsrail örnekleriyle karşılaştırmalı analiz edilmiştir (Duman ve Tsarouhas, 2006; Heper ve Shifrinson 2005). Uluslararası literatürde de konu bazlı çalışmalar ortaya çıkmış ve kamuoyu algısı (Sarigil, 2015), 15 Temmuz darbe teşebbüsü (Caliskan, 2017) ve Milli Güvenlik Kurulu (MGK) yapısı (Kars-Kaynar, 2017) üzerine analizler yayınlanmıştır.

Bu makale ile benzer temalı çalışmalarda sivil-asker ilişkilerinde iş birliği yaklaşımı (Karaosmanoğlu ve Gökakın, 2010) ve farklı ilişki modelleri üzerinden Türkiye örneği incelenmiştir (Uluçakır ve Çağlar, 2017). Tarihsel-sosyolojik yaklaşıma referanslar veren çalışmaların ilkinde Aydınli (2009: 585) kamuoyunun orduya yüklediği anlam ve misyonun, ilişkiler ağının esas belirleyicisi olduğunu iddia ederek sivil-asker ilişkilerinde toplumun kritik rolüne dikkat çekmiştir. Narlı (2004: 157-159), algı ve bağlamı merkeze alarak her ikisinin de ordunun üstünlüğünü kurucu ve pekiştirici işlevler gördüğüne dikkat çekmiştir. Karaosmanoğlu (2000: 204) ise ordunun modernleştirici rolünün, müdahaleci kültürünün nedeni olduğunu ve bu kültürün demokratikleşmeye ket vurduğunu vurgulamıştır.

Bu inceleme liberal-kurumsalcı modelin 'ayırma' temelinde yasal önlemler ile kurumsal yapılanma üzerinden kurguladığı önermelerin; demokratikleşme sürecini tamamlayamamış, kurumsal kapasite ve yönetim sorunları olan, denge-denetleme mekanizmalarının işlevsel olmadığı ve devlet/güvenlik merkezli görüşün egemen olduğu ülkelerde sivil-asker ilişkilerine sürdürülebilir ve çağın gereklerine uygun bir yapı kazandıramayacağı varsayımına dayanmaktadır. *Mutabakat* ve *Yakınsama Kuramına* dayalı analizde ilişkiler ağının diyalog, uzlaşma ve iş birliği temelinde yeniden kurgulanması ve bu kapsamda toplumsal dinamiklerin, norm ve değerlerin ve son olarak ordunun kendisine yüklediği rol ve misyonun yeniden tartışmaya açılması gerektiğini iddia etmektedir. Bu nedenle makale, ordunun Türk siyasetindeki ayrıcalıklı ve üstün gücünün tarihsel ve toplumsal bağlamını tartışmaya açmaktadır. Bu amaçla ordu- siyaset- toplum üçgeninde TSK'nin, siyasette sahip olduğu güç, üstünlük ve ayrıcalıklarının toplumsal ve tarihsel kökenleri incelenmektedir. Makalede, Türk siyasetini (yeniden) şekillendiren tarihsel kırılma noktalarında temel aktörün ordu ve ordu mensupları olduğu, bu nedenle ordunun hem sivil siyaseti inşa ettiği hem de kendi lehine olacak şekilde çerçevelendirdiği ve sınırlandırdığı iddia edilmektedir. Bu kapsamda (i) Türk modernleşmesi, (ii) ülkenin kurtarılması ve cumhuriyetin ilanı (iii) ve anayasa yapım süreçleri, Türk

tarihinin kırılma noktaları olarak sıralanmıştır. 'Ordu-millet' ve 'peygamber ocağı' retorikine dayanan kamuoyu desteği; ordunun ayrıcalık, güç ve meşruiyetini sağlamış ve iktidar gücüne karşı siyasi bir muhalefetin oluşmasını engellemiştir.

Ülkenin siyasi tarihi, sivil alan ile askeri alanın nerede başlayıp nerede bittiği; kontrol ve denetlemenin hangi aktör üzerinde kurulması gerektiği; karar alma süreçlerinde son sözü kimin söyleyeceği; politikalar da dahil güvenlik ve dış politika gündeminin hangi tarafın hak ve sorumluluğunda olduğu konularında temel bir çatışma ve rekabete sahne olmuştur. Tarihsel deneyimler, çatışmaya dayalı ilişkiler ağının hem orduya hem de sivil siyasete, bunun üzerinden de ülke ve topluma zarar verdiğini ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle iş birliği ve uzlaşmayı öncülleyen yeni bir düzlemin inşa edilmesi gerekmektedir. Son darbe girişimi, yeni bir kırılma yaratması hasebiyle sivil-asker ilişkilerinin demokratik teamüller üzerinden yeniden şekillenmesi ve dengelenmesi açısından önemlidir. Bu amaçla ordu mensupları başta olmak üzere siyasi elitlerin ve sivil toplumun zihin dünyalarında bir değişime ihtiyaç duyulmaktadır. Bu zihinsel değişim için ordunun tarihsel ve toplumsal rollerine ilişkin öğretici ve retorik yeni inşa edilmesi gerekmektedir.

Makale dört kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda çalışmanın kuramsal ve metodolojik çerçevesi çizilmiş; ikinci kısımda ordunun siyasetteki güç ve pozisyonunun toplumsal arka planı incelenmiştir. Bu amaçla (i) ordu-millet ve (ii) peygamber ocağı kültürüne dayalı toplumsal desteğin sivil-asker ilişkilerine olan etkileri tartışılmıştır. Çalışmanın üçüncü kısmında ordu egemenliği, tarihsel kırılma noktaları üzerinden kronolojik olarak açıklanmıştır. Bu kapsamda (i) Türk modernleşmesi, (ii) ülkenin kurtarılması ve cumhuriyetin ilanı, (iii) ordunun cumhuriyet kazanımlarını koruma misyonu ve son olarak (iv) vesayete imkân sağlayan anayasal ayrıcalıklar alt başlıklarıyla bağlamsal analizi yapılmıştır.

Kuramsal ve Metodolojik Çerçeve

Sivil-asker ilişkileri, siyasal liberalleşmenin ve profesyonelleşme temelli yeni ekonomi politikasının ivme kazandığı son yüzyılda literatürün önemli araştırma konularından birisi olmuş ve konuya ilişkin farklı kuram ve modeller ortaya çıkmıştır. Alanın öncül isimlerinden olan Huntington (1993), sivil-asker ilişkilerini (i) siyasi otoriteye tabi kılınmış (civilian supremacy), (ii) siyasetten ayrıştırılmış (separation), (iii) ya da tamamıyla dışına çıkarılmış (isolation) kategorileri üzerinden gruplandırmaktadır. Bu kategorileştirmenin aksine ordular, kendi gündemi dışındaki 'gri' alanlara ya da tamamıyla sivil siyaseti ilgilendiren süreçlere müdahale edebilmekte ya da karar alma süreçlerinde rol

oynamaktadır (Pion-Berlin, 1992). Bu kapsamda Moskowitz (1983), orduların doğrudan (askeri darbe) ya da dolaylı (vesayet rejimi) mekanizma ve araçlarla sivil alana nasıl müdahale edebileceklerini detaylarıyla açıklamaktadır. Nordlinger (1971) ve Clapham ve Philip (1985) ise askerlerin 'sivil siyaseti okuma yöntemlerini' irdeleyerek sivil alana müdahale şekillerini üç model üzerinden açıklamaktadır: (i) veto modeli: iktidarı devralmaksızın karar alma mekanizmalarında veto odağı olarak hareket etmek, (ii) muhafaza edici model: düzen ve istikrarın bozulduğu dönemlerde istikrar ve anayasal düzenin (yeniden) tesisi için siyasete doğrudan/dolaylı müdahale ettikten sonra iktidarı sivillere devretmek, (iii) hükmedici model: darbe sonrasında iktidarı tamamıyla devralarak baskıcı-askeri bir rejimin kurulması.

Kuramsal çalışmalar sivil-asker ilişkilerini anlama ve açıklamanın yanında, sivil-asker ilişkilerinin demokratik ilke ve teamüller çerçevesinde nasıl dönüştürülebileceği hususunda da modeller geliştirmiştir. Geleneksel kuramlar 'ayırma odaklı' yaklaşım sergilenerek sivil-asker ilişkilerini; sınırları anayasa ve yasalarca çizilmiş ve işleyişi kurumsal çerçevede netleştirilmiş bir 'sivil' alan ile 'askeri' alanın inşasına ilişkin modeller geliştirmiştir.

Bunlardan ilki olan *Liberal-Kurumsalcı Model*, özgürlük, eşitlik ve adalet kapsamında ordunun sivil siyaset tarafından kontrolünü, 'demokratik' sıfatı ile tanımlamak ve 'profesyonelleşme' yoluyla ordu üzerinde sivil kontrolün sağlanabileceğini iddia etmektedir (Goodpaster ve Huntington, 1993). Bu modele göre askerlerin sadece uzmanlıklarını ilgilendiren konularda danışma, temsil ve icra görevlerini yerine getirdikleri bir anayasal ve kurumsal düzen inşa edilmelidir. Nordlinger (1971) tarafından geliştirilen ikinci model; profesyonelleşmenin yanında askerliği bir iş kolu olarak resmederek bütçeden ayrılan pay, işçilerinde özerklik, sosyal haklar ve terfi-tayin gibi alanlarda 'askerî korporatizm' sağlanması ile ayrışmanın gerçekleştirilebileceğini iddia etmektedir. Bu modele göre sivil siyaset, ordunun özerkliğine ve iç işleyişine müdahale etmemeli ve işlevsel bir monopoli yaratılarak sivil-asker ilişkilerinde bir ayrışmaya gidilmelidir.

Ayırma odaklı yaklaşımlar, yasal ve kurumsal alanı merkeze almakta ve siyasal kültürün izafi ve toplumsal dinamiklerini göz ardı etmektedir. İlgili model ve yaklaşımların ön kabulleri ve önermeleri üzerinden çerçeveslendirilmiş hazır reçeteler, bağlamın dayattığı sınırlamaları ve yarattığı handikapları analiz dışına itmektedir. Öyle ki Türkiye'de sivil-asker ilişkileri, tarihsel ve toplumsal dinamiklerin bir yansıması ve sonucudur. Bu nedenle çalışma, Rebecca Schiff'in (1995) *Mutabakat Kuramı* ve Morris Janowitz'in (1971) *Yakınsama Kuramının* referans noktası olarak almaktadır.

Mutabakat Kuramı, sivil-asker ilişkilerine ilişkin klasik yaklaşımların Avrupa-merkezci bir bakış açısına dayandığı ve ayırma temelli bir kurgu geliştirdiği eleştirisi üzerine oturmaktadır. Alternatif bu kuram, toplumun da dâhil edildiği yeni bir ilişkiler ağı için diyalog, uzlaşma, ortak değer ve hedefler ‘uzlaşma’ odaklı bir model öngörmektedir (Schiff, 2008). “Toplum, darbeleri desteklemez” varsayımına dayanarak sivil aktörler ile ordu arasında topluma düzenleyici bir rol yüklenmektedir. Uzlaşma temelli mutabakat kuramı bu amaçla askerlerin sosyal kompozisyonu, ordu kaynaklarına ilişkin kararlarda askerlerin üstlendiği rol, askere alma yöntemleri ve ordunun değer, ritüel ve sembollerini tartışmaya açmaktadır. Bu kapsamda üç aktör arasında diyalog ve iş birliğinin tesisi yoluyla ilişkiler ağının sürdürülebilir bir yapıya kavuşacağı iddia edilmektedir (Schiff, 2008).

Yakınsama Kuramı, ayırma temelli yaklaşımın aksine siviller ile askerler arasında bir yakınlaşmayı öngören bir model kurgulamaktadır. Bu kapsamda iki ayrı aktörün; iki ayrı kültürden, ortak bir kültüre geçişi öngörülmektedir. Ordu mensuplarının sosyalleşmesi, sivil norm ve değerler ile demokratik teamüllerin sosyal öğrenme ile içselleştirmesi gündem yapılmaktadır. Askerlerin ‘sivilleşmesi’ önermesi üzerinden, çalışma kültürü ile organizasyon yapısındaki norm ve değerler tartışmaya açılmaktadır (Janowitz, 1971: 74). Bu amaçla ordu mensuplarının eğitim ve çalışma kültüründe, siyasal yapı ve toplumsal değerlerle uygun ve demokratik teamüllere paralel norm ve değerlerin işlenmesi önerilmektedir.

Her iki kuram toplumsal dinamikleri, norm ve değerleri ve ordunun kendisine yüklediği misyonu gündem yaptığından, makalede *tarihsel sosyoloji* yaklaşımı benimsenmiştir. 1980’li yıllarda ivme kazanan tarihsel sosyoloji, sosyal bilimlerde uzmanlaşmanın neden olduğu kopukluğun yarattığı boşluğa karşı; tarih ve sosyoloji disiplinlerini bir araya getirerek analizlere tarihsel boyutu ve toplumsal yansımaları yansıtacak şekilde yeni bir perspektif sunmaktadır. Tarihsel sosyoloji, bu yönüyle analizlere derinlik katmakta ve çözümlenmeleri, statik yapıdan arındırarak bütünsel bir yaklaşıma imkân sağlamaktadır.

Skocpol (2014: 7) tarihsel sosyolojiyi, “büyük ölçekli yapıların ve temel değişim süreçlerinin doğasını ve etkilerini anlamaya adanmış sürekli, sürekli yenilenen bir araştırma geleneği” olarak tanımlarken; Özdalga (2016: 11) tarihsel sosyolojinin uzun süreli bir perspektifle toplumsal dönüşümlere, bağlamsal bakış açlarına, ilişkisel boyutlara ve güç dengelerine odaklanarak tarih ve sosyoloji disiplini için ortak bir çabayı temsil ettiğini vurgulamaktadır. Bir sosyal bilim metodu olarak tarihsel sosyoloji dört temel sorunsalı irdelemektedir: i) zaman ve mekân yayılmış toplumsal yapılar ve süreçler, ii) süreçlerin neden-

sonuç ilişkisi kapsamında tarihsel bağlamı, iii) bireysel ve toplumsal dönüşüm sürecinde yapısal bağlamın etkileşimi ve iv) son olarak toplumsal yapıların özgül, tikel ve farklılaşan özellikleri (Skocpol, 2014: 2). Bu kapsamda Özdalga (2016: 11) tarihsel sosyolojinin analiz yöntemlerini dört başlıkta toplamaktadır: (i) uzun-sürelili bir perspektifle dönüşümler, (ii) bağlamsal perspektifler, (iii) ilişkisel boyutlar ya da karşılıklı bağımlılıklar, (iv) ve son olarak güç dengeleri.

Konuya ilişkin yapılan çalışmaların önemli bir kısmında ilişkisel boyut incelenmiştir. Diğer bir ifade ile literatür, olanla ilgilenmiş ve oluşa yeterince odaklanmamıştır. Askeri darbeleri ve vesayet rejimini anlamak için tarihsel perspektifte nedensel çizgiyi takip etmek ve sosyolojik uzantılarını göz önünde bulundurmak gerekir. Bu makale, ilişkilerin oturduğu 'bağlamı' sorgulamak suretiyle analiz için daha geniş bir perspektif sunmaktadır. Sırasıyla üç nedenden dolayı makale Türkiye'de sivil-asker ilişkilerini tarihsel ve sosyolojik 'bağlam' üzerinden irdelemektedir. İlk olarak ordu, Türk tarihinin en uzun erimli tarihsel yapısı ve ayrıca (istisnai dönemler olmakla beraber) en güvenilir kurumudur. Buna paralel olarak ordu-siyaset-toplum üçgeninde cereyan eden olgu ve olayların uzun süreli 'tarihsel' bir bağlamı vardır. İkinci olarak toplum, Türkiye'de sivil-asker ilişkilerinin süreç ve doğasını belirleyen ama aynı zamanda bağlamdan etkilenen aktörü konumundadır ki bu, ilişkiler ağının 'toplumsal' bağlamını ortaya çıkarmaktadır. Son olarak demokratikleşme ve siyasal liberalleşmenin temel gündemlerinden olan sivil-asker ilişkilerinde dönüşüm, zamana yayılan bir süreç olduğundan; tarihsel sosyoloji bu dönüşümdeki zorlukları 'patika bağımlılığı' yaklaşımıyla ortaya çıkarmaktadır.

Eleştirel ve eklektik bir yapısı olan tarihsel sosyoloji, araştırmacıya özgürlük ve yaratıcılık konusunda esneklik sağlamakla beraber, bulgu ve sonuçları açısından tartışmalara neden olabilmektedir. Tarihsel sosyoloji bir yaklaşım olarak nedensel analizde tarih ve sosyolojiye dayalı ve bağlam üzerinden büyük ve genel bir çerçeve sunduğundan; kırılmaları, istisnaları, farklılıkları ve detayları göz ardı etmektedir. Makale bu eleştiriye haklı görmekle beraber Mutabakat ve Yakınsama Kuramları üzerinden 'ayırma' odaklı yaklaşımlara bir alternatif görüş sunmaktadır.

Ordunun Siyasetteki Gücü: Toplumsal Kökler

Janowitz (1971) tarafından geliştirilen Yakınsama Kuramı, ordu ile toplum arasındaki norm ve değerlerin birbirine yakınsaması ile uyum ve iş birliğinin hâkim olduğu bir ilişkiler ağının oluşacağını öngörmektedir. Özellikle barış ve istikrarın hâkim olduğu ülkelerde ya da dönemlerde, askerliğin bir uzman meslek ve kuvvet komutanlıklarının ise bir sivil büro hüviyeti kazanarak 'sivilleşeceği'

ve bu yolla demokratik ve çağdaş bir ilişkiler ağının oluşacağı varsayılmaktadır. Fakat Kuram bu 'olumlu' yakınsamanın yanında; siyasi alan da dahil bir bütün olarak sivil alanın, militan norm ve değerleri ve askeri/güvenlikçi bakış açısını öncülleştirerek 'olumsuz' bir yakınsamanın da gerçekleşebileceğine işaret etmektedir. Beka gündeminin sürekli ve her şeyin üzerinde olduğu, sivil ve siyasi konuların sıklıkla güvenlik gündemi haline getirildiği (güvenlikleştirme), tarih ve coğrafyaya çok fazla atıf yapıldığı ülkemizde (Aydın, 2010: 164); bahsi geçen yakınsama olumsuz bir seyir izlemiş ve ülkenin demokratikleşme ve kalkınma gündemine ket vurmuştur (Cizre, 2003: 217-219).

Kamuoyunun askere yüklediği kutsiyet, iç ve dış siyasette orduya biçtiği rol, milliyetçi-muhafazakâr söylemlerle pekiştirilmiştir. Ordunun toplumsal karakteristiğine ilişkin retorikler, orduya geniş bir taban desteği sağlamakla kalmamış, sivil siyasetin ve kamusal alanın da askerileşmesine kapı aralamıştır.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün "Türk milleti ordusunu çok sever, onu kendi idealinin koruyucusu olarak düşünür" sözü, ordunun geniş toplumsal katmanlardaki anlam ve önemini özetler mahiyettedir (Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2020). Ordunun, seçilmiş iktidarlar üzerinde vesayet kurması, uzun yıllar rahatsızlığa ya da toplumsal bir muhalefete neden olmamıştır. Diğer bir ifade ile toplum, sivil-asker çatışmasının yaşandığı her dönemde ordu lehine bir pozisyon almıştır. TSK'nin siyasete müdahaleleri toplumsal muhalefet ile karşılaşmamış, hatta çoğu zaman destek görmüştür. 1980 darbesinden sonra uzun yıllar Kenan Evren'in geniş kalabalıklar tarafından alkışlanması ya da darbe yerine 'ihtilal' kelimesinin söylemsel düzeyde kullanılması, bu taraflılığın bir yansıması mahiyetindedir.

Kamuoyu, üçüncü bir aktör olarak ordunun üstün ve egemen pozisyonunu pekiştiren bir rol üstlenmiştir. Yakınsama Kuramının savunduğu 'askeri alanın sivilleşmesi' önermesinin aksine; ordu-toplum yaklaşması nedeniyle sivil alan askerleşmiştir. Ordunun gücünü pekiştiren toplumsal bağlam, söylemsel ayrıcalıklar olarak ortaya çıkmakta ve ordunun sivil siyaset üzerindeki vesayetini ve kamu idaresi içerisindeki ayrıcalıklı konumunu meşrulaştırmakta ve pekiştirmektedir. Toplumun orduya yüklediği tarihsel ve toplumsal roller, kamuoyunda kurumlara ilişkin güven verilerinde ortaya çıkmaktadır. TSK, tarihin her döneminde en güvenilir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır (Esmer, 2012: 11). Buna karşın sivil siyasetin ana aktörleri olan meclis, siyasi partiler ya da hükümetlere ilişkin toplumsal güven görece zayıf kalmıştır. Bu durum, sivil-asker ilişkilerini sivil siyaset lehine dönüştürmek isteyen elitlerin elini güçlendirmiştir. Bu bölümde, ordu-toplum dayanışmasının kökleri bağlamsal nedenleriyle incelenmiştir: Ordu-millet, Peygamber ocağı.

Ordunun hegemon gücünü meşrulaştıran bu toplumsal kökler, milliyetçi ve muhafazakâr geniş kitlelerde süreklilik arz etmekte ve Osmanlı'dan günümüze bir devamlılık teşkil etmektedir. Bununla beraber kentleşme, toplumsal sekülerleşme ve endüstri toplumu, ordunun kutsiyetine ilişkin toplumsal referans kaynaklarında önemli kırılmalar yaratmıştır. Diğer bir ifade ile süreklilik ve devamlılık, içerisinde aynı zamanda değişim ve kırılmalar da barındırmaktadır. Zorunlu askerliğin 'sorun' ve çağ dışı telakki edilmesi, bakaya kalanların ve askerden kaçanların sayısındaki artış ve nihayetinde popülist milliyetçi söylemlerin özellikle yeni kuşaklarda istenen etkiyi yaratmaması, bahsi geçen karakteristiklerin erozyona uğradığını ve milliyetçi-muhafazakâr kesimler dışında güç ve etkinliğini kaybettiğini göstermektedir.

Türk Tarihinin Toplumsal Karakteristiği: Ordu-Millet

Ordu-millet anlayışı, sivil-asker ayrımını ortadan kaldıran ve askeri norm ve değerlerin toplumsallaşmasını öne süren militarist bir yaklaşımdır. Generallerin liderliğinde milletlerin mücadelecî ruhuna atıf yapılarak hem milleti hem de devleti, ordu üzerinden şekillendirmeyi amaçlamaktadır (Grüßhaber, 2016: 1). Alman komutan Colmar von der Goltz tarafından kaleme alınan ve 1885 yılında Türkçeye tercüme edilen *Millet-i Müselleha* adlı eser ile ordu-millet kültürü dilimize ve tarih yazımına girmiştir. Bu eser, uzun yıllar ordu mensuplarının başucu kaynaklarından birisi olmuş ve düşünsel dünyalarında önemli etkiler bırakmıştır (Semiz, 2013: 3). Ordu-millet retoriği, sonraki dönemlerde Türk tarihini açıklayan ve ordu-toplum dayanışmasını anlamlandıran temel dayanaklardan birisi olmuştur.

Türk tarihi bir bütün olarak incelendiğinde, ordunun merkezi rolü yadsınamaz bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk kavimlerinin ordu üzerinden kısa sürede örgütlenmesi, militer yeni devletler kurması ve fetihlerle sınırlarını genişletmesi; askeri yeteneklerinin üstün olduğunu göstermektedir. Klasik dönemde kutsal anlam yüklenen (Aşina) hükümdar, aynı zamanda ordu komutanı olmuş ve iktidardaki değişimler komutan ve ordu rekabetleri üzerinden gerçekleşmiştir. Türkler, İslam'dan sonra da bu özelliğini korumuş ve dine hizmet eden önemli bir kuvvet olmuştur (Terzi, 2007: 359). Türk-İslam tarihi dediğimiz dönemde Türkler, İslam Halifelerinin ordusunda görev almış, sonrasında da yeni İslam devletleri kurmuştur. 1071 Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'ya yerleşen Türkler, ileri karakol görevi görmüş ve Haçlı Seferlerine karşı İslam coğrafyasının savunuculuğunu üstlenmiştir.

Sonraki yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin bir uç beyliği olarak kurulması ve 'Gaza-Cihat' politikaları; kısa zamanda Rumeli'de yayılmasına, İslam'daki fetih ruhu ve hadis müjdesi ile İstanbul'un fethedilmesine (Topal, 2006) ve beyliğin bir

imparatorluğa dönüşmesine imkân sağlamıştır. Bu kapsamda İnalçık (1972: 1058), Osmanlı'nın bir imparatorluğa dönüşmesinde ordu-millet karakterinin önemine dikkat çekmiş; Ortaylı (2007: 198) ise: "Türkiye'nin millî tarihinde ordunun çok önemli bir yeri vardır; yani militer hatta militarist yapı Türk toplumunun, Türk tarihinin içindedir, iskeleti teşkil eder" gözlemlerini paylaşmıştır. Askeri yemin törenlerinde yüksek sesle ve toplu okunan Harbiye Marşının son mısrası olan "Tarihlere sorun ki bize 'Ölmez Türk' derler," bu tarihsel okumanın bir yansıması mahiyetindedir.

Burada tartışma konusu olan, Türklerin ordu-millet karakterinin olup olmadığı değil, bu kültün tarih okumalarının merkezine oturtulması ve yoğun işlenmesidir. Türk tarihçiliğinin ve tarih yazınının temelini savaş, barış ve güvenlik konuları teşkil etmektedir. Eklektik bir yöntemle ordu kelimesinin ders kitaplarında-millet, vatan, devlet ve kahramanlık- temaları ile yoğun şekilde işlendiği görülmektedir (Osmanoğlu, 2013: 996). Bu nedenle tarihin diğer alt bileşenleri yeterince incelenmemiş, bu durum yüzyıllara dayanan tarihin ordu tarihine indirgenmesine neden olmuştur.

Türk imgesi 'kahramanlık' üzerinden inşa edilmiştir (Lerner, 1958). Bu nedenle askeri zaferler ve ordu tarihi üzerinden bir kahraman Türk imajı yaratılmıştır. Tarihi kahramanların çoğu ordu mensuplarından seçilmiş ve asker/askerlik, toplum ile özdeşleştirilmiştir. Örneğin topluma mal olmuş 'kadın' figürleri, orduya hizmetleri üzerinden tarihselleştirilmiş ve kahramanlaştırılmıştır. Havalimanına ismi verilen Sabiha Gökçen, Kastamonu Cumhuriyet Meydanı'nı süsleyen Şerife Bacı ya da Erzurumlu Kara Fatma, bu kapsamda akla gelen ilk örneklerdir.

Ordu-millet retoriği, yakın geçmişte devam ettirilmiş ve hem sağ-muhafazakâr hem de sol-seküler kesimlerde yaygın olarak kullanılmıştır. Her ne kadar referans kaynakları ve gayeleri farklı olsa da ordu-millet retoriği cumhuriyetin ilanından sonra da yerini korumuştur. Muhafazakâr kesimler, Çanakkale Destanı'nı millileştirmek suretiyle ordunun uhrevi kökenlerine atıf yapmıştır. Bu kapsamda İstiklal şairi Mehmet Akif, vatani "binlerce kefensizin yattığı toprak" olarak resmetmiştir. Diğer cenah, Kurtuluş Savaşı üzerinden ordu-millet bütünleşmesini pekiştirmiş; Atatürk portresinin yanına "Cumhuriyeti biz böyle kazandık" resimleri asılmıştır.

Peygamber Ocağı Olan Ordu

Din, klasik dönemde yöneten (Sultan) ile yönetilen (Reaya) arasındaki bağ ve iktidarın meşruiyet kaynağı olmuştur. Türk modernleşmesi ve cumhuriyet reformları ile laik bir düzene geçilmiş ve bu bağ, önemli ölçüde erozyona

uğramıştır (Gürler, 2010: 13-30). Dinin birleştirici gücündeki zayıflama, zamanla devlet-toplum ilişkilerinde siyasi hizipleşmelere ve bazen de çatışmalara neden olmuştur. Çatışmaların yaşandığı dönemde laiklik yanlısı pozisyon alan ordu, geniş toplumsal katmanların doğrudan hedefi haline gelmemiştir. Ordunun siyasi alanı daraltması ya da askeri darbelerle doğrudan müdahale etmesi, kamuoyunda bir sorun olarak algılanmamış ve siyasal alanın sivilleşmesi hususunda güçlü ve geniş bir toplumsal muhalefet oluşmamıştır.

Bu paradoksu açıklayan temel bulgu, kamuoyunun milli atıfların yanında dini atıflarla orduyu kutsamasıdır: peygamber ocağı. Silahlı kuvvetler, toplumsal hafızalarda dini öğretiler ile yoğrulmuştur. Toplum nazarında ordu, Mehmetçik yuvasıdır. Mehmet, İslam peygamberi Hz. Muhammed'in Türkçeleştirilmiş isimlerinden birisi olup Türk Dil Kurumu'na göre Mehmetçik, Türk askerine sevgi duygusu ile verilen isimdir (Türk Dil Kurumu, 2020). Ordunun kutsiyetine ilişkin referansların ana kaynağı dindir. İslam'a göre ordu; inananlara düşmanlık eden, İslam'ı ve Müslümanları ortadan kaldırmak için savaşan müşrik güçlere karşı; dini savunmak ve tebliğin önünü açmak için oluşturulmuş bir kuvvettir.¹ Ordunun kutsiyetine ilişkin deliller, devamında sünnet ile yoğrulmuş ve Hz. Peygamber'in komutan vasfı ve İslam'ın fetihlerle genişlediği bilgileri teolojik öğretilerde yer almıştır (İzzetî, 1984: 308).

İslam'ın en kutsal mertebelerinden olan 'gazi' ve 'şehit' makamları laik düzende halkın nazarında korunmuştur. Dualı ya da davullu törenler, er adaylarına yakılan kınalar, verilen harçlıklar, asker uğurlama adıyla bir gelenek ve kültürel kod haline dönüşmüştür (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020). Bu kapsamda zorunlu askerlik uygulaması, bir vatandaşlık görevi olarak kurumsallaşmış; iş hayatına atılma ya da evlilik gibi kararların öncülü haline gelmiştir. Bu kutsal anlam, orduya saygı ve güvenin yanında ihtilaf ve çatışmalarda toplumsal sahiplenme ve koruma sağlamıştır. Bu nedenle orduya hanel getirecek ya da ona zarar verecek her türlü söz ya da eylem, aynı zamanda kutsiyete ve dinin bekasına olan bir saldırı olarak yorumlanmıştır. Bu durum, sağ siyaseti de etkilemiş ve hükümetler, orduyu doğrudan hedef alan açıklama ve politikalardan kaçınmışlardır. Bu kutsiyet nedeniyle, ordu ve askerlik konularında tartışma açmanın ya da eleştirilerde bulunmanın bugün bile kolay olmadığı söylenebilir.²

Türk dış politikası, yoğun tehdit algıları ile örülü olduğundan ordunun sahip olduğu ayrıcalıklar; devletin varlığı ve bağımsızlığı, vatanın ve milletin bölünmez bütünlüğü için bir zaruret olarak benimsenmiştir. Ordunun kutsallığı, dini referansların yanında reel-politik gerçeklikler üzerinden de inşa edilmiştir. Güvenlik ve tehdit temelli zihin dünyası, orduyu öncülükleyen bir kamuoyu yaratmış ve var olmak adına onu 'yıpratılmaması' gereken aktör konumuna

getirmiştir. Türk tarihi, 19. yüzyılın ortalarından beri savunma savaşlarına sahne olmuştur. İç isyanlar ve kaybedilen topraklar sonrasında Osmanlı hızla dağılma sürecine girmiş ve I. Dünya Savaşından sonra elde Anadolu ve Doğu Trakya kalmıştır. Yakın tarihteki acı kayıplar, hafızalarda derin izler bırakmış ve 'Sevr Sendromu' olarak nitelendirilen ve tıpkı bir önceki yüzyılda olduğu gibi 'ülkeyi bölüp parçalamak isteyen düşmanlar' yaygın algısına kapı aralamıştır (Şener, 2014: 1844). Tarihin tekerrür ettiği varsayımı üzerinden geliştirilen jeopolitik söylemler ile coğrafyanın zorluğuna ilişkin atıflar, kamuoyunda kabul görmüş ve geniş kitlelerce paylaşılmıştır (Yeşiltaş, 2016). Dâhili ve harici düşmanlara karşı 'ordu yıpratılmamalı' düsturu hafızalarda yer edinmiştir. İçerideki düşmanlar/işbirlikçileri hususunda hassas ve farkındalığı yüksek olan toplum, daha özelde terör örgütleri ve irtica ile mücadele kapsamında ordunun siyasete müdahalesini makul ve gerekli görmüştür. 'Dışa karşı dirlik, içe karşı birlik' söylemi, 1980 darbesinde şu ifadelerle gün yüzüne çıkmıştır (Darbe Bildirisi, 1980: 2):

Düşmanın amaç ve yöntemleri, anarşi, terör ve bölücülüğün ulaştığı düzey; özel hukuki tedbirlere, idari düzenlemelere, sosyal koşulların geliştirilmesine, milli eğitim ve iş hayatının düzenlenmesine ihtiyaç göstermekteyken; milletin vekâletini taşıyan milletvekilleri ve senatörler Meclislerde aylardan beri hiçbir sorumluluk duymadan yalnız parti menfaat ve disiplini uğruna bu olaylara seyirci kalabilmişlerdir... Milli birlik ve beraberliğe en fazla muhtaç olduğumuz dönemlerde bile kutuplaşmalar ve bölünmeler adeta teşvik edilmiş; yangını beraberce söndürmek yerine, üzerine benzin dökülerek memleket bilerek veya siyasi çıkarlar uğruna, sırf iktidara gelebilmek pahasına bir yangın yerine çevrilmek istenmiştir. Anarşi, terör ve bölücülük; ülkemizin halen içinde bulunduğu hayati önemi haiz siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlar, devlet ve milletimizin bekasını tehdit eder boyutlara ulaşmış ve bu hal devletimizi, Cumhuriyet tarihinin en ağır buhranına sürüklemiştir.

Neticede orduya ve ordu mensuplarına milli, dini ve reel-politik referanslarla yüklenen kutsiyet, farklı toplumsal katmanların nazarında onu güzide bir yere oturtmuştur. Bu saygın konum, ordunun siyasete müdahalesinin ve yarattığı olumsuz sonuçların görmezden gelinmesine imkân sağlamıştır. Tehdit/düşman merkezli dış ve güvenlik politikası okuması, toplumsal muhalefetin oluşmasına ya da ordu ile toplum arasında bir çatışmanın doğmasına engel olmuştur. Bu durum, bir sonraki kısımda detaylandırılan tarihsel kırılma noktalarında ve darbelerde, orduya geniş halk desteği sağlamıştır.

Ordunun Siyasetteki Gücü: Tarihsel Kökler

Türkiye'de sivil-asker ilişkileri tarihini, ordunun egemenliğini (hegemonya) tesis ettiği bir düzlem olarak okumak mümkündür. Devlet, toplum ve birey ilişkilerinin yeniden şekillendiği son yüzyılda ordu 'özne' görevi görerek siyasi

alandaki güç ve etkinliğini sağlayacak ve ayrıcalıklarını sürdürecektir bir siyasi/sivil alan inşa etmiştir. Modern siyaset, askerler tarafından inşa edildiğinden; sonrasında yeniden tesisi ya da 'balans ayarı' için müdahalede hiçbir sakınca görülmemiştir. Ordunun nüfuzuna kıyasla oldukça yeni ve zayıf olan siyasi aktör ve kurumlar, ihtilafli durumlarda ya da çatışma ortamında ayakta kalamamıştır. Süleyman Demirel'in "6 kez gidip 7 kez geldim" sözü iktidarların, askeri vesayet karşısındaki çaresizliğini göstermektedir. Kenan Evren'in kullandığı ifadeler, ordu egemenliğinin tarihsel köklerini gözler önüne sermektedir (Darbe Bildirisi, 1980: 3):

Türk Silahlı Kuvvetleri; ülkenin ve milletin bütünlüğünü, milletin hak, hukuk ve hürriyetini korumak, can ve mal güvenliğini sağlayarak korkudan kurtarmak, refah ve mutluluğunu sağlamak, kanun ve nizam hakimiyetini, diğer bir deyimle devlet otoritesini tarafsız olarak yeniden tesis ve idame etmek gayesiyle devlet yönetimine el koymak zorunda kalmıştır.

Asker egemenliği, tarihsel dönemlerdeki belirleyici konumundan kaynaklanmaktadır. Bu kısımda bu tarihsel kırılma noktaları üzerinden sivil-asker ilişkileri incelenmiştir. Bu tarihsel kökler (i) Türk modernleşmesinin öncüsü olan ordu, (ii) ülkeyi kurtaran ve cumhuriyeti kuran ordu, (iii) cumhuriyet değerlerinin koruyucusu olan ordu ve (iv) anayasal ayrıcalıkların sahibi olan ordu olarak sıralanmıştır. Ordunun tarihsel rollerine yapılan atıflarda, dönemsel farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Türk modernleşmesinin öncüsü ve ülkeyi kurtaran ve cumhuriyeti kuran ordu söylemi Osmanlı'nın son döneminde ve cumhuriyetin ilk yıllarında güçlü iken; cumhuriyet değerlerinin koruyucusu olan ordu söyleminin çok partili hayata geçtikten sonra güçlendiği gözlemlenmektedir.

Türk Modernleşmesinin Öncüsü Olan Ordu

Askeri zaferlerle Viyana kapılarına kadar ilerleyen Osmanlı İmparatorluğu; coğrafi keşifler, sanayi devrimi, aydınlanma ve Fransız ihtilali sonrasında Batı'ya karşı üstünlüğünü kaybetmiş ve cephelerde yenilerek önce duraklama, sonra da gerileme dönemine girmiştir. Osmanlı modernleşmesi, parçalanmayı ve dağılmayı önlemek amacıyla güvenlik kaygıları üzerinden şekillenen bir süreç olarak ortaya çıkmış ve kurtarma-hayatta kalma düsturu ile şekillenmiştir (Altunışık ve Tür, 2005: 3). Bu durum ilk ve en nihayetinde ordunun kabiliyet ve imkânlarını tartışılır hale getirmiş ve modernleşme, ilk kez orduda yaşanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılına damga vuran ve Ortaylı'nın (2008) İmparatorluğun en uzun yüzyılı olarak tanımladığı bu dönem, bürokratik, hukuki, toplumsal ve ekonomik yaşamın her alanında değişim ve dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Osmanlı modernleşmesinin ortaya çıkardığı yeni

zümre ve reformcu entelektüeller ordu etrafında örgütlenmiştir (Ahmad, 2016: 22). Eski ile yeninin, gelenek ile modernin iç içe geçtiği bu dönemde ordu, münevverler arasında ortaya çıkan siyasi hizipleşmelerde (Osmanlıcılık, İslamcılık, Batılılaşma ve Turancılık da dâhil Türkçülük) hem özne hem de nesne görevi görmüştür.

Modern okullar, geleneksel ilişkilerin dönüşümünde kritik bir rol oynamıştır. Bu okullar hem siyasete kaynaklık etmiş hem de reformlar talep eden yeni nesillerin yetişmesine imkân sağlamıştır (Akpolat, 2014: 98). Harbiye, askerlerin yalnızca Batı bilim ve tekniği ile değil aynı zamanda dil, kültür, siyaset ve felsefeleri ile de tanışmasına imkân sağlamıştır. Harbiye mezunları sonrasında kurdukları örgütler ya da siyasi partiler ile İmparatorluğun son 50 yılına damga vurmuştur. Osmanlı modernleşmesi, reel-politik nedenlerin yanında bu yeni zümrenin talep ve baskıları ile ivme kazanmıştır: Yeni-Osmanlılar, devamında Jön Türkler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti.

Yeni Osmanlılar, 30 Mayıs 1876 yılında Sultan Abdülaziz'i tahttan indirerek modern tarihin ilk askeri darbesini gerçekleştirmiş; devamında İttihat ve Terakki Cemiyeti 31 Mart Vakası (1909) ile II. Abdülhamid iktidarına son vermiştir. Ordu merkezli bu Cemiyetin yönetimde olduğu 1908-1919 tarihleri arasında padişahın rolü simgesel düzeyde kalmıştır. 1918 yılındaki son kongre ile İttihat ve Terakki'nin 10 yıllık iktidarı bitmiş ve aynı yıl imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması ile İmparatorluk yıkılmıştır (Tunaya, 1998: 37). Mondros Ateşkesinden sonra Kurtuluş Savaşını örgütleyenler yine ordu mensupları olmuş, sonrasında üniformalarını çıkartarak cumhuriyeti kuran yeni siyasi elitlere dönüşmüşlerdir.

Ülkeyi Kurtaran ve Cumhuriyeti Kuran Ordu

Sırp ve Yunan isyanlarından sonra Osmanlıcılık, I. Dünya Savaşı ile de İslamcılık fikrinin devleti koruyup kurtaramayacağı ortaya çıkmıştır. Siyasi ve konjonktürel (reel-politik) gerçeklikler ve Cumhuriyet aydınlarının dünya görüşleri, Türk milliyetçiliğine dayalı, laikliği temel alan modern bir ulus-devletin inşasına kapı aralamıştır (Aydemir, 2016). Ülkeyi kurtaran ve sonrasında cumhuriyeti kuran kadroların neredeyse tamamı asker kökenli olmuştur: Gazi Mustafa Kemal, İsmet Paşa, Fevzi Çakmak, Kazım Karabekir.

Kurtuluş Savaşı döneminde Ankara'daki askerler ile İstanbul'daki siyasi elitler arasında yoğun rekabet yaşanmıştır. Ankara kurtuluş mücadelesinin önderliğini yaptığı için, zaferden sonra siyasetin ve yeni devletin merkezi olmuştur. Bu kapsamda İstanbul'daki hükümetler gaflet, dalalet ve hatta hıyanet içerisinde olan ve gündelik siyasetleri ve kişisel menfaatleri için ulusun kaderini umursamayan bir zümre olarak resmedilmiştir (Türk Dil Kurumu, 2020). Gazi,

liderlik özelliği ve organizasyon kabiliyeti ile düşman işgaline son veren ve ülkeyi kurtaran 'Başkomutan' olarak, Türklerin atası anlamına gelen 'Atatürk' soyadını almıştır. Yakın tarihteki tüm darbelerde ülkeyi (yeniden) kurtarma amacı güdüldüğü ifade edilerek Atatürk ismi sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin 27 Mayıs Darbesinde 'Büyük,' 12 Eylül darbesinde 'Yüce,' 28 Şubat'ta ise 'Büyük Kurtarıcı' sıfatlarıyla Atatürk'e atf yapılmıştır.

Kurtuluş Savaşı deneyimi, ordu mensuplarında sivil siyasete karşı genel bir kuşku ve güvensizlik yaratmıştır. Bu güven bunalımı, sivil-asker ilişkilerinde uyum ve iş birliği zemininin oluşmasını engellemiş ve çatışmacı bir iklim yaratmıştır. 'Siyasiler işi beceremedi; müdahale etmek zorundayız' kodu, her darbeye gün yüzüne çıkmıştır. Sivillerin gaflet ve dalaletleri nedeniyle ordunun esasında ülkeyi 'yeniden' kurtarmak amacıyla yönetime el koyduğu teması işlenmiştir. Bu kapsamda 12 Eylül darbe metnindeki şu ifadeler çarpıcıdır (Darbe Bildirisi, 1980: 2): "kutuplaşmalar ve bölünmeler adeta teşvik edilmiş; yangını beraberce söndürmek yerine, üzerine benzin dökülerek memleket bilerek veya siyasi çıkarlar uğruna, sırf iktidara gelebilmek pahasına bir yangın yerine çevrilmek istenmiştir." Benzer şekilde 28 Şubat döneminde de ülkeyi irticadan kurtarıyoruz algısı yaratılmıştır (Türkiye Gazetesi, 2013).

Modern Türk devletinin ideoloğu olan Ziya Gökalp'ın (2014) devleti merkeze alan 'pozitivizm, milliyetçilik, ilerlemeci, Batının üstünlüğü' ilkeleri ile harmanladığı yaklaşımı, yeni cumhuriyetin fikir tohumlarını atmıştır. Bu yaklaşımın bir izdüşümü olarak Türk milliyetçiliğine dayalı çağdaş, seküler bir ulus-devlet inşa edilmiştir. Batılılaşmayı, çağdaşlaşma olarak tanımlayan Berkes'e (1978: 521-526) göre Kemalizm, sadece alt-yapısal bir değişimin ötesinde toplumsal ve kültürel bir dönüşümü de ifade etmektedir. Bu nedenledir ki devlet merkezli ve devlet denetimli bir seyir izleyen cumhuriyet modernleşmesi; kültürel ve toplumsal boyuta eğilmiş ve alfabeden, takvime, kılık-kıyafetten, ezana bireysel alanı ve gündelik yaşamı ilgilendiren süreçleri de kapsamıştır. Çağdaşlaşmanın bu kültürel boyutu, zamanla hem siyasette hem de bürokraside simgeler üzerinden tartışılmaya devam etmiştir. Bireysel alanı sınırlandıran ve devlet müdahalesine neden olan simgeler 'şapka' tartışmasından yıllar sonra, 28 Şubat döneminde 'türban' üzerinden tekrar ortaya çıkmıştır.

'Halk için, halka rağmen' stratejisi nedeniyle iktidarın toplumsal dayanağı ve siyasal meşruiyeti ilk yıllarda göz ardı edilmiştir. İdeal toplum inşasının temel bileşenlerini oluşturan vatandaş, bürokrat ve siyasal elitler; bu idealizm uğrunda takındıkları pozisyonlar üzerinden anlamlandırılmış ve rejim/ideoloji temelli bir mesleki tabakalaşma ortaya çıkmıştır. Bu dönemde geniş kitleler, kültürel olarak dönüşebildikleri ve rejime olan sadakatleri üzerinden siyasette

ve bürokraside kendilerine yer bulabilmiştir (Çınar, 2005: 9). Bu amaçla özellikle Harbiye ve Mülkiye, rejimin talep ettiği nitelik ve özellikte bürokratların yetiştirilmesi görevini üstlenmiştir (Altınay, 2004). Her iki okul da rejim değerleri ile bezenmiş, ulusal gayeye odaklanıp rejimin devamını her şeyin üzerinde gören bürokratları yetiştiren mekânlar olmuştur. Mülkiye Marşı'nda yer alan şu cümle, aydınlatmacı ve kurtarıcı misyonu yansıtmaktadır: "Ey Vatan gözyaşların dinsin, yetiştik çünkü biz." Bu tarihsel kodlar üzerinden kurumsallaştırılmış olan ordunun askeri eğitimi ve çalışma kültürü, siyasete müdahaleyi tetikleyecek özellikler barındırmaktadır (Uluçakar, 2018: 220).

Uzun yıllar devlet ile toplum arasındaki illiyet bağının özü olan 'din,' laikleşme yolundaki reformlar nedeniyle erozyona uğramıştır (Kongar, 2014). Bu durum toplumsal tepkilerin ortaya çıkmasına neden olmuş ve çok partili hayata geçiş denemelerinde (1924 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 Serbest Fırka) gün yüzüne çıkmıştır. Zürcher'in (2004: 176-205) tek parti devleti olarak tanımladığı bu dönemde, toplumsal muhalefetin oluşmasına ve toplumsal sapmalara neden olan Şeyh Said İsyanı (1925), İzmir Suikastı (1926) ve Menemen Olayı (1930) gibi radikal hadiseler yaşanmıştır. Çağdaş ve Batılı ulus-devlet projesinden ve reformlardan taviz vermek istemeyen Cumhuriyet, isyanlara karşı askeri önlemler almış ve ordunun yeniden başat rol oynadığı sıkıyönetim ve askeri mahkeme uygulamaları hayata geçirilmiştir. Bu politikalar yıllar sonra terör ve irtica ile mücadelede askeri önlemleri merkeze alan yaklaşımın tarihsel köklerini oluşturacaktır.

Çok partili hayata geçildikten sonra TSK, 'ülkeyi (yeniden) kurtarma' misyonu üzerinden siyasi gelişmeleri takip etmiştir. Bu misyon ile kaleme alınmış olan darbe metinlerinin tamamında, tarihin tekerrür ettiği ve TSK'nin tarihsel misyonu yerine getirdiği iddia edilmiştir (Darbe Bildirisi, 1960): "Bugün demokrasimizin içine düştüğü buhran ve son müessif hadiseler dolayısıyla ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla, Türk silahlı Kuvvetleri memleketin idaresini eline almıştır."

Cumhuriyet Değerlerinin Koruyucusu Olan Ordu

Şerif Mardin (2015: 35), Türk siyasetini çevre-merkez modeli üzerinden açıklamaktadır. Yazara göre Türk modernleşmesi ve ulus-devlet siyaseti, egemen olan merkezin, çevreyi denetim altına alma stratejisine dayanmaktadır. Bu nedenle Türk modernleşmesi merkezileşen ve güçlenen devletin (yöneten merkez), toplumu (yönetilen çevre) biçimlendirdiği asimetrik bir ilişki ağı üzerine oturmaktadır. Türk modernleşmesi, çevre ile merkezin kopuk olduğu ve karşı karşıya geldiklerinde çatışma potansiyeli barındıran bir düzlem yaratmıştır. Bu hizipleşmede egemen konumdaki ordu, devletçi/merkezci bir pozisyon

almış ve 10 yılda bir çevreyi temsil eden iktidarlarla çatışarak merkezin konum ve pozisyonuna hizmet etmiştir.

Modern bürokrasi, tek parti döneminde mesleki tabakalaşma yoluyla rejiminin gönüllü neferleri haline dönüşmüştür (Yılmaz, Doğan ve İnankul, 2013: 274-280). Özellikle Milli Şef döneminde ordu, rejim ve cumhuriyet değerlerinin korunması vazifesini sıkı sıkıya içselleştirmiş; çok partili hayata geçtikten sonra, 'kurtarıcı' misyonunun yanına 'koruyucu' rolü de eklenmiştir. Bürokrasi, zamanla statükocu bir pozisyon alarak siyasi alandaki değişim ve dönüşümün karşısında veto gücü olarak hareket etmiştir (Sarıgil, 2007: 50). Gücünü çevreden alan siyasi partiler, her seferinde kendilerini bürokratik vesayet ile çatışır halde bulmuştur. Modern Türkiye, egemenliği 'kayıtsız, şartsız' millete dayandırarak siyasal alanı genişletmeye ve meşruiyetini halktan alan bir otorite oluşturmaya çalışmıştır. Buna rağmen bürokratik vesayet, siyasal alanın toplumsal köklerinde seçici davranmakta ve iktidar alanını çağdaş değerlerle bezenmiş, cumhuriyet ve ilkelerine 'sözde değil, özde bağlı' seçkinler üzerinden inşa etmeyi ve sürdürmeyi amaçlamıştır (NTV, 2011).

1950 yılında çok partili hayata geçilmesi, devlet-toplum ilişkisini yeniden şekillendirme imkânı sağlamış ve adil ve özgür seçimler, çevrenin merkeze yürümesine kapı aralamıştır. Demokrat Parti'nin meydanlarda kullandığı "Yeter! Söz milletindir" sloganı; otorite ve iktidarın, toplum üzerinden yeniden inşa amacını ve çevre ile merkez arasındaki kopukluğun Demokrat Parti aracılığıyla giderileceği taahhüdünü yansıtmaktadır. Bu seçimden sonra atanmışlar, devlet ve merkezi temsil ederken; seçilmişler toplum ve çevreyi temsil eden aktörler haline dönüşmüştür. Bu hizipleşme kısa süre sonra sivil-asker arasında rekabete ve çatışmaya sahne olacaktır (Hale, 2011: 196-199). Nitekim milli egemenlik görmezden gelinerek 1960 yılında Adnan Menderes ve arkadaşları idam edilmiştir.

Devam eden yıllarda cumhuriyet kazanımlarından özellikle milliyetçilik ve laiklik ilkelerine daha yoğun vurgu yapılarak bu ilkeler üzerinden çevre-merkez tabakaları yaratılmıştır. Bu kapsamda irtica ve Kürt sorunu, ülkenin bekası ve cumhuriyet kazanımları önünde temel tehditler olarak sıralanmıştır (Bilgin, 2005). Tehdit tanımlaması hususunda merkezde konumlu partiler ve milli elitler ile ordu arasında 'milliyetçilik' lehine bir uyumun olduğunu not etmek gerekir (Altınay ve Bora, 2002: 152). Bu kapsamda özellikle Kürt Sorunu ve irtica ile mücadelede, merkez siyaset, Ordu ile benzer bir yaklaşım sergileyerek uyum politikası takip etmiştir. OHAL, Sıkıyönetim, kamusal alan, sınır-ötesi operasyon ve dış politika konularında ana-akım merkez partiler de milliyetçi söylem ve politikalar benimsemiştir. Yakın tarihteki darbe ve muhtıraların tamamı, bu iki

ilkenin korunması gayesi üzerinden meşrulaştırılmıştır. 1980 darbesinde anarşi ve terörle, 28 Şubat post-modern darbesinde ise irtica ile mücadelenin altı çizilmiştir (TBMM, 2012: 28).

Ordunun cumhuriyet değerlerini koruma rolünü, sadece normatif pozisyonu üzerinden açıklamak yeterli midir? Bu rekabetin içerisinde pragmatik motivasyonlar da mevcut mudur? Muhakkak ki, ordunun tarihsel misyonunun yanında; merkezde konumlanmış olmanın ortaya çıkardığı kazanımları korumak/ artırmak gayesi de söz konusudur. Bürokratik pozisyonlarıyla merkeze yerleşen gruplar, sonrasında merkezde sahip oldukları ayrıcalıklı konumlarını devam ettirmek adına devletçi/merkezci refleksler göstermiştir. Darbe ve muhtıraların temelinde çıkarlar da rol oynamış ve yalnızca merkezi değil, aynı zamanda merkezde olmanın yarattığı kazanımları korumak da amaçlanmıştır (Çelik, 2019: 205). 1980 darbesinden sonra kabul edilen 1982 Anayasası ordunun güç ve ayrıcalıklarını artırmış, darbe lideri General Evren sonrasında cumhurbaşkanı olmuştur.

Ordu, çevre ile merkezin çatışmasında merkezden yana pozisyon aldığından sivil muhalif grupların da 'umut' beslediği aktöre dönüşmüştür. Kazanımlarını korumak ya da geliştirmek isteyen aktörler için TSK'nin siyasi gücü, vazgeçilmez ve devredilmezdir. Bu nedenle, 'cumhuriyetin koruyucusu' söyleminin zaman zaman sivil muhalifler tarafından araçsallaştırıldığı ve siyasi rekabetin bir parçası haline geldiği dönemler yaşanmıştır. Basit bir tabirle 'darbe çığırtkanları,' sağ-muhafazakâr iktidarların hemen tamamında ortaya çıkmıştır. İktidarı değiştirme, iktidara gelme ihtimali olmayan ya da iktidarın bölütürücü gücünden yararlanamayan bazı muhalif gruplar, askeri vesayeti ya da darbeyi bir çıkış yolu olarak görmüştür. İnönü'nün DP iktidarına karşı sarf ettiği "Şartlar olgunlaşırsa ihtilâl meşru olur. Bu yolda devam ederseniz sizi ben de kurtaramam" cümleleri meclis kayıtlarına geçen ilk ifadedir (Ertem, 2016: 145). Yıllar sonra Refah-Yol iktidarı döneminde ve sonrasında "Ordu göreve" sloganları atan çevreler basına yansımıştır.

Anayasal Ayrıcalıkların Sahibi Olan Ordu

Türkiye'de kabul edilen anayasaların tamamının mimarı ordudur. Bu nedenle yürürlükte olan farklı anayasalar, sivil kurumların zayıf ve bağımlı, siyasi liberalleşmenin sınırlı ve ordunun egemen olduğu bir rejim yaratmıştır. Bu açıdan bakıldığında ordunun, Türk siyasi tarihinde yasama-yürütme ve yargı erkinden sonra dördüncü bir erk olduğunu iddia etmek mümkündür. Hukuki modernleşmenin birincil aktörü olan ordu, sonrasında kabul ettirdiği anayasalar ile kendisi için ayrıcalıklar yaratmaya ve etki ile gücüne hukuki ve kurumsal zemin oluşturmaya önem vermiştir. Ülkemizde anayasa yapım süreçleri, siyasi

alanın ve sivil aktörlerin güçlenmesine imkân sağlayamamıştır. 1961 ve 1982 Anayasaları, darbelerden sonra askerlerin dayatması ile yazılmış ve kabul ettirilmiştir. Türkiye’de “mutabakata dayalı, toplumun tüm katmanlarının temsil edilebildiği, uzlaşılarak ulaşılan genel görüş birliğine dayalı oйдаşmacı bir anayasa yapımı” gerçekleşmemiştir (Yıldırım, 2019: 37).

Anayasal güvence altına alınan askeri vesayet, sonrasında ordunun siyasete müdahalesine hukuki dayanak oluşturmuştur (Gençkaya ve Özbudun, 2009: 22). 1982 Anayasası ile milli güvenlik ve dış politikaya ilişkin kararlarda orduya geniş haklar tanınmış ve sivil inisiyatiflerin geliştirilmesi engellenmiştir. Milli Güvenlik Kurulunun (MGK) görev ve yetkilerini düzenleyen Anayasanın 118. Maddesi, 2945 sayılı MGK Kanunu ve 211 sayılı İç Hizmet Kanunu’nun 35. Maddesi, ordunun siyasete müdahalesine hukuki dayanak oluşturmuştur.

1990-95 yılları arasındaki sıkıyönetim ve olağanüstü hâl uygulamaları ile 28 Şubat post-modern darbesi ve sonrasındaki e-muhtıra, bu anayasal ayrıcalıkların bir yansımasıdır. Uzun yıllar terörle mücadele, ordunun siyasetteki rolünü pekiştirmiş ve sıkıyönetim ve olağanüstü hâl uygulamaları ile yerel yönetimler 2002 yılına kadar ordu kontrolüne bırakılmıştır. Özgürlük-güvenlik dengesi, terörle mücadeleden dolayı güvenlik lehine evrilmiş ve sivil siyasetin alanı daraltılmıştır (Karaosmanoğlu, 2000: 214). Turgut Özal ve Erdoğan iktidarları döneminde alınan siyasi inisiyatifler ile reform ve açılımlar bir rahatlama yaratsa da istisna olarak kalmış ve amacına ulaşamamıştır. Benzer şekilde 28 Şubat krizi, MGK toplantısı üzerinden cereyan etmiş ve dayatılan kararlar ile hükümet, post-modern bir darbeyle dağılmıştır. Ayrıca güvenlik ve tehdit algılamasının çok geniş yorumlanması, güvenlik ve dış politika ile doğrudan ilgisi olmayan milli eğitim, yargı, medya, cumhurbaşkanlığı seçimi vs. konularında da ordunun sivil alana müdahale etmesine kapı aralamıştır. Son olarak 2008 cumhurbaşkanlığı seçiminde TSK, kendi yetki ve sorumluluğunda olmamasına rağmen yayınladığı bildiri ile adayın taşıması gereken nitelikleri sıralamıştır.

Hala yürürlükte olan darbe anayasası, askeri vesayeti anayasal norm haline getirmenin yanında ordu üzerindeki sivil kontrolü de sınırlandırmıştır. Hukuki ayrıcalıklar, seçilmiş iktidarın orduyu kontrol etmesine ve denetlemesine imkân vermemiştir. Yargı erki, sivil-asker ayrımı ile parçalanmış ve TSK, bürokratik kurumlar içerisinde özerk bir yapıya bürünmüştür. 1982 Anayasası ile daha önce kurulmuş olan Askeri Yargı, Askeri Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi aynen korunmuş, görev ve yetki alanları genişletilmiştir.

Ordunun anayasal ayrıcalıklarının bugün de devam ettiğini iddia etmek mümkün değildir. Türkiye’de sivil-asker ilişkilerinde Soğuk Savaş sonrası dönemde, hukuki ve kurumsal yapı açısından önemli kırılmalar yaşanmıştır.

Turgut Özal liderliğinde, sivil-asker ilişkilerinin siviller lehine bir dengeye oturtulması amacıyla birtakım inisiyatifler geliştirilmiş; fakat Özal'ın ani ölümü ve sonrasında artan terör eylemleri ve irtica tehdidi nedenleriyle sivil-asker ilişkilerinin demokratik teamüller çerçevesinde yeniden şekillenmesi imkân bulamamıştır. Türkiye-AB gündeminin yoğunlaştığı ve Helsinki Zirvesi'nde (1999) Türkiye'ye adaylık statüsünün verildiği dönemlerde sivil-asker ilişkileri, AB uyum paketlerinin gündemi haline gelmiş ve hem DSP-MHP-ANAP hem de AKP iktidarları döneminde önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda sıkıyönetim ve OHAL uygulamaları kaldırılmış, askerin sivil alana ve siyasete kurumsal müdahale aracı olan MGK'da siviller lehine düzenlemeler gerçekleştirilmiş, TSK Sayıştay denetimi altına alınmış ve paralel yargı erkleri kaldırılmıştır.

TSK'nin anayasal koruma altında olan ayrıcalıkları, Erdoğan iktidarı döneminde hayata geçirilen reformlarla, daha demokratik ve sivil siyaseti güçlendiren bir yapıya bürünmüştür. Bu kapsamda MGK'nın yapısı ve işleyişinde siviller lehine düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) kaldırılmıştır. Ordunun mali denetimi yeniden düzenlenerek Yüksek Askerî Şûra (YAŞ) kararlarına karşı sivil mahkemelerde itiraz hakkı tanınmıştır. TSK'nin şehirlerde operasyon yetkisi alınmış ve darbelere hukuki zemin hazırlayan İç Hizmet Kanununun 35. Maddesi yenilenmiştir. Son olarak Jandarma ve Sahil Güvenlik Komutanlıkları, İçişleri Bakanlığına bağlanmıştır. Hem yasal hem de kurumsal düzeyde alınan bu önlemler önemli ve kayda değerdir (European Commission, 2010: 12). 2007-2011 yılları arasında ise, sonradan komplolar ortaya çıkan Balyoz ve Ergenekon davaları nedeniyle ordunun komuta kademesinde ve kurumsal yapılanmasında büyük bir değişim yaşanmış, muvazzaf generaller ve ordu komutanları 'darbe planları' iddialarıyla gözaltına alınmıştır. Öyle ki dönemin genelkurmay başkanı, terör örgütü liderliğinden tutuklanmış ve hapis yatmıştır.

Uzun yıllar AKP iktidarı ile iletişim ve işbirliği içerisinde olan ve Şubat 2014 tarihli MGK toplantısında "halkın huzurunu ve ulusal güvenliği tehdit eden yapılanma, devlet içindeki illegal yapılanma, paralel yapılanma, paralel devlet yapılanması ve terör örgütleriyle işbirliği içinde hareket eden paralel devlet" ifadeleri ile çerçeveslendirilen (Demirtaş, 2014); Mayıs 2016 tarihli MGK (Genel Sekreterlik, 2016) toplantısında ise 'terör örgütü' olarak tanımlanan FETÖ/PDY; ordu da dâhil yasama, yürütme ve yargının önemli ve kritik kurum ve kuruluşlarına sızmıştır (BBC, 2017). AKP iktidarı ile anlaşmazlık, rekabet ve çatışma içine giren örgüt, nihayetinde kendisiyle iltisaklı kişilerin yönettiği bir grup asker ve sivil işbirlikçileri ile 15 Temmuz'da başarısız bir darbe girişiminde bulunmuştur.

Devamında FETÖ/PDY ile mücadele kapsamında ilan edilen OHAL döneminde, ordu üzerindeki iktidar yetkileri arttırılarak sivil gözetim güçlendirilmiştir. Bu kapsamda Kuvvet Komutanlıkları Milli Savunma Bakanlığına bağlanmış, Sahil Güvenlik ve Jandarma İçişleri Bakanlığı emrine bırakılmış ve Harp Okulları kapatılarak Milli Savunma Üniversitesi'ne dönüştürülmüştür. İktidara yakınlığı ile bilinen sivil bir akademisyen, Üniversite Rektörü olarak atanmış, Milli Savunma Bakanlığı görevine ise emekli olan Genelkurmay Başkanı getirilmiştir. Ayrıca GATA, Sağlık Bakanlığına bağlanmış ve ismi, askeri darbe ile tahttan indirilmiş olan Sultan II. Abdülhamid ile değiştirilmiştir. 27 Mayıs Darbesi'nin simgesi olan Yassıda ise Adnan Menderes ile arkadaşlarının hatıralarını yaşatmak için 'Demokrasi ve Özgürlükler Adası' ismini almıştır.

Öte yandan iktidarın OHAL dönemi bazı tedbir ve uygulamaları tepkiyle karşılanmış ve eleştiri konusu olmuştur. Uzatılan OHAL rejimi ve pratik uygulamalar; temel hak ve özgürlükleri kısıtlaması, hukuka erişim ve adil yargılanma hakkını zayıflatması, olağanüstü yetkilerin orantısız kullanılması, Cumhurbaşkanlığı sisteminin kabulü ile denge ve denetleme mekanizmasının zayıflaması vb. nedenlerle eleştirilmiştir (AB Komisyonu, 2019).

Yukarıda detaylarıyla açıklanan değişim ve konjonktürel kırılmalar, yasal ve kurumsal önlemleri almış olması bakımından önemli ve kayda değerdir. Bununla beraber ilişkiler ağına 'ayırma' temelinde yaklaşmakta, geniş kapsamlı ve mutabakatın yer aldığı bir dönüşümü ifade etmemektedir. Kurumsal kapasite, enformel mekanizmalar, hukuk devleti ve demokratik teamüller konusundaki kronik sorunlar dikkate alındığında bu hukuki ve kurumsal düzenlemelerin sürdürülebilirliği, içerisinde soru işaretlerini barındırmaktadır. Demokratikleşme serüvenini tamamlayamamış, hukukun üstünlüğünü tesis edememiş ve denge-denetleme mekanizmalarını işlevsel hale getirememiş bir ülkede bahsi geçen yasal ve kurumsal önlemler, kâğıt üstünde kalmakta ya da kişi ve aktörlere bağımlı şekilde yalnızca konjonktürel istisnalar yaratmaktadır.

Türkiye'de toplumun hemen tüm katmanlarını içerisine alan bir zihinsel dönüşüme ve iş yapış şekillerinde değişime ihtiyaç duyulmaktadır. Yönetici elitlerde, bürokratik katmanlarda ve geniş toplumsal kitlelerde ordunun rol ve pozisyonuna, egemenliğin ve yönetimde meşruiyetin kaynaklarına ve darbelerin ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlara ilişkin tartışmalar devam ettirilmeli ve çözüm odaklı yaklaşımlar geliştirilmelidir. Bu değişim ve dönüşümler, her şeyden önce yeni, sivil ve çağdaş bir anayasayı gerekli kılmaktadır. Bu amaçla toplumsal mutabakata dayalı, insan hak ve özgürlüklerini koruyan, Türkiye'nin demokratikleşme sürecine ivme katacak ve sivil-asker ilişkilerini demokrasi lehine ve uzlaşayı pekiştirecek şekilde inşa edecek yeni bir anayasaya ihtiyaç

duyulmaktadır. Bu kapsamda ortaya çıkan inisiyatiflerin tamamı başarısızlıkla sonuçlanmış ve sivil siyaset, askeri vesayetın mirası olan 82 anayasası yerine sivil ve demokratik yeni bir anayasa oluşturamamıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

Türk siyasi tarihinin egemen gücü ordudur. Bu durum orduya, seçimlerle işbaşına gelen iktidarlar üzerinde vesayet kurmasına ve darbeler üzerinden siyasete doğrudan müdahale etmesine imkân sağlamıştır. Bu nedenle ordunun neden daha güçlü ve üstün olduğu sorunsalının, eleştirel bir bakış açısıyla yeniden ve detaylı olarak irdelenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda kaleme alınan makalede, ordunun bu üstün olma pozisyonu tarihsel ve toplumsal kökleri üzerinden incelenmiştir. İki ana bölümden oluşan makalenin ilk bölümde ordunun güç, etki ve vesayetinin toplumsal kökleri; ikinci bölümde ise tarihsel kökleri açıklanmıştır.

Tarihsel-sosyolojik bakış, siyasi kırılmaların yaşandığı dönemlerde (modernleşme, ülkenin kurtarılması, cumhuriyetin kurulması, anayasa yapımı) ordunun başat rol oynadığını ve sivil alanı kendi güç ve ayrıcalıkları üzerinden inşa ettiğini ortaya çıkarmaktadır. Kamuoyu, sivil-asker çatışmalarında ordu yanında bir pozisyon almış, darbe ve muhtıralara karşı toplumsal bir muhalefet oluşmamıştır. Öyle ki ordu-millet ve peygamber ocağı retoriği TSK'ye milli ve dini anlamlar yükleyerek toplumsal koruma zırhı yaratmıştır.

Darbeler, bir Türkiye gerçeği olagelmıştır. Türk siyaseti, sivil-asker rekabetine ve çatışmalara sahne olmuş, ordu ve sivil aktörlerin yanında geniş toplumsal katmanlar açısından da yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. 15 Temmuz hadisesi bu yıkıcı sonuçlarla bir kez daha yüzleşmemize ve sivil-asker ilişkilerini yeniden tartışmamıza neden olmuştur.

İki aktör arasındaki ilişkilerde rekabet ve çatışmanın yerini, iş birliği ve uzlaşının hâkim olduğu yeni bir düzlem almak zorundadır. Denge, istikrar ve iş birliği için ilk olarak sivil siyaset güçlendirilmeli; ikinci olarak ordunun siyasete ve seçilmiş iktidarlara müdahalesini engelleyecek mekanizmalar geliştirilmelidir. Bu noktada son yıllarda alınan yasal ve kurumsal önlemler kayda değerdir. Fakat bu önlemlerin titizlikle takip edilmesi ve diğer sorunlu alanların tespit edilerek çözüme kavuşturulması gerekmektedir.

Sivil-asker ilişkilerinde değişim ve devamlılık, her şeyden önce zihniyet dönüşümünü gerekli kılmaktadır. TSK'nin vesayetçi konumu, tarihsel süreçte ordu-siyaset-toplum ilişkilerine zarar vermiştir. TSK'nin darbeler ve muhtıralar üzerinden siyasete ya da topluma zarar verecek egemen pozisyondan arındırılarak yeni bir tarih ve toplum okuması kurgulanmalıdır. Sivil-asker

İlişkilerinin demokratik toplum ihtiyaçlarına ve çağın gereklerine uygun bir yapıya oturtulması için tarihsel ve toplumsal kodlar gündem yapılmalıdır. Askeri vesayeti ve darbeleri meşrulaştıran öğretisi ve mitler ortadan kaldırılmalı, bu kapsamda uzlaşma ve iş birliğine imkân sağlayacak yeni retorikler geliştirilmelidir.

İncelenen tarihsel ve toplumsal kökler, çalışmanın ana eksenini oluşturmakla beraber dönemsel değişimler ve istisnaların olduğunu not etmek gerekir. Sivil-asker ilişkileri kapsamında son çeyrekte alınan önlemler ve hayata geçirilen reformlar önemli ve kayda değerdir. İlgili yasal ve kurumsal önlemleri dışlamamak ve önemsemekle beraber, mevcut düzenin sürdürülebilir ve çağdaş teamüllere uygun bir yapıya kavuşabilmesi için tarihsel ve toplumsal bağlamı olan ordunun misyonu, iş yapış şekilleri ve var olan norm ve değerlerin yeniden tartışılması ve inşa edilmesi gerekmektedir. Kanaatimizce siyasi gündem yapılması durumunda demokratik konsolidasyon için gerekli olan davranışsal ve tutuma ilişkin dönüşüm zaman alacaktır.

Bağlamın değiştiği ve dönüştüğüne ilişkin önemli emareler bulunmaktadır. Kamuoyunun ve özellikle yeni neslin orduya yüklediği anlam ve ehemmiyette değişim ve dönüşüm yaşanmaktadır ki literatürde bu kapsamda yeni ampirik çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Son olarak iktidarın ilk yıllarındaki reformcu söyleminden tamamıyla uzaklaştığı ve devlet merkezci bakış açısına bürünerek güvenliği önceleyen politikalar takip ettiği gözlemlenmektedir. Bu nedenle liberal-kurumsalcı yaklaşımın aksine siyasi alanın ve sivil norm ve değerlerin ‘askerleşip askerleşmediği’ yönünde kapsamlı yeni çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Sonnotlar

¹ “Hoşunuza gitmese de, düşmanla savaşmak üzerinize farz kılındı.” (el-Bakara, 2/216); “Ey Müminler! Müşrikler sizinle nasıl topluca savaşıyorlarsa, siz de onlarla topluca savaşın.” (et-Tevbe, 9/36); “Fitne ortadan kalkıp, din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın.” (el-Bakara, 2/193).

² Vicdani ret, bedelli askerlik ya da profesyonel askerliğe geçiş, bu kapsamda güncelliğini koruyan ve tartışma yaratma potansiyeli olan örneklerdir.

Kaynakça

AB Komisyonu (2019). 2019 Türkiye Raporu. https://www.ab.gov.tr/siteimages/birimler/kpb/2019_trkiye_raporu-_tr.pdf Son erişim tarihi, 20.11.2020

Ahmad F (2016). *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları.

Aknur M (2012). *Democratic Consolidation in Turkey*. Florida: Universal Publication.

Akpınar M (2011). Türkiye’de Asker–Sivil İlişkilerinin Dengeye Ulaşması için Zaman Gereksinimi. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1(2), 173-187.

Akpolat Y (2014). *Türk Sosyolojisinde Devrimcilik, Buhran ve Muhafazakârlık*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

Alakel M (2011). İlk Dönem Cumhuriyet Türkiye’si Ulus İnşası Sürecinde Milliyetçilik ve Sivil-Etnik İkilimine Dair Teorik Tartışmalar. *Akademik Bakış*, 5(9), 1-30.

Altınay A (2004). *The Myth of Military-Nation: Militarism, Gender and Education in Turkey*. New York: Palgrave.

Altınay A G ve T Bora (2002). Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik. İçinde T Bora (der), *Milliyetçilik: Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Cilt 4*, İstanbul: İletişim Yayınları, 140-154.

Altunışık M B ve Ö Tur (2005). *Turkey: Changes of Continuity and Change*. New York: Routledge.

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu (2020). Türk ordusu ve Türk askeri. Son erişim 01/03/2020.

Aydemir Ş S (2016). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Aydınli E (2009). A Paradigmatic Shift for the Turkish General and an End to the Coup Era in Turkey. *The Middle East Journal*, 63(4), 581–596.

Aydin M (2010). Securitization of History and Geography: Understanding of Security in Turkey. *Southeast European and Black Sea Studies*, 3(2), 163-184.

BBC (2017). TBMM Darbe Komisyonu 15 Temmuz Raporu: ‘Sorumlu FETÖ’ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-40047809>, Son erişim tarihi, 20.11.2020

Berkes N (1978). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bilgin P (2005). Turkey’s Changing Security Discourses: The Challenge of Globalisation. *European Journal of Political Research*, 44, 175–201.

Caliskan K (2017). Explaining the End of Military Tutelary Regime and the July 15 Coup Attempt in Turkey. *Journal of Cultural Economy*, 10(1), 97-111.

Cizre Ü (2003). Demythologizing the National Security Concept: The Case of Turkey. *Middle East Journal*, 57(2), 213-229.

Clapham Christopher C ve Philip G (1985). *The Political Dilemmas of the Military Regimes*. London: Croom Helm.

Canveren Ö (2021). Türkiye’de Ordu - Siyaset - Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: 149 Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(1), 125-153.

Çelik S (2019). TSK İç Hizmet Kanunu 35. Maddesi ve Ordunun Koruma ve Kollama Vazifesinin Serencamı. *Journal of Current Research on Social Sciences (Jocress)*, 9, 203-222.

Çınar A (2005). *Modernity, Islam and Secularism in Turkey: Bodies, Places, and Time*. London: University of Minnesota Press.

Darbe Bildirisi (12.09.1980). Genelkurmay ve Millî Güvenlik Konseyi Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Türk Milletine Açıklaması. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/17103_1.pdf. Son erişim tarihi, 13/03/2020.

Darbe Bildirisi (27.05.1960). TSK'nın 27 Mayıs 1960 Bildirisi. <https://t24.com.tr/haber/tsknin-27-mayis-1960-bildirisi,7371>, Son erişim tarihi, 08/03/2021.

Demirtaş S (2014). MGK: Paralel Yapı Ulusal Güvenliğe Tehdit. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/02/140226_mgkkarari_analiz, Son erişim tarihi, 20.11.2020.

Duman Ö ve D Tsarouhas (2006). "Civilianization" in Greece versus "Demilitarization" in Turkey: A Comparative Study of Civil-Military Relations and the Impact of the European Union. *Armed Forces & Society*, 32(3), 405-423.

Ertem B (2016). Türk Siyasetinde Asker-Sivil İlişkileri (1960-1971). *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 132-149.

Esmer Y (2012). Türkiye Değerler Atlası. [http://content.bahcesehir.edu.tr/public/files/files/ATLAS%20SUNUM%202_10_2012%20\(2\).pdf](http://content.bahcesehir.edu.tr/public/files/files/ATLAS%20SUNUM%202_10_2012%20(2).pdf). Son erişim tarihi, 07/03/2020.

European Commission (2010). Turkey 2010 Progress Report. https://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/Tur_En_Realitons/Progress/turkey_progress_report_2010.pdf. Son erişim tarihi, 11/04/2020.

Gençkaya Ö F ve Özbudun E (2009). *Democratization and the Politics of Constitution-making in Turkey*. Budapest: Central European University Press.

Goodpaster A J ve S P Huntington (1977). *Civil-Military Relations*. Washington: University of Nebraska Press.

Gökalp Z (2014). *Türkçülüğün Esasları*. Ankara: Ötüken Neşriyat.

Grüßhaber G (2016). Goltz, Colmar Freiherr von der. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/goltz_colmar_freiherr_von_der. Son erişim tarihi, 05/03/2020.

Güney A ve P Karatekelioğlu (2005). Turkey's EU Candidacy and Civil-Military Relations: Challenges and Prospects. *Armed Forces & Society*, 31(3), 439-462.

Gürler K (2010). *Türk Modernleşmesi Sürecinde İktidar ve Din*. İstanbul: Sarkaç Yayınları.

Gürsoy Y (2014). Türkiye’de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümünün Sebepleri. *Uluslararası İlişkiler*, 11(43), 157-180.

Hale W (2011). The Turkish Republic and its Army, 1923–1960. *Turkish Studies*, 12(2), 191-201.

Heper M ve A Güney (1996). The Military and Democracy in the Third Turkish Republic. *Armed Forces & Society*, 22(4), 619-642.

Heper M ve J R I Shiffrinson (2005). Civil-Military Relations in Israel and Turkey. *Journal of Political and Military Sociology*, 33(2), 231-248.

Huntington S P (1993). *Asker ve Devlet*. Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları.

İnalçık H (1972). Osmanlı Devrinde Türk Ordusu. *Türk Kültürü Dergisi*, 118(10).

İnsel A ve A Bayramoğlu (2004). *Türkiye’de Ordu: Bir Zümre, Bir Parti*. İstanbul: Birikim Yayınları.

İzzetî E (1984). *İslâm’ın Yayılış Tarihine Giriş*. İstanbul: İnsan Yayınları.

Janowitz M (1971). *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*. New York: Free Press.

Joseph M (1983). *Involment in Politics: A Content Analysis of Civillian and Military Journals in Pakistan, France and Israel*. Doctoral Dissertation, New York: New York University.

Karaosmanoğlu A (2000). The Evolution of the National Security Culture and the Military in Turkey. *Journal of International Affairs*, 54(1), 199-216.

Karaosmanoğlu A ve B Ö Gökakın (2010). Türkiye’de Sivil-Asker İlişkisinin Unutulan Boyutları. *Uluslararası İlişkiler*, 7(27), 29-50.

Kars-Kaynar A (2017). Political Activism of the National Security Council in Turkey After the Reforms. *Armed Forces & Society*, 43(3), 523-544.

Kaygusuz Ö (2010). Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye’de Sivil-Asker İlişkilerinin Dönüşümüne Bir Bakış: Küresel Eğilimler, AB Süreci ve Kürt Sorunu’nun Etkileri. *Mülkiye Dergisi*, 34(268), 185-208.

Kongar E (2014). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kültür ve Turizm Bakanlığı. Asker Uğurlama, *Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü*. <https://amasya.ktb.gov.tr/TR-59508/asker-ugurlama.html>. Son erişim tarihi,28/02/2020.

Canveren Ö (2021). Türkiye’de Ordu - Siyaset - Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: 151 Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(1), 125-153.

Lerner D (1958). *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. Washington: Free Press.

Mardin Ş (2015). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları.

MGK Genel Sekreterliği (2016). 26 Mayıs 2016 Tarihli Toplantı. <https://www.mgk.gov.tr/index.php/26-mayis-2016-tarihli-toplanti> Son erişim tarihi, 20.11.2020

Narlı N (2004). Aligning Civil-Military Relations in Turkey: Transparency Building in Defense Sector and the EU Reforms. http://www.bmlv.gv.at/pdf_pool/publikationen/10_wg9_taf_110.pdf, Son erişim tarihi, 19/11/2020.

Nordlinger E A (1971). *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments*. NJ: Prentice Hall Inc, Englewood Cliffs.

NTV (27/04/2011). E-muhtıra’nın kronolojisi. Son erişim tarihi, 11/03/2020.

NTV (28/06/2010). TSK sloganı değiştirdi: Türkiye güçlü olursa... Son erişim tarihi, 01/03/2020.

Ortaylı İ (2007). *Avrupa ve Biz*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Ortaylı İ (2008). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Osmanoğlu A E (2013). Türkiye ve Mısır Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Milliyetçi Değerler: Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Turkish Studies*, 8(8), 989-1012.

Özdalga E (2016). Bir Tasavvur ve Ustalık Olarak Tarihsel Sosyoloji. İçinde E Özdalga (der), *Tarihsel Sosyoloji*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Pion-Berlin D (1992). Military Autonomy and Emerging Democracies in South America. *Comparative Politics*, 25(1), 83-102.

Sarıgil Z (2007). Europeanization as Institutional Change: The Case of the Turkish Military. *Mediterranean Politics*, 12(1), 39-57.

Sarıgil Z (2015). Public Opinion and Attitude toward the Military and Democratic Consolidation in Turkey. *Armed Forces & Society*, 41(2), 282-306.

Schiff R L (1995). Civil Military Relations Reconsidered: A Theory of Concordance. *Armed Forces and Society*, 22(1), 7-24.

Schiff R L (2008). *The Military and Domestic Politics: A Concordance Theory of Civil-Military Relations*. London: Routledge.

Segal D R, Blair J, Newport F ve S Stephens (1974). Convergence, Isomorphism, and Interdependence at the Civil-Military Interface. *Journal of Political and Military Sociology*, 2(2): 157–172.

- Semiz H (2013). Millet-i Müselleha (Ordu Millet). *Güvenlik Stratejileri*, 9(17), 185-194.
- Skocpol T (2014). Sosyolojinin Tarihsel İmgelemi. İçinde T Skocpol (der), *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1-24.
- Şen A (2018). Değişim ve Devamlılık: Türkiye'de Vatandaşlık ve Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarında Asker-Sivil İlişkileri ve Darbeler (1950-2012). *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(3), 1099-1119.
- Şener B (2014). Sevr Fobisi/Sendromu: Türkiye'nin Güvenlik Endişesini Anlamak Üzerine Düşünceler. *Turkish Studies*, 9(5), 1835-1847.
- TBMM (Kasım 2012). Meclis Darbe Araştırma Komisyonu Raporu. https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem24/yil01/ss376_Cilt1.pdf. Son erişim tarihi, 05/03/2020.
- Terzi M Z (2007). İslam Ansiklopedisi: Ordu. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ordu>. Son erişim tarihi 01/03/2020.
- Topal SA (2006). İstanbul'un Fethi: Fetih Ruhu. <https://dergi.diyaret.gov.tr/makaledetay.php?ID=3034>. Son erişim, 10/04/2020.
- Tunaya T Z (1998). *Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. İstiklal Marşı ve Atatürk'ün Gençliğe Hitabesi. <http://tdk.gov.tr/genel/istiklal-marsi-ve-genclige-hitabe/>. Son erişim tarihi, 11.03.2020.
- Türk Dil Kurumu. Sözlük: Mehmetçik. <https://sozluk.tdk.gov.tr/> Son erişim tarihi, 27/02/2020.
- Türkiye Gazetesi* (23.09.2013). İşte okuyanları şoke eden 28 Şubat'ın MGK tutanakları. Son erişim, 13/03/2020.
- Uluçakar M (2018). Türkiye'de Sivil-Asker İlişkileri: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Güvenlik Stratejileri*, 14(28), 187-227.
- Uluçakar M ve A Çağlar (2017). An Analysis of Two Different Models of Civil-Military Relations: The Case of Turkey. *Uluslararası İlişkiler*, 14(55), 41-57.
- Yeşiltaş M (2016). *Türkiye'de Ordu ve Jeopolitik Zihniyet*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Yıldırım M (2019). Sivil-Asker Uyumunun Anayasa Yapım Siyasetine Etkisi: 1971-1973 Anayasa Değişiklikleri. *Liberal Düşünce Dergisi*, 24(93), 35-58.
- Yılmaz N, Doğan K N ve H İnankul (2013). Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1946) Bürokrasi ve Siyaset İlişkinin Weberyan Değerlendirmesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(3), 265-286.
- Zürcher E J (2004). *Turkey: A Modern History*. London: IB Tauris.
- Canveren Ö (2021). Türkiye'de Ordu - Siyaset - Toplum İlişkilerinin Genel Bir Panoraması: 153 Tarihsel-Sosyolojik Bir Değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 45(1), 125-153.

Türkiye'nin Değişen Vatandaşlık Rejimini Okumak: İstisnalaşma, Piyasalaşma ve Etniksizleşme Eğilimleri

Ayşe Serdar, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, ORCID: 0000-0003-4623-4809,
e-posta: aserdar@itu.edu.tr

Özet

Vatandaşlığın kazanılmasını düzenleyen politikalar artan uluslararası göç ve insan hareketliliği başta olmak üzere çeşitli gerekçelerle yeniden düzenlenmektedir. Vatandaşlığın tahkim edilmesi, liberalleşmesi, kısıtlanması, piyasalaşması, etnikleşmesi veya etniksizleşmesi gibi çeşitli kavramlar karşılaştırmalı vatandaşlık çalışmaları tarafından farklılaşan politika çerçevelerini açıklamakta kullanılmaktadır. Bu makale, Türkiye'de vatandaşlığın sonradan kazanılması süreçleriyle ilişkili mevcut politika değişikliğini küresel eğilimler ve kavramsal tartışmalar bağlamında okumayı önermektedir. Bugünkü dönüşümün boyutlarını anlamak için, ilk olarak cumhuriyetin kuruluşundan bu yana uygulanan vatandaşlık politikasına odaklanmaktadır. Ulus-devlet inşasıyla iç içe geçmiş bir biçimde şekillenen Türk vatandaşlığı rejiminin baskın özelliği etnik ve dinsel seçiciliktir. 'Soydaş' olmayı içermeyen ancak asimilasyon zorunluluğuyla söz konusu olmuş, bu nedenle sadece belirli tarihsel-kültürel ve ideolojik sınırlar çerçevesinde Türklüğe asimile edilebilir bulunan veya Türkleşeceği öngörülen belirli (Sünni) Müslüman gruplar Türk vatandaşlığını göçmen olarak kazanmış, bunun dışında kalanlar ise dışlanmışlardır. İkinci olarak, bu makale kısmen küresel eğilimleri takip etse de, AKP'nin kendi siyasal ve ekonomik ajandasıyla yürüttüğü vatandaşlık uygulamalarının geçmiş dışlayıcı ilkede ne tür bir değişime yol açtığını tartışmaktadır. İstisnai vatandaşlık uygulamasının sistematik bir biçimde kullanılmasıyla gerçekleştirilen bu politika değişikliği, yatırımcı vatandaşlığı ve Suriyeli sığınmacılarından vasıflarına göre seçilenlere Türk vatandaşlığı kazandırılmasıyla belirgin hale gelmiştir. Bu politikada sınırlı bir etniksizleşme sınıfsal seçicilikle kesişir ve iki yönden önceki uygulamalardan kısmen farklılaşır: Cumhuriyet tarihi boyunca Arap etnisitesinden olan yabancıların kitlesel ölçekte vatandaşlık kazanması yeni bir olgudur. Bu nedenle mevcut durum yeni bir içericiliğe ve kısmi bir etniksizleşmeye karşılık gelmektedir. Ancak sığınmacılar arasında Suriye uyrukluların seçilmesi, Suriyeliler içinde de etnik, mezhepsel, dinsel ve sınıfsal hiyerarşilerin gözetilmesi etniksizleşme eğiliminin açık sınırlarına işaret eder. İkincisi ise yatırımcı vatandaşlığıyla Türk vatandaşlığı rejimine giren piyasalaşma eğilimidir. Her iki uygulamada da faydacı ve araçsallaştırıcı yöntem, amaç ve söylem egemendir. Faydacı yaklaşım yatırımcı vatandaşlığı ve vatandaşlığın piyasalaşması eğiliminde çok daha açıktır. Burada gözlenen liberalleşme ekonomik anlamıyla uygulanmakta ve vatandaşlığın dışsal niteliğini -pasaportu- belirli bir ekonomik fayda karşılığında sağlamaktadır. Bunun yanında Türkiye'de istisnai vatandaşlık uygulamasının kural hale

gelişimi kimi özellikleriyle siyasal sistemin güncel yapısal dönüşümüyle çakışmakta ve siyasal merkezileşmeyi yeniden üretmektedir. Geçici koruma statüsündeki Suriyeli sığınmacıların kendilerinin genel yoldan başvuruya vatandaşlık kazanması hukuken olanaklı olmadığından, istisnai yoldan vatandaşlık kazanmaları bütünüyle siyasi ve bürokratik erkin takdir yetkisinin kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Sonuç olarak her ne kadar geçmiş etnik dışlayıcılık biçimlerinden birini zayıflatmış olsa da, mevcut durumda şeffaf ve eşitlikçi bir mekanizmayla işletilmeyen, hak-temelli ve topraksal bir vatandaşlığın inşasını hedefleyen çoğulcu bir uyum söylemiyle desteklenmeyen seçici pratikler etniksizleşmenin ve içericiliğin somutlaşmasının önüne geçer. Bu durumda keyfiyet ve siyasal ajandanın belirleyici olduğu mekanizmalarla vatandaşlık istisnai yoldan verilen bir imtiyaz olarak araçsallaşır.

Anahtar Sözcükler: Vatandaşlık, Etnisite, İstisnai Vatandaşlık, Etniksizleşme, Vatandaşlığa Kabul.

Understanding the Changing Citizenship Regime of Turkey: Trends towards Exceptionalization, Marketization and De-ethnicization

The politics of the citizenship acquisition is re-designed for increasing international migration and human mobility along with several other factors. Comparative studies propose various concepts such as fortification, liberalization, restriction, marketization, re-ethnicization and de-ethnicization of citizenship to better understand differentiating politics of citizenship. This article suggests to interpret the changing politics of the acquisition of the Turkish citizenship in relation to the global trends and conceptual arguments. For understanding the extent of the current transformation, the article first focuses on the citizenship politics which has been implemented since the foundation of the Turkish Republic. The predominant characteristic of the regime of the Turkish citizenship, intertwined with the process of the nation-state making, was ethnic and religious selectivity. The inclusion of non-co-ethnic migrants was possible on the condition of assimilation. Hence, within the framework of certain historical-cultural and ideological limits, only those (Sunni) Muslims who were considered suitable for assimilation and whose Turkification were anticipated acquired the Turkish citizenship as migrants. Those migrants failing to fulfill such criteria were excluded. Secondly, the article discusses to what extent the AKP's citizenship practices, partially following global trends but mainly driven by its own political and economic agenda brings a change in the former exclusionary principle. The changing politics of citizenship, adopted by means of systematic use exceptional citizenship clauses, has become visible with the introduction of the investor citizenship program and the acquisition of the Turkish citizenship by those Syrian refugees selected according to their qualifications. In the current politics, a limited understanding of de-ethnicization and class-based selectivity intersect and it differs from the previous ones in two aspects: For the republican history, the acquisition of the Turkish citizenship by ethnic Arabs in large numbers is a new

phenomenon. Thus, the current condition corresponds to a new form of inclusivity and a partial de-ethnicization. Nevertheless, the fact that Syrian nationals are selected among other refugees and within Syrian nationals, certain ethnic, sectarian, religious and class-based hierarchies are implemented demonstrates the limits of the trend towards de-ethnicization. The trend toward marketization is another new phenomenon introduced by the investor citizenship in the Turkish regime of citizenship. Both practices are dominated by pragmatic and instrumental method, objective and discourse. The pragmatist approach is even more visible investor citizenship and its marketization. The liberalization in question was economically implemented and the external dimension of citizenship –passport- is exchanged in return for economic benefit. Furthermore, the exceptional citizenship has become a rule in Turkey, which, in certain ways, corresponds to the current structural transformation of the political system and reproduces the political centralization. According to the existing laws, Syrians under the temporary protection status cannot acquire Turkish citizenship by regular naturalization. Its acquisition by exceptional citizenship clauses takes place by the full discretion of political and bureaucratic authorities. Consequently, despite having weakened a previous form of ethnic exclusion, under the current circumstance, selective naturalization practices which are not managed by transparent and egalitarian mechanisms, not supported by an integration discourse seeking to construct a right-based and territorial model of citizenship prevent de-ethnicization and inclusiveness to become concrete. Thus, citizenship is instrumentalized as a privilege offered by means of exceptional clauses and through mechanisms where arbitrariness and political agenda are decisive elements.

Keywords: Citizenship, De-Ethnicization, Exceptional Citizenship, Ethnicity, Naturalization.

Giriş

Ağustos 2020’de Beyrut Limanı’nda gerçekleşen büyük patlama sonrasında Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu Lübnanlı Türkmenlere vatandaşlık verebileceklerinden söz etti. Türkiye’nin vatandaşlık rejimi açısından ‘soydaşlık’ yeni bir ilke değilse de, bu açıklamadaki aciliyet ve siyasal irade vurgusunda belirli bir yenilik mevcuttur: “Lübnan’da ve dünyanın neresinde olursa olsun vatandaşlarımızın, soydaşlarımızın, Türklerin ve Türkmenlerin de sonuna kadar yanındayız. ‘Ben Türk’üm, Türkmen’im’ deyip de vatandaşlığı olmayan, vatandaşlık almak isteyen kardeşlerimize de Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığını vereceğiz, bu Cumhurbaşkanımızın bizlere talimatıdır” (*Hürriyet*, 2020). Haziran 2020’de Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü uygulamaya birkaç yıl önce geçen yatırımcı vatandaşlığıyla ilgili istatistikleri paylaştı:

“Tutarlarda yapılan iyileştirici yeni düzenlemelerle birlikte, uygulamanın başladığı tarihten günümüze kadar en az 3.261.500.000 ABD Doları yatırım yapan 9.011 yabancı yatırımcı Türk vatandaşlığını kazanmıştır”.¹ Aralık 2019’da ise, İçişleri Bakanı Süleyman Soylu yine birkaç yıl önce başlamış olan Suriyeli sığınmacılardan² seçilenlere Türk vatandaşlığı verilmesiyle ilgili konuştu. 110 000’den fazla Suriyelinin Türk vatandaşı olduğunu belirterek şunları ekledi: ‘Bunların önemli bir özelliği var. Öğretmen, doktor, mühendis, iş adamı, esnaf, bilim adamı, öğretim üyesi, başarılı öğrencileri listeledik, bunları vatandaş yaptık. Seçiciliğimiz aynı şekilde devam ediyor’ (Alyanak, 2019). Vatandaşlık politikasına ilişkin bu üç açıklamanın işaret ettiği güncel eğilim nedir? Bu açıklamaların ilk ortak noktası istisnai yollardan vatandaşlık kazanılmasına dair olmalarıdır. İkinci olarak istisnai vatandaşlık uygulamalarında karar alma süreçlerinin siyasileştigiğine, sınıfsal ve belirli etnik imtiyazların öncelendiğine dair işaretler mevcuttur. Vatandaşlığın sonradan kazanılmasını düzenleyen politikaları ele alan bu çalışmada, bu üç açıklamanın işaret ettiği etnik seçicilik ve etniksizleşme süreçlerinin biraradalığını, sınıfsal kodlarla uygulanan koşullu içericiliği ve vatandaşlığın piyasalaşması eğilimlerini tartışacağım.

Vatandaşlık bir devletin üyesi olmak anlamında bir statü, bu statünün sağladığı haklar, imkânlar ve güvenceler ve ulusal bir topluluğun üyesi olmaktan kaynaklanan kimlik olarak üç biçimde kavramsallaştırılabilir (Joppke, 2007). Vatandaşlığın her üç hali birbiriyle ilişki içinde olsa da, bu çalışmada, bir devletin üyesi olma haliyle vatandaşlığı ele almaktayım. Vatandaşlığın sonradan kazanılmasını düzenleyen politikalar, ulusal sınırların beççiliğini üstlenir, kimlerin arzu edilir ‘iyi vatandaş’ olabileceğini ve arzu edilen ötekinin ‘biz’e hangi yöntem ve nitelikle katılabileceğini yansıtır (Orgad, 2017). İçinden geçtiğimiz artan insan hareketliği karşısında vatandaşlığın yani ulusal ‘biz’in içerici ve dışlayıcı mekanizmaları yeniden düzenleniyor. Küresel ölçekte artan göç ve sığınmacı akışı, sınırötesi kısıtlamasız seyahat ve hareketlilik ve çoklu vatandaşlık talepleri özellikle kısıtlayıcı vatandaşlık rejimine sahip devletleri söz konusu politikalarını gözden geçirmeye zorluyor (Della Puppa ve Sredanovic, 2017; Harpaz ve Mateos, 2019; Glick Schiller ve Salazar, 2013; Shachar, 2017). Siyasal iktidarlar karşı karşıya oldukları bu taleplere, geçmiş vatandaşlık rejimlerinin ve güncel toplumsal eğilimlerin kesişiminde çeşitli reformlarla cevap vermekteler. Mevcut karşılaştırmalı çalışmalar vatandaşlığın kazanılmasını düzenleyen siyasetin hala ulus-devletlerin egemenlik tasarrufunda görüldüğünü ve tek bir yönelimden söz etmenin mümkün olmadığını ortaya koyuyor (Howard, 2009; Janoski, 2010; Joppke, 2005; Koning, 2011; Goodman, 2010; 2014; Messina, 2007).

Türkiye’de vatandaşlığı düzenleyen kanun ve pratikler kimlerin müstakbel vatandaş, yani anayasal tanımıyla Türk olarak kabul gördüğüne ve Türklüğün

içerici kapasitesinin sınırlarına işaret eder. Bu bakımdan cumhuriyetin başlangıcından bu yana göçmenlere dönük içerme ve dışlama pratikleri belirli bir sürekliliğe sahip olsa da, 2002'den beri iktidarda olan AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi) giriştiği hegemonya inşasına paralel bir biçimde geçmiş süreklilikte bazı kopuşları hayata geçirmektedir. Bu çalışmada, hem ikincil kaynakları, hem de kanun, mevzuat, istatistik ve haber kaynakları gibi birincil kaynakları kullanarak, Türkiye'de cumhuriyetle beraber inşa edilen göç ve vatandaşlık rejiminde değişmekte olan içerici ve dışlayıcı ilkeleri tartışacağım. Değişen vatandaşlık politikasını, küresel güncel eğilimler ve bunları kavramsallaştırma çabaları bağlamında okumayı önermekteyim. Bu nedenle, çalışmanın geri kalan bölümlerinde ilk olarak vatandaşlığın sonradan kazanılmasıyla ilişkili güncel kavramsal tartışmalara bakacağım. İkinci olarak cumhuriyetin ilanının ardından hayata geçirilen ve ulus-devlet inşasının kurucu araçlarından biri olarak kullanılan göç ve vatandaşlık politikalarına odaklanacağım. Bu bölümde topraksal ilkenin sınırlarını ve etnik seçici ilkelerin baskınlığını tartışacağım. Ardından, AKP iktidarının özellikle 2017 ertesinde yoğunlaşan bir şekilde uygulamaya soktuğu ve önceki modelden ayrışan politikalarını tartışacağım. Bu bölümde, son dönemde uygulanan değişikliklerin bazı küresel eğilimlerle örtüştüğünü ama aynı zamanda siyasal iktidarın kendi gündemi açısından bu pratikleri araçsallaştırdığını öne sürmekteyim. Türkiye'de vatandaşlığın sonradan kazanılmasındaki güncel eğilimin sınırlı bir etniksizleşmeyle (*de-ethnicization*) beraber piyasalaşma ve sınıfsal imtiyazlara bağlanma şeklini aldığını ve bu iki eğilimin aynı zamanda istisnai vatandaşlık uygulamasının yeni normale dönüşmesiyle araçsallaştırıldığı sonucuna varmaktayım.

Vatandaşlığın Sonradan Kazanılmasında Güncel Eğilimler

Esastan vatandaşlık kazanımının iki temel biçiminden biri olan *jus soli* toprak ilkesiyle tanımlanır ve genellikle ABD, Kanada gibi göçmen ülkelerince benimsenir. Bu ilkede kişi doğduğu ülkenin vatandaşlığını otomatik olarak kazanır. *Jus sanguinis* ise 'kan' ve 'soy' üzerinden vatandaşlık hakkını düzenler ve kişi ebeveynin vatandaşlığını otomatik olarak kazanır. Vatandaşlığın hem doğumla, hem sonradan kazanılmasını düzenleyen kanun ve pratikler farklı ulus-devlet anlayışları bağlamında da okunabilir. Anthony Smith'e (2002 [1986]) göre uluslar temel olarak etnik -dikey ve demotik- ve topraksal -yatay ve genişmeye açık- olarak (teritoryal) ikiye ayrılırlar. Brubaker (1996) ise yine etnik ve sivil (civic) şeklinde ayrışan ikili bir ulus-devlet ve vatandaşlık teorisi geliştirir. Etnik vatandaşlık anlayışını Almanya, sivil olanı ise Fransa temsil eder. Brubaker'a göre etnik olan modelde vatandaşlığın kazanılması soydaşlık bağına dayanır. Bu modelde soydaş kabul edilenler göçmen olarak veya uzaktan vatandaşlık kazanırken çeşitli imtiyazlardan faydalanır. Sivil olan modelde vatandaşlık

bağı soya değil, devlete üyeliğe ve toprak esasına dayanandır. Bu modelin ideal tipi olarak görülen Fransa, tarihsel süreçte ortaya çıkan, cumhuriyetçi ve seküler ilkeleriyle devletin asimilasyoncu kapasitesine yüksek bir güven geliştirdiğinden daha genişlemeci bir yaklaşımla ikinci kuşak göçmenlere vatandaşlık kazandırmıştır. Almanya ise uzunca bir dönem Almanlığı soy üzerinden tanımlamış, göçmenlere dönük katı ve dışlayıcı davranmıştır. Yakın zamanda hayata geçirdiği reformlarla kısmi liberalleşmeye gitse de, Almanya hala çifte vatandaşlığı tanımamak gibi liberal olmayan uygulamalarıyla kısıtlayıcı yaklaşımını sürdürmektedir (Bkz, Joppke, 2005). Brubaker'ın kendisi de (1999) dâhil olmak üzere, daha sonra yapılan pek çok çalışmada etnik-topraksal veya etnik-sivil gibi ikili yaklaşımlara mesafeyle yaklaşılır (Coning, 2011; Joppke, 2005; Trittler, 2017). Evrenselciliği, farklılaştırıcılığı, 'etnik' veya 'topraksal' anlayışı her ulus-devlete ve toplumlarına farklı derecelerde içkin unsurlar olarak değerlendirmek daha çok öne çıkmaktadır. Aynı zamanda, bir ulus-devletin vatandaşlık politikalarında belirli bir gruba karşı içerici ilkeleri uygulayıp, belirli başka gruplara karşı etnik dışlayıcı, çeşitli biçimlerde farklılaştırıcı ve ayrımcı politikaları benimseyebilir (Schnapper, 2015). Ayrıca, aşağıda tartışacağım gibi içerme/dışlama pratikleri sadece etnik köken üzerinden gerçekleşmemekte, sınıfsal içerme/dışlama biçimleri de giderek görünürlük kazanmaktadır. Aynı zamanda uluslararası hukuk etnik köken üzerinden ayrımcılığa karşı çıkarken, devletlerin sınıf veya vasıf üzerinden sınırlama koymasında herhangi bir sorun görmemektedir (Orgad 2017).

Vatandaşlığın doğumla ve sonradan kazanılmasını düzenleyen politikaları ele alan bazı diğer çalışmalar ise bu politikaları liberal ve kısıtlayıcı olarak kavramsallaştırırlar (Howard, 2009; Janoski, 2010). Buradan hareketle, özellikle 1990'larda ve 2000'lerin başında Batı ülkelerinde vatandaşlığın sonradan kazanılmasında liberalleşmenin yükselen eğilim olduğu konusunda güçlü savlar ortaya kondu. Çoklu/çifte vatandaşlığın tanınması, vatandaşlık başvurularında istenen asgari yasal ikamet sürelerinin düşürülmesi gibi liberal yeniliklere ek olarak, etniksizleşme de gözlenmekteydi. Vatandaşlığın sonradan kazanılması politikaları üzerine çok sayıda çalışması bulunan Joppke (2003; 2005; 2017), günümüzde Batı demokrasilerinde vatandaşlık edinim süreçlerinde liberalleşmenin egemen olduğunu ve etnik seçiciliğin yerini evrenselci ilkelere bıraktığını öne sürdü. Liberal demokrasilerde İsrail gibi etnik seçici ve kısıtlayıcı istisnalar olsa da, etniksizleşme yaygın eğilim haline gelmiş ve bu sayede etnik soy üzerinden uygulanan pozitif ve negatif ayrımcılıklar ortadan kalkmaya başlamıştı. Etnik seçici ayrımcılık belirli grupları hiç kabul etmemek ve belirli grupları imtiyazlarla kabul etmek biçimindeydi. Bu (yeniden) etnikleştirici uygulamalar kan bağına atfedilen haklar ile asimilasyona uygunluk/uygunsuzluk üzerinden meşrulaştırılıyordu. Etniksizleşme ise hem belirli grupları göçmen

ve vatandaş olarak kabul etmeyen negatif ayrımcılığın, hem de etnik soy, tarihsel bağ ve benzeri üzerinden uygulanan pozitif ayrımcılığın ortadan kalkması şeklindeydi (Joppke 2003; 2005). Etniksizleşme yönündeki bu eğilim, -Türkiye'nin imza koymadığı- 1997 Avrupa Konseyi Vatandaşlık Sözleşmesi'nin³ vatandaşlık işlerinin düzenlenmesinde cinsiyet, din, ırk, renk, ulusal veya etnik köken bakımından ayrımcılık yasağı getirmesinde de kendini gösterdi. Ancak daha sonra Batı Avrupa'da 1990'larda gözlenen bu liberalleşme eğiliminin kısıtlayıcı bir geri dönüş yaşadığı öne sürüldü. Bu dönüşümün ikili bir eğilimi ortaya koyduğunu söyleyen Goodman'a göre (2010, 2014) söz konusu olan vatandaşlığın tahkim edilmesidir. Günümüzde bir yanda vatandaşlığa erişimin liberalleşmesi vatandaşlık başvurusu yapabilecek göçmen sayısını genişletirken, diğer yanda kültürel uyum beklentilerinin yükseltilmesi eş zamanlı olarak vatandaşlığa erişimi daraltmaktadır. Bu yurttaş uyumu, kişiye miras kalan etnik ve dinsel bağlara dayanan ulusal kimlik uyumundan farklı bir şey sağlar. Ulusal kimliğin 'aynılık' mantığından ayrışan devlet kimliği 'biraradalık' mantığıyla hareket eder ve bunun aracı olarak yurttaş uyumu bireysel özerklik ve becerilerle ölçülür ve elde edilir. Değerlendirilen şey ekonomik uyum değil, ülke ve dil bilgisi, liberal, sosyal değerler gibi ulusal vatandaşlığa ilişkin bireysel taahhüttür. Yurttaş uyumu hem grupların öne çıktığı çok kültürcülüğten, hem de asimilasyoncu ulusal kimlik anlayışından ayrışır. Burada amaç bireysel bağlılığı ülkeye dair genel kültür bilgisi, dilsel yeterlilik, liberal ve toplumsal değerler sivil uyum araçlarıyla ölçmek ve işlevsel, bireysel özerkliği desteklemektir (Goodman, 2010, 2014). Diğer yandan pek çok Doğu ve Güneydoğu Asya ve Orta Doğu devletinde artan göçmen sayısına karşın vatandaşlık rejimlerinde liberalleşme eğilimi gözlenmez (Chung, 2017; Joppke, 2017). Özellikle göçmen yabancı sayısının vatandaş sayısını geçtiği bazı Körfez ülkeleri oldukça kısıtlayıcı ve bütünüyle göçmen yabancıların vatandaşlık kazanmasına kapalı sistemlerini muhafaza etmekte (Joppke, 2017). Dolayısıyla diğer siyasal ve toplumsal etkenlerden bağımsız olarak, liberalleşme ve etniksizleşme eğiliminin artan göçle gerçekleşen kaçınılmaz bir sonuç olduğunu söyleyemeyiz.

Vatandaşlık çoğunlukla doğumla edinilen bir statü olduğundan aynı zamanda ülkeler arasındaki derin eşitsizliklerin kalıtsal olarak aktarıldığı güçlü bir kategorik eşitsizlik biçimidir. Vatandaşlıkla beraber gelen ödül ve fırsatlar kişilere doğumda atanır (Brubaker, 2015). Hareketlilik rejimi çalışmalarına göre, günümüzde yasal olarak sınırötesi seyahat hakkı ve yeterliği, sınıfın tanımlandığı ve sınıf ayrıcalıklarının muhafaza edildiği kriterlerden birine dönüşmüştür (Glick Schiller ve Salazar 2013).

Özellikle yoğun göç alan Batı ülkelerinde etniksizleşme yaygın eğilim haline gelmişken, vatandaşlığın sonradan kazanılması süreci artan bir şekilde

farklılaştırıcı içerme ilkelerine göre şekillenmekte ve sınıf ve nitelikli emek üzerinden yapılan bir ayrıma gidilmektedir. ABD, Kanada, Büyük Britanya gibi göçmen ülkelerinin ardından Almanya gibi geçmişte etnik seçicilikle tariflenmiş gelişmiş ülkeler de göçmenlerin içinden ‘en parlak ve en iyi’ olanları ayrıcalıklı kılma eğilimindedir (Anderson, 2013; Shachar, 2006, 2017). Özellikle de ekonomik veya kültürel sermayeye sahip yetişmiş insan gücünü kendine çekmeye çalışan bu küresel rekabet, göç ve vatandaşlık politikalarını etkilemekte ve ülkeler birbirlerini takip ederek bir tür ‘yetenek yarışısı’na girmektedirler. Göçmenlerin niteliklerinin işaretlendiği ve derecelendiği puanlama sistemleriyle seçerek göçmen kabul etmek, ‘yetenek karşılığı vatandaşlık’, veya ‘nakit karşılığı vatandaşlık’ programları vatandaşlık verme tekeline sahip olan devletin elini güçlendirmektedir. Vatandaşlığın bu yeni ekonomi-politiğinde göçmenin ekonomiye ve piyasaya katacağı ‘değer’ ön plana çıkmaktadır. Bu süreçte piyasa mantığıyla hareket etmek, devletin vatandaşlığı eşit ve adilce hakediliş mantığına göre vermesi sürecine hasar verir. Vatandaşlığa fiyat etiketi takmak ve bir tabakalaşma aracına haline getirmek üyelik kriterini siyasal bir ölçütten ekonomik bir ölçüte dönüştürmektedir (Shachar, 2006; 2017). Bu eğilim hem vatandaşlığın statü, haklar ve kimlikten oluşan içsel nitelikleri arasındaki bütünlüğünü parçalar, hem de bu içsel nitelikleri, seyahat özgürlüğü gibi vatandaşlığın dışsal niteliklerinden ayırır (Džankić, 2019).

Yatırım yoluyla vatandaşlık yöntem olarak istisnai yollardan vatandaşlığın kazanılması içinde düzenlenmektedir. İstisnai vatandaşlık uygulamalarında, vatandaş adayları genel yoldan başvurularında talep edilen, başta zorunlu yasal ikamet süresi olmak üzere, dil, kültür bilgisi ve benzeri pek çok kriterden muaf tutulurlar. Böylece genel yoldan başvuruya kıyasla daha hızlı ve imtiyazlı koşullarda vatandaşlık edinirler. İstisnai vatandaşlık yatırıma ek olarak, ‘yetenek yarışısı’nın söz konusu olduğu spor, bilim, teknoloji ve benzeri alanlar dâhil olmak üzere, istisnai bir katkının ve liyakatın söz konusu olduğu durumlarda verilmek üzere pek çok ülkede yasayla düzenlenmiştir (Shachar, 2006). Ayrıca, bazı ülkelerde soydaş kabul edilen yabancılara veya geçmiş kolonyal bağlardan dolayı dil bağı bulunan topluluklara dönük hızlandırılmış ve kolaylaştırılmış yoldan vatandaşlık vermek üzere istisnai vatandaşlık uygulamaları bulunmaktadır (karşılaştırma için Bkz, Bauböck, R, Ersbøll, E, Groenendijk, K. ve Waldrauch, 2006; Bauböck, Perching ve Sievers, 2009). Uluslararası sözleşmelerle tesis edilmeye çalışılan fark gözetmeme (nondiscrimination) ilkesinden sapan bu etnik seçici istisnai uygulamalar çoğunlukla onarıcı adalet ve pozitif ayrımcılık söylemleriyle meşrulaştırılır (Dumbrava, 2015). Bu güncel eğilimler bize vatandaşlık politikalarında genel bir liberalleşme eğilimine paralel olarak seçici içerme ve dışlama mekanizmalarının yanyana geliştiğini, mevcut liberalleşmenin

bütün göçmenler için değil, etnik bağları veya belirli ekonomik sermayesi olan göçmenler için uygulandığını göstermektedir (Sredanovic ve Stadlmair, 2018)

Bunun yanında, ırksal, etnik, sınıfsal, toplumsal cinsiyet gibi kategorilerde çeşitli dezavantajların kesiştiği gruplar, vatandaşı oldukları ülkede fiili olarak 'devletsiz' kalabilir ve sistematik olarak vatandaşlığı tanımlayan 'haklar'dan mahrum bırakılabilir. Bu anlamda Arendt'in (1962) çığır açıcı bir şekilde tartıştığı 'haklara sahip olma hakkı'ndan mahrumiyet şeklinde devletsizlik hali, günümüzde sadece hukuki vatandaşlıktan yoksun mültecilerle sınırlı değildir. Neoliberal piyasa köktencilik ve çeşitli ırkçı ve otoriter dışlayıcılık biçimleri vatandaşlığı güvencesizleştirerek fiili devletsizlik durumuna yol açmakta ve bu durum mülteciler ile vatandaşlar arasında varsayılan ayrımı bulanıklaştırmaktadır (Somers, 2008; Cabot, 2019). Bu çalışmada da, vatandaşlığın çeşitli içerme ve güvence sağlama pratikleri anlamında çelişki ve yetersizliklerinin farkında olarak, Türkiye örneğinde, vatandaşlığın sonradan kazanılması uygulamalarının içerici sınırlarının geçmişe kıyasla geçirdiği güncel dönüşümünü tartışmayı amaçlamaktayım.

Türk Vatandaşlığının Sonradan Kazanılmasında Kurucu İlkeler: Etnik-Dinsel Seçicilik ve Dışlayıcılık

Karşılaştırmalı vatandaşlık rejimleri incelemelerinde Janoski (2010) ve Howards (2009) geçmişte yerleşimci veya kolonyal güç olan devletlerin dış dünyayla ilişki kurmalarının daha olası olduğunu, işgal ettikleri ve yerleştikleri coğrafyalardaki yerlilerle kurdukları çeşitli ilişki biçimlerinden dolayı post-kolonyal göçmenleri kendilerine çektikleri sonucuna varırlar. Janoski'ye (2010) göre bu durum eski kolonyal güçleri diğerlerine kıyasla ironik bir biçimde genel olarak göçmen ve yabancılara karşı daha açık yapmıştır. Howards'a (2009) göre ise bu eski kolonyal devletler ancak aynı zamanda erken demokrasilerden birine evrildilerse -örneğin Britanya gibi- liberal bir vatandaşlık rejimine sahip olmuşlardır. Bu teorilerden hareketle, Türkiye örneğinde kolonyal mirasın yanında geç demokratikleşmenin söz konusu olduğunu ve bunun bütünüyle kapalı olmayan ama içericiliği seçici olan bir vatandaşlık rejimiyle sonuçlandığını söyleyebiliriz. Smith'in (2002 [1986]) ulus-devletlerin *ethnie* üzerine dayanan temellerini tartıştığı çalışmasında Türkiye örneği üzerine söyledikleri de vatandaşlık rejimini anlamakta faydalı olabilir. Smith, erken cumhuriyet rejiminin etnik Pan-Türkist fikirleri benimsemediğini, Osmanlı devletinden miras kalan imparatorluklara özgü yanal, aristokratik ve topraksal olan modeli İslam öncesi ideolojik anı veya mitler aracılığıyla vatandaş milliyetçiliğiyle ikame ettiğini söyler. Smith'e göre, ancak bu şekilde Batı tipi bir teritoryal ulus inşa edilebileceği düşünülmüştür. 19. yüzyılda başlayan Türkçe konuşan Türk *ethnie*'sini keşfetme ve etnisiteyi ulusun

çekirdeğine dönüştürme süreci teritoryal unsurlarla harmanlanmıştır (Smith, 2002 [1986]: 117, 188). Smith'in Türkiye üzerine söylediği etnik ve topraksal ilkelerin ikisine de sahip olma hali belirli bir gerilime yol açar. Bu gerilim ise cumhuriyetin vatandaşlık rejiminin teorik ve uygulamadaki biçimleri arasında sürekli ve arzulanan bir tutarsızlık bulunması şeklinde yansır (Yeğen, 2004).

Bu bakımdan, cumhuriyet döneminde bütüncül bir teritoryal/topraksal ve sivil vatandaşlık politikasının uygulanmadığını, anayasal olarak varsayılan topraksal ve sivil ilkenin uygulamada belirli etnik kriterler üzerinden seçiciliğe döndüğünü görürüz. Bunun en belirgin dışı vurumlarından biri İskân Kanunlarıdır. 885 sayılı 1926 ve 2510 sayılı 1934 İskân Kanunları⁴ etnik ve kültürel bakımdan homojen bir ulusun göç ve yeniden iskân yoluyla yaratılmasında son derece belirleyiciydi. Bu kanunla hem Türk ve/veya Müslüman göçmenlerin iskânı, hem de belirli Türk vatandaşlarının zorla yerinden edilmesi ve yeniden iskânı düzenlenmekteydi (Beşikçi, 1977). Yeniden iskân ve yerinden edilme belirli grupların Türk kültürüne olan uzaklığı veya devlete karşı sadakatsizliği varsayımlarıyla belirlenmekteydi. Diğer yandan 1934 İskân Kanunu'nun 3. maddesine göre göçmen (muhacir) Türk soyundan ve Türk kültüründen olan kişi anlamına gelmekteydi. Aynı maddede Türk kültürüne kimlerin ve hangi memleket halkının ait sayılacağıın Bakanlar Kurulu kararıyla saptanacağı belirtilmekteydi. Kanunun temel ilkesi kültürel asimilasyoncu ve milli güvenlikçi stratejilere göre çizilmişti (Beşikçi, 1977; Erder, 2014; Ülker, 2007; Çağaptay, 2006). Kanun 'göçmen' olmayı Türk soylu ve Türk kültüründen olmak şeklinde tanımlasa da, uygulamada kimisi Türkçe bilmeyen Arnavut, Boşnak, Pomak gibi pek çok Balkanlı Müslüman, Türkleşecekleri önkabulüyle 'göçmen' yani Türk kategorisine yerleştirildi ve Türk vatandaşlığı kazandı (İçduygu ve Sert, 2015; Kirişçi; 2000; Çağaptay, 2006; Ülker, 2007).⁵ Bu göç ve vatandaşlık politikasında Türklük, Müslüman olmak ve Türkleşeceği kabul edilen belirli etnisitelere mensup olmak şeklinde yorumlandı.

İskân Kanunu'nda geçen 'soydaşlık' ilkesinin ancak Balkan Müslümanlarını içerecek şekilde genişletildiği söylenebilir. Elbette burada Osmanlı millet sisteminin, göç pratiklerinin ve emperyal mirasının etkisi söz konusudur. Osmanlı döneminde öne çıkan göç ve iskân faaliyetlerine bakacak olursak, Osmanlı devletinin 18. yüzyıldan itibaren iki milyon üzerinde Çerkes ve Tatarı topraklarında iskân ettiğini ve Anadolu coğrafyasındaki Müslüman oranını tedricen artırdığını görürüz (Dündar, 2001; Karpas, 1985). Aynı zamanda, Kirişçi'nin (2000) vurguladığı gibi ağırlıklı olarak Müslüman göçmen kabul etmekle beraber, Osmanlı devleti daha az sayıda Müslüman olmayan göçmen kabul etmişti. Örneğin 15. yüzyılda İberya yarımadasından sürülen Yahudiler, aynı zamanda Hristiyan tebaya karşı denge unsuru olarak iskân edilmişlerdi. Cumhuriyet döneminde ise Ortodoks Gagavuzlar (Çağaptay, 2006: 83; Benlisoy

ve Benlisoy 2016; 324-343) Türkçe konuşmalarına veya Türk olmalarına rağmen göçmen olarak alınmamış yani Türk olarak kabul görmemişti. Böylece, uygulamada Sünni Hanefi mezhebinden olan Müslüman göçmenler imtiyazlı kılınmıştı (Kirişçi, 2000).⁶ Türkçe anadilli olmak, Türklüğe içerilmekte ancak ikinci bir unsur olarak kalmış, mübadele örneğinde gördüğümüz gibi Türkçe anadilli Rum Ortodokslar Yunanistan'a gönderilirken, Rumca anadilli Müslümanlar Türk kabul edilmişlerdi. Hem Yunanistan, hem de Türkiye açısından Hristiyanlık-Yunanlık (Rumluk) ve İslam-Türklük bağı çok güçlüydü (Benlisoy ve Benlisoy, 2016; Clark, 2006).

Türkiye'nin vatandaşlık ve göç rejimi, geçmişte Osmanlı devletinin egemenlik kurduğu topraklara mensup her gruba karşı açık olmamıştır. Modern ulus-devletin kurucusu olarak kabul edilen (Sünni) Müslüman Türklerin etnik ve dini kimliğiyle uyumlu görülen ve Türkleşebileceği düşünülen Müslümanlar ile ancak Müslüman olan Türkler içerilmiştir. Bu anlamda, göçmen politikasında, ancak Müslümanlık Sözleşmesi'ne dâhil olmuş ve olabilecek olanlar Türklüğe içerilmiş ve Türklük Sözleşmesi'ne davet edilmişlerdir (Ünlü, 2018). Örneğin, 1989'da Bulgaristan'daki ayrımcı ve asimilasyoncu politikalarından kaçan 310 000 Müslüman Türk ve Pomak sığınmacı Türkiye'ye kabul edilip vatandaşlık edinirken, 1988 ve 1991 yıllarında Irak'taki Saddam rejiminin şiddetinden kaçan Kürtler ise eşdeğer bir kucak açma politikasıyla karşılanmamışlardı. Irak vatandaşları arasından sadece Türkmen mülteciler görece imtiyazlı uygulamadan istifade edebildiler (Kirişçi, 2000; Danış ve Parla, 2009).

Bütün bunların sonucunda Türk vatandaşlığına İskân Kanunu⁷ çerçevesinde geçirilen göçmenlerin sayısı Türk Vatandaşlığı Kanunu'na (TVK) göre Türk vatandaşlığını kazananlardan çok daha yüksektir. 1950'lere kadar özellikle iskânlı göçmenler devletten ekonomik destek almışlardır. Bu imtiyazlar Türk vatandaşlığını TVK ile elde edenler için geçerli değildir (Öztürk-Yılmaz, 2007). 1923'ten 1997'ye ezici çoğunluğu Bulgaristan, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'dan gelen 1 686 163 göçmen Türkiye'ye iskân edilmiş ve Türk vatandaşlığına geçirilmişlerdir. Türkistan'dan 2878 olmak üzere diğer ülkelerden kabul edilenler ise sadece 17 869 kişidir (Kirişçi, 2000: 8). Hristiyan çoğunluğun oluşturduğu Balkan ülkelerinde Müslümanların azınlık statüsünde olmaları ve bu ülkelerde çeşitli ayrımcı politikalar ile karşılaşmaları, Türkiye'ye yakın döneme dek devam eden Balkan Müslümanı göçünü düşünürken not edilmelidir (İçduygu ve Sert, 2015).

Bu dönemde etnik-dinsel bakımdan sınırlı ve seçici olan söz konusu içericiliği ve belirli gruplara uygulanan pozitif ayrımcılığı tamamlayan ise etno-dinsel dışlayıcılık ve negatif ayrımcılıklardır. Seçici bir şekilde uygulanan vatandaşlıktan

çıkarılma uygulamaları negatif ayrımcılığa örnek oluşturmaktaydı. Rızası olmadan vatandaşlıktan çıkarılanlar ağırlıklı olarak Türklük dairesinin en dışında görülen dini azınlıklar oldu. Hatta sistematik bir şekilde vatandaşlıktan çıkarılma ulusun homojenleştirilmesinde kullanılan araçlardan birine dönüştü. Özellikle 1920'ler ve 1930'larda çeşitli yasa ve yönetmeliklerin Osmanlı tebası dini azınlıkların vatandaşlıklarının kaybettirilmesi veya Türkiye'ye geri dönüşlerinin önüne geçilmesi amacıyla kullanıldı (Çağaptay, 2006). Örneğin 1927 tarihli 1041 sayılı Kurtuluş Savaşı'nda Türkiye dışında bulunan Osmanlı Tebalarına İlişkin Kanun ile Milli Mücadele'ye katılmayan ve ülkeye dönmeyenler vatandaşlıktan çıkarıldı. 1928 tarihli 1312 sayılı Türk Vatandaşlık Kanunu kanununun 9. ve 10. maddeleriyle başka bir ülkenin vatandaşlığını izin almadan edinmek, yabancı bir orduda veya istihbaratta hizmet almak vatandaşlıktan çıkarılma sebebi olarak tanımlandı. Ayrıca 1933 Seyrüsefer Talimatnamesi çeşitli pasaport sınırlamaları ve bürokratik prosedür ile özellikle Osmanlı Ermenilerinin Türkiye'ye dönüşünü imkansız hale getirdi ve böylelikle vatandaşlıktan çıkarıldılar (Çağaptay, 2006: 71-78). 12 Eylül 1980 askeri darbesi ertesinde 2383 sayılı Kanun (3 Şubat 1981) güvenlik gerekçesiyle vatandaşlığı kaybettirmeyi düzenlemekteydi (Kadirbeyoğlu 2010: 5) ve bu düzenleme artık sayısı oldukça azalan azınlıklarla beraber Türk ve Kürt siyasi muhalifleri etkiledi. Yine 1980 sonrasında, Avrupa'ya göç eden yurtdışı Türk vatandaşlarına dönük hayata geçirilen bazı uygulamalar etnik pozitif ve negatif ayrımcılıkların devam ettiğini gösterir. 403 sayılı 1964 TVK'da⁸ değişiklik yapılarak 1981'de kabul edilen çifte/çoklu vatandaşlık Batıdaki Türk göçmenler düşünülerek tasarlanmıştı. Buna göre Türk vatandaşlarının yabancı bir ülkenin vatandaşlığını aldıktan sonra Türk vatandaşlığından çıkmak üzere izin alabilmeleri mümkün kılınmıştı. Ancak 1964 TVK'nın 25. maddesi Türk yetkililerinden izin almaksızın başka bir ülkenin vatandaşlığına geçenlerin vatandaşlıklarının kaybettirilmesine izin vermeye devam ediyordu. Soyarik-Şentürk'e göre (2005) bu iki maddenin bir aradalığı hukuken sorunlu ve çelişkiliydi. Bu elbette yasa uygulayıcılarına diledikleri maddeyi uygulamada takdir yetkisi veriyordu. Bu noktada bireysel durumlardan çok ait olunan etnik kimlik belirleyici olmuş görünmektedir. Yetkililer bu maddeleri uygulayarak veya uygulamayarak genellikle dini azınlıkları ve siyasi muhalifleri yabancı bir ülkenin vatandaşlığını izin almadan edinmekten veya ülkeyi terk etmiş olmaktan dolayı Türk vatandaşlığından çıkarmışlardır (Soyarik-Şentürk, 2005: 136-137).⁹

Yurtdışında yaşayan göçmen Türkler düşünülerek hayata geçirilen bir diğer uygulama, yine Türk vatandaşlığının teorisi ve pratiği arasındaki farklara ve içerme ve dışlamanın eş zamanlı uygulanışına örnek oluşturur. Kadirbeyoğlu'nun saptadığı üzere 1995 tarihli 4112 sayılı yasa Almanya gibi çifte vatandaşlığı tanımayan ülkelerin vatandaşı olduğu için Türk vatandaşlığını

kaybeden yurtdışı Türklere dönük bir düzenlemedir. Bu kişiler, getirilen düzenlemeyle artık vatandaş olmamakla beraber mülk edinme, ikamet, çalışma, taşınır ve taşınmaz mal iktisabı ve ferağı, miras hakkı tanıyan imtiyazlı bir statüden faydalanabileceklerdir. Bu düzenleme mecliste yasalaşırken sözkonusu imtiyazlardan vatandaşlıktan çıkarılan ‘Ermeni, Yahudi, Rum’un (Kadirbeyoğlu, 2010: 7) faydalanıp faydalanamayacağı bazı milletvekillerince açıklığa kavuşturulmak istenir. Sonuç olarak, bu özel statü sadece doğumla Türk vatandaşlığını kazanan ve izinle vatandaşlıktan çıkarılanlar için mümkün olacaktır. İzinle vatandaşlıktan çıkma ise 1981’de yasallaştığından öncesinde vatandaşlığını kaybeden azınlıkların bu özel statüden faydalanması söz konusu olamayacaktır (Kadirbeyoğlu, 2010:5-7). Burada, Türk hukukunun Türk olarak tanımladığı dini azınlıkların, etnik seçici anlayışla tasarlanmış pozitif ayrımcılık yasalarından faydalanma imkânının elden geldiğince önüne geçilmek istenmiştir. Bu negatif ayrımcı uygulamalar vatandaşlık rejiminin belirgin etno-kültürel ve dinsel sınırları olduğunu farklı bir biçimde gösterir.

Bütün bu yasa ve uygulamalar, yakın geçmişe kadar Türkiye’de vatandaşlık rejiminin çok büyük oranda belirli etnik, kültürel ve dini kodları taşıyan, (Sünni) Müslüman Türk veya Türkleşeceği öngörülen (Sünni) Müslüman göçmenleri vatandaş olarak kabul etmeye dayandığını ortaya koyar. Burada uygulanan içerililik söylemsel olarak yine soydaşlık üzerinden inşa edilmiş ve bu özellikleriyle Türkiye vatandaşlık rejimi etno-dinsel olarak seçici ve dışlayıcı bir vatandaşlık modeli geliştirmiştir. Yukarıda bahsi geçen Fransa örneğinde olduğu gibi, vatandaşlık politikasındaki evrenselci genişleme asimilasyon beklentisi ve zorunluluğuyla içiçe geçmiştir. Söz konusu olan, ötekini kendine benzetebildiği ölçüde içine alan bir evrenselciliktir (Schnapper, 2005: 27-28). Böylece, belirli tarihsel-kültürel kabuller ve resmi ideolojinin sınırları çerçevesinde Türklüğe asimile edilebilir bulunanlar Türk vatandaşlığını göçmen olarak kazanmışlardır.

Diğer yandan, Türk/Türkmen yabancı uyruklu göçmenlerin göç ve vatandaşlık deneyimleri üzerine son on yılda yapılan çalışmalar, soy üzerinden verilen yürürlükteki imtiyazların her zaman uygulanmadığına dikkat çekmekte (İçduygu ve Sert, 2015; Parla, 2011; Kaşlı 2016: Danış ve Parla, 2009). Etnik soy bağına rağmen Bulgaristan ve Irak vatandaşı Türk/Türkmen göçmenler değişen uluslararası konjoktüre göre vatandaşlık başvurularında çeşitli güçlüklerle karşılaşabilmekte. Geçmişte “makbullük hiyerarşisi”nin en tepesindeyken, 1990’lardan sonra Bulgaristan uyruklu düzensiz göçmenler ekonomik sermayelerine göre belirlenen bir hak ediş hiyerarşisi içinde Türk vatandaşlığına erişebilir hale gelmişlerdir (Danış ve Parla, 2009). Dolayısıyla, soydaşlık ilkesi sabit bir avantaj olmaktan çıkarak piyasa ilkeleri ve uluslararası siyasal ajandaya bağlı olarak değer kazanmakta veya gözardı edilebilmektedir.

Bu çalışmada, bireysel başvuru ve yetkili makam kararıyla genel yoldan Türk vatandaşlığının sonradan kazanılmasına odaklanmıyorum. Ancak vatandaşlık rejiminin genel niteliklerini kavramak adına birkaç noktanın altını çizmekte fayda var. *Jus sanguinis* ilkesini benimseyen Türkiye’de 1927, 1964 ve 2009 tarihli TVK’lar çeşitli başka koşulların yanında genel yoldan başvuru yapan yabancıda dünya ortalamasına göre makul bir süre olan beş yıl asgari yasal ikamet şartı arar (karşılaştırma için bkz, Bauböck ve Goodman, 2010). Bazı ülkelerde gördüğümüz kültürel uyumu veya devlete bağlılığı ölçmeyi hedefleyen çeşitli standartlaşmış kültür ve dil testleri, yemin töreni ve yüksek başvuru ücreti talep edilmesi gibi uygulamalar Türkiye’de uygulanmamaktadır (Goodman, 2010; 2014). 5901 sayılı 2009 TVK’nın düzenlediği Türk vatandaşlığının bireysel olarak genel yoldan kazanılmasının asgari koşullarının pek çok AB ülkesine kıyasla çok yüksek olmadığı söylenebilir. Ancak asıl sorun bazı mevcut kriterlerde değerlendirmenin nasıl yapıldığının başvuran açısından belirli nesnel ölçütlere açıkça bağlanmayışı ve yasa uygulayıcısının takdir yetkisinin genişliğidir. Örneğin 5901 sayılı 2009 TVK’nın 10. maddesinde belirtilen ve 2010/139 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu’nun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik’in¹⁰ 15. maddesinde kısmen açıklanan şu kriterlerin nasıl değerlendirildiği başvuran açısından bütünüyle net değildir: “Yeterince Türkçe konuşabilmek”, “Türkiye’de yerleşmeye karar verdiğini davranışları ile teyit etmek”, “iyi ahlak sahibi olmak”, “millî güvenlik ve kamu düzeni bakımından engel teşkil edecek bir hali bulunmamak”, “yeterli gelire sahip olmak”. Bütün ön koşullar sağlansa bile başvurunun reddedilmesi yasal olarak mümkündür. İtiraz hakkı olmakla beraber Danıştay kararları yetkililerin takdir yetkisini devlet egemenliği açısından tanımaktadır (Kadirbeyoglu, 2010; 2013). Mevcut durumda, bazı ülkelerde örneklerini gördüğümüz biçimde, Türkiye’de oturma veya çalışma izniyle belirli süredir ikamet eden yabancıların Türkiye doğumlu çocukları için yetkili mercilere beyanla Türk vatandaşlığının edinilmesi mümkün değildir. Ancak Türkiye’de doğan ve yabancı anne ve babasından dolayı doğumla herhangi bir devletin vatandaşlığını kazanamayan ve vatansız olan çocuk, doğumla Türk vatandaşlığını kazanır. Bunlar Türk vatandaşlık rejiminin topraksal yönünün ve içerikliğinin zayıflığına işaret eder. Aynı zamanda genel yoldan bireysel başvuru, adayın haklarından çok otoritenin takdir yetkisini öne çıkarır. Az sayıda yasal zorunluluk gerektiren vatandaşlık kanunlarında, vatandaşlığın kazanılmasında kamu otoritesine geniş takdir yetkisi bırakıldığı ve bunun koşulları sağlayanların vatandaşlığa erişiminin *de facto* engelleyebildiği öne sürülmüştür (Bauböck ve Goodman, 2010). Sonraki bölümde ele alacağım istisnai vatandaşlık uygulaması vatandaşlığın kazanılmasında kamu otoritesinin takdir yetkisini daha da genişletmektedir.

İstisnanın Kural Haline Gelişi ve Etno-Dinsel ve Sınıfsal İmtiyazlarda Güncel Dönüşümler

Bu bölümde, vatandaşlığın sonradan kazanılmasına dönük politikada yaygın olarak kullanılan yöntemde ve etnik seçicilikte yaşanan güncel değişime ve sınıfsal ayrıcalıkların uygulamaya sokuluşuna odaklanacağım. Söz konusu bu ikili dönüşüm önceki etno-dinsel seçiciliğe sınırlı bir liberalleşme getirmekle beraber yeni dışlama pratiklerini de devreye sokmuş ve özellikle istisnai vatandaşlık uygulamaları norm haline getirilerek vatandaşlığın kazanılması sürecinde yasa uygulamacısının ve siyasi iktidarın gücü ve takdir yetkisi daha da merkezileşmiştir. Aşağıda ilk olarak istisnai vatandaşlık uygulamasının yasalardaki seyrini özetle ele alacağım. Ardından istisnai vatandaşlık uygulamasının son birkaç yılda uygulanan iki biçimine odaklanacağım. İlk olarak yatırım vatandaşlığını, ikinci olarak Suriyeli sığınmacıların vatandaşlık edinmesi uygulamasını değerlendireceğim.

Vatandaşlık Kanunlarında İstisnai Vatandaşlık Uygulaması

Türkiye’de istisnai vatandaşlık uygulamasının kural hale gelişi kimi özellikleriyle siyasal sistemin yapısal dönüşümüyle çakışan bir kırılmaya karşılık gelmektedir. Burada önce istisnai vatandaşlığın kanunlarda nasıl tanımlandığına ve erişilebilir verilerdeki niceliksel değişime bakalım. İlk olarak 904 sayılı 1928 TVK’da düzenlenen (6. madde) istisnai yollardan Türk vatandaşlığının edinilmesi, 463 sayılı 1964 TVK’da da (7. madde) korundu. Yetki yine Bakanlar Kurulu’ndaydı. İstisnai vatandaşlıkta yabancı beş yıllık yasal ikamet, yerleşme niyetini gösterme koşullarından muaftı. Ancak diğer önkoşullar hala geçerliydi. 5901 sayılı 2009 TVK’nın 12. maddesi ise istisnai vatandaşlık edinmede yasa uygulayıcılarının takdir yetkisini oldukça genişletti. 12. maddeye göre “millî güvenlik ve kamu düzeni bakımından engel teşkil edecek bir hali bulunmamak şartıyla Cumhurbaşkanı¹¹ kararı ile” şu yabancılar yabancılar Türk vatandaşlığını kazanabilirler:

a) Türkiye’ye sanayi tesisleri getiren veya bilimsel, teknolojik, ekonomik, sosyal, sportif, kültürel, sanatsal alanlarda olağanüstü hizmeti geçen ya da geçeceği düşünülen ve ilgili bakanlıklarca haklarında gerekçeli teklifte bulunulan kişiler.

b) (Ek: 28/7/2016-6735/27 md.) 4/4/2013 tarihli ve 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununun 31 inci maddesinin birinci fıkrasının (j) bendi uyarınca ikamet izni alanlar ile Turkuaz Kart sahibi yabancılar ve bunların yabancı eşi, kendisinin ve eşinin ergin olmayan veya bağımlı yabancı çocuğu.

c) Vatandaşlığa alınması zaruri görülen kişiler.

ç) Göçmen olarak kabul edilen kişiler (5901 Sayılı 2009 Türk Vatandaşlığı Kanunu).

1964 TVK uygulamada kaldığı 45 yıl boyunca 59 942 kişi istisnai yollardan vatandaşlık kazanmıştı. Ancak bunun yarısı 2002 (15 226 kişi) ve 2003'te (14 490) gerçekleşti (Şit-Köşgeroğlu, 2017: 177)¹² ve bu kişilerin %80'den fazlası Bulgaristan göçmeniydi (Kadirbeyoglu 2009: 430).¹³ 2009 Vatandaşlık Yasası'na göre 2009 ve 2017 arasında 11 776 kişi istisnai yoldan Türk vatandaşlığı edildi. Bunların 10 330'u 'vatandaşlığa alınması zaruri görülen kişiler' (12/c) kapsamındaydı. 12/ç'de tanımlanan 'göçmen'ler ise sadece 220 idi. 12/a'da tanımlanan olağanüstü hizmeti geçen veya geçeceği düşünülen kişi sayısı ise 1226 idi (Şit-Köşgeroğlu 2017: 177-178). Erişilebilir veriler geçmişte istisnai yoldan vatandaşlık ediminin İskân Kanunu'na ek olarak yine daha çok yasayla göçmen kabul edilen Balkan Türk ve Müslümanlarının vatandaşlığa geçirilmesinde kullanıldığını, ama bu durumun 2000'lerde değişmeye başladığını gösteriyor. 2009 ve 2017 arasında 'vatandaşlığa alınması zaruri görülen kişiler'in istisnai vatandaşlık uygulamasında ezici çoğunluğa dönüşmesi ise bütünüyle yeni bir anlayışın uygulamaya başladığına işaret ediyor. Eleştirel hukukçular yasanın 'a' bendindenki 'hizmeti geçeceği düşünülen' kişiler ve 'c' bendindeki 'vatandaşlığa alınması zaruri görülen kişiler' ifadelerinin hukuki açıdan sorunlu olduğunun altını çizmektedirler. Hizmeti gelecekte geçecek olan kişinin nasıl tespit edileceğinin belirsizliği Baran Çelik'e göre "hem idarenin yetkisini aşkın kullanıma açık hale getirmekte hem de Anayasanın 66/3. maddesiyle vatandaşlık hukukunda kabul edilen kanunilik ilkesiyle uyuşmamaktadır" (Baran Çelik 2017: 367). Yine, 'zaruri'lik ölçütünün ne olduğu tümüyle belirsizdir ve idareye geniş takdir yetkisi bırakmaktadır, bu haliyle 'kanunilik' ilkesine aykırı olduğu, yargı denetimini imkânsızlaştırdığı söylenmektedir (Baran Çelik, 2017: 386). Bu durumda istisnai vatandaşlık, genel yoldan vatandaşlığa alınmanın bir istisnası olarak düzenlenmekten çok bağımsız bir vatandaşlığa alınma yolu olarak düzenlenmiş ve objektif olmayan kriterlere bağlanarak idareye geniş yetki veren yeni bir vatandaşlık kazanma biçimi haline gelmiştir (Şit-Köşgeroğlu, 2017: 175-176). Bu haliyle istisnai yoldan vatandaşlık, genel yoldan vatandaşlık kazanmaya paralel, ancak genel yoldan vatandaşlık kazanılmasında talep edilen kriterlerin hemen hiçbirinin talep edilmediği, idarenin ve merkezileşmiş siyasi erkin yetkisiyle kazanılan bir statüye dönüşmüştür. Bu merkezileşen ve yargı denetimine tabi olmayan yetki niteliksel ve niceliksel olarak nasıl kullanılıyor? Bu yeni yasal durumun Türkiye'nin vatandaşlık rejimine, etnisiteyle, ulusal kimlikle ilişkisine ve sınıfsal imtiyazlara dair nasıl bir dönüşüme karşılık geliyor? Kalan kısımda, bu soruları tartışacağım.

Vatandaşlığın Piyasalaşması: Türkiye’de Yatırım Yoluyla Vatandaşlığın Kazanılması

Yatırım yoluyla Türk vatandaşlığının kazanılmasında yakın dönemde yaşanan en kritik gelişme 18 Eylül 2018 tarihli 106 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi¹⁴ ile 5627 sayılı Türk Vatandaşlığının Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik’te (2010/139) yapılan değişikliktir. Daha önce, 2016’da 9601 sayılı kararla¹⁵ 2010/139 sayılı yönetmelikte değişiklik yapılmış ve yatırım vatandaşlığının önü açılmıştı. 2018/106 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik ile gereken asgari yatırım bedeli önemli ölçüde aşağıya çekilmiş ve ‘Bakanlığın teklifi’ ve ‘Bakanlar Kurulu’ ifadesi ‘Cumhurbaşkanı’ şeklinde değiştirilmiştir. Örneğin daha önce 2 000 000 dolar olan yatırım miktarı 500 000 dolara düşürülmüş, daha önce 1 000 000 dolar değerinde gayri-menkul satın alınması gerekirken bu miktar 250 000 dolar değerine çekilmiştir. Bu yatırımcılar ikamet, dil ve diğer şartlar aranmaksızın, sadece kamu güvenliğini ve düzenini tehdit etmemek ön koşuluyla istisnai vatandaşlık başvurusu yapabileceklerdir.

Bu değişikliği takiben, gerekli bürokratik süreçleri hızlandırmak ve yatırımcıları çekmek üzere İstanbul ve Ankara’da İçişleri Bakanlığı’na bağlı olarak yabancı yatırımcı ofisleri açıldı. Nüfus ve Vatandaşlık İşleri’nin açıklamasına göre amaç vatandaşlık kazanılması sürecini “daha etkin ve hızlı” hale getirmek, danışmanlık ve başvuru takibi hizmeti sağlamak üzere, “ ‘müşteri temsilcisi’ mantığında çalışan nitelikli personel ile kaliteli hizmet” sunan ‘özel/ortak ofisler’ kurmaktır.¹⁶ Takip eden dönemde çok sayıda danışmanlık ve aracı şirket yatırımcı vatandaşlığı piyasasına eklemelendi. Bu sayede yatırımcılar vatandaşlık işlemleri için diğer kurumlara gitmek ve bizzat başvuru takip bürokrasisiyle uğraşmak durumunda kalmazken pasaport edinme süresi bu firmalarda çalışan uzmanların ifadesiyle ‘2-3 aya’ kadar düşürüldü. Yatırım vatandaşlığın çok kısa sürede edinilmesi, bu sektördeki uzmanlara göre başta Irak ve İran uyruklu Orta Doğulu yatırımcıların AB ülkeleri yerine Türk vatandaşlığını seçmelerinde bir etkindir (Acar, 2019). İçişleri Bakanlığı ise bu başvurularla bizzat ilgileneyeceği garantisini vermektedir. Aracı bir firmaya göre Ocak 2017’den Eylül 2018 değişikliğine kadar sadece 19 ülkeden 58 yabancı istisnai vatandaşlık için başvurmuş iken Cumhurbaşkanı kararnamesinden sonra Şubat 2019 a kadar geçen bir kaç ayda 63 ülkeden 1276 kişi -289’u İranlı- başvuru gerçekleştirdi (Kurşun, 2019). Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü açıklamasına göre ise 2016 düzenlemesi ve ardından ‘tutarlarda yapılan iyileştirici yeni düzenleme ile birlikte’ 4 Haziran 2020 itibariyle ‘en az 3.261.500.000 ABD Doları yatırım yapan 9.011 yabancı yatırımcı Türk vatandaşlığını kazanmıştır’.¹⁷

Vatandaşlığın küresel hiyerarşisi ve çoklu/çifte vatandaşlık ilişkisini inceleyen Harpaz (2019), vatandaşlığın sağladığı diğer haklar ve pasaportun seyahat özgürlüğündeki gücüne bakarak üç katmanlı küresel vatandaşlık indeksi oluşturur. Bu çalışmaya göre, Türkiye mevcut uygulamayla orta (ikinci) katman ülkesidir. Dolayısıyla ikinci katman ülkesi olarak üçüncü katmanda yer alan Orta Doğu ülkelerine yatırım vatandaşlığı ile ‘uzun-mesafe vatandaşlığı’ imkânı sunmaktadır.¹⁸ Bu anlamda ikinci ve üçüncü katman ülkelerinin servet sahibi vatandaşları, pasaport hiyerarşisinde sınıfsal imtiyazları ile daha geniş bir mobilite edinebilmekteler. Pasaportları Türkiye pasaportundan daha az ülkede vizesiz geçiş sağlayan ve güvenlik sorunları yaşayan Orta Doğu ülkeleri vatandaşları, başka faktörlerin yanında kısıtlayıcı göç yasalarını atlamak ve dış dünyaya açılabilme için Türk pasaportu edinmeyi tercih etmekte (Karaman, 2019).

Yatırımcı vatandaşlığı emlak sektörüyle sınırlı olmasa da uygulamada yatırımla vatandaşlık kazananların çoğu konut satın alan yabancılar olmuştur. AKP iktidarında ekonominin lokomotifi ve ekonomik büyümenin temel ayaklarından biri olan inşaat sektörü burada da merkezi bir rol üstlenmektedir. Diğer aracı kurumlarla beraber lüks konut satışı yapan inşaat firmaları bu ‘vatandaşlık endüstrisi’nin (Džankić, 2019) paydaşları haline gelmektedir. İnşaat aynı zamanda hegemonya inşasının da temel ayağını oluşturur (Bkz, Bora, 2012). Dolayısıyla yatırım vatandaşlığından inşaat sektörüne kurulan bağ hem ideolojik hem ekonomik olarak birbirini besler. Aynı zamanda ekonomik krizle beraber emlak satışlarının düşmesi nedeniyle daralma yaşayan sektöre yatırımcı vatandaşlığı belirli bir telafi imkânı sunmaktadır. Bu şirketler böylece yatırım vatandaşlığının tanıtımını da fiili olarak üstlenmiş durumdadır. Havalimanlarının dış hatlar terminallerine yerleştirilen “eviniz ve vatandaşlığınız hazır” sloganını taşıyan reklamlar ve yine bazı Orta Doğu ülkelerinin TV kanallarında yayımlanan reklamlar 250 000 dolar karşılığında konut alımıyla Türk vatandaşı olduğu bilgisini öne çıkarmaktalar. Arapça ve İngilizce hazırlanan bu afiş ve reklamların ücret etiketi ile vatandaşlık duyurusu yapması bazı muhalefet parti liderleri tarafından milliyetçi bir perspektifle eleştirildi. Bu eleştiriler etnik merkezli milliyetçi bir yorumla Türk vatandaşlığının satılmayacağı fikri üzerine inşa edilirken, vatandaşlık piyasasının küresel ölçekte yaygınlaşmasının yol açtığı yeni eşitsizlik biçimleri bütünüyle gözden kaçırılmaktadır.

Türkiye vatandaşlık rejiminde araçsallaştırıcı bir dönüşümden geçmektedir. Bu haliyle küresel bir eğilime dönüşen vatandaşlığın metalaşması ve ticarileşmesi modeline eklenmektedir (Anderson, 2013; Džankić, 2019; Joppke, 2019; Shachar, 2017; Shachar and Bauböck, 2014).

Örneğin, AB ülkeleri içinde Portekiz, Yunanistan gibi bazı ülkeler yatırım karşılığında başlangıçta ‘altın vize’ denen oturma izni sağlarken, Malta, Bulgaristan Güney Kıbrıs ise ülke ‘altın pasaport’ denilen hızlı bir şekilde yatırım vatandaşlığı kazandırma yoluna girdiler. Sınıfsal imtiyazlara eklenen bu durum ‘stratejik vatandaşlık’ olarak “ikinci bir vatandaşlığın... yatırım imkanı, çıkış stratejisi, riskleri çeşitlendirme, kuşaklararası servet transferi, aile koruması, refah devleti hizmetleri, artırılan fırsatlar vergi kaçırma” gibi pek çok kullanımı sağlamaktadır (Harpaz and Mateos, 2019: 849). ‘Nakit karşılığı-pasaport’ politikasının önde gelen muhaliflerinden olan Shachar hızlandırılmış vatandaşlık bağışının sebep olacağı riskleri şöyle sıralar: Kamu yararı ilkesine piyasa mantığının nüfuz etmesi; metalaşmanın vatandaşlığın ‘statü, haklar ve kimlik’ten oluşan bütünlüğünü parçalaması ve vatandaşlığa atfedilen eşitlikçi ve katılımcı ilkelere hasar vermesi (Shachar, 2014, 2017). Bu yüzden siyasal bir topluluğa üyeliğin piyasa mantığına göre düzenlenmesi küresel düzeyde eşitlik idealinin altını oyar ve yeni eşitsizlik ve imtiyaz biçimlerini ortaya çıkarır. Ancak bu uygulamayı savunan siyasi iktidarlara göre yatırımcı çekmek ve emlak satışını artırmak ülkenin refahına dönük olumlu bir gelişmedir. Küresel ölçekte yaşanan piyasalaşma eğilimi, pasaport serbestliği Türkiye’den daha sınırlı olan devletleri uyruğu kimi servet sahiplerini Türk pasaportunu satın almaya yöneltirken, Türkiye vatandaşı bazı üst sınıf mensupları da özellikle AB üyesi Malta gibi yatırımcı vatandaşlığı uygulaması bulunan ülkelerin vatandaşlığını edinmekte. Stratejik vatandaşlık pratiklerinin bir diğer örneği olan ‘doğum turizmi’ de Türkiye’de yaygınlaşmaktadır. Bu defa Türkiye vatandaşı üst-orta sınıf ebeveynler ABD ve Kanada gibi birinci katmanda yer alan ve *jus soli* uygulaması olan ülkelerde doğum yaparak burada doğan çocuklarının vatandaşlık sermayesine yatırım yapmaktalar (Balta ve Altay-Olcay, 2016).

Geçici Koruma Statüsünden Vatandaşlığa: Suriyeli Sığınmacıların İstisnai Yoldan Türk Vatandaşlığını Kazanması

Temmuz 2016’da Cumhurbaşkanı Erdoğan ilk kez Suriyelilere Türk vatandaşlığı verilebileceğinden ve İçişleri Bakanlığı’nın bu yönde bazı adımları atmaya başladığından söz etti (*BBC Türkçe*, 2016). Bu açıklama o güne dek Türkiye’deki konumları misafirlik ve geçicilik üzerinden tanımlanmış olan Suriyeli sığınmacıların kalıcı bir statüye geçebileceğine işaret etmekteydi. Ne var ki bu statü değişikliği bugüne dek bütün Suriyeli sığınmacılar açısından eşit biçimlerde erişilebilir bir imkân olarak değil ancak belirli kültürel ve ekonomik sermayeye sahip sığınmacıları içeren bir şekilde hayata geçirildi. Bu çalışmada, Suriyeli sığınmacıların vatandaşlık kazanmasının Türkiye’nin vatandaşlık rejiminin geçmiş etno-kültürel sınırlarını ve içerici kapasitesini kısmen genişlettiğini, ama aynı zamanda etnik ve sınıfsal kesişimde dezavantajlı gruplara karşı dışlayıcı olmaya devam ettiğini öne sürmekteyim.

2011’de başlayan iç savaşı takiben Türkiye’ye gelen ve burada doğan çocuklarla beraber sayısı 3 600 000’i aşan Suriyeli sığınmacı yasal olarak Türkiye’de mülteci statüsüne sahip değildir.¹⁹ Türkiye 1951 Cenevre Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşme’ye coğrafi sınır şerhi koyarak imza attığından sadece Avrupa’dan gelen sığınmacıları kanunen mülteci olarak tanımaktadır. Bu nedenle iç savaştan kaçan Suriyeli sığınmacıların Türkiye’ye mültecilik başvurusu yapma imkânı yoktur. Sayıları giderek artan Suriyeli sığınmacılar Türkiye tarafından ilk önce ‘geçici misafir’ olarak nitelendirilmişlerdir. Bu ilk tedbirlerin yetersiz kalması ertesinde sığınmacılar sorununu düzenleyen ilk kanun olan 5543 sayılı 2013 Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu Nisan 2013’te TBMM’den geçmiş ve 11 Nisan 2014’ye yürürlüğe girmiştir. Aynı zamanda bu kanun çerçevesinde Göç İdaresi Başkanlığı kurulmuş ve Geçici Koruma Yönetmeliği de 22 Ekim 2014’te yürürlüğe girmiştir. Bu yeni yasal çerçeve dâhilinde Suriyeli sığınmacılar Ekim 2014 itibarıyla ‘geçici koruma statüsü’ne alınmışlardır. Vatandaşlık kazanımı açısından bu statünün oldukça önemli bir sonucu vardır. Suriyeli sığınmacılar geçici koruma statüsü altında Türkiye’de geçirdikleri süreyi hiçbir şekilde yasal ikamet süresi olarak saydıramazlar dolayısıyla beş yılın ardından genel yoldan vatandaşlık başvurusu yapamazlar. Ayrıca Türkiye’den bireysel olarak üçüncü ülkelere yaptıkları mültecilik başvurusu, aile birleşimi gibi istisnai ve acil haller dışında BM Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından işleme konmamaktadır (Baban, Ilcan ve Rygel, 2017:48). Türkiye’de geçici koruma kapsamında sosyal, eğitim ve sağlık alanında bazı haklardan faydalansalar de kimi haklar kayıtlı oldukları illerde geçerli olduğundan fiili durumda bu haklara erişemeyebilmektedirler. İçinde buldukları süresiz ‘geçici koruma’ hali sığınmacıları güvencesiz ve yasal olarak belirsiz bir konuma sokmakta ve sadece farklılaştırıcı bir içermeye izin vermektedir (Korkut, 2016; Rygiel, Baban ve Ilcan, 2016; Baban, Ilcan and Rygiel, 2017). Düzensiz göçmenler ve Suriyeli sığınmacı işçiler sınır dışı edilme veya çalışma izinlerinin yenilenmemesi gibi endişelerden dolayı kolektif direnişten çekmekte ve güvencesizlik göçmen ve sığınmacı emeğini disipline edici bir mekanizma olarak işlemektedir (Bélanger ve Saracoglu, 2018). Orta sınıf mensubu Suriyeliler egemen topluma uyum sağlama veya vatandaşlık edinme imkânına görece daha yakinken, alt sınıf için çok yönlü güvencesizlik söz konusudur. ‘Sınıf temelli uyum’ modelinde nitelikli emek sahibi veya işyeri sahibi Suriyeliler tercih edilirken büyük çoğunluk için vatandaşlık bir hayal olarak kalmaktadır (Şimşek, 2018; Baban, Ilcan ve Rygiel, 2017: 53). 2016’dan beri geçici koruma statüsündeki Suriyelilere çalışma izni alma hakkı tanınmasına rağmen Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (t.y.) verilerine göre 2018’de sadece 34 573 Suriyeli çalışma iznine sahiptir.

Geçici koruma statüsünde bulunan Suriyeli sığınmacılar yukarıda söz ettiğim gibi Türkiye’de bulunma süreleri beş yılı aşsa dahi bireysel olarak 2009 TVK’da

düzenlenen genel yoldan vatandaşlık başvurusu yapamamaktadırlar. Diğer yandan yürürlükte olan 2006 İskân Kanunu'na göre 'göçmen' hala Türk soylu ve Türk kültüründen kimse olarak tanımlanır ve aynı tanım 5627 sayılı TVK Uygulama Yönetmeliği'nde de benimsenmiştir. Geçmişte çok sayıda etnik Arnavut, Pomak, Boşnak 'Türk' olarak kabul edilerek 'göçmen' statüsü almış ve İskân Kanunu ile vatandaşlık edinmişse de, Suriyeli etnik Araplar için bu yol seçilmemiştir. Kamuoyu ile düzensiz aralıklarla paylaşılan vatandaşlık edinen Suriyeli sığınmacı verilerinde sadece TVK'da tanımlanan istisnai vatandaşlık düzenlemesinin kullanıldığı açıklanmakta yani maddenin hangi bendinin uygulandığı bilgisi verilmemektedir.

2019 Aralık'ta yapılan açıklamalara göre 53 000'i yetişkin 57 000'i çocuk 110 000 Suriyeli Türk vatandaşlığı edinmiştir (Alyanak, 2019a). Ağustos 2019'da yapılan açıklamada ise 45 280 çocuk, 47 000 yetişkin Suriyelinin 'istisnai yollardan' vatandaşlık edindiği belirtilmişti (Euronews, 2019a). Göç İdaresi Genel Müdürlüğü oturma izinlerini ve geçici koruma statüsündeki Suriyeli istatistiklerini düzenli ve şeffaf bir şekilde paylaşırken genel ve istisnai yollardan vatandaşlık kazananların istatistikleri Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü dâhil hiçbir kurum tarafından düzenli ve şeffaf bir şekilde paylaşılmamakta ve açıklanan verilerde bazı tutarsızlıklara da rastlanmaktadır.²⁰ Yine de eldeki veriler 2017 itibarıyla Suriyeli sığınmacıların istisnai yoldan vatandaşlık edinmeye başladığını ve istisnai yoldan vatandaşlığın genel yollardan vatandaşlığa alternatif yeni bir uygulama olarak sistematize edildiğini göstermektedir.²¹

İstisnai yoldan Türk vatandaşlığı edinen Suriyeli sığınmacılar çeşitli kurumların verilerinden belirli kriterlere göre seçilmekteler. Sağlık Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Yüksek Öğrenim Kurumu, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ve Göç İdaresi Genel Müdürlüğü tarafından oluşturulan sığınmacı verileri, Türkiye'ye yasal olarak girmiş olmak, geçici koruma statüsünde olmak veya geçerli ikamet iznine sahip olmak, lisans veya lisansüstü eğitime sahip olmak, meslek sahibi olmak, suç kaydı bulunmamak kriterleri üzerinden değerlendirmeye tabii tutulmaktadır. İyi Türkçe bilmek tercih sebebiyse de ön koşul olarak görülmemektedir. İlk değerlendirme Göç İdaresi ve Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Başkanlığı tarafından yapılarak seçilen adaylar yüzyüze görüşmeye çağrılmaktalar (Koser Akcapar ve Simsek, 2018: 180). Seçilen adaylar daha önce nihai karar için Bakanlar Kurulu'na iletilmekteyken, Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin uygulamaya geçmesini takiben istisnai vatandaşlığın verilmesinde nihai karar 2 Temmuz 2018 tarihli 700 sayılı KHK ile Bakanlar Kurulu'ndan Cumhurbaşkanı'na devredilmiştir.

Yasal olarak geçici koruma statüsüne alınan Suriyeli sığınmacılardan bir kısmının Türk vatandaşlığına alınması, cumhuriyet dönemi boyunca uygulanan etnik-seçici göçmen politikasında belirli bir genişlemeye karşılık gelmektedir. Yukarıda ele aldığım gibi Türkiye'nin vatandaşlık rejimi ikili anlaşmalar, kitlesel göç ve sığınma yoluyla, belirli Sünni Müslümanlara karşı açık ve içerici olma ilkesiyle şekillenmişti. Müslüman Türk göçmenlerin yanında, Balkan göçmeni Müslüman Pomak, Boşnak, Arnavutlar -ve Osmanlı döneminde iskân edilen Çerkesler- Türkleşmeye müsait görülmüşlerdi. Çünkü bu Müslüman grupların sorun oluşturacak derecede güçlü etnik veya ulusal kimlikleri olmadığı ve bu sayede Türkleşecekleri varsayılmaktaydı. Bu gruplardan gelen göçmenler Türkleşmenin mükâfatlandırıldığı bir rejimde gerçekten de hızlı bir şekilde Türklüğe eklenmiş ve büyük ölçüde Türkleşmişlerdi. Bu göçlerde içerilme kriteri söylemsel olarak mevcut veya varsayılan 'soydaşlık' üzerine inşa edilmişti. Asimilasyoncu resmi ideolojinin temellerini oluşturan Türk Tarih Tezi'nde ise, Türkiye sınırları içindeki otokton Kürt, Laz, Arap gibi etnik Türk olmayan Müslüman grupların benliğini kaybetmiş Türkler olduğu iddia edilmişti (Ancak buna rağmen Kürt veya Arap göçmen kabul edilmemişti). Bir yanda erken cumhuriyet döneminde Arap Aleviler, 'Eti Türkleri' olarak adlandırılmış ve dilini kaybetmiş öz Türkler olarak kurgulanmışken (Mertcan, 2015: 190-218), diğer yanda Araplık ile mesafeli bir ilişki kurulmuştu (Copeaux, 2006: 269-323). Türkiye dışı Araplar hiçbir zaman yasanın tanımladığı 'Türk soylu' ve 'Türk kültürüne bağlı' olan göçmen kategorisinde görülmemişlerdi. Bu anlamda Suriyeli etnik Arapların Türk vatandaşlığına geçirilmesi Türkiye'nin vatandaşlık rejimi açısından yeni bir olgudur. Ve bu yeni olgu yeni bir söylemle mevcut Sünni Müslüman Türk hegemonyaya eklenmektedir.

Bir yanıyla bu olguyu 'etniksizleşme' (*de-ethnicization*) (Joppke, 2003, 2005) yani soydaş kabul edilen etnisitenin imtiyazlı kılındığı baskın özelliği etnik-seçicilik olan geçmiş politikadan uzaklaşma olarak okuyabilir miyiz? Etnik seçiciliğin insani yardım aşamasında gözlendiğini söyleyen Korkut (2016) 2014 yazında Suriye'nin Kobane kentinden gelen Kürt ve Irak'ın Şengal bölgesinden gelen Ezidi sığınmacıların ve yine Suriye'den ve Irak'taki çatışmalardan kaçan Ermeni, Süryani gibi Hristiyan grupların geçici koruma statüsüne alınmadığının altını çizer. Bu durum, 1989'da Bulgaristan'dan ve 1991'de Irak'tan Türkiye'ye gelen sığınmacıların karşılaştığı farklı içerme mekanizmalarını hatırlatmaktadır. Bugün de insani yardım konusunda gözlenen din, etnik köken, uyruk bakımından hayata geçirilen seçici yaklaşım ve dışlayıcılık, vatandaşlığa geçirme uygulamasında da gözlenmektedir. Suriyeli sığınmacılar da kendi içlerinde etnik, mezhepsel, sınıfsal olarak haklara veya imtiyazlara erişim bakımından tabakalanmıştır. Örneğin, Temmuz 2019'da yapılan 'kayıtdışı göç ve istihdam'ı

önlemeye dönük operasyonlar mevcut uyum politikasının sınıfsal seçiciliğini gösteren kayda değer bir gelişme olarak okunabilir (Akdeniz vd, 2019; Karakaş, 2019). Göç İdaresi Başkanlığı suça karışanların ve kaydı olmayanların sınırdışı etmek, başka şehirde kaydı olanların da kayıtlı oldukları şehre göndermek üzere bu operasyonun yapıldığını belirtirken, İstanbul Valiliği, 12-31 Temmuz 2019 arasında 12 bin 474 göçmenin geri gönderme merkezlerine sevk edildiğini açıklamıştır.²²

Suriyelilerin vatandaşlığa geçirilmesi üzerine yapılan resmi açıklamalarda vurgu çoğulcu ve çokkültürcü kazanımlara değil, yeni vatandaşların mesleki vasıflarına ve Suriyelilerle sahip olunan ortak Osmanlı geçmişine, buradan kaynaklanan dini ve tarihsel bağlara yapılmaktadır. Örneğin, İçişleri Bakanı Süleyman Soylu bir röportajında (Par, 2019) Türkiye'deki Suriyelilerin %62'sinin Misak-ı Milli sınırları içinden geldiğini ve Çanakkale Şehitliği'nde "bu topraklar için kendilerini feda eden... Hama'dan 189, Halep'ten 544, Şam'dan 91, İdlib'ten 129, Lazkiye'den 31, Deyrizor'dan 67 kişi" olduğunu belirtir. Suriyelilere dönük toplumsal rahatsızlığın önüne geçmenin reçetesinin 'Müslümanlık ve kardeşlik' olduğunu söyler. Aynı röportajda vatandaşlık verilenler içinde "5292 öğretmen, 1432 mühendis, 1235 serbest meslek sahibi, 743 doktor, 732 teknisyen, 507 küçük işyeri sahibi, 427 müdür, 396 tüccar, 392 muhasebeci, avukat, eczacı, üst düzey yönetici, hemşire, mimar, çevirmen, bankacı, akademisyen" olduğunu ifade eder. Genel olarak Suriyeli sığınmacılardan söz edilirken öne çıkan Müslümanlığa ve Anadolu medeniyetine yapılan vurgu, vatandaşlıktan söz edilirken mesleklere, vasıflara, yeni vatandaşların ekonomik ve kültürel sermayelerine kaymaktadır.

Benzer bir biçimde, TBMM İnsan Haklarını İnceleme, Göç ve Uyum Alt Komisyonu Başkanı Atay Uslu 2019'da yaptığı bir açıklamada istisnai vatandaşlık uygulamasının 'nitelikli sığınmacı'ları Türkiye'de tutmak adına işletildiğini vurgular (*Milliyet*, 2019). Konuşmasında son üç-dört yılda "istisnai süreçlerin sistematize edildi" demektir. Bu ifadeyle istisna olanın olağanlaştırıldığı ve rutin bir yöntemeye dönüştüğü açıkça dile getirilmektedir. Uslu, vatandaşlık verilenlerin çoğunun 'doktor, mühendis, iş adamı niteliğinde Türkiye'ye değer katanlar' olduğunu ve 'entellektüel, akademik ve ekonomik potansiyeli olan sığınmacılara vatandaşlık dâhil kalıcı statüler' sağlandığını ifade eder. İlk yıllarda 'vatandaşlığa geçirme refleksi'nin yavaş işlediğini belirten Uslu "Avrupa'nın nitelikli göçü kabul, diğerlerini kabul etmeyen insan haklarına aykırı politikaları sebebiyle nitelikli göçmenlerin Almanya başta olmak üzere başka ülkelere göçleri oldu" demektir. Almanya göçmen alımında ayrımcılık yapmak ile suçlanırken, 'Türkiye'ye değer katan' Suriyelilerin vatandaşlığa geçirildiği vurgulanmakta ve bu iki ifade arasında bir çelişki görülmektedir.

Bu söylemde Batıdan insancılığı ve çikarsızlığı ile ayrışan bir medeniyet üstünlüğü tekrarlanırken ve izlenen siyasetin 'gönül temelli' uyum modeli olduğu, 'dünyaya örnek' oluşturduğu belirtilir. TBBB Mülteciler Alt Komisyonu raporunda da benzer bir söylem vardır. Bu raporda geçici koruma statüsünün genel yoldan vatandaşlığa başvuru hakkı doğurmadığının altı çizilir. Ardından, istisnai vatandaşlık uygulamasının amacı "ekonomik güce, akademik ve mesleki yeteneğe sahip bir potansiyelin başka coğrafyalara doğru akmasını durdurarak, ülkemizde kalmasını ve katma değer oluşturmasını sağlamak adına, bir neslin kaybolup gitmesine izin vermemek" şeklinde açıklanır. Raporunda, Almanya'nın politikası hem eleştirilir, hem de örnek alınır:

Özellikle Almanya vasıflı mültecilere ikincil koruma başta olmak üzere daimi statü ve vatandaşlık sağladığı için 267.500'den fazla vasıflı Suriyelinin Almanya'ya kabul edilip daha doğrusu devşirilip yaşama karıştığı Avrupa İstatistik Ofisi/Eurostat rakamlarından anlaşılmaktadır (TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Mülteci Hakları Alt Komisyonu, 2018: 265).

Bu resmi söylemde, mültecilere ilişkin AB ve Batının ikiyüzlü ve ayrımcı bir politika güttüğü öne sürülürken Türkiye'nin insancıl ve ahlaki açıdan üstün bulunan misafirperver ve koruyucu yaklaşımı, sahip olduğu Türk ve Müslüman medeniyeti ile açıklanmaktadır. Bu söylem hem iç hem de dış politikaya dönük bir stratejidir (Sert ve Danış, 2020). Medeniyetçi ve populist bu söylemle din kardeşliği vurgulanmakta, Batının kayıtsızlığına karşı Türkiye'nin evrenselci ve ulus ötesi din kardeşliğinden kaynaklanan cömertliği ve misafirperverliği övülmektedir (Yanaşmayan, Üstübiçi ve Kaşlı, 2019; Carpi ve Şenoğuz, 2018). Batı medeniyetine karşıtlıkla inşa edilen bu söylemde, izlenen 'açık kapı' politikası, Suriyelilere yapılan insani yardım ve sağlanan geçici koruma statüsü dinsel referanslarla örülür. Din kardeşliği, insancıl Anadolu medeniyeti, Osmanlı mirası, mazlumu koruyucu ve kollayıcı ensar-muhacir geleneği gibi unsurlara sık sık gönderme yapılır. Diğer yanda, vatandaşlığa geçirilen Suriyeli sığınmacılara dönük söylem neredeyse bütünüyle bu sığınmacıların niteliklerine ve Türkiye'ye yapacakları katkıya dayandırılmaktadır. İki ayrı uygulamadan söz edilirken gerçekleşen söylem geçişi çok açıktır. Vatandaşlık söz konusu olduğunda geçici koruma sağlanan grubun içinde sınıfsal ve kültürel sermayeye sahip olanlar için sağlanan sınırlı bir içeriklik söz konusudur. Geliştirilen bu söylem Türkiye'nin çoğulculuğunu arttırmaya dönük bir vurgu ve niyet içermez; hâlihazırda varsayılan Müslümanlık bağı ve Osmanlı geçmişinden gelen yakınlık pekiştirilir. Vatandaşlık kazanan Suriyelilerin topluma getireceği düşünülen maddi faydanın ön plana çekilmesinde Suriyelilere vatandaşlık verilmesine karşı çıkan yaygın toplumsal ve siyasal muhalefete karşı bir meşruiyet arayışı da söz konusu olabilir. Ne var ki bu söylem ve uygulama, Suriyeli mülteciler arasında vatandaşlık aracılığıyla emek, sermaye ve vasıf hiyerarşisini yeniden üretir.

Sonuç ve Tartışma

Bu makalede ilk olarak cumhuriyetle beraber inşa edilen vatandaşlık rejiminin etnik seçici ilkelerin baskın olduğu bir gelenek inşa ettiğini öne sürdüm ve ardından yaşanmakta olan güncel gelişmelerin bu rejimi ne ölçüde dönüştürdüğünü ve bu dönüşümü etniksizleşme ve piyasalaşma gibi güncel küresel eğilimler bakımından nasıl okuyabileceğimizi tartıştım. Buna göre mevcut vatandaşlık politikasında sınırlı bir etniksizleşmenin yanında sınıfsal seçicilik uygulanmaktadır. Sınıfsal ve etnik imtiyazların kesiştiği bu yeni durumda kullanılan hâkim yöntemin istisnai vatandaşlık düzenlemesi olmasıysa içermenin son derece seçici olmasına yol açmaktadır. Sonuç olarak, “vatandaşlık kazanımını toplumsal sınıfa yeniden bağlayan genel eğilim” (Baüböck, 2014) Türkiye’de de kendine özgü biçimleriyle gözlemlenmektedir.

Etniksizleşme kavramı açısından yaşanmakta olan en önemli gelişme 2009 TVK’daki istisnai vatandaşlık düzenlemesi kullanılarak, 2017’den bu yana 110 000’den fazla Suriyeli sığınmacıya vatandaşlık sağlanmasıdır. Cumhuriyet tarihinde Arap etnisitesinden olan yabancıların kitlesel ölçekte vatandaşlık kazanması yeni bir olgu olduğundan mevcut durum belirli bir etniksizleşmeye karşılık gelmektedir. Bundan önce Türkiye’nin uyguladığı vatandaşlık rejimi yakın zamana dek büyük ölçüde Balkan Müslüman göçmenleri için içericiydi. Geçmişte Osmanlı toprağı olan Balkan coğrafyasından Müslüman ve Türk veya Türkleşeceğinden şüphe duyulmayan ve yasaların Türk olarak kabul ettiği, Türkiye’ye göçleri devletin uluslararası politika ve çıkarlarıyla çatışmayan Müslümanların göçü kamuoyu açısından meşruiyet tartışmasına kapatılarak hayata geçirilmişti. Türklük ve Müslümanlık olarak uygunluk dairesinin içinde kalan göçmenlerin vatandaşlığa kabulü eski rejimin baskın niteliğini ve etno-dinsel sınırlarını ortaya koymaktaydı. AKP’nin inşa etmeye çalıştığı yeni hegemonyada laik milliyetçilikten İslamcı milliyetçiliğe geçilirken geçmişteki etnik-seçici sınırları Suriyeli Müslüman (Arap) sığınmacıları içerecek şekilde genişledi. Ancak yukarıda ele aldığım gibi, aynı dönemde Türkiye’de sığınmacı veya düzensiz göçmen olarak bulunan diğer kalabalık etnik gruplara karşı benzer bir açılıma gidilmedi. Mevcut durumda çoğulcu bir uyum söylemiyle desteklenmeyen sınırlı bir etniksizleşme süreci söz konusudur.

AKP’nin yeni-Osmanlıcı ajandası ve Suriye’deki iç savaşa dönük benimsediği politika sığınmacılar arasında Suriye uyrukluların tercih edilmesine neden olurken, Suriyeliler içinde de etnik, mezhepsel ve dinsel, sınıfsal hiyerarşiler geçerli olmaktadır. Suriyeli sığınmacılar da kendi içlerinde ekonomik ve kültürel sermayelerine, vasıflarına göre tabakalandırılmakta ve içlerinden bu niteliklere göre seçilenler vatandaşlık kazanmaktalar. Yani mevcut kısmi etniksizleşme eğilimi hem siyasal hem de ekonomik faydacı bir ajandayla uygulanmaktadır.

Suriyeli etnik Arapların vatandaşlık edinmesi sürecinde bütüncül bir etniksizleşmeyi mümkün kılacak bağlam ve çerçeve yoktur. Ne geçmiş asimilasyoncu ilkenin uygulanabileceği, ne de demokratik çoğulcu ve topraksal vatandaşlığın söz konusu olduğu mevcut durumda, Suriyelilerin vatandaşlık kazanması faydacı ve araçsallaştırıcı söylemlerle meşruiyet arayışındadır. Kamuoyundan gelen dışlayıcı baskıya karşı hak temelli ve içerici bir söylem geliştirmek yerine ekonomik faydacı bir söyleme başvurulmakta, yeni vatandaşların yaptığı/yapacağı ekonomik fayda vurgulanmaktadır.

Faydacı yaklaşım yatırımcı vatandaşlığı ve vatandaşlığın piyasalaşması eğiliminde çok daha açıktır. Burada gözlenen liberalleşme ekonomik anlamıyla uygulanmakta ve yatırımcı vatandaşlığı küresel örnekleri takip eden bir şekilde, vatandaşlığın dışsal niteliğini -pasaportu- belirli bir ekonomik fayda karşılığında sağlamaktadır. Yatırımcı vatandaşlığı uygulaması her tür seçiciliğin ancak sınıfsal imtiyazları olanlar için rafa kaldırıldığı sınır-ötesi bir imtiyaz biçimi olarak Türkiye tarafından hızla benimsenmiştir. Piyasa mantığının vatandaşlığın kazanılması hukuna girmesi ise Türkiye'nin vatandaşlık rejimi açısından bütünüyle yeni bir olgudur.

Buna ek olarak karşılaştırmalı çalışmalar Batı demokrasilerinde, sağ parti iktidarlarının genelde dışlayıcı, etnik seçici ve soydaş kabul edilenleri ve yurtdışı göçmenlerin çıkarlarını gözettiğini (yeniden-etnikleşme) söylemektedirler. Sol parti iktidarlarının ise yabancı uyruklu göçmenlerin vatandaşlık kazanmasını kolaylaştıran (etniksizleşme) reformları hayata geçirmesinin daha olası olduğunu öne sürmektedirler (Howard 2009; Joppke 2005, Janoski 2010). Türkiye'de ise laik-milliyetçi merkez sol siyaset içerici olan yani etnik seçici olmayan bir göç ve vatandaşlık politikası savunmamaktadır. Dolayısıyla AKP hükümetinin göç ve vatandaşlık politikası içerici bir baskıyla karşı karşıya değildir. Aksine hâkim siyasal ve toplumsal baskı dışlayıcı ve etnik seçici politika taraftarıdır. Bu durum Türkiye'nin etnik-seçici kurucu ilkelerinin sürekliliğini ve etniksizleşmenin güçlüğünü ortaya koymaktadır.

Yapılan araştırmalar, aynı zamanda Türkiye toplumunun çoğunluğunun Suriyelilerin vatandaşlık kazanmasına karşı çıktığını ortaya koyuyor. Erdoğan'ın yürütücüsü olduğu Suriye Barometresi-2019 araştırması kapsamında 26 il merkezinde 2271 kişiyle yapılan ankete katılanların %87,1'i Suriyelilere hiçbir siyasal hak verilmemesi ve %76,5'u hiçbirinin vatandaşlığa alınmaması gerektiğini düşünmektedir (Erdoğan, 2020:116-8). 'Hepsi vatandaşlığa alınmalıdır' diyenlerin oranı ise %1,5'dir. Buna karşılık Suriyelilerin, Suriye'ye dönme eğilimi azalmakta ve bu eğilim Suriye'deki gelişmelerden giderek bağımsızlaşmaktadır. Aynı çalışmada 15 ilde ikamet eden 1418 Suriyeli ile yapılan ankete katılanların

%51,8'i hiçbir şekilde Suriye'ye geri dönmeyi düşünmemektedir (2020: 176). Bu veriler bize Türkiye toplumu ve Suriyeli sığınmacıların vatandaşlık konusundaki muhtemel tutumları arasındaki uçurumu göstermektedir. Ayrıca Türkiye'de yaşayan üç buçuk milyonu aşkın Suriyeli mültecinin önemli bir kısmının geleceğini Türkiye'de gördüğü ifade etmektedir. Bu iki gerçeği açıklıkla kabul eden kamu politikaları henüz ortaya konmuş değildir. Liberal vatandaşlık uygulamasına sahip rejimlerde, vatandaşlığın kazanılması göçmen ve mültecinin uyum performansının son ve ödüllendiren aşaması olarak değil, bizzat uyumu güçlendirecek bir politika olarak düzenlenir. 2017'den beri hayata geçirilen istisnai vatandaşlık uygulamalarıysa böyle bir anlayıştan oldukça uzak olup, yasal statüsü geçici koruma olan sığınmacıların karşı karşıya kaldığı belirsizlik ve güvencesizliği başka bir biçimde yeniden üretmektedir. İstisnai vatandaşlık siyasi gücün takdir yetkisinin mutlak olduğu bir vatandaşlık kazanma biçimi olduğundan vatandaşlık adayı yabancıların haklarını şeffaf ve eşitlikçi bir şekilde güçlendirmemektedir. Bu şekilde keyfiyetle uygulanmaya, siyasal ajandaya bağlanmaya ve araçsallaşmaya çok daha müsaittir.²³ Bu durumda vatandaşlık tekelleşmiş ve merkezileşmiş siyasal gücün belirleyici olduğu mekanizmalarla istisnai yoldan verilen bir imtiyaz olarak araçsallaşır. Geçici koruma statüsünde bulunma ve vatandaşlığa genel yollardan erişememe birbiriyle yapısal ve hukuki olarak ilişkilidir. Dolayısıyla daha içerici ve kapsayıcı bir vatandaşlık uygulaması için geçici koruma statüsüne içkin olan genel yoldan vatandaşlığa başvurma engelinin ortadan kaldırılması gereklidir. İstisnai vatandaşlığın yol açtığı ayrımcı dışarıda bırakma uygulamasına son verecek, vatandaşlığın kazanılmasında sınıf veya etnisitenin değil, hak temelli, erişilebilir, şeffaf ilkelerin belirleyici olduğu yeni bir yasal düzenleme Suriyeli sığınmacılarla sınırlı olmamak üzere vatandaşlık sorununa içerici bir çözüm getirebilir. Bu içerici ilkelerin benimsenmesi, kamuoyundaki yaygın dışlayıcı eğilimleri azaltmakta istisnai vatandaşlık uygulamasına göre uzun vadede çok daha katkı sağlayacaktır.

Sonnotlar

¹ Türk Vatandaşlığını Kazanan Yabancı Yatırımcılara İlişkin Duyuru (4/6/2020). <https://www.nvi.gov.tr/turk-vatandasligini-kazanan-yabanci-yatirimcilara-iliskin-duyuru>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

² Bu çalışmada Türkiye'de ikamet eden Suriyelilerden söz ederken 'sığınmacı' kavramını hukuki anlamında değil sosyolojik anlamda kullanıyorum.

³ European Convention on Nationality (6/11/1997). <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/166>, Son erişim tarihi, 22/9/2020.

⁴ 403 Sayılı 1934 İskan Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2733.pdf>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

⁵ 1926 ve 1934 İskân Kanunları Türk kültürüne aitlik ve Türk olmanın nasıl belirleneceğini açıklamamaktaydı ancak 1926 tarihli İskâna Ait Muhtıra'da şöyle denmekteydi: "Pomaklar, Boşnaklar, Tatarlar, Türk harsına dâhil addedilmekte ve evvelce Türkiye'ye gelerek tescil edilmiş olan Arnavutların hariçte kalan ailelerinin kabulleri hakkındaki müraacatları daisaf olunmaktadır" (Ülker, 2007: dipnot 15).

⁶ Kirişçi (2000) Türkiye'nin göç rejiminin Şii Müslüman olmalarından dolayı Azerbaycanlı Türklere de kapalı olduğunu belirtir. Bu nedenle Sovyetler Birliği'ndeki kolektifleştirme uygulamalarından kaçan Azeriler, Türkiye'den çok İran'a sığınmışlardı.

⁷ 2006 yılında 2510 sayılı 1934 İskân Kanunu, TBMM'de herhangi kayda değer bir tartışma yaşanmadan 5543 sayılı İskân Kanunu ile değiştirildi. 2006 İskân Kanunu, 1934 Kanunu'nu zaman içinde değişen kanun ve mevzuata uyumlu hale getirme ve uluslararası göç kanunlarına göre güncellenme ihtiyacıyla açıklandı. 2006 İskân Kanunu bütünüyle reformist değildi. Göçmen statüsü yine Türk soyu ve kültürüne bağlı olmak şeklinde tanımlandı. Bunun yanında 1934 İskân Kanunu'ndaki bazı ırkçı ifadeler yasadan çıkarıldı (Bkz, Erder 2014).

⁸ 403 Sayılı 1964 Türk Vatandaşlığı Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11638.pdf>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

⁹ 5901 sayılı 2009 TVK ile yabancı ülkenin vatandaşlığını izin almadan edinmek ve Türk ordusunda askerlik hizmetini yapmamış olmak durumlarını vatandaşlığın kaybettirilmesi sebebi olmaktan çıkarıldı ve vatandaşlıktan ihraç edilme yabancı bir ülke için casusluk yapmak gibi daha dar durumlarla sınırlandırıldı (29. madde). Ancak söz konusu maddeye 15 Temmuz 2016 başarısız darbe teşebbüsünün ardından 2017'de, 680/75 md KHK ile (aynen kabul: 1/2/2018-7072/73 md.) 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun bazı maddelerindeki suçlar nedeniyle hakkında soruşturma, kovuşturma yürütülen ve Bakanlıkça Resmi Gazete'de yapılan yurda dön ilanına rağmen üç ay içinde dönmeyenlerin CB kararıyla vatandaşlıklarının kaybettirilebileceği bendi eklendi (Bkz, <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5901&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>. Son erişim tarihi, 22/9/2020).

¹⁰ 2010/139 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/04/20100406-9.htm>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

¹¹ Bu fıkrada yer alan "Bakanlığın teklifi, Bakanlar Kurulunun" ibaresi 02/07/2018 tarihli ve 700 sayılı KHK'nın 188'inci maddesiyle "Cumhurbaşkanı" şeklinde değiştirilerek metne işlenmiştir.

¹² Şit-Köşgeroğlu'nun (2017) edindiği resmi verilerde 1964-2009 arasında istisnai vatandaşlığın hangi bende göre verildiği açıklanmamıştır. Yıllara göre dağılımı ise şöyledir: 1964-69: 95; 1970-79: 1568; 1980-89: 884; 1990-99: 5708 (1996'da 1307, 1997'de 3234); 2000-2008: 50 630 (2002'de 15226, 2003'de 14 490). Bu veriler, özellikle 2000'lerden sonra istisnai vatandaşlığın giderek artan bir biçimde kullanıldığını göstermektedir.

¹³ Soydaş kabul edilen göçmenler sadece İskân Kanunu ile değil TVK aracılığıyla da imtiyazlı biçimde vatandaşlık kazandılar. Mevcut durumda ise 2009 TVK'nın 12/c maddesi de 'İstisnai yollardan vatandaşlığın kazanılması' ile ilgili olarak 'göçmen' olarak tanımlanan kişilerin istisnai yollardan vatandaşlık kazanabileceğini belirtir. İskân Kanunu'nda göçmen hala Türk soylu ve kültürüne sahip kişi olarak nitelendiğinden, dolaylı olarak etnik köken üzerinden tanınan imtiyazlar yasal garanti altındadır (Kadirbeyoğlu, 2010: 15).

¹⁴ 2018/106 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/09/20180919-15.pdf>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

¹⁵ 2016/9601 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170112-24.pdf>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

¹⁶ Yabancı Yatırımcıların Türk Vatandaşlığı Kazanmaları (17/1/2020). <https://www.nvi.gov.tr/istanbul/yabanciyatirimci>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

¹⁷ Türk Vatandaşlığını Kazanan Yabancı Yatırımcılara İlişkin Duyuru. (4/6/2020). <https://www.nvi.gov.tr/turk-vatandasligini-kazanan-yabanci-yatirimcilara-iliskin-duyuru>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

¹⁸ 11 Ocak 2020 itibariyle, 2017'den itibaren Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nden vatandaşlık başvurusunda kullanılan taşınmaz edinimi uygunluk belgesi alanlar arasında 1475 İran, 842 Irak, 812 Afganistan, 658 Yemen, 390 Filistin, 365 Ürdün, 291 Libya, 268 Çin, 229 Mısır ve 139 Pakistan vatandaşı bulunuyor (*Milliyet*, 2020).

¹⁹ Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'ne göre 16 Eylül 2020 itibariyle 3 618 918 Suriyeli geçici koruma statüsü altındadır (Bkz, Geçici Koruma, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>. Son erişim tarihi 22/9/2020). 16 Eylül 2020 itibariyle 92 566 Suriyeli ise oturma izni ile ikamet etmektedir (Bkz, İkamet İzinleri, <https://www.goc.gov.tr/ikamet-izinleri>. Son erişim tarihi, 22/9/2020).

²⁰ Örneğin, İçişleri Bakanı Soylu, 7 Ocak 2019'da verdiği bir röportajda toplam 76 443 Suriye vatandaşının Türk vatandaşlığı edindiğini ve bunların 36 000'inin reşit olduğunu açıkladı (Par, 2019). Ancak iki hafta ertesinde 19 Ocak'ta İçişleri Bakanı toplam 79 820 kişinin vatandaşlık aldığını ve 53 099'unun yetişkin olduğunu ve yaklaşmakta olan seçimlerde oy kullanabileceğini söyledi (*Euronews*, 2019). Yukarıda söz edildiği üzere son olarak Aralık 2019'da ise vatandaşlık kazanan 110 000 Suriyeli içinde 53 000 yetişkin Suriyelinin vatandaşlık kazandığı belirtilmiştir.

²¹ 30 Eylül, 2017de İçişleri Bakanlığı 2011 ve 2016 arasında 7827 Suriyeli ve 1587 Irak vatandaşının Türk vatandaşlığına geçtiği bilgisini paylaştı. Açıklamaya göre, bunların içinde 514 Suriye ve 179 Irak vatandaşının istisnai yollardan diğerlerinin evlilik veya anne/baba üzerinden vatandaşlık edinmiştir (Bkz. "İstisnai Vatandaşlık" Haberi ile İlgili Basın Açıklaması. <https://www.icisleri.gov.tr/basin-aciklamasi30092017>. Son erişim tarihi, 22/9/2020).

²² Uluslararası Af Örgütü ise sığınmacıların zorla 'gönüllü geri dönüş' belgesine imza attırıldığını iddia etti. Buna karşı, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü 25 Ekim 2019'da bu geri dönüşlerin gönüllü ve uluslararası hukuka uygun olduğunu, bu kapsamda açıklama tarihine kadar toplam 364.663 kişinin gönüllü olarak geri döndüğünü belirtti (Uluslararası Af Örgütü'nün Suriyelilerin Hukuka Aykırı Olarak Sınır Dışı Edildiği İddiasına İlişkin Basın Açıklaması. <https://www.goc.gov.tr/uluslararasi-af-orgutunun-suriyelilerin-hukuka-aykiri-olarak-sinir-disi-edildigi-iddiasina-iliskin-basin-aciklamasi>. Son erişim tarihi, 22/9/2020).

²³ Ocak 2021'de çıkan bir haberde, istisnai vatandaşlık başvuruları işlemde kaldırılan üniversite mezunu Suryeli sığınmacılarla görüşülmüştür. Habere göre, üç yıl önce Nüfus ve Vatandaşlık İşleri'nce yapılan istisnai vatandaşlık başvurularının herhangi bir gerekçe gösterilmeden işlemde kaldırıldığını mesajını alan gençler Türk vatandaşlığını edinmeyi umduklarını, buna göre hayat planı yaptıklarını ve bu haberle yeniden bir belirsizlikle karşı karşıya kaldıklarını ifade etmişlerdir. Bu vakada, istisnai vatandaşlık başvuru sürecinin de sığınmacıların yapısal belirsizliğine çare olmadığını görmekteyiz (Karakaş, 2021).

Kaynakça

Acar İ (2019). 2 bin işadamı Türkiye vatandaşlığı için başvurdu. *Sabah*. 17 Nisan. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, (t.y.) Yabancıların Çalışma İzinleri. <https://www.ailevecalisma.gov.tr/media/31746/yabanciizin2018.pdf>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Akdeniz E, Kanat H ve M Akyol (2019). İstanbul'da Mültecilere Operasyon: Mülteciler Evlere ve Atölyelere Kapandı, *Evrensel*, 21 Temmuz. Son Erişim Tarihi, 22/9/2020.

Alyanak Ç M (2019). İçişleri Bakanı Soylu: Narko Terör Kapsamında Bu Yıl 43 Milyon Kök Kenevir Yakaladık. *Anadolu Ajansı*, 29 Aralık. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Anderson B (2013). *Us and Them: The Dangerous Politics of Immigration Control*. Oxford: Oxford University Press.

Arendt H (1962). *The Origins of Totalitarianism*. Cleveland: Meridian Books.

Baban F, Ilcan S ve K Rygiel (2017). Syrian Refugees in Turkey: Pathways to Precarity, Differential Inclusion, and Negotiated Citizenship Rights. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43 (1), 41-57.

Balta E ve Ö Altan-Olcay (2016). Strategic Citizens of America: Transnational Inequalities and Transformation of Citizenship. *Ethnic and Racial Studies*, 39 (6), 939-957.

Baran Çelik N (2017). Güncel Gelişmeler Işığında Türk Vatandaşlığının İstisnai Haller Kapsamında Kazanılması. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 130 (Mayıs-Haziran), 357-418.

Bauböck R (2014). Summary: Global, European and National Questions about the Price of Citizenship, Should Citizenship be For Sale? İçinde: A Shachar ve R Bauböck, Should Citizenship be for Sale? EUI WorkingPapers RSCAS 1. Floransa: European University Institute 1-2.

Bauböck R, Ersbøll E, Groenendijk K. ve H Waldrauch H (der) (2006). *Acquisition and Loss of Nationality, Volume 2*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

R Bauböck, B Perchining ve W Sievers (der), *Citizenship Policies in the New Europe: Expanded and Updated Edition*, Amsterdam: IMISCOE Research Series Amsterdam University Press

Bauböck R ve S W Goodman (2010). Naturalisation. EUDO CITIZENSHIP Policy Brief No. 2. Floransa: European University Institute. http://eudo-citizenship.eu/docs/policy-brief-naturalisation_revised.pdf. Son erişim Tarihi: 22/9/2010.

BBC Türkçe (3/7/2016). Erdoğan'dan Türkiye'deki Suriyelilere vatandaşlık açıklaması. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Bélangier D ve C Saracoglu (2020). The governance of Syrian refugees in Turkey: The state-capital nexus and its discontents. *Mediterranean Politics*, 25 (4), 413-432.

Benlisoy F ve S Benlisoy (2016). *Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş bir Yol: "Hıristiyan Türkler ve Papa Eftim*. İstanbul: İstos Yayın.

Beşikçi İ (1977). *Kürtlerin 'Mecburi İskânı'*. İstanbul: Komal.

Bora T (der) (2012). *İnşaat Ya Resulullah*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Brubaker R (1996). *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press.

Brubaker R (1999). The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between "Civic" and "Ethnic" nationalism. İçinde: H Kriesi vd (der), *Nation and National Identity: The European Experience in Perspective*, Zürih: Verlag Rüegger, 55 -71.

Brubaker R (2015). *Grounds for Difference*. Cambridge: Harvard University Press.

Cabot H (2019). The European Refugee Crisis and Humanitarian Citizenship in Greece. *Ethnos*, 84 (5),747-771.

Carpi E ve H P Şenoğuz (2019). Refugee Hospitality in Lebanon and Turkey. On Making 'The Other'. *International Migration*, 57 (2), 126-142.

Chung E A (2017). Citizenship in non-Western Context, İçinde: A Shachar vd (der), *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 431-452.

Clark B (2006). *Twice a Stranger: The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*. Cambridge: Harvard University Press.

Copeaux E (2000). *Tarih Ders Kitaplarında Türk Tarih Tezinden İslam Sentezine, 1931-1993*. 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Çağaptay S (2006). *Islam, Secularism and Nationalism in Modern Turkey: Who is a Turk?* Milton Park: Routledge.

Danış D (2011). Changing Fortunes, Iraqi Refugees in Turkey. *International Journal of Contemporary Iraqi Studies*, 5 (2), 199-213.

Danış D ve A Parla (2009). Nafile Soydaşlık: Irak ve Bulgaristan Türkleri Örneğinde Göçmen, Dernek ve Devlet. *Toplum ve Bilim*, No 114, 131-158.

Della Puppa F ve D Sredanovic (2017). Citizen to Stay or Citizen to Go? Naturalization, Security, and Mobility of Migrants in Italy. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*. 15 (4), 366-383

Dumbrava C (2015). Super-foreigners and Sub-citizens: Mapping Ethnonational Hierarchies of Foreignness and Citizenship in Europe. *Ethnopolitics*, 14 (3): 296-310

Dündar F (2001). *İttihat ve Terakkinin Müslümanları İskân Politikası*. İstanbul: İletişim.

Džankić J (2019). *Global Market for Investor Citizenship*. Cham: Palgrave MacMillan.

Euronews (19/1/2019) İçişleri Bakanı Soylu: 53 bin 99 Suriyeli 31 Mart seçimlerinde oy kullanabilecek. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

European Convention on Nationality. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/166>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Erder S (2014). Türkiye’de Değişen Siyasal Konjonktür, Değişen Göç ve İskân Politikaları. İçinde: A İçduygu, S Erder ve Ö F Gençkaya, *Türkiye’nin Uluslararası Göç Politikaları, 1923-2023*. İstanbul: MIREKOÇ, 77-137.

Erdoğan M (2020). *Suriyeliler Barometresi-2019: Suriyelilerle Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi*. Ankara: Orion Kitabevi.

Glick Schiller N ve B Salazar Noel (2013). Regimes of Mobility Across the Globe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39 (2), 183-200.

Goodman S W (2010). Integration Requirements for Integration’s Sake? Identifying, Categorising and Comparing Civic Integration Policies. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (5), 753-772.

Goodman S W (2014). *Immigration and Membership Politics in Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press

Harpaz Y (2019). Compensatory Citizenship: Dual Nationality as a Strategy of Global Upward Mobility, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45 (6), 897-916.

Harpaz Y ve P Mateos (2019). Strategic Citizenship: Negotiating Membership in the Age of Dual Nationality. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 45(6), 843-857.

Howard M M (2009). *The Politics of Citizenship in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hürriyet (2010). Lübnan'a Destek Ziyareti. 8 Ağustos. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

İçduygu A (2017). Türkiye'deki Suriyeli Sığınmacılar: "Siyasallaşan" Bir Sürecin Analizi. *Toplum ve Bilim* 140, 24-41.

Icduygu A ve D Sert (2015). The Changing Waves of Migration from the Balkans to Turkey: A Historical Account. İçinde: H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards ve R. van Boeschoten (der), *Migration in the Southern Balkans: From Ottoman Territory to Globalized Nation-States IMISCOE Research Book Series*. Springer International Publishing, 85-104.

Janoski T (2010). *The Ironies of Citizenship: Naturalization and Integration in Industrialized Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.

Joppke C (2003). Citizenship between De- and Re-ethnicization. *European Journal of Sociology*. 44 (3), 429-458.

Joppke C (2005). *Selecting by Origin, Ethnic Migration in the Liberal State*. Cambridge: Harvard University Press.

Joppke C (2007). Transformation of Citizenship: Status, Rights, Identity. *Citizenship Studies*, 11 (1), 37-48.

Joppke C (2017). Citizenship and Immigration States İçinde: A Shachar vd (der), *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 385-406.

Kadirbeyoglu D (2009) Changing Conceptins of Citizenship in Turkey. İçinde, R Bauböck, B Perching, W Sievers (der), *Citizenship Policies in the New Europe: Expanded and Updated Edition*, Amsterdam: IMISCOE Research Series Amsterdam University Press, 419-438.

Kadirbeyoğlu Z (2010). Country Report: Turkey EUDO Citizenship Observatory. Floransa: European University Institute.

Kadirbeyoğlu Z (2013). Naturalization Procedures for Immigrants: Turkey EUDO Citizenship Observatory. Floransa: European University Institute.

Karakaş B (2019). Geri Gönderilen Suriyeliler Anlatıyor: "Kimlik Almaya Gidiyoruz Dendi." *Deutsche Welle*, 7 Ağustos. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Karakaş B (2021). Suriyelilerin Vatandaşlık Sorunu: "Üç Çocuğum Vatansız ve Geleceksiz". *Deutsche Welle*. 10 Ocak. Son erişim tarihi, 18/2/2021.

Karaman E (2019). Türkiye'de Ev Alana Vatandaşlık: En Çok İlgi Ortadoğ'u'dan. *Deutsche Welle Türkçe*, 15 Ocak. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Karpat K (1985). *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*. Madison: University of Wisconsin Press.

Kaşlı Z (2016). Who do Migrant Associations Represent? The Role of 'Ethnic Deservingness' and Legal Capital in Migrants' Rights Claims in Turkey. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46 (12), 1996-2012.

Kirişçi K (2000). Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices. *Middle Eastern Studies*. 36 (3), 1-22.

Koning E A (2011). Ethnic and Civic Dealings with Newcomers: Naturalization Policies and Practices in Twenty-six Immigration Countries. *Ethnic and Racial Studies*, 34 (11), 1974-1994.

Korkut U (2016). Pragmatism, Moral Responsibility or Policy Change: The Syrian Refugee Crisis and Selective Humanitarianism in the Turkish Refugee Regime. *Comparative Migration Studies*, 4 (2), 1-20.

Koser Akcapar S ve D Simsek (2018). The Politics of Syrian Refugees in Turkey: A Question of Inclusion and Exclusion through Citizenship. *Social Inclusion*, 6 (1), 176-187.

Kurşun M (2019) İranlılar Türkiye'den Konut Alımında ikinci, vatandaşlıkta ise birinci sırada, 26 Mayıs. *Anadolu Ajansı*. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Mertcan H (2015). *Türk Modernleşmesinde Arap Aleviler (Tarih Kimlik Siyaset)*. 3. Baskı. Adana: Karahan.

Messina A M (2007). *The Logics and Politics of WWII Migration to Western Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Milliyet (11/1/2020). Vatandaşlık Almak İsteyen yaklaşık 7 Bin Yabancıya Uygunluk Belgesi. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Orgad L (2017). Naturalization. İçinde: A Shachar vd (der), *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 337-357.

Öztürk Yılmaz N (2007) 5543 Sayılı İskân Kanunu Hükümleri Uyarınca Türk Vatandaşlığının Kazanılması. *TBMM Dergisi*, 68, 241-264.

Par K (2019). İçişleri Bakanı Süleyman Soylu: "Türkiye'deki Suriyelilerin çoğu Misak-ı Milli Sınırları İçinden". *Habertürk*, 7 Ocak. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Parla A (2011). Labor Migration, Ethnic Kinship, and the Conundrum of Citizenship in Turkey. *Citizenship Studies*, 15 (3-4), 457-470.

Rygiel K, Baban F ve S Ilcan (2016). The Syrian Refugee Crisis: The EU-Turkey 'Deal' and Temporary Protection. *Global Social Policy*, 16 (3), 315-320.

Schnapper D (2005). *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki ile İlişki*, Çeviren A Sönmezay, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Sert D Ş ve D Danış (2020) Framing Syrians in Turkey: State Control and No Framing Discourse. *International Migration*. Erken görünüm: doi:10.1111/imig.12753.

Shachar A (2006). The Race for Talent. *New York University Law Review*, 81, 148–206.

Shachar A (2014). Dangerous Liaisons: Money and Citizenship, İçinde: A Shachar ve R Bauböck, Should Citizenship be for Sale? EUI WorkingPapers RSCAS 1. Florence: European University Institute, 3-8.

Shachar A (2017). Citizenship for Sale? İçinde: A Shachar vd (der), *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford: Oxford University Press, 789-816.

Smith A D (2002 [1986]). *Ulusların Etnik Kökeni*. Çev. S Bayramoğlu ve H Kendir. Ankara: Dost Yayınevi.

Somers M R (2008). *Genealogies of Citizenship: Markets, Statelessness and the Right to Have Rights*. Cambridge University Press.

Soyarik-Senturk N (2005). Legal and constitutional foundations of Turkish citizenship: Changes and Continuities. İçinde: E F Keyman ve A Icduygu (der), *Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences*. Oxfordshire: Routledge, 124-143

Sredanovic D ve J Stadlmair (2018). Introduction: Trends Towards Particularism in European Citizenship Policies. *Journal of Contemporary European Studies*, 26 (1), 1-11.

Şimşek D (2018). Integration Processes of Syrian Refugees in Turkey: 'Class-based Integration'. *Journal of Refugee Studies*. Erken görünüm: doi:10.1093/jrs/fey057.

Şit-Köşgeroğlu B (2017). İstisnai Yoldan Vatandaşlığın Kazanılmasına İlişkin Genel Esaslar ve Son Değişiklikler Çerçevesinde Türk Vatandaşlığının İstisnai Yoldan Kazanılması. *Hacettepe HFD*, 7(1), 169–198.

TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu Mülteci Hakları Alt Komisyonu (2018). *Göç ve Uyum Raporu*. https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/docs/2018/goc_ve_uyum_raporu.pdf. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Trittler S (2017). Repertoires of national boundaries in France and Germany—within-country cleavages and their political consequences. *Nations and Nationalism*, 23 (2), 367–394.

Ülker E (2007). Assimilation of the Muslim Communities in the First Decade of the Turkish Republic (1923-1934). *European Journal of Turkish Studies*, <https://journals.openedition.org/ejts/822#ftn15>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Ünlü B (2018). *Türklük Sözleşmesi: Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*. Ankara: Dipnot.

Üstübcü A (2017). Türkiye’de Göç Politikaların Dönüşümü: Yasadışılığın Uluslararası Üretiminden Makbul Yabancıya? *Toplum ve Bilim*, 140, 106-121.

Yanaşmayan Z, Üstübiçi A ve Z Kaşlı (2019). Under the Shadow of Civilizationist Populist Discourses: Political Debates on Refugees in Turkey. *New Diversities*, 17(1), 37-51.

Yeğen M (2004). Citizenship and Ethnicity in Turkey. *Middle Eastern Studies*. 40 (6), 51-66.

Yeni Şafak (9/11/2019). 5 bin Suriyeli Doktor Vatandaş Oldu. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Kanun ve Yönetmelikler

403 Sayılı 1964 Türk Vatandaşlığı Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/11638.pdf>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

2010/139 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelik, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/04/20100406-9.htm>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

2016/9601 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/01/20170112-24.pdf>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

2018/106 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanununun Uygulanmasına İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik, <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/09/20180919-15.pdf>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

2510 Sayılı 1934 İskân Kanunu, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2733.pdf>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

5435 sayılı 2006 İskân Kanunu, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5543.pdf>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

5901 Sayılı 2009 Türk Vatandaşlığı Kanunu,

<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5901&MevzuatTur=1&MevzuatTip=5>. Son erişim tarihi, 22/9/2020.

Türkiye İnşaat Sanayii Çalışma Standartlarının Sektörel Gelişim Üzerinden Değerlendirilmesi ¹

Derya Gültekin-Karakaş, İstanbul Teknik Üniversitesi, İşletme Fakültesi,
İşletme Mühendisliği Bölümü, ORCID 0000-0003-1391-2431,
dkaraka@itu.edu.tr (Sorumlu Yazar)

Ferimah Yusufi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ORCID 0000-0001-7293-4310,
fyusufi@nku.edu.tr

Mehtap Hisarcıklılar, Coventry University, Centre for Financial and
Corporate Integrity, ORCID 0000-0002-2313-1375,
ad1527@coventry.ac.uk

Özet

Türkiye inşaat sektörü 2000’li yıllardan itibaren hızlı bir gelişim göstermiştir. Sektör Türkiye’de istihdam, sanayileşme ve ekonomik büyümeye katkılarına karşın, ağır çalışma koşulları ve yüksek oranlara varan iş kazaları nedeniyle eleştiri konusu olmaktadır. İnşaat sanayii genel olarak GSYİH’den daha hızlı büyümekte, kriz yıllarında da daha fazla daralmaktadır. Söz konusu dalgalanmalar inşaat sektörünü daha istikrarsız kılarken, çalışanlarını da inşaat faaliyetlerindeki daralma dönemlerinde genel ekonomik gidişata nazaran daha olumsuz etkilemektedir. Çalışma koşullarının iyileştirilmesi küçük ve orta ölçekli firmaların, taşeron hizmeti verenlerin ve müteahhitlik hizmetlerinin ağırlıklı olduğu bir sektörel yapıda öncelik kazanmamakta; aksine mevcut yapı birçok açıdan çalışma koşulları ile iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin durumu olumsuz etkilemektedir. İnşaat sektörünün büyümesiyle birlikte istihdam oranları artarken aynı zamanda iş kazaları, meslek hastalıkları, sürekli iş göremezlik ve ölüm oranları da artmaktadır. İnşaat işçilerinin meslekten duydukları tatminsizlik ve mesleğin düşük prestijli bir iş olarak görülmesi, sektör genelinde yüksek bir emek devir hızına yol açmaktadır. İnşaat kesimindeki yaygın mevsimlik çalışma ile yerli ve yabancı göçmen işçi istihdamı, çalışma standartlarını daha da aşağı çekmektedir. Sektörün kalkınmaya katkısını sürdürülebilir bir şekilde yerine getirmesi ve daha önemlisi insana yakışır bir iş alanına dönüşebilmesi, daha güvenceli ve güvenli bir çalışma ortamını gerektirmektedir. İşgücünün eğitim, iş ve sosyal güvence olanaklarından yoksun kaldığı koşullarda, inşaat sektörü düşük beceri-düşük verimlilik sarmalından çıkamamakta; yüksek-katma değerli üretime dayalı, sürdürülebilir bir büyüme çizgisine geçememektedir. Mevcut çalışma koşulları kurumsal bir yeniden yapılanma ile belirli standartlara yükseltilmeden, sektör krizler karşısında yüksek hassasiyet göstermeye devam edecektir. Bu makale, Türkiye inşaat

sektöründe mevcut çalışma standartlarına ilişkin sorunları tespit ederek, çözüme yönelik politika önerileri getirmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, literatür taramasından elde edilen bulgular ışığında, sektör ve firma düzeylerindeki ikincil verinin betimsel analizi yapılarak, inşaat sanayii ve emek standartlarına dair genel bir değerlendirme yapılmıştır. Analizlerde T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, TÜİK, TCMB ve SGK'nin 2000'li yıllardan günümüze mevcut verileri kullanılmıştır. Tespit edilen bulgular temelinde, inşaat çalışanlarının sağlık, nitelik ve tatminlerinin artırılması ve sektörde sürdürülebilir bir büyüme patikasına geçilebilmesi için çalışma standartlarının iyileştirilmesine yönelik politika önerileri geliştirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İnşaat Sektörü, Çalışma Standartları, İş Sağlığı ve Güvenliği, İş Kazaları, Türkiye.

An Evaluation of Labor Standards in the Turkish Construction Industry from the Perspective of Sectoral Development

The Turkish construction industry has achieved rapid growth since the 2000s. The sector plays a significant role for the national economy due to its contribution to job creation, industrialization and economic growth. However, the sector has been widely criticized because of heavy work conditions and high rates of work accidents. The construction industry generally grows faster than GDP in expansion periods and shrinks more during the crisis years. While these fluctuations make the construction industry more unstable, they also affect its employees more negatively than the general economic course during recessions in construction activities. Improving work conditions do not gain priority in a sectoral structure where small and medium-sized companies, subcontractors and contracting services are predominant. On the contrary, the existing structure negatively affects the work conditions and occupational health and safety in many respects. With the growth of the construction sector, while employment rates increase, the rates of occupational accidents, occupational diseases, permanent incapacity and death also go up. Dissatisfaction of the construction workers with the profession and the low prestige attributed to this line of work lead to high labor turnover rates across the sector. The widespread seasonal work in the construction sector as well as the employment of domestic and foreign migrant workers further lower down the labor standards. To fulfil its role in the development of Turkey sustainably and more importantly, to become a decent work area that values human rights, the construction industry needs to provide a more secure and safer work environment. Given the job and social insecurities and the low education of the workforce in general, the sector becomes trapped in a vicious cycle of low skill-low productivity, failing to initiate a sustainable growth pattern based on high value-added production. The sector will continue to show high sensitivity in the face of crises without raising the current work conditions to certain standards through an institutional restructuring. This study aims to identify problems regarding

the existent work standards in the Turkish construction sector and to develop policy recommendations for improvement. To this end, in light of the findings obtained from the literature review, an overall assessment of the construction sector and the work conditions is made based on a descriptive analysis of secondary data at sector and firm levels that cover the post-2000 period. In the analysis, data from the Turkish Republic Presidency Strategy and Budget Directorate, TURKSTAT, CBRT and SGK are used. Policy recommendations for improving the workplace standards are developed to enhance the health, skill and job satisfaction of the workers and to achieve a sustainable growth path in the sector.

Keywords: Construction Sector, Work Standards, Occupational Health and Safety, Work Accidents, Turkey.

Giriş

İnşaat sektörü 1970'lerden itibaren dünya genelinde yapısal bir dönüşüm geçirmiştir. Bu süreçte istihdam biçimlerinde yaşanan değişim, çalışanlar için ücret düzeyi, çalışma süreleri, sosyal güvenlik kapsamına dahil olma, iş sağlığı ve güvenliği (İSG) vb. açılardan koşulları kötüleştirmiştir. İnşaat sektörü dünyanın birçok yerinde önemli bir istihdam alanı olmakla birlikte, yüksek oranlara varan iş kazaları ve meslek hastalıklarıyla öne çıkmaktadır (ILO, 2005a). Artan makineleşmeye rağmen emek-yoğun olmaya devam eden inşaat sektöründe, tahminlere göre dünya genelinde her yıl en az 60,000 ölümcül kaza -her 10 dakikada bir ölümcül kaza- olmakta; her altı ölümcül iş kazasının birisi inşaat şantiyesinde gerçekleşmektedir. Dünyada sektör genelinde yaşanan dönüşümle birlikte geçici süreli ve kayıtdışı çalışmanın yaygınlaşmasına elverişli bir zemin yaratan taşeron (alt-işveren) sisteminin yerleşmesi ve bu sistem içerisinde de küçük ölçekli firma sayısının artması, çalışma koşullarının ağırlaşması ve iş kazalarının artmasında rol oynamıştır (ILO, 2001).

Türkiye'de inşaat sanayii 2000'li yıllarda hızlı gelişme gösteren sektörlerden birisi olmuştur. İnşaat sektörünün Türkiye ekonomisindeki yerini ele alan çalışmalarda, 2000'li yıllarda ekonomideki yüksek büyüme hızı inşaatın 'aşırı' gelişimine atfedilmekte ve sektördeki büyümenin krize eğilimli olduğuna vurgu yapılmaktadır (bkz. Balaban, 2011; Çavuşoğlu, 2011; Sönmez, 2015). Bu tür çalışmalarda inşaat sektörünün ekonominin geri kalanı ile ilişkileri nadir olarak dikkate alındığında, inşaattaki büyümenin ticaret ve turizm gibi tüketim odaklı sektörlerdeki büyümeden kaynaklandığı ileri sürülmekte (Penpecioğlu, 2011) ve izlenen büyüme politikasının niteliği sorunsallaştırılmaktadır. Dolayısıyla bu

tarz bir yaklaşımda, inşaatın diğer sektörlerle etkileşiminin ülke ekonomisi için taşıdığı önem gözden kaçmaktadır (Ercan ve Gültekin-Karakaş, 2015).

İnşaatın bazı yazarlarca Türkiye'nin lokomotif sektörü olarak değerlendirilmesi (Uzunkaya, 2013), katma değer yaratma, istihdam sağlama, ilişkili sektörlerde büyümeyi uyarma ve yerli sermaye birikimi sağlama potansiyeli nedeniyledir. İnşaat sektöründeki genişleme, ilk olarak girdi temin ettiği sektörlerde büyümeyi uyarak, ülkede sanayileşme sürecini hızlandırmaktadır. Nitekim inşaat sektörü Türkiye'de ilişkili olduğu 200'den fazla yan sanayi ile birlikte gayrisafi milli hasılanın %30'unu oluşturmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2014). İkinci olarak inşaat, ülkede sermaye birikimi için gerekli (otoyol, köprü, liman, havaalanı, fabrika binaları vb.) fiziki yapıları temin etmekte ve böylece ileri bağlantılı olduğu sektörlerde verimliliği ve büyümeyi desteklemektedir. Üçüncü olarak, Türkiye'nin 1980 sonrasında dünya pazarlarıyla artan bütünleşmesi, inşaat sektörünün sağladığı yapılı çevre ve altyapı olanakları ile mümkün olmaktadır. Dördüncü olarak, sektör hem altyapı ve binaların üretilmesinde hem de üretilen yapılı çevrenin satışında bankacılık ve finans sisteminden kaynak sağlayarak, Türkiye'de finans piyasalarının gelişiminde ve derinleşmesinde işlevsel konumdadır. Son olarak, emek-yoğun bir çalışma alanı olarak inşaat, nüfusunun %26'sının hala kırsal kesimde yaşadığı, kırdan kente göçün sürdüğü ve son yıllarda artan bir şekilde uluslararası göç alan Türkiye'de istihdam yaratma açısından önemlidir.

Yukarıda belirtilen hususlar dikkate alındığında, Türkiye inşaat sektörünün ülkede sanayileşme ve kalkınmanın sağlanmasında kritik bir yere sahip olduğu belirtilebilir. Ancak kalkınmaya olan katkılarına rağmen, inşaat sanayiinin ağır çalışma koşulları ve yaygın iş kazaları nedeniyle yoğun bir eleştiri konusu olduğu da dikkat çekmektedir. Bu temelde çalışmada, sektör düzeyindeki gelişim sürecinin sunduğu ipuçları izlenerek, Türkiye inşaat sanayiindeki çalışma standartlarına dair bulgular tespit edilmekte ve bu bulgular ışığında mevcut durumu iyileştirmeye yönelik politika önerileri getirilmektedir.

Literatür Değerlendirmesi: Çalışma Şartları ile İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından İnşaat Sektörü

İnşaat ürününün hareketsiz, coğrafi olarak dağınık, ölçek ve bileşiminin farklı oluşu, inşaat sahalarında geçici statüde işçi çalıştırmaya elverişli bir zemin yaratmaktadır (Debrah ve Ofori, 2001). Bu durum özellikle alt-işveren (taşeron) sistemi içerisinde kendisini göstermektedir. Taşeron sistemi, inşaat sektöründe üretimin kendine has özellikleri dolayısıyla çok sayıda ülkede kalıcı bir istihdam biçimi halini almıştır. Bu sistemde alt işverenler asıl işverenden bir projenin

belirli bir bölümünde iş alarak, o işyerinde kendi adlarına çalıştırdıkları işçilerle işi tamamlamakta, bu şekilde çok sayıda alt işveren ve irili ufaklı iş ekipleri bir inşaat işinin tamamlanmasına dâhil olmaktadır. Taşeron sisteminde işçiler toplu sözleşme imkânlarından uzak, güvencesiz koşullarda istihdam edilmekte ve İSG eğitimlerinden kısıtlı olarak yararlanabilmektedir. Bu sistem içerisinde işler parçalara ayrılmakta ve bireysel taşeronlar, küçük firmalar ve taşeron ekipler aynı inşaat sahasında, değişen bileşimlerde bir arada bulunabilmektedir (Mayhew ve Quinlan, 1997). Ortaya çıkan çok katmanlı taşeron yapılanma, iş kazaları riskini artırmaktadır (Lingard ve Rowlinson, 1994; Salminen, 1995). Farklı işler yapan taşeron işçi ekipleri aynı iş sahasında eşzamanlı çalışırken, birbirleri için iş kazası riskini artırmakta; ilgili iş sahasında geçici süreyle çalışan işçiler saha koşullarına ve iş güvenliği prosedürlerine alışmak için zaman bulamamakta; iş sahasında İSG'nin hangi işverence (ana-yüklenici/alt-yükleniciler) sağlanacağı konusunda belirsizlikler ortaya çıkmakta; iş güvenliği süreçlerini tektipleştirmek güçleşmektedir (Debrah ve Ofori, 2001). Böylece sektörde, fiziksel çalışma alanındaki koordinasyon gerek işçi, malzeme ve ekipmanların sürekli yer değiştirmesi, gerek çalışma alanının sürekli olarak değişmesi nedeniyle zorlaşmaktadır (Lingard, 2013). İlaveten, taşeron sisteminde ödemelerin çalışılan süre yerine bitirilen işin miktarı üzerinden yapılması nedeniyle, işi daha kısa sürede bitirme kaygısı, aşırı yoğun ve uzun saatlerle işçi çalıştırmayla ve üretimin hızını yavaşlattığı durumlarda İSG tedbirlerinden tavizle sonuçlanmaktadır (Mayhew ve Quinlan, 1997). Sektörün üretim zincirinde, ana-yüklenici firmaların gayrimenkul geliştiricileri veya diğer müşterilerden inşaat projelerini aldığı ve bu projeleri alt-yüklenici firmalara devrettiği, alt-yüklenici firmaların da işgücünü sağlayan taşeronlarla anlaştığı görülmektedir. Bu açıdan inşaat işkolu, taşeron firma ve işçiler için patron veya işverenin kim olduğunun, dolayısıyla ücret ve tazminat taleplerinden kim(ler) in sorumlu olduğunun bilinmediği normal olmayan bir sektör konumundadır (Çin ve Singapur örnekleri için bkz. Ngai ve Yi, 2011; Debrah ve Ofori, 2001). İnşaat sektöründeki taşeron sisteminin olumsuz İSG etkilerine İspanya, Çin, Avusturalya, İngiltere ve Hong Kong gibi ülke çalışmalarında da dikkat çekilmektedir (Byrne ve van der Meer, 2001; Chiang, 2009; ILO, 2001; Wong ve So, 2002; Yung, 2009; Mayhew ve Quinlan, 1997). Bu koşullar altında, birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede yeterli yasal düzenleme olsa bile, gerekli saha denetimleri yapılmayıp ceza kesilmediğinden, inşaat işçileri güvenli olmayan koşullarda çalışmaya mecbur bırakılmakta (ILO, 2001: 37); yasal asgari ücret, haftalık çalışma süresi, fazla mesai ücreti, ücretli tatil izni ve sosyal güvence hakları ihlâl edilmektedir (ILO, 2005b). Sonuç olarak, inşaat işçileri gerek fiziksel gerek finansal açılardan diğer birçok sektördeki işçilere nazaran daha korumasız kalmakta; işçilerin hayat şartları bireysel ve toplu kavgalara,

binalara zarar verme teşebbüslerine ve hatta intiharlara neden olmaktadır (Ngai ve Huilin, 2010).

İnşaat sektöründeki istihdam şartlarına ilişkin sorunlar göçmen, azınlık kesim ve kadın çalışanlara uygulanan ayrımcılıkla daha da ağırlaşmaktadır. Sektördeki zor şartlar, özellikle göçmen işçiler tarafından katmerli bir şekilde tecrübe edilmektedir. Pattanaik (2009), Hindistan’da düşük gelir düzeyi ve topraksızlık gibi nedenlerle göçe itilen işçilerin, resmi olmayan kanallar üzerinden (aile, arkadaş, hemşeri vb. aracılığıyla) göç ettiğini saptamıştır. Bu işçiler, beceri düzeyleri ile orantılı olarak şehirlerde daha yüksek bir ortalama ücret kazanmakla birlikte, sağlıksız koşullarda barınmakta; geçici işlerde istihdam edilmekte, sosyal güvenlik sistemine dahil olamamakta; ailelerinin eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi yetersiz kalmakta; çoğu durumda aile üyesi kadınlar ve hatta çocukları da kayıt dışı işlerde çalışmaktadır. İnşaat sektöründe göçmen işçi kullanımının yaygınlığı da, iş kazalarını arttırmaktadır. Debrah ve Ofori (2001), Singapur’da işgücü açığının bulunması ve inşaat işine düşük ücret, ağır ve tehlikeli çalışma koşulları dolayısıyla düşük bir statü atfedilmesi dolayısıyla, sektörün büyük ölçüde göçmen işçi istihdamına dayandığını belirtmektedir. Yazarlar bu koşullar altında, belirli bir süre için Singapur’da çalışmalarına izin verilen göçmen işçilerin gerek deneyimsizliği gerekse okuma yazma/dil bilmeyişlerinin iş güvenliği sorununu ağırlaştırdığını ve verimliliği sınırlandırdığını tespit etmektedir. Öte yandan Danimarka ve Hollanda’da, gerekli vasıflara sahip azınlık kesimler ve kadınlar arasında bile inşaat endüstrisindeki istihdamın çok sınırlı kaldığı; İspanya ve İtalya’da göçmen/azınlık kesimlerden işçiler ile kadınların işyerlerinde eğitime erişim ve yüksek vasıflı işlere kabulde ayrımcılıkla karşılaştıkları, bu ülkelerde kadın çalışan sayısının yok denecek kadar az olduğu, göçmen işçilerin ise sayıca çokluğuna karşın inşaat işgücü piyasasının alt katmanlarında sıkışıp kaldıkları gözlenmektedir (Byrne vd., 2005).

İnşaat sektöründeki çalışma standartlarına ilişkin durum, aslında tekil ülkelerin inşaat sanayilerinin gelişimi için çizdikleri projeksiyon çerçevesinde şekillenmektedir. Bu tespit aşağıda görüleceği gibi, Türkiye inşaat sektöründe istihdam koşulları ve İSG’ye ilişkin sorunların sistemik nedenlerinin saptanarak, uluslararası çalışma standartlarının kurumsallaştırılması konusunda yol kat edilebilmesi için bir hareket noktası sunmaktadır. Bosch ve Philips (2003)’ün derleme çalışmasında, ülkelerin inşaat sanayilerinin gelişiminde ‘high-road (yüksek beceri-yüksek ücret)’ ve ‘low-road (düşük beceri-düşük ücret)’ olmak üzere iki yol izleyebileceği belirtilmektedir. Hollanda, Kanada, Almanya ve Danimarka gibi ‘yüksek beceri-yüksek ücret’ stratejisini benimseyen ülkelerde, inşaat sanayi sermaye yoğun, beşerî-sermaye yoğun ve teknik açıdan dinamik bir özellik sergilemektedir. Bu ülkelerde inşaat işçilerinin eğitim ve

İSG maliyetleri, istihdamdaki istikrarsızlık karşısında tazmin edilmeleri ve emeklilik güvencesi gibi endüstrinin uzun-dönemli maliyetleri, devlet ve toplu sözleşme sistemi üzerinden karşılanmaktadır. Böyle bir endüstri yapılanması içinde; işgücüne eğitim olanağı sağlanmakta, sürekli kariyer fırsatı sunulmakta, beşerî sermayeye yatırım mümkün olmakta, işçilere ve firmalara belirli kalite standartlarına uyma yükümlülüğü getirilebilmekte ve sonuç olarak endüstriye bağlılığı olan, istikrarlı bir işgücünün varlığı mümkün olmaktadır. 'Düşük beceri-düşük ücret' stratejisini izleyen ülkelerde ise, inşaat sanayi düşük beceri ve ekipman düzeyi temelinde, emek-yoğun bir gelişim sergileyebilmektedir. İnşaat işgücü piyasasının özellikle 1990'lardan itibaren kuralsızlaştırılmaya başlandığı söz konusu ülkelerde, inşaat sanayi fiyat ve ücret rekabetine teşvik edilmekte, giderek daha rekabetçi ve parçalanmış bir taşeron sistemi içerisinde eğitimsiz, deneyimsiz ve devir oranı yüksek bir işgücüyle, endüstri yeni teknolojileri içselleştirme ve modern organizasyon biçimleri geliştirmede güçlük çekmektedir. Sendikalaşma oranlarının düştüğü ve ikili bir inşaat işgücü piyasası görünümü sergileyen bu gruptaki ülkelerde geçici sözleşme, kendi hesabına çalışma ve kayıtdışı çalışmanın kapsamı giderek büyümektedir. Sonuç ise, düşük üretkenlik ve ürün kalitesi olmaktadır. 'Yüksek beceri-yüksek ücret' stratejisinden giderek uzaklaşan ve 'düşük beceri-düşük ücret' stratejisini çeşitli düzeylerde uygulayan bu ülkelere örnek olarak Güney Kore, Birleşik Krallık, ABD, Avusturalya ve İspanya verilebilir.

Yukarıda belirtilen dokuz ülke deneyiminin ışığında Bosch ve Philips (2003), ekonomik gelişme perspektifinden bakıldığında kalite, verimlilik ve inovasyon açısından ekonominin geri kalanından daha düşük bir performans sergileyen bir inşaat sektörü ile gelişmiş ülkelerin uzun dönemde ilerleyemeyeceği sonucuna ulaşmaktadır. Bu sonuç, gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye'de bugün inşaat sanayinin ulaştığı yol ayrımında özellikle dikkate alınması gereken bir uyarı niteliğindedir. Türkiye inşaat sanayi ya güvencesiz emek, eğitimsiz işgücü, düşük verimlilik ve bu duruma eşlik eden emek hak ihlallerinin sürdüğü bir yapı ile uzun dönemde sürdürülebilir bir büyüme çizgisinin dışına düşecek ya da çalışma standartlarının kurumsallaştırıldığı, işgücünün güvenceli ve güvenli bir çalışma ortamında eğitim olanakları ile niteliğinin arttırıldığı ve bu temelde yüksek verimlilik ve kaliteli üretime dayalı dinamik bir gelişme patikasına girecektir.

Türkiye'de yüksek bir doğrudan istihdam etkisine sahip olan inşaat sektörünün toplam istihdamdaki payının artması, sektörün ekonomi genelinde süregelen yüksek işsizlik sorununu hafifletmede önemli olduğunu göstermektedir (Günlük-Şenesen vd., 2013; Şenesen ve Günlük-Şenesen, 2015). Öte yandan, çalışma koşulları ve İSG açısından bakıldığında inşaat kesimi son derece olumsuz bir

görünüm sergilemektedir. Öyle ki inşaat Türkiye’de toplam istihdamın %6-7’si civarında bir paya sahipken, toplam ölümlü iş kazalarında üçte bire yaklaşan payı ile birinci sıraya oturmaktadır (Gürcanlı, 2013a: 48).

Türkiye inşaat sanayindeki taşeronlaşma istihdam yapısını da şekillendirmekte, kayıt dışı, güvencesiz, sendikalaşmanın zayıf olduğu koşullarda çalışma yaygın olarak görülmektedir. Koçak (2013:20)’nin de belirttiği gibi, taşeron sistemi “işçilerin hem tazminat, işçi sağlığı, ücret vb. gibi bireysel çalışma haklarını hem de örgütlenme haklarını ciddi biçimde sınırlandıran bir sistemdir”. Yazar ayrıca işçilerin inşaat sahalarındaki olumsuz barınma koşulları, uzun çalışma saatleri, yüksek iş kazası oranları, yaygın yerli ve yabancı göçmen işçi kullanımı ile bunlara eşlik eden etnik ayrımcılık ve şiddet vakalarını sektörün genel özellikleri olarak sıralamaktadır. Haftalık çalışma süreleri, sektörde istihdam edilenlerin yarısından fazlası için yasal 45 saatin üzerindedir ve bu durum iş kazaları riskini arttırmaktadır (Koçak, 2013). Üstelik, taşeron firma kullanımının yaygın olduğu sektörde homojen ve üst düzeyde profesyonel bir kalite anlayışından bahsetmek de mümkün olmadığından, imalat kalitesinde eksiklikler görülmektedir (Uzunkaya, 2013). Geçici, güvencesiz statüde çalıştırılan, ağır ekonomik sıkıntılar yaşayan, meslek hastalıkları ve iş kazalarından mustarip olan ve mesleki eğitim alamayan bir işgücü kitlesi ile sektör, düşük verimlilik-düşük kalite sarmalından çıkamamaktadır.

İnşaat kesimindeki yaygın mevsimlik çalışma ile yerli ve yabancı göçmen işçi istihdamı, çalışma standartlarını daha da aşağı çekmektedir. Mevsimlik çalışma ile yaz aylarında artan kış aylarında azalan istihdam, sektörün mevsimsel üretim yapısını ve önemli ölçüde vasıfsız işçi istihdam etme özelliğini yansıtmaktadır (Uzunkaya, 2013). Bu şartlar altında sektörde sigortasız çalışma, çocuk işçiliği, iş kazaları, uzun çalışma saatleri, gurbetçilik, düşük ücretler, hak ve ücret gaspları, tatil ve izin hakkı olmadan çalışma, olumsuz barınma şartları vb. bir dizi sorun yaşanmaktadır (Mühendislik, Mimarlık ve Planlamada Toplumcu Eksen, 2013). Mevcut şartlar yabancı göçmen işçiler için daha da ağırlaşmaktadır (Kara ve Kurtulmuş, 2015). Göçmen işçilerin kayıtdışı istihdamı işverenleri birçok mali yükten kurtarıırken, sektörde ortalama ücretlerin düşmesine ve yerli işçilerin iş olanaklarının daralmasına neden olmaktadır.

Türkiye inşaat sanayindeki çalışma standartlarına ilişkin birbiriyle iç içe geçen sorunların en kritiklerinden biri, iş ve sosyal güvencesizliğin yaygınlığıdır. Sektörün küçük ölçekli firma ağırlıklı yapısı ve mevsimlik çalışmanın yaygınlığı, kayıtdışılığın geniş bir uygulama alanı bulmasına zemin hazırlamaktadır.

Çalışma koşullarına ilişkin sorunların bir diğer boyutu da işçilerin inşaat şantiyelerindeki barınma imkânları ile ilgilidir. İnşaat İşçilerinin Derneği (2013),

işçi ölümleriyle sonuçlanan sağlıksız barınma şartlarını ele aldığı raporunda, barınma imkânlarını iş güvenliğinin bir bileşeni olarak değerlendirip, şantiyelerde maliyetleri kısma güdüsüyle ilgili yasal düzenlemelere uyulmadığına dikkat çekmektedir.

Özetle, yukarıdaki değerlendirmelerin gösterdiği gibi, inşaat Türkiye’de sanayileşme, kentleşme ve modernleşmede belirleyici rol oynayan bir sektör olmakla birlikte, iş sahalarında işçilere sunulan çalışma ve barınma şartları açısından menfi bir tablo sergilemektedir.

Türkiye inşaat sektöründeki ağır çalışma şartlarının yanı sıra bir diğer öne çıkan sorun yüksek oranlı iş kazalarıdır. 2000-2011 döneminde sektörün ülkedeki toplam ölümlü kazalardaki payı %30,5 olup, bu oran toplam istihdamdaki payının neredeyse beş katıdır (Gürcanlı, 2013b). Sektördeki yaygın iş kazalarının nedenleri; hızlı büyüme süreci, üretim sürecinin örgütlenmesi, işgücünün yapısı ve denetim mekanizmalarının işleyişi üzerinden çok boyutlu olarak açıklanmaktadır (bkz. Gürcanlı, 2012a; 2012b; 2012c; 2012d; 2012e; 2013a; 2013b; Gürcanlı ve Müngen, 2013). Buna göre sektörün yalnızca Türkiye’de değil dünyada da en fazla iş kazasına sahne olması, kendine özgü yapısı nedeniyledir. Her inşaat projesinin birbirinden farklı olması ve bu yüzden farklı çalışma şartları ve risklerle karşı karşıya kalınması, iş kazalarındaki başlıca nedendir. İlaveten, inşaat faaliyetleri dış etkenlere açıktır:

Hava koşulları, zemin koşulları, işgücünün özellikleri ve ücretin her bölgeye göre (diğer sektörlerden çok farklı olarak) değişmesi, malzeme tedarikçilerine yakın-uzak olunması farklılıklar yaratacaktır. Bu farklılıklar proje süresi (işin yoğunluğu), iş kalemlerinin sırası, çalıştırılan işçi sayısı ve daha pek çok parametre üzerinde etkide bulunur (Gürcanlı, 2013b:20-21).

Ayrıca her inşaatta farklı iş kalemleri kaotik bir ortamda, irili ufaklı farklı iş ekipleri tarafından gerçekleştirilmekte ve her iş kalemi kendine özgü riskler taşımaktadır. Aynı şantiyede görevli yüzlerce iş ekibinin koordinasyonunun ve denetiminin sağlanamadığı ve bu ekipler üzerinde baskı kurulduğu ortamlarda, İSG’yi uygulamak imkânsızlaşmaktadır. Büyük şirketlerin taşeronu olarak çalışan küçük ölçekli şirketler arasındaki rekabetin getirdiği maliyetleri kısma çabası, sektörde ücretler ve İSG konularında ‘dibe yarış’ için uygun bir zemin oluşturmaktadır (Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi, 2013). Bu şartlar altında ölümlü iş kazalarının oluş şekline ilk üç sırayı yüksekten düşme, malzeme çarpması/düşmesi ve elektrik çarpması almaktadır (Gürcanlı, 2013b). Sektörde işin örgütlenmesi yanında işgücünün yapısı da kazalara uygun bir zemin yaratmaktadır (Gürcanlı, 2013a): Kayıtdışı, göçmen ve mevsimlik işçi istihdamının önemli yer tuttuğu inşaat işkolunda, yaygınlaşan esnek çalışma şartları altında ortalama çalışma süresi

uzadıkça iş kazaları riski artmaktadır. Yüksek işçi sirkülasyonu işçilerin eğitimini de güçleştirmektedir (Ercan, 2010). Sektördeki düşük eğitilmiş ve nitelsiz işçiler standart-dışı çalışma düzenlemelerine daha fazla maruz kalmakta, ekonomik baskı ve iletişim sorunları ile birlikte tehlikeli işlere yoğunlaşmakta ve bu işçiler kendilerini korumak için örgütlenememektedirler. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi (İSİG)'e göre, 2014 yılında ölen en az 272 inşaat işçisi arasında çocuk işçiler, emekliler ve çoğu Suriyeli olmak üzere göçmen işçiler de bulunmakta ve bu işçilerin tamamına yakını taşeron işçi olarak çalışmaktaydı (Sendika.Org, 2014). Ayrıca İSİG, halihazırda emekli olan ya da emeklilik çağındaki işçilerin en çok çalıştığı sektörün inşaat olduğunu belirtmektedir. İnşaatlarda birçok işçinin sigortası yatırılmamakta ve emekli olamamaktadırlar; herhangi bir işten emekli olup geçinemeyenler ve kademeli geçişten dolayı emekli olup maaş alamayanlar da inşaatlarda çalışmaktadır.

İş kazaları maliyet yükü de getirmektedir (Duman ve Hamzaoğlu, 2011; Yılmaz, 2015; Yılmaz ve Tan, 2013). Ofluoğlu ve Doğru (2011), kazaların yol açtığı maddi kayıpların doğrudan kısmının (SSK'nın katlandığı maliyetler, vergi kayıpları, devletçe katlanılan tahkikat maliyeti ile mahkeme masraflarının) hesaplanabileceğini, dolaylı maddi kayıpların (geçici iş göremezlik, sürekli iş göremezlik, ölüm ve üretim durmasının yol açtığı katma değer kayıplarının) ancak tahmini olarak hesaplanabileceğini, dışsal nitelikteki manevi kayıpların ise hesaplanamayacağını vurgulamaktadır. Yazarlar, ülkede iş kazalarının gerçek maliyetini ölçmenin mevcut verilerle mümkün olmadığını, yapılan hesaplamaların sadece buz dağının görünen kısmına ilişkin bir tahmin olduğunu belirtmektedirler. İş kazalarının gerçek maliyetinin hesaplanabilmesi için bütün iş yerlerinde ayrıntılı iş kazası istatistiklerinin zorunlu olarak tutulması ve ilgili kamu kurumlarının birbirleriyle koordinasyon halinde çalışmaları gerekmektedir (Ofluoğlu ve Doğru, 2011).

Türkiye inşaat sektöründeki iş kazalarının kişisel koruyucu donanım kullanmamaktan kaynaklandığı yönünde yaygın bir kanı olsa da, esas neden örgütsel ve yönetsel hatalardır (Yılmaz ve Tan, 2013). Sektörde işin esasen alt-yüklenici firmalara yaptırılması, bu firmaların işçilerinin şantiyede verilen eğitimi algılayıp uygulayacak düzeyde eğitimlerinin bulunmayabilmesi ve çoğu işi götürü usulü aldıklarından hızlı ve uzun saatler çalışarak yerine getirmeleri, kazalara zemin hazırlamaktadır. Ancak Duman ve Hamzaoğlu (2011), eğitim seviyesi düşüklüğünün sektördeki iş kazalarının nedeni olarak sıklıkla işaret edilmesine rağmen, bu görüşün tartışmalı olduğunu belirtmektedir. Buna göre, eğitim seviyesi işçilerin yaptıkları işi ve karşı karşıya kalınan riskleri tayin etmekte ve ağır işlerde, uzun saatler çalışan işçilerin kaza geçirme olasılıkları artmaktadır. Bu saptama, uluslararası literatürdeki bulgularla uyumludur.

Koesmargono (1999), işçilerin dikkatsizce davrandığı işyerlerinde bile kazaların kontrol altına alınabileceğini ve yüksek kaza oranlarının kaza kontrol yönetim sistemlerinin yokluğunun/zayıflığının yanı sıra iş güvenliği farkındalığı eğitiminin bulunmaması ile açıklanabileceğini belirtmektedir (aktaran Debrah ve Ofori, 2001:148). Nitekim Lingard (2013)'e göre, inşaat sektörünün yapısı gereği karmaşık ürün ve süreçler İSG'yi etkilediğinden, başarılı bir İSG sistemi oluşturmak incelikli ve çok yönlü bir kavrayış ile mümkündür. Öte yandan Lingard vd. (2010), işgüvenliği politika, prosedür ve pratiklerine dair ana-yüklenicinin yaklaşımı hakkında taşeron işçilerde oluşan algının, ana-yüklenicinin alt-yüklenicinin İSG performansını etkilemesi açısından önemli bir mekanizma oluşturduğunu saptamaktadır. Ayrıca, İspanya için yapılan bir çalışmada yaş, çalışılan süre, çalışılan vakit ve yapılan işin organizasyonuna göre farklı güvenlik eğitimleri gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır (Camino López vd., 2008).

Gökulu (2013), Türkiye'de İSG alanında yaşanan vahim tablonun arkasında, gerekli önlemleri almayan işverenler, mevzuattaki eksiklikler ve yetersiz denetimlerin yattığını belirtmektedir. Kazaların asgariye indirilmesine yönelik olarak devlet, firmalar, üniversiteler ve sendikalarca alınması gereken tedbirler bulunmaktadır (Arioğlu ve Arioğlu, 1997). İş kazalarının %50'si kolaylıkla önlenilecek ve %48'i ise sistemli bir çalışma ile önlenilecekken, "gerek yasal düzenlemelerdeki yetersizlikler gerekse uygulama boşlukları iş kazalarının artarak devam etmesine neden olmaktadır" (Kalkınma Bakanlığı, 2014: 28). Oysa Türkiye'nin İSG alanında uluslararası standartlara ulaşması sayesinde, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, meslek hastalıkları ve iş kazalarının azaltılması, sağlık giderlerinin düşürülmesi, çalışan motivasyonunun artırılması ve istihdamın genişlemesi mümkün olacaktır (İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü internet sayfasından aktaran Ceylan, 2011). Bunun için de inşaat sanayinde İSG; iş sahasında denetim, düzenli kontroller, belirlenmiş standartlar ve bu standartlara uyum için yaptırım bileşenlerini içeren iyi bir işyeri güvenlik yönetim sisteminin varlığını gerektirmektedir. Ayrıca kamu kurumları, müşteriler, tasarımcılar, ana-yüklenici ve alt-yüklenici firmalar ile işçilerden oluşan beş paydaşın uyumlulaştırılmış çabalarıyla, sektördeki İSG sorunları çözüme kavuşturulabilecektir (Debrah ve Ofori, 2001).

Türkiye inşaat sektöründeki çalışma koşullarına ilişkin mevcut durum, sektörde 'düşük beceri-düşük ücret' stratejisinin izlendiğine işaret etmektedir. Böyle bir patika içerisinde şekillenen üretim yapısının, emeğin düşük vasıf düzeyi ve verimliliğinden mustarip olması doğaldır. Türkiye İnşaat Sanayicileri İşveren Sendikası (INTES) ve Türkiye Müteahhitler Birliği (TMB) üyesi firma yöneticileriyle yapılan anketlerle işgücü verimliliğini etkileyen faktörleri inceleyen Kazaz vd. (2008), emek verimliliğini 'en çok' etkileyen faktörlerin neredeyse tümünü

organizasyonel faktörler (saha yönetim kalitesi, malzeme yönetimi, sistematik iş akışı, gözetim ile saha konumlanması) olarak tespit etmişlerdir. Ücretlerin düzeyi ve zamanında ödenmesi, iş disiplini, mesleki eğitim, uzmanlaşma ve deneyim ise emek verimliliğini etkileyen diğer faktörler olarak işaret edilmiştir. Düşük beceri-düşük ücret stratejisi ile ilişkilendirilebilecek sorunları çözebilmenin ve yüksek katma değerli üretime geçebilmenin biricik yolu, INTES ve TMB gibi sektör paydaşlarının da işaret ettiği söz konusu faktörleri hedefleyecek ve emek verimliliğini yükseltmeye hizmet edecek bir kurumsal dönüşümün sağlanmasıdır. Türkiye inşaat sektörünün gelişiminde, maliyet avantajı ile tercih edilen ucuz işgücü temel bir faktör olması nedeniyle sürdürülebilir rekabet avantajına katkı sağlayamamakta, işgücünün nitelik eksikliği sektörün ürettiği çıktı ve imalat kalitesini düşürmektedir (Uzunkaya, 2013). 2014-2018 dönemini kapsayan 10. Kalkınma Planı İnşaat Özel İhtisas Komisyon Raporu (Kalkınma Bakanlığı, 2014: xiii), Türkiye'nin 2023 yılı için rekabet avantajını teknoloji, verimlilik ve kalite bazında yaratabilen bir sektör hedeflediğini belirtmektedir. Hem bazı işveren temsilcileri hem de kamu kurumları, sektöre düşük giriş engellerinin getirdiği küçük işletme ağırlıklı yapı içerisinde düşük fiyata dayalı rekabet koşullarının kalitenin yükseltilmesi önünde engel oluşturduğundan şikâyet etmekte ve katma değer arttırılabilmesi için bilgi-yoğun projelere geçiş yapılması ve kalite odaklı rekabet ortamının oluşturulması gerektiğine dikkat çekmektedirler (Bkz. DPT, 2007; Kalkınma Bakanlığı, 2013). En büyük işverenin kamu olduğu sektörde, "ihalelerin büyük oranda fiyat odaklı yapılması sonucunda rekabet de fiyat odaklı olmakta, kalite ve teknoloji kriterleri çerçevesinde bir rekabet anlayışı geliştirilememektedir" (Uzunkaya, 2013). Bu koşullar altında, projelerde işçilerin maliyet baskısı altında hızlı ve uzun çalıştırılmaları ve taşeron çalışma sistemi içerisinde risklerin koordine edilememesi, can ve sağlık kayıplarının iş organizasyonu kaynaklı nedenleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Odman, 2014). Özkan (2008), Türkiye'de inşaat sektörünün kurumsallaşmada mesafe kat edemeyen sektörlerin başında geldiğini belirterek, endüstrideki aile şirketi geleneğinin yanı sıra kalite, güvenlik ve plânlama parametrelerini göz ardı eden ve sadece maliyet parametresine odaklı bir yönetim yaklaşımının yaygınlığına dikkat çekmektedir. Nitekim 10. Kalkınma Planı İnşaat Özel İhtisas Komisyon Raporu'nda (Kalkınma Bakanlığı, 2014), Türk yurtdışı müteahhitlik hizmetlerinin gelişiminin önündeki engeller tartışılırken, Türk şirketlerinin çok önemli bir kısmının çok yüksek katma değerli sözleşmelere imza atabilecek durumda olmadığı belirtilmektedir. Buna göre, yurtdışında üstlenilen işlerin büyük oranda konut, otel ve yol gibi emek-yoğun projelerden oluştuğu görülmekte ve yurtdışında rekabet gücünü koruyabilmek amacıyla yüksek nitelikli ve bilgi-yoğun projelere ağırlık verilmesi önem taşımaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2013). "Dünyanın En Büyük 250 Uluslararası Müteahhidi" listesinde Türkiye 2017 yılında

46 müteahhitlik firması ile Çin'in ardından ikinci sırada yer alırken, üstlenilen toplam proje stoku içerisindeki %4,8 pay ile oldukça küçük ölçekli kalmıştır (TMB, 2018). Uluslararası pazarlarda daha ziyade düşük maliyete dayalı olarak rekabet avantajı kazanıldığı, işlerin yapım aşamasında etkin olunabildiği, ancak yapım-öncesi aşamalarında (program geliştirme, tasarım vb.) yeterince yer alınamadığı ve iş hacminin istenen büyüklüğe ulaşamadığı belirtilmektedir. Yurtdışında birçok projeyi başarıyla yürüten sektörün yurtiçinde yüksek kalitede üretim gerçekleştirilmede sorun yaşamasının sebepleri arasında, “yeterli denetimin gerçekleştirilememesi, teknik müşavirlik alanında yurtiçinde gelişmenin tam anlamıyla sağlanamaması ve inşaat sektörüyle ilgili standartların uluslararası seviyelerde olmaması sayılabilir. Ayrıca, çevreye duyarlılık ile iş sağlığı ve güvenliği alanındaki eksikliklerin giderilmesi amacıyla beşerî sermaye ile teknik ve fiziki altyapının geliştirilmesi ve teknik müşavirlik alanının güçlendirilmesi gerekmektedir” (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 115).

Sümer (2014)'e göre de Türkiye inşaat sektöründe çalışanlar “kazanç” unsurundan ziyade birer “maliyet” unsuru olarak görüldüğünden, şantiyelerde yeterli nitelik ve sayıda personel çalıştırılmamakta ve bu durum da aslında işverene daha yüksek maliyet olarak geri dönmektedir. Ayrıca yazara göre proje müdürü, mimarlar, mühendisler, personel sorumlusu ve şantiye doktoru gibi hemen her meslek grubundan çalışan barındıran inşaat sektöründe, insan kaynakları sistematik bir işe alım ve işe uyum süreci uygulamaktan yoksundur.

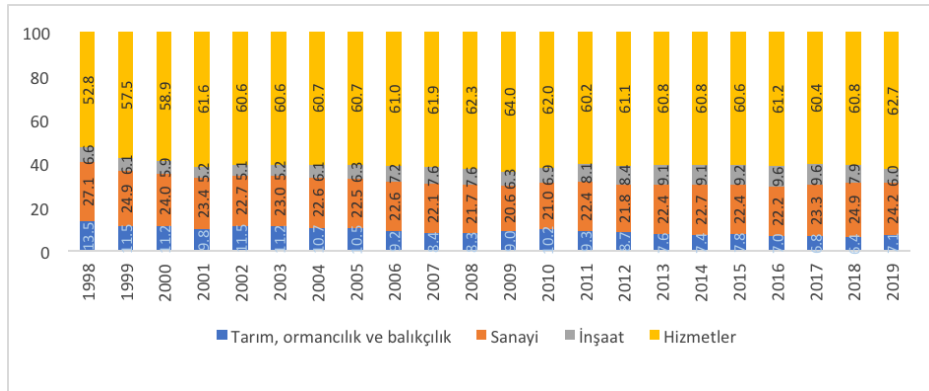
Bu makale, Türkiye inşaat sanayiinde çalışma standartlarının iyileştirilmesi için politika önerileri getirme amacındadır. İnşaat sektöründeki çalışma standartlarına (istihdam ve İSG koşullarına) ilişkin ulusal ve uluslararası literatürün bulguları ışığında, makalede ikincil verinin betimsel analizi yapılmıştır. Bu kapsamda, sektörün Türkiye ekonomisindeki yerini ve sahip olduğu çalışma şartlarını tespit etme üzere Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK), Borsa İstanbul (BİST) ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) başta olmak üzere çeşitli kaynaklardan ve ağırlıklı olarak 2000 yılı sonrasındaki dönem için veriler derlenmiştir. Analizlerde inşaat sektörünün üretim, istihdam vb. açılardan ülke ekonomisindeki yeri değerlendirilmiş, sektördeki üretim kompozisyonu ve firma ölçekleri ile sektöre dair ciro, konut satışı ve diğer bazı mali bilgiler incelenmiştir. Ayrıca, iş kazaları ve meslek hastalıklarına ilişkin mevcut tablo değerlendirilmiştir. Sektör ve firma düzeylerinde yapılan incelemeler temelinde, çalışma standartlarına ilişkin birtakım çıkarımlara ulaşılmıştır. Makalenin literatüre katkısı, inşaat sanayiindeki emek standartları incelenirken sektör ve firma düzeylerinin analizlere birlikte içerilmesi ve çok düzeyli bir bakış açısı ile tespit edilen bulgular ışığında, mevcut durumu iyileştirmeye yönelik politika tedbirleri önerilmesidir.

Türkiye İnşaat Sektörünün Gelişimi İzleğinde Çalışma Standartlarına Dair Bulgular ve Öneriler

İnşaat Sektörünün Üretim ve İktisadi Gelişmeye Katkısı

Gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye’de inşaat sektörü yurtiçi ve yurtdışı faaliyetleriyle; katma değer yaratma, istihdam sağlama, döviz kazandırma, ileri ve geri bağlantıları olan sektörlerde büyümeyi uyarma ve sanayileşme sürecini hızlandırma potansiyeli yüksek bir sektördür. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) içinde sektörel payların değişimini gösteren Şekil 1’e göre, 1998-2019 döneminde Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık sektörünün payı %13,5’ten %7,1’e düşmüştür. İnşaat sektörünün GSYİH içindeki payı ise 1998 yılındaki %6,6’lık düzeyinden yıllar içinde yükselerek 2017 yılında %9,6’lık zirveye ulaşmış, dönemin son iki yılında ise inişe geçerek 2019 yılında %6 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 1: Sektörlerin GSYİH İçindeki Paylarının Gelişimi (%), 1998-2019

Kaynak: TÜİK GSYİH (2009 bazlı, zincirlenmiş hacim üretici fiyatlarıyla) https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1108

İnşaat sektörünün geri bağlantılarını, sektördeki üretim için gerekli girdiyi sağlayan diğer sektörlerle kurduğu bağlantılar olarak tanımlamak mümkündür. İnşaat sektörünün geri bağlantılarını oluşturan faaliyetler, takip eden alt-sektörleri kapsamaktadır: “demir- çelik üretimi, çimento üretimi, kireç, alçı imalatı, kum, kil ve taş ocakçılığı karayolu ve boru hattı taşımacılığı, metal yapı malzemeleri, tank, sarnıç, buhar kazanı imalatı, seramik ürünleri imalatı, kok fırını ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı, mali aracı kuruluşlar vb. faaliyetlere bağlı sektörler, perakende ticaret, kişisel ve ev eşyası tamiri, toptan ticaret ve tic. komisyonculuğu” (TSKB, 2008:4). Söz konusu faaliyet alanları inşaattaki talep artışından etkilenecek, sektördeki büyümeyle beraber üretim sürecine katkıları oranında çıktılarını (ürünlerini ve kendi faaliyet alanlarına yapılan yatırımları) arttırmaktadırlar. Örneğin, Türkiye’de demir-çelik üretiminin

3'te 2'si inşaat sektörü tarafından kullanılmaktadır (IPSOS, 2017).

İlaveten, nihai talep artışı sonucunda üretimini artıran sektörler inşaat ürünlerini kullanarak bu talebi karşılıyor ise ileri bağlantılar söz konusudur. Diğer bir deyişle, "inşaat sektörünün ilgili sektöre sattığı toplam üretim" inşaat sektörünün ileri bağlantıları olarak tanımlanmaktadır. İnşaatın ileri bağlantılı olduğu sektörler "konut sahipliği, eğitim hizmetleri, otel, motel ve diğer konaklama yerleri, öğütülmüş tahıl ve nişasta ürünleri imalatı, lokanta, kahvehane, bar ve yeme içme yerleri, perakende ticaret, kişisel ve ev eşyası tamiri, sağlık işleri ve sosyal hizmetler, eğlence, dinlenme, kültür ve spor faaliyetleri, diğer hizmet faaliyetlerini" kapsamaktadır. İlgili sektörlerde büyümeyi tetikleyen talep artışı ile inşaat sektöründe de üretim artmaktadır (TSKB, 2008: 6-7).

İnşaat sektörü ile geri ve ileri bağlantılı olan sektörlerin inşaat üretimi üzerindeki etkisi bağlamında gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri değerlendiren Gül ve Çakaloğlu (2017: 137), aşağıdaki vurguyu yapmaktadır:

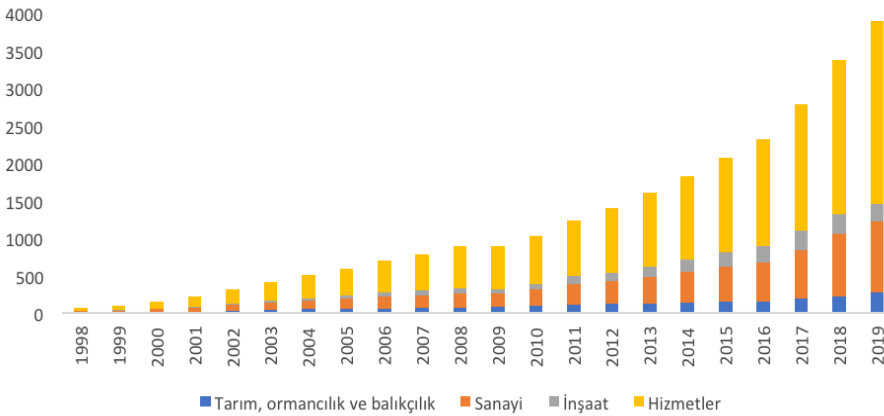
İnşaat sektörü ile ilgili GÇ [Girdi-Çıktı] analizleri, genel olarak, sektörün ileriye doğru bağlantı göstergelerinin geriye doğru bağlantılarından daha düşük olduğuna işaret etmektedir (Bon ve Pietroforte, 1990: 240; Giang ve Pheng, 2011: 121-122). Fakat gelişmiş ülkelere bakıldığında, geriye doğru bağlantılar, ileriye doğru bağlantılardan görece olarak düşük kalmaktadır (Pietroforte ve Gregori, 2003: 323-325).

Sektörler arası ileri ve geri bağlantılar üzerinden Türkiye özeline bakıldığında, yazarlar yukarıdaki ifadenin gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye için de geçerli olduğunu belirtmektedir. Buna göre, genel olarak inşaat sektörü geriye doğru bağlantı katsayıları ve basit çıktı çarpanları sıralamasında 18 sektör arasında 9. sırada; ileriye doğru bağlantı katsayıları ve girdi çarpanları sıralamasında ise 17. sırada yer almaktadır (Gül ve Çakaloğlu, 2017:148). Sonuç olarak, inşaat sektörü özellikle 2010 yılı sonrası gösterdiği hızlı büyüme ile sektörel gelişimde öne çıkmış, diğer sektörlerle girdi-çıktı bağlantıları üzerinden ülkede toplam üretimin büyümesine de katkı sağlamıştır (Şekil 2). İnşaat sektörünün geriye bağlantılı olduğu sektörler başta olmak üzere diğer sektörlerdeki büyümeyi uyarıcı etkisi, topyekün spekülasyon bir sektör olarak tanımlanmasının yanıltıcı olduğunu göstermektedir (Ercan ve Gültekin-Karakaş, 2015). İnşaat ilişkili olduğu 200'den fazla yan sanayi ile birlikte GSYİH içinde %30'a varan bir paya ulaşmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2014).

Türkiye'de inşaat sektörünün son dönemlerdeki gelişimi ileriye bağlantıları açısından değerlendirildiğinde, ihtiyaç duyulan altyapı ve diğer fiziki yapıların

temini açısından ekonomide kilit bir önemde olduğu görülmektedir (INTES, 2019: 25-26). İnşaat sanayii özel sektör, yap-işlet-devret, kamu özel ortaklığı vb. yatırımlarıyla, hidro-elektrik santraller, rüzgar enerjisi, güneş enerjisi, kömür üretim tesislerini kapsayan enerji sektörü; kara-hava-deniz ve demiryollarını kapsayan tüm ulaşım sektörleri; arıtma tesisleri, içme suyu üretim projeleri; hastane, sağlık merkezi yapımı; konut üretimi; tarım ve hayvancılık ile ilişkili faaliyet alanları gibi ekonomide bir çok alanda ihtiyaç duyulan fiziki yapıları temin etmektedir. Sektör böylece altyapı inşası ile ülke ekonomisinin dünya pazarları ile entegrasyonunu artırmaya hizmet ederken, üstyapı açısından da tüm alanlarda gereksinim duyulan binaları üreterek katkı sağlamaktadır. Şekil 3, inşaat sanayinin 2002-2108 döneminde ürettiği binaların kullanım amacına göre dağılımını göstermektedir. Buna göre sektörde ağırlıklı olarak konut üretildiği, üretimde ikinci en yüksek payın ise ticari binalara ait olduğu görülmektedir.

Şekil 2: Üretim Sektörlere Göre Gelişimi (milyon TL), 1998-2019

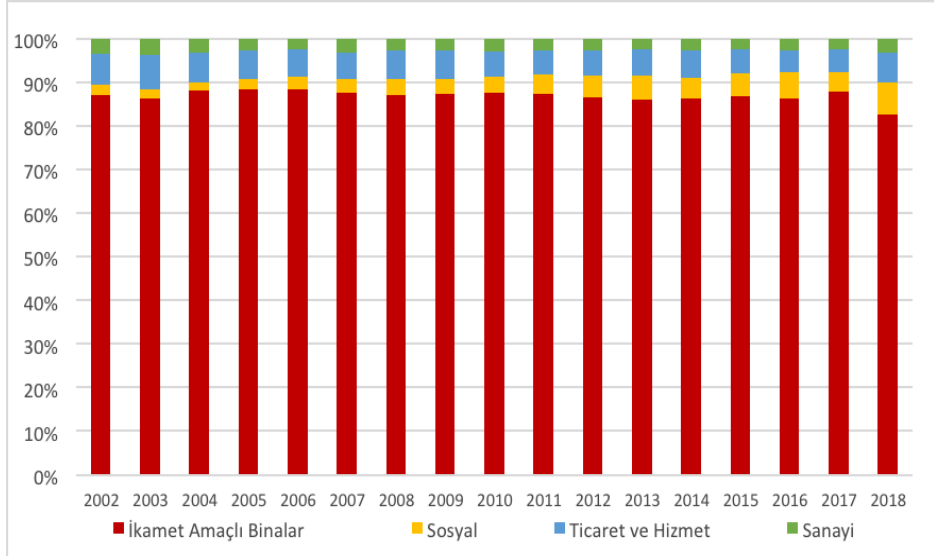
Kaynak: TÜİK GSYİH (2009 bazlı, zincirlenmiş hacim üretici fiyatlarıyla) https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1108

İkamet amaçlı binalar hariç tutulduğunda, sektörün kalkınma ve sanayileşme sürecinde ihtiyaç duyulan yapıyı hangi türlerde temin ettiği daha açık görülebilmektedir. Şekil 4'e göre, 2017 yılında kamu eğlence, eğitim, hastane veya bakım kuruluşları binaları %27 ile en büyük paya sahipken, bunu %20 ile ofis işyeri binaları, %14 ile sanayi binaları ve depolar, %11 ile toptan ve perakende ticaret binaları, %6 ile de otel vb. binalar izlemiştir.

Ayrıca, inşaat sektörü kredilendirme sistemi üzerinden üretim sürecinden satış aşamasına kadar finans sektörü ile etkileşim halindedir. Sektör hem altyapı ve binaların üretiminde hem de üretilen yapıyı çevrenin satışında bankacılık ve

finans sisteminden kaynak sağlayarak, ülkede finans piyasalarının gelişmesi ve derinleşmesinde işlevsel olmaktadır.

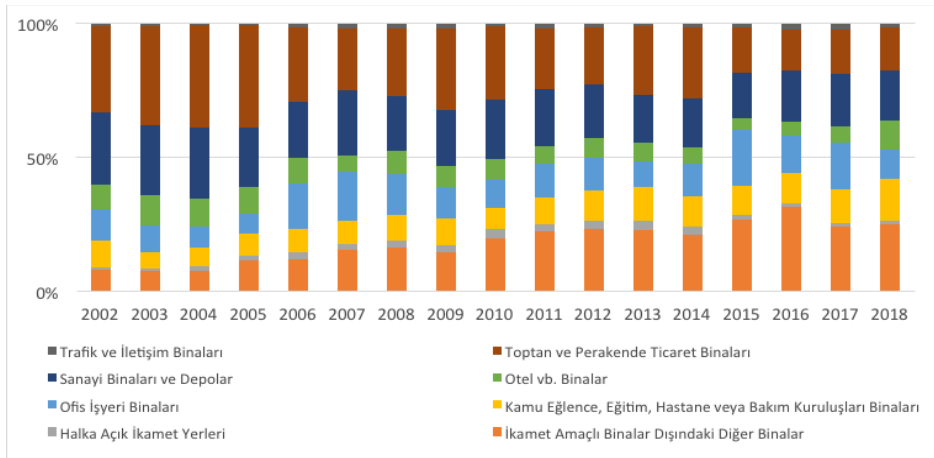
Şekil 3: Kullanım Amacına Göre Yapı Sayısının Dağılımı (%), 2002-2018*

Not: *2018 yılı çeyrek verisi

Kaynak: TÜİK, İnşaat İstatistikleri-Yapı Ruhsatına Göre, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=155'den aktaran TCMB, https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket

Şekil 4: Kullanım Amacına Göre Yapı Sayısının Dağılımı (İkamet Amaçlı Binalar Hariç) (%), 2002-2018*

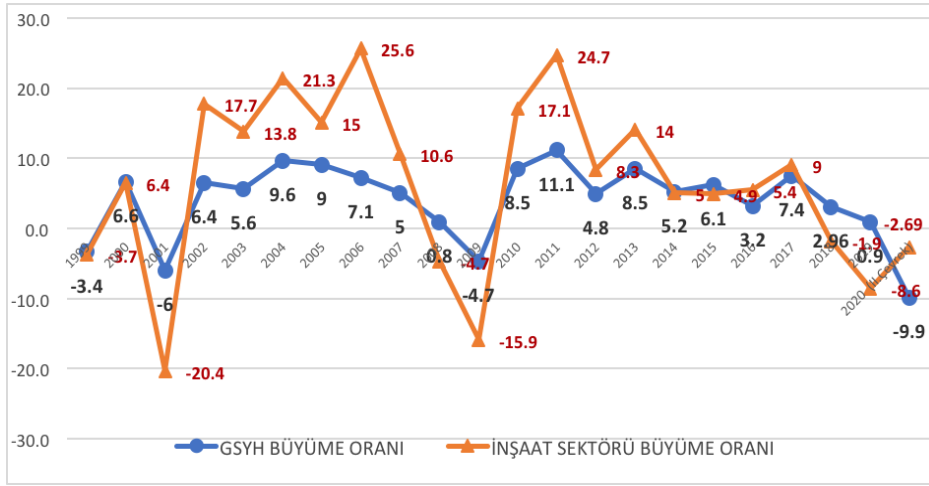

*1. çeyrek verisi

Kaynak: TÜİK, İnşaat İstatistikleri-Yapı Ruhsatına Göre, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=155'den aktaran TCMB, https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket

İnşaat yukarıda belirtildiği gibi, bazı yazarlarca 2000’li yıllarda sağlanan hızlı ekonomik büyümede lokomotif sektör olarak değerlendirilmektedir. Sektörün genel olarak GSYİH’den daha hızlı büyümesi ve kriz yıllarında da daha fazla daralması dikkat çekmektedir (Şekil 5). Söz konusu büyük dalgalanmalar inşaat sanayini daha istikrarsız bir sektör konumuna getirirken, bu işkolunda çalışanlar da inşaat faaliyetlerindeki daralma dönemlerinde genel ekonomik gidişatın yarattığı etkiye nazaran daha olumsuz etkilenmektedirler.

Şekil 5: GSYİH ve İnşaat Sektörü Büyüme Oranları, 1999-2020*

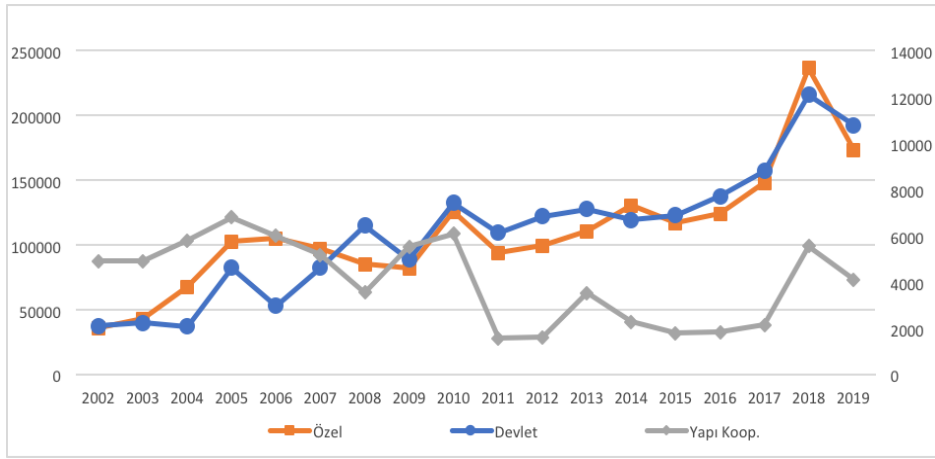

*II. çeyrek verisi

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2020) Temel Ekonomik Göstergeler, 2. Çeyrek, 2. Bölüm: Milli Gelir (Tablo II.) - 2- Büyüme Hızları (Sektörel), <https://www.sbb.gov.tr/temel-ekonomik-gostergeler/#1594716589132-d3a64e97-2238>

Sektördeki bina yapımı üreticilere göre değerlendirildiğinde yapı kooperatifleri, kamu (devlet) ve özel sektör tarafından yapılan bina sayılarının birbiri ile mukayese edilemeyecek kadar farklı olduğu görülmektedir. Kamu ve yapı kooperatifleri tarafından yapılan binaların toplam bina sayısı içindeki oranları çok düşük kalmaktadır. Ancak, 2002 ve 2018 yılları arasında her üç kategori ayrı ayrı değerlendirildiğinde (Şekil 6), 2002’den itibaren kamuda inşa edilen bina sayısının 4 kat, özel sektörde ise 6 kat arttığı görülmektedir. Devlet yıllık yaklaşık 2.000 adetten 12.000’lere, özel sektör ise 40.000 adetten 236.000’lere ulaşan bina üretimi gerçekleştirmiştir. Yapı kooperatifleri ise bu alanda giderek önemini yitirmiştir. 2019 yılında ise inşaat sektöründeki daralmaya işaret etmek üzere, bina inşa sayılarının her üç kategoride de azaldığı dikkat çekmektedir.

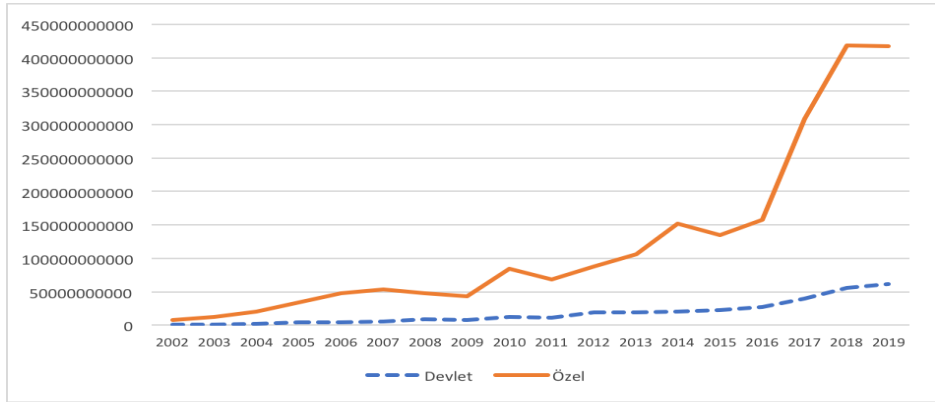
Şekil 6: Toplam Bina – Yapı Sayısının Üreticilere Göre Dağılımı, 2002-2019

Kaynak: TÜİK, İnşaat ve Konut İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=insaat-ve-konut-116&dil=1>

Bina sayısına ilişkin eğilime paralel şekilde, binaların toplam değeri açısından devlet ve özel sektör karşılaştırıldığında da (Şekil 7), 2009 yılı sonrasında özel sektörde artan bina üretimine koşut olarak bu kesimde toplam bina değerinin hızla arttığı görülmektedir.

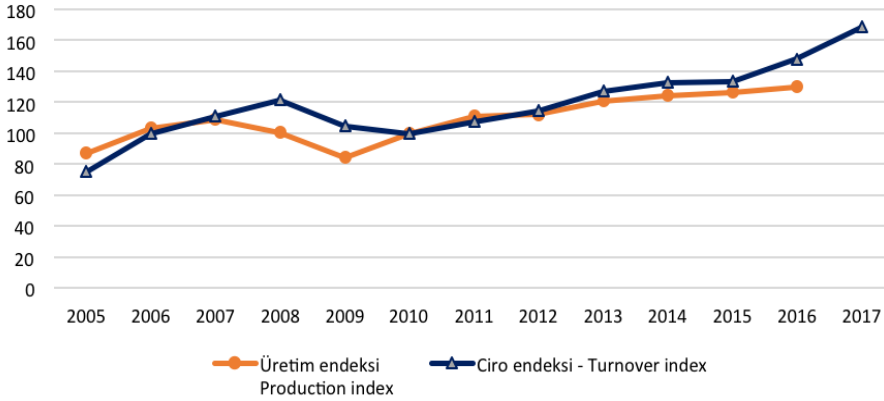
Şekil 7: Devlet ve Özel Kesimce Üretilen Binaların Toplam Değeri (TL), 2002-2019

Kaynak: TÜİK, İnşaat ve Konut İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=insaat-ve-konut-116&dil=1>

2005'den sonra sektördeki Üretim ve Ciro Endekslerini gösteren Şekil 8'e göre, elde edilen ciro (satış geliri) endeks değerleri üretim endeksinin üstünde seyretmiştir. Buradan anlaşılacağı üzere gelirler üretimin üzerinde bir oranda artmış ve bu durum sektördeki kârlılığı desteklemiştir.

Şekil 8: İnşaat Sektörü Üretim ve Ciro Endeksleri, 2005-2017*

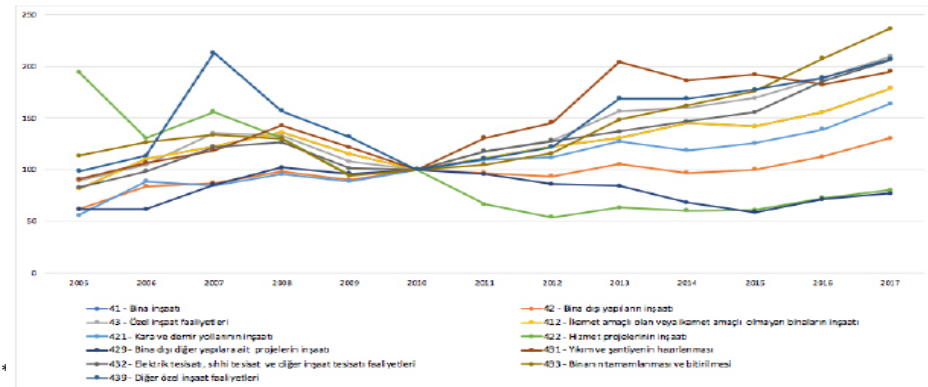

* IV. çeyrek verisi

Kaynak: TÜİK, İnşaat Ciro ve Üretim Endeksleri, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=insa-at-ve-konut-116&dil=1>

Şekil 9’da verilen 2010 yılı baz olarak alınmış ciro endekslerinde inşaat sektörünü faaliyet dallarına ve alt gruplara ayırdığımızda; 2010 öncesinde 422 kodlu Hizmet Projelerinin İnşaatı ve 439 kodlu Diğer Özel İnşaat Faaliyetlerinin ciroları yüksek iken, 2012’den itibaren 431 kodlu Yıkım ve Şantiyenin Hazırlanması, 433 kodlu Bina Tamamlama, 412 kodlu İkamet Amaçlı Olan ve İkamet Amaçlı Olmayan Bina İnşaatı, 42 kodlu Bina Dışı Yapılan İnşaatlar, 421 kodlu Kara ve Demiryolları inşaatları alanlarında yüksek cirolara ulaşıldığı görülmektedir.

Şekil 9: Alt Faaliyet Dallarına Göre İnşaat Ciro Endeksleri, 2005-2017*

GetKategori?p=insa-at-ve-konut-116&dil=1

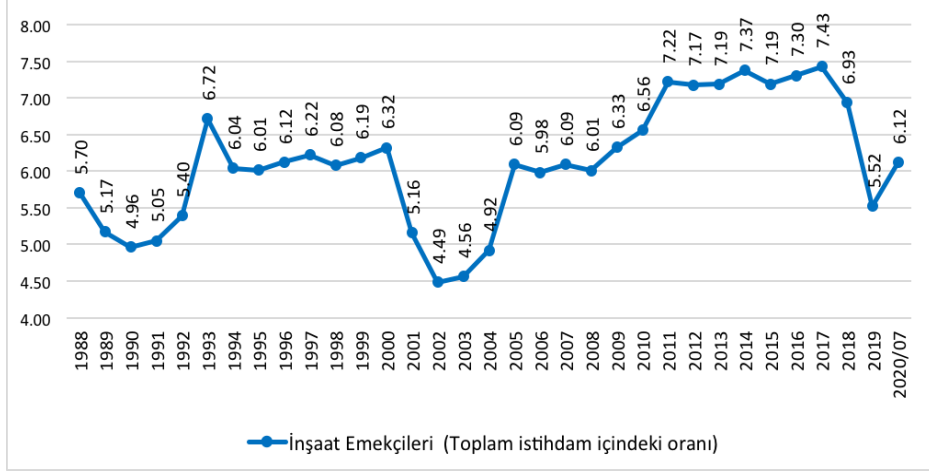
İnşaat Sektöründe İstihdam

İnşaat sektörünü istihdam açısından değerlendirdiğimizde; sektörün ülkede işsizlik sorununu hafifletmede etkili olduğu, ülke genelinde işsizlik oranları artarken istihdam sorunu açısından istikrar sağlayıcı bir işlev üstlendiği görülmektedir. Ülke içi ve uluslararası göçlerin sık görüldüğü bir ülke olarak Türkiye’de inşaat sektörü mevsimlik çalışma, göçmen ve vasıfsız işçi istihdamı gibi özelliklere sahiptir. 2000’li yıllardaki büyüme sürecinde inşaat sektörünün işsiz kalan kesimler için hızlı biçimde iş imkânları yaratabildiği ve sonrasındaki ekonomik yavaşlama sürecinden önce 2017 yılında sektörün toplam istihdamdaki payının %7,43’e ulaştığı görülmektedir (Şekil 10). Nitekim aşağıda ele alınacağı gibi, sektörel istihdam ile toplam istihdamdaki değişim karşılaştırıldığında, inşaat sektöründeki istihdamın genel istihdam üzerinde artış oranları yakaladığı dikkat çekmektedir (Şekil 11). İstihdam yaratma kapasitesine karşın, çalışma şartları açısından ele alındığında, sektörün güvenli ve sağlıklı bir çalışma ortamı yaratamadığı bilinmektedir. Sağlıklı ve güvenli çalışma standartlarının yaratılmasında ise sadece işverenlerin değil sektör çalışanlarının da örgütlenerek meslek standartlarına ilişkin taleplerini dile getirmeleri önem arz etmektedir. Sektörde her vasıfta çalışana ihtiyaç duyulmakla beraber, küçük ve orta ölçekli inşaat firmaları, taşeron hizmeti verenler ve müteahhitlik hizmetlerinin yaygınlığı nedeniyle emek devir hızı yüksektir. Türkiye inşaat sektöründe işçilerin meslekten duydukları tatminsizlik, mesleğin düşük prestijine neden olmaktadır. Türkiye’de inşaat işçilerinin bu alanı düşük prestijli bir iş olarak görmeleri de tüm sektör genelinde yüksek işçi sirkülasyonuna yol açmaktadır. Yüksek işçi sirkülasyonunun azaltılabilmesi için, inşaat işinin toplum nazarındaki değerinin artması ve bunun için de çalışanlarına eğitim ve kariyer olanakları ile iş ve sosyal güvence ve daha da önemlisi can güvenliğinin sağlanması gerekmektedir.

Şekil 11’de Türkiye’de kayıtlı istihdam içinde inşaat sektöründe çalışanların paylarından hareketle, 1988-2018 yılları arasında ülke genelinde ve sektörde gerçekleşen istihdam değişim oranları karşılaştırılmıştır. İlk dikkati çeken bulgu, genel bir eğilim olarak toplam istihdamda daralma olan yıllarda sektördeki istihdamın daha hızlı daraldığıdır. İnşaatta toplam istihdamdan daha büyük düşüş görülen 1989-1990, 1994, 2001-2002, 2006, 2008, 2012 ve 2015 yıllarında, ülkede yaşanan deprem, darboğaz ve krizlerin etkisini göstermesiyle inşaat sektöründe üretimin de durma noktasına gelmesi istihdamdaki hızlı daralmaya sebep olmuştur. Özetle, sektörde 2001-2003 yılları arasında negatif seyreden istihdamdaki değişim oranı, 2004’ten itibaren son yirmi yıl içindeki en yüksek büyüme oranı ile artmış ve sonraki yıllarda da genel olarak (2019 yılındaki büyük daralma haricinde) toplam istihdam oranının üzerinde bir istihdam artışı yakalamıştır. İnşaat sektörü krizlere karşı duyarlı, ancak çabuk toparlanabilen

bir yapıya sahiptir. Ekonominin gerileme sürecine girdiği dönemlerde inşaat sektöründeki daralma çok daha keskin ve dolayısıyla sektördeki istihdamın kriz karşısında duyarlılığı daha yüksek olmaktadır (Koçak, 2013). Öte yandan ülke genelinde toplam istihdam düştüğünde takip eden yıl içerisinde inşaattaki istihdam artmaktadır (Şekil 11). Bu durum; kriz dönemlerinde diğer sektörlerde yaşanan işten çıkarmalar ve iflaslar sonucunda işsiz kalan emek gücünün inşaat sektöründe iş bulabildiğine işaret etmektedir.

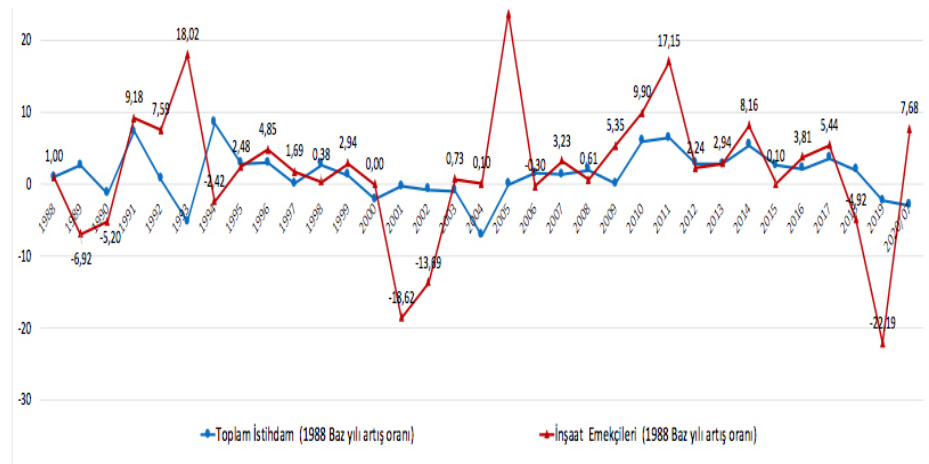
Şekil 10: İnşaat Sektörünün Toplam İstihdamdaki Payı, 1988-2020*

*Temmuz

Kaynak: TÜİK (2020) İstihdam edilenlerin yıllara göre iktisadi faaliyet kolları ve dağılımı, NACE Rev.2 https://tuikweb.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=2263

Şekil 11: Toplam İstihdam ve İnşaat Sektörü İstihdamında Yıllık Değişim Oranları, 1988-2020*

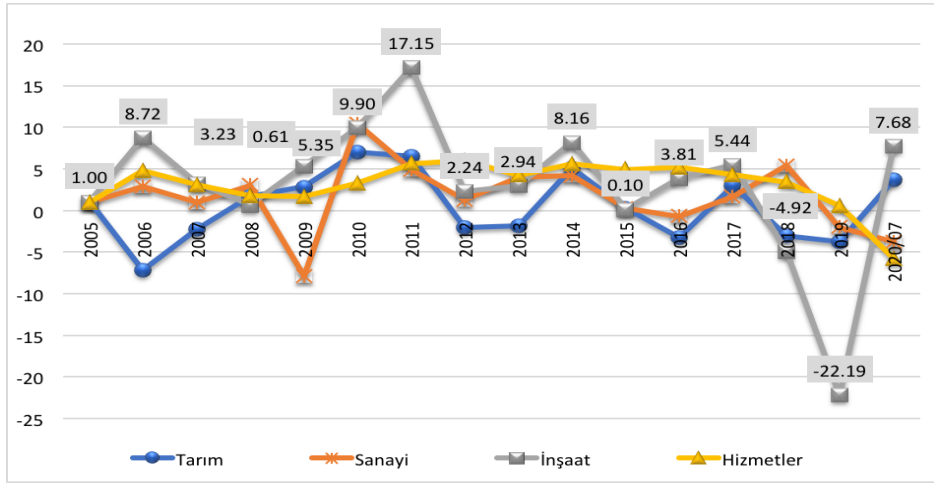

* Temmuz

Kaynak: TÜİK (2020) İstihdam edilenlerin yıllara göre iktisadi faaliyet kolları ve dağılımı, NACE Rev.2 https://tuikweb.tuik.gov.tr/PrelstatistikTablo.do?istab_id=2263

İnşaat istihdamındaki değişimi daha teferruatlı inceleyebilmek için ana sektörlerin değişim oranları ile karşılaştırdığımızda, sektörler arası geçişler daha net görülebilmektedir. Şekil 12'den izlenebileceği üzere, 2008'e kadar ülke ekonomisinde ağırlığı hızla daralan tarımdan inşaat sektörüne istihdam geçişi söz konusu iken, 2008-2018 döneminde sanayiden inşaata ve 2019 sonrasında da sanayi ve hizmetlerden inşaat sektörüne geçiş ağırlıklıdır. Görüldüğü üzere, ekonomik dalgalanmaların ve dönüşümlerin vurduğu sektörlerde açığa çıkan işsizler için inşaat bir tampon mekanizması görevi görmektedir. Dolayısıyla, işsiz kalan kesimlerin kriz vb. dönemlerde inşaat sektöründe buldukları işlerdeki elverişsiz çalışma koşullarını kabullenmelerinin kolaylaştığı tahmin edilebilir.

Şekil 12: Sektörlere Göre Yıllık İstihdam Değişim Oranları, 2005-2020*

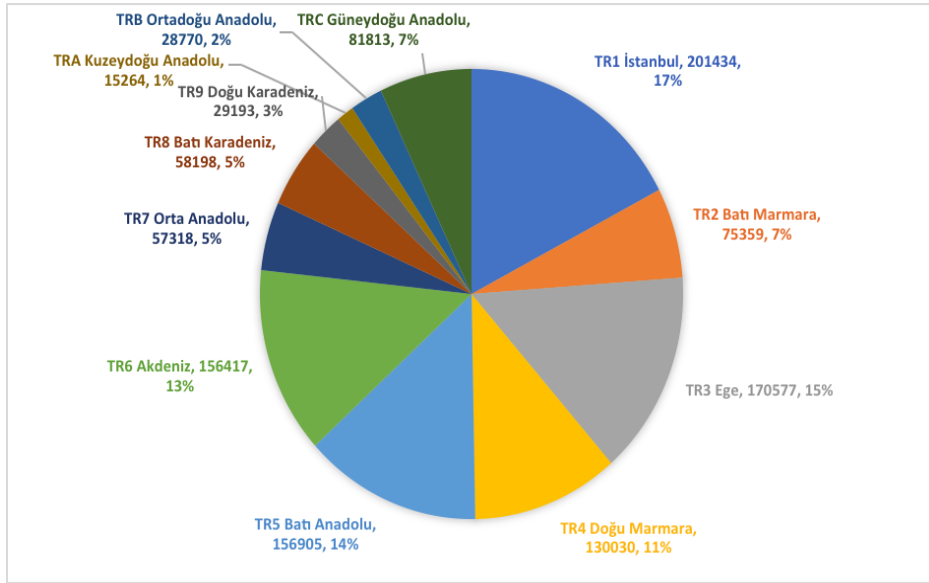

* Temmuz

Kaynak: TCMB, İstihdam, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>

İnşaat faaliyetlerinin bölgelere dağılımı konusunda doğrudan veri bulunmamasıyla birlikte, TÜİK'den temin edilen konut satış bilgileri bir fikir verebilir. İzleyen şekilde satılan konutların (ilk satış) sayısının 12 bölge (İBBS Düzey 1) bazında dağılımı 2020 Eylül ayı için verilmektedir. Buna göre konut satışlarının sırasıyla en yüksek oranda İstanbul (%17), Ege (%15), Batı Anadolu (%14), Akdeniz (%13) ve Doğu Marmara (%11) bölgelerinde gerçekleştiği, Doğu Karadeniz (%3), Ortadoğu Anadolu (%2) ve Kuzeydoğu Anadolu (%1) bölgelerinde en düşük sayıda konut satışının olduğu görülmektedir. İnşaat faaliyetlerinin ülkenin batı ve batıya yakın bölgelerinde yoğunlaşması, sektörde göçmen işçi istihdamının arkasında yatan dinamiklerden birisi olmaktadır.

Şekil 13: Konut Satış Sayısının Bölgelere Dağılımı (İBBS Düzey 1), 2020*

*Temmuz

Kaynak: TÜİK, İnşaat ve Konut İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=insa-at-ve-konut-116&dil=1>

İnşaat Sektöründe İş Sağlığı ve Güvenliği

İnşaat, istihdam sağlama açısından önemli bir sektör olmakla birlikte, literatür bulgularının da gösterdiği gibi, meslek hastalıklarına yakalanma ile yaralanma-ölümlere yol açan kazalar açısından sergilediği yüksek oranlar ile çalışanların iş ve yaşam standartlarını olumsuz etkileyen bir sektördür. Kayıt dışı, göçmen ve mevsimlik işçilerin istihdamının önemli yer tuttuğu inşaatta, yaygınlaşan esnek çalışma koşulları altında ortalama çalışma süresi uzadıkça iş kazaları riski artmaktadır. 2000-2011 döneminde sektörün ülkedeki toplam ölümlü kazalardaki payı %30,5 olup, bu oran toplam istihdamdaki payının neredeyse beş katıdır (Güranlı, 2013b).

Yukarıda da belirtildiği gibi, mevcut iş kazaları istatistikleri sorunun gerçek boyutunu yansıtmaktan uzaktır. İnşaat sektöründe istihdama ilişkin resmi veri kaynakları TÜİK, SGK ve 4857 sayılı Kanun öncesi dönem için ÇSGB'dir. Ancak, farklı amaçlar ve yöntemlerle, farklı nitelikte verilerin işlenmesiyle oluşturulan söz konusu istatistikler arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır (Koçak, 2013). Ayrıca, sektörde gerçekleşen iş kazaları ve meslek hastalıklarının tümünün raporlanmadığı ve bu nedenle SGK istatistiklerinin işyerlerindeki ölüm, yaralanma ve meslek hastalıklarının gerçek düzeyini yansıtmadığı yönünde eleştiriler bulunmaktadır (Güranlı 2012b; Bilir, 2013). Öyle ki 83

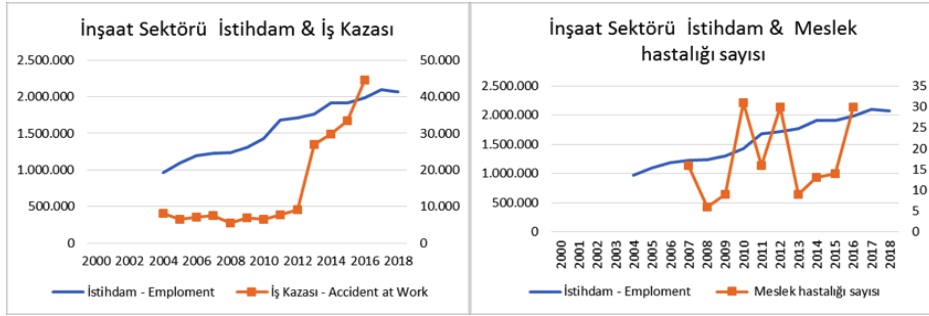
milyona sahip Almanya'da yılda 800.000'den fazla kaza rapor edilirken, 74 milyona sahip Türkiye'de bu sayının 70.000'de kalmasına dikkat çeken Ceylan (2011), iş kazaları ve yol açtığı olumsuz sonuçların en aza indirilebilmesi için öncelikle iş kazası verilerinin sağlıklı tutulması gerektiğini vurgulamaktadır. Duman ve Hamzaoğlu (2011), Türkiye'de iş kazalarına ilişkin veri sorununa neden olarak, toplam istihdamın neredeyse yarısına ulaşan kayıtdışı istihdam ile bildirim eksikliğini göstermektedir. Aydınonat (2012) de, Türkiye'de iş kazaları istatistiklerinin sadece kazaların oluş şekline dair veri sunduğunu; kazaların hangilerinin öngörülebilir hangilerinin öngörülebilir olmayan talihsiz kazalar olduğunun ayırt edilebilmesine imkân vermediğine dikkat çekmektedir. Yazara göre iş kazalarının ve ölümlerin çokluğu, gerçekleşen kazalarda ihmalin, kötü iş şartlarının ve denetim eksikliğinin önemli bir payı olduğu izlenimini vermektedir. Bilir (2013)'ün de belirttiği gibi, iş kazaları ve meslek hastalıklarına çözüm getirilebilmesi için öncelikle sorunun gerçek boyutlarının açığa çıkartılması gerekmektedir. İş kazaları ile ilgili veri sorunu karşısında İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi'nin (İSİG) 2011 yılından itibaren basına yansıyan kaza haberleri, emek-meslek örgütlerinden gelen bilgiler ile işçiler ve işçi yakınlarının bildirimleri ışığında derlediği veriler, sorunun gerçek boyutlarını saptamaya yönelik bir adım olmuştur. Ancak aşağıda işaret edileceği gibi, İSİG verileri içinde de toplam iş kazalarına bağlı ölümler arasında inşaat sektöründe gerçekleşenleri sağlıklı bir şekilde ayırt edebilmek, sahadaki bilgilere erişimin zorluklarından dolayı mümkün olmamaktadır.

Aşağıda ilk olarak TÜİK verileri ile sektördeki iş kazaları, meslek hastalıkları, sürekli iş göremezlik ve iş kazalarına bağlı ölüm sayılarına ilişkin durum değerlendirilecek, ardından SGK verileri ile inceleme yapılacaktır.

İnşaat sektörünün büyümesiyle birlikte istihdam oranları artarken aynı zamanda iş kazaları, meslek hastalıkları, sürekli iş göremezlik ve ölüm oranları da artmaktadır. Sektörde iş kazaları ve meslek hastalıkları incelendiğinde dikkat çeken önemli noktalardan birisi, istihdam artarken özellikle 2012 sonrasında iş kazalarının da artmasıdır (Şekil 14). Bu işkolunda çalışanların meslek hastalığına yakalanma eğilimi de aynı şekilde yüksek seyretmektedir. Burada dikkat çeken, iş sağlığı ve güvenliğine dair 6331 sayılı yasanın 2012'de yürürlüğe girmesi ile kaza ve meslek hastalığına yakalanma oranlarının hızla artmaya başlamasının aynı döneme denk gelmesidir. Bu durum, her ne kadar yasa yürürlüğe girer girmez tam anlamıyla uygulanamamış olsa bile, kayıt içi çalışanların bilgilerinin raporlandığı ve böylece kazalar, hastalıklar hakkında toplu kayıt tutulmasının önünün açılmış olduğunu düşündürmektedir. Buna rağmen vurgulanması gereken nokta, verilere yansıyan iş kazalarının buzdüğünün ancak görünen ucu kadar olduğudur. Örneğin, meslek hastalıkları ile ilgili istatistikler neredeyse yok

denecek kadar dar kapsamlıdır. Öyle ki, sektörde yıllar içinde kayıtlara geçen meslek hastalığına yakalanan kişi sayısı 30'un altında kalmaktadır.

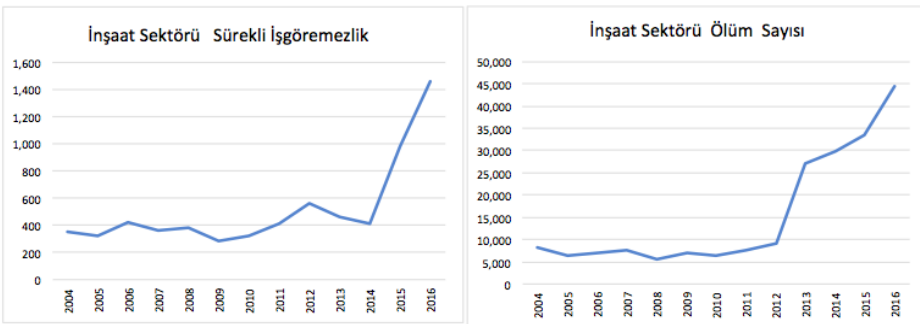
Şekil 14: İnşaat Sektöründe İstihdam, İş Kazaları ve Meslek Hastalıkları, 2000-2018

Kaynak: TÜİK, İş Kazaları ve İşe Bağlı Sağlık Problemleri Araştırması Sonuçları, 2013, TÜİK, Tablo 3.1- 5510 Sayılı Kanun'un 4-1/a Maddesi Kapsamındaki Aktif Sigortalılardan İşlemi Tamamlanan İş Kazaları, Meslek Hastalıkları, Sürekli İş Göremezlik, Ölüm Vak'aları Ve Standardize İş Kazası Oranlarının Faaliyet Gruplarına Ve Cinsiyete Göre Dağılımı, 2012, TUSIAG, <https://tuisag.com/2010-yili-kazasi-ve-meslek-hastaliklari-istatistikleri/>

Şekil 15'deki iki grafik incelendiğinde, sektörde rapor edilen sürekli iş göremezlik ve ölüm sayılarının da yukarıda açıklanan sebepler dolayısıyla 2012 yılı sonrasında arttığı görülmektedir. Verilere göre 2007-2016 yılları arasında sektörde 4.104 işçi iş kazalarında ölmüştür. Kaza sayıları açısından değerlendirdiğimizde, inşaat sektörünün dünyada da en çok iş kazası görülen sektörler arasında yer aldığını göz ardı edemeyiz. Ancak Türkiye'yi gelişmiş ülkeler ile karşılaştırdığımızda; Türkiye'de inşaat sektöründeki iş kazası oranlarının çok daha yüksek seyrettiği dikkat çekmektedir. Nitekim 2015 verilerine göre, Türkiye'de inşaat sektöründe 100.000 işçi başına düşen ölümcül iş kazası sayısı 24,33 iken, bu sayı Avrupa Birliği'nde 4,3 ve Hollanda'da ise sadece 0,5'tir (Yıldırım vd., 2018).

Şekil 15: İnşaat Sektöründe Sürekli İş Göremezlik ve Ölüm Sayıları, 2004-2016

Kaynak: TÜİK, İş Kazaları ve İşe Bağlı Sağlık Problemleri Araştırması Sonuçları, 2013, TÜİK, Tablo 3.1- 5510 Sayılı Kanun'un 4-1/a Maddesi Kapsamındaki Aktif Sigortalılardan İşlemi Tamamlanan İş Kazaları, Meslek Hastalıkları, Sürekli İş Göremezlik, Ölüm Vak'aları Ve Standardize İş Kazası Oranlarının Faaliyet Gruplarına Ve Cinsiyete Göre Dağılımı, 2012, Türkiye İş Sağlığı ve Güvenliği Profesyonelleri Topluluğu (TUSIAG), <https://tuisag.com/2010-yili-kazasi-ve-meslek-hastaliklari-istatistikleri/>

Diğer bir veri kaynağı olarak SGK de, “Yıl İçinde İş Kazası ve Meslek Hastalığı Sonucu Ölenlerin Ekonomik Faaliyet Sınıflaması” tablolarında, sosyal güvenlik sisteminde kayıtlı işçilere dair bilgiler açıklanmaktadır. SGK bu verileri, sektör bazında işçinin çalıştığı andaki bağlı olduğu faaliyet kolundaki işyerine göre sınıflamaktadır. Ancak SGK’nin açıkladığı yıllık tablolara, daha önceki dönemlerden devam eden meslek hastalıklarına bağlı olarak kabul edilmeyen ölümler ile kaza olduğu anda iş kazası olarak değerlendirilmeyen, ancak daha sonraki dönemlerde açılan davalar sonucu mahkemelerce iş kazası olduğu tespit edilen ölümler yansımamaktadır. İş kazası ve meslek hastalığı sonucu ölenlerin sayısı ölüm aylığı alan kişi sayısı ile değerlendirildiğinde; aylık bağlananların sayısının SGK kayıtlarına göre iş kazası sonucu ölenlerden daha yüksek olduğu görülmektedir. Böylece SGK’nin yıllık tablolarındaki iş kazası ve meslek hastalığı sonucu ölüm bilgilerinin gerçek durumu tam olarak göstermediği söylenebilmektedir. Kayıtlara yansıdığı kadarıyla SKG verilerine göre, 2007-2017 arasındaki 11 yıllık zaman zarfında 4.691 işçi inşaat sektöründeki kazalarda ölmüş olup, bu rakam ülkedeki toplam ölümlü iş kazalarının %33’üne denk gelmektedir (Tablo 1).

İş kazası ve meslek hastalığı sonucu ölenlerin tespitinde, İSİG gibi sivil toplum kuruluşları tarafından açıklanan iş kazası bilgileri kayıtlı olmayan işgücünü de kapsadığı için genellikle SGK verilerinden daha yüksek çıkmaktadır. Ancak iş kolu bazında detaylı bilgilerde SGK sınıflaması ile farklar oluşmaktadır. Bu farkların nedenlerinin başında İSİG gibi kuruluşların iş kazası ve meslek hastalığı sonucu ölüm bilgilerini basın takibi ile gerçekleştirmesidir. Basına yansıyan bilgilerde, kazanın olduğu andaki durum çalışanın hangi iş koluna bağlı olduğunu göstermiyor ise, örneğin çalışan o anda iş yaptığı mekânda değilse, asıl işini yapmıyorsa, servis arabasının devrilmesi sonucu ölüm, elektrik çarpması sonucu ölüm gibi durumlar söz konusuysa, basında farklı bir iş koluna bağlıymış gibi görünmektedir. İlaveten ilk anda iş kazası olarak görülmeyen ya da gösterilmeyen durumlar da basına yansıdığı kadarı ile değerlendirilmektedir. Bu sebeple çalışmada, TÜİK ve SGK verileri esas alınarak iş kazası ve meslek hastalıklarına bağlı ölüm sayıları verilmiştir. Ancak bu veriler yukarıdaki açıklamalar ışığında değerlendirilmeye ihtiyaç duymaktadır.

Yüksek kaza ve meslek hastalıkları ile nitelenen Türkiye inşaat sektörünü bu profile taşıyan koşulların ardında, yukarıda ayrıntılı şekilde ele alındığı gibi; sektörün hızlı büyümesine karşın üretim sürecinin işverenlerce yeterince örgütlenememesi, sektörün işgücü yapısının iş yapış biçimine etkileri ve inşaat şantiyelerindeki iş koşullarına yönelik denetim mekanizmalarının iyi işletil(e) memesi yatmaktadır.

Tablo 1: SGK 5510 Sayılı Kanun'un 4-1/a Maddesi Kapsamındaki Sigortalılardan Yıl İçinde İş Kazası ve Meslek Hastalığı Sonucu Ölenlerin Ekonomik Faaliyet Sınıflaması ve Cinsiyete Göre Dağılımı, 2007-2017

Yıl	Toplam İşçi Ölümleri	İnşaat Ölümler-Meslek Hastalığı nedeniyle	İnşaat Ölümler Kaza nedeniyle Kadın	İnşaat Ölümler-Kaza nedeniyle Erkek	Toplam İnşaat Ölüm	Kaynak: SGK İstatistik içindeki ilgili dosyalar	Yıllıkları
2007	1.044	0	1	358	359	42007iskazasi16_45	
2008	866	0	0	297	297	2008 İŞKAZASI 16_45	
2009	1.171	0	0	156	156	2009 İŞKAZASI 16_45	
2010	1.454	0	0	475	475	BÖLÜM 3 İŞ KAZALARI VE MESLEK HASTALIKLARI İSTATİSTİKLERİ	
2011	1.710	0	0	570	570	Bölüm_3_is_kazalari_ve_meslek_hastaliklari_istatistikleri	
2012	745	0	1	255	256	2012 YILLIK BÖLÜM 3 İş Kazası ve Meslek Hastalıkları İstatistikleri	
2013	1.360	0	1	520	521	2013 YILLIK BÖLÜM 3 İş Kazası ve Meslek Hastalıkları İstatistikleri	
2014	1.626	0	1	500	501	2014 YILLIK BÖLÜM 3 İş Kazası ve Meslek Hastalıkları İstatistikleri	
2015	1.252	0	0	473	473	2015 YILLIK BÖLÜM 3 İş kazası ve Meslek Hastalığı İstatistikleri 31.10.2016	
2016	1.405	0	0	496	496	2016 YILLIK BÖLÜM 3 İş Kazası ve Meslek Hastalığı İstatistikleri	
2017	1.633	0	3	584	587	2017 YILLIK BÖLÜM 3-1 İş Kazası ve Meslek Hastalığı İstatistikleri (4a).	
Toplam	14.66	0	7	4,684	4,691		

Kaynak: Sosyal Güvenlik Kurumu, SGK İstatistik Yıllıkları http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/kurumsal/istatistik/sgk_istatistik_yilliklari

Bu bağlamda yüksek oranlı iş kazalarına ilişkin olarak dikkat çekilmesi gereken bir durum, sektörün Türkiye’de henüz olgunluk düzeyine erişmemiş bir işkolu oluşudur. İktisadi kalkınmanın başlangıç aşamalarında inşaat sektörünün kişi başı GSYİH’ye katkısı nispeten yüksektir. Ancak, belli bir kalkınma düzeyine erişildiğinde, GSYİH içindeki payı tamamen ortadan kalkmamakla birlikte azalmaya başlar (Myers, 2013: 222). Türkiye’de inşaat sektörü olgunluk düzeyine henüz erişemediğinden gelişmiş ekonomilere göre yüksek büyüme oranları yakalamaktadır (Sezgin ve Aşarkaya, 2017). Söz konusu yüksek büyüme eğilimi, 1982-88 ve ekonomik krizi takiben 2002 sonrası olmak üzere iki alt dönemde ortaya çıkmıştır. Bu süreçte sektör yatırımcılar için önemli bir fırsat alanı haline

gelmiştir. Sektöre giren yatırımcıların çoğunluğu hızlı büyüme döneminin sunduğu fırsatlardan yararlanma gayreti içinde insana yakışır çalışma koşulları ile çelişen iş yapma biçimleri sergilemişler (Koçak, 2013), hayata geçirilmesi uzun süre ve çok kaynak gerektiren çalışma standartlarının gelişimine yeterince önem vermemişlerdir (Tilkici ve Ay, 2019).

Sektör Firmalarına Dair Bilgiler

Çalışma standartlarının daha ileri düzeye taşınması yönündeki hedef, küçük ve orta ölçekli firmaların ağırlıklı olduğu bir sektörel yapıda öncelik kazanmamakta; aksine birçok açıdan çalışma koşulları ve İSG'ye ilişkin durumu olumsuz etkilemektedir. İnşaat sektöründeki firma yapısı ve mevcut firmaların mali bilgilerine ikincil veri kaynaklarını kullanarak erişim zordur. Sektör firmalarının GSYİH içinde ne kadar katma değer sağladığı ancak toplam değer olarak elde edilebilmektedir. Teferruatlı bir analiz yapabilmek için firmaların bilanço bilgilerinden hareketle finansal hesaplamalar gerekli olmaktadır. Ancak firma bazında bilgilere ulaşmak mümkün olmadığından, makalede TCMB'nin yıllık olarak yayımladığı sektör bilançoları tablolarından faydalanılarak sektör profili hakkında yorumlar yapılmıştır.

Sektördeki firmaların ölçek yapısına ilişkin ikincil bir veri kaynağı olarak, TCMB tarafından yayınlanan² Sektör Bilançoları 1990 yılından beri mevcuttur. Sektör bilançoları, Türkiye ekonomisini şekillendiren reel sektördeki firmalara ilişkin gelişmelerin izlenmesi ve kamuoyuna bu alanda kapsamlı ve düzenli bilgi sağlanması amacıyla yayınlanmaktadır. Merkez Bankası yayınladığı 1998-2016 yılları arasındaki sektör bilançolarını, firmaların gönüllü katılımı sayesinde yıllık mali tablo verileriyle oluşturmaktadır. Veriler kullanılarak yapılan ayrıntılı sınıflandırmalar, firma ismi olmadan toplu olarak gösterilmektedir. İnşaat sektöründe bilgi veren firma sayısı 1998 yılında 930 iken 2016'da 945 olmuş, veri açıklanan yıllar itibarıyla ortalama olarak 900 civarında firma bilgi paylaşmıştır.

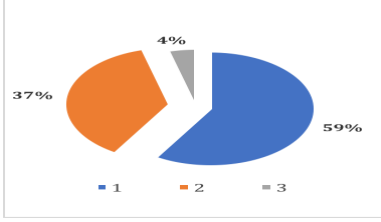
Takip eden şeklin (Şekil 16 a-b) işaret ettiği gibi, ele alınan dönemde TCMB'yle bilgi paylaşımında bulunan firmaların çalışan sayısına göre ortalama %59'u küçük ölçekli, %37'si orta ölçekli ve %4'ü büyük ölçeklidir. Aktif toplamına göre incelendiğinde, 546 adet küçük ölçekli firmanın %62 gibi büyük bir çoğunlukta olduğu, bunu %25 paya sahip olan 218 orta ölçekli firmanın izlediği ve 116 büyük firmanın da %13 paya sahip olduğu görülmektedir.

Çalışanların %9'u (9.108 kişi) çalışan sayısı 50 kişiden az olan küçük firmalarda, %51'i (51.386 kişi) çalışan sayısı 50 ile 500 kişi arasında olan orta ölçekli firmalarda ve %40'ı (41.062 kişi) 500 ve üstü sayıda kişi çalıştıran büyük firmalarda istihdam edilmektedir (Şekil 17). Böylece TCMB'ye bilgi veren inşaat

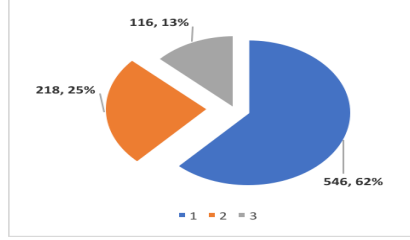
firmaları içinde ağırlıklı paya sahip küçük ve orta ölçekli işletmelerin, toplam istihdamın da %60'ını sağladığı görülmektedir.

Şekil 16: Firma Ölçeklerinin Dağılımı (1998-2016 ortalaması)

a) Çalışan sayısına göre

b) Aktif toplamına (milyar TL) göre

1: KÜÇÜK (Çalışan Sayısı <50)

2: ORTA (50≤Çalışan Sayısı ≤500)

3: BÜYÜK (Çalışan Sayısı >500)

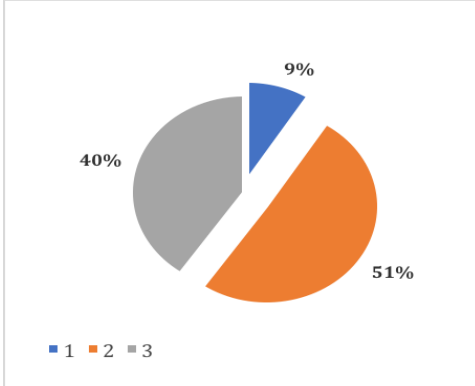
1: KÜÇÜK (Aktif ≤21.603)

2: ORTA (21.603<Aktif<92.892,9)

3: BÜYÜK (Aktif ≥92.892,9)

Kaynak: TCMB Sektör Bilançoları

Şekil 17: Firma Ölçeklerine Göre İstihdam Edilen Kişi Sayısının Dağılımı (1998-2016 ortalaması)

1: KÜÇÜK (Çalışan Sayısı <50)

2: ORTA (50≤Çalışan Sayısı ≤500)

3: BÜYÜK (Çalışan Sayısı >500)

Kaynak: TCMB Sektör Bilançoları verileri

Ele alınan yıllar itibarıyla net satışları en yüksek firmalar ortalama %62 ile büyük firmalar olup, büyük firmaları sırasıyla %26 ile orta ölçekli ve %12 ile de küçük aktife sahip firmalar izlemektedir. Böylece firma ölçeği büyüdükçe net satış değerlerinin yükseldiği görülmektedir. Benzer sıralama özkaynak büyüklüğü

açısından da geçerlidir. Net satışlara oranla özkaynakları en yüksek olan büyük aktife sahip firmaların özkaynak ortalaması %77'dir. Orta büyüklükteki aktiflere sahip firmaların ortalama özkaynak büyüklüğü %16 iken, küçük firmalar ortalama %7 özkaynağa sahiptir. İlaveten sektörde kâr eden firmaların oranı ortalama %70 iken, zarar edenlerin oranı ortalama %30 civarındadır.

TCMB'ye bilgi veren inşaat firmalarının 1998-2016 döneminde kısa vadeli borçlarının toplam borçlara oranı %43, uzun vadeli borçların oranı ise %57 olmuştur. 2000'li yıllarda dünyada dış finansman olanaklarının genişlediği bir konjonktürde az miktarda özsermaye, fakat yüksek miktarda borçlanılan sermaye ile çalışma eğiliminin inşaat sektöründe de geçerlilik kazandığı görülmektedir (Ercan ve Gültekin-Karakaş, 2015). Geleneksel müteahhitlik faaliyetlerinden Gayrimenkul Yatırım Ortaklıklarına (GYO) yönelen birçok inşaat grubu, toplam ulusal borçların 2/3'ünün ait olduğu Türkiye özel sektörü içinde en fazla dış kredi kullanan kesim haline gelmiştir (Sönmez, 2013). Nitekim hizmet sektöründe uzun vadeli özel dış borçların alt-sektörlere dağılımına bakıldığında, inşaat sektöründe 2013-14 sonrası hızla artan uzun vadeli dış borç kullanımı sonrasında 2017 yılından itibaren en fazla dış borç kullanan alt sektör olduğu görülmektedir (uzun vadeli dış borçlar 2018 yılında inşaat sektöründe 20 milyar Dolara, gayrimenkul faaliyetleri sektöründe de 6 milyar Dolara ulaşmıştır) (Gültekin-Karakaş, 2019).

Sonuç olarak, TCMB Sektör Bilanço verileri ile yapılan analizler, kapsanan firmalar bağlamında inşaat sektörünün ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli firmalardan oluştuğuna işaret etmektedir. Sektörün söz konusu yapısı, yukarıda da işaret edildiği gibi ağır çalışma koşullarının ve yüksek oranlı kazaların arkasında yatan sebeplerden birini teşkil etmektedir.

İnşaat Sektöründe Düşük Emek Standartları ve İş Güvenliği Sorununun Giderilmesine Yönelik Öneriler

Bu çalışmada inşaat sektörünün mevcut yapılanması ile düşük emek standartları ve iş kazaları arasındaki ilişkiye dair tespitlerde bulunulmuş, bu temelde de güvenli ve sağlıklı bir çalışma ortamının yaratılması, kurumsallaşmanın gerçekleştirilmesi ve böylece sektörde insana yaraşır çalışma koşullarının sağlanmasıyla sürdürülebilir bir büyüme çizgisinin yakalanması için öneriler getirilmesi amaçlamıştır. Sektördeki yaygın kayıtdışılık ile göçmen/mevsimlik işi çalıştırma iş güvenliği zafiyetlerinin gerçek boyutlarının ortaya koyulmasını güçleştirmektedir. İlaveten sektörde kayıtlı çalışan kesim açısından da, Türkiye'deki mevcut yasal, hukuksal ve kurumsal düzenlemelerin hayata geçirilmesindeki eksiklikler dikkati çekmektedir.

İnşaat sektörü geldiği aşama itibarıyla son dönemlerde hızla yükselirken neden iş güvenliğine dair önlemlerin yeterince alınamadığı sorusunu akla getirmekte ve sermaye birikiminin sektörde geldiği aşama itibarıyla gerilimli alanlar oluştuğu ve sistemdeki aktörlerin de etkisiyle kurumsallaşmanın sağlanamadığı, hukuksal ve yasal düzenlemelerin tam olarak karşılık bulmadığı gözlemlenmektedir.

İş kazaları, iş güvencesizliği, mesleki eğitim ve kariyer imkânlarının olmaması, ücret vb. hak kayıpları sektördeki taşeron sistemi içinde örgütlenen üretim yapısının bir bütün olarak ele alınıp, sendikalar, işverenler ve devlet dâhil tüm paydaşların sorumluluklarının açıkça belirlendiği ve gerekli denetim ve gözetimin sağlandığı bir kurumsallaşmayı gerektirmektedir.

Çalışma şartlarına dair yukarıda işaret edilen sorunların hiçbirisi diğerleri de eşzamanlı olarak çözüme kavuşturulmadan aşamayacaktır ve bu nedenle emek standartlarını düşüren sebeplerin hepsinin bir arada ele alınarak değerlendirilmesi şarttır.

Bu koşullar altında, Türkiye inşaat sanayi ya güvencesiz emek, düşük işgücü eğitimi, düşük verimlilik ve bu duruma eşlik eden emek hak ihlallerinin sürdüğü bir yapı ile uzun dönemde sürdürülebilir bir büyüme çizgisinin dışına düşecek ya da emek standartlarının kurumsallaştırıldığı, işgücünün güvenceli ve güvenli bir çalışma ortamında eğitim imkânları ile niteliğinin artırıldığı ve bu temelde yüksek verimlilik ve kaliteli üretime dayalı dinamik bir gelişme patikasına oturacaktır. Sektörün kalkınmaya katkısını ve gelişimini sürdürülebilir kılmak için çalışanların daha güvenceli ve güvenli bir çalışma ortamına sahip olması gerekmektedir. ‘Yüksek beceri-yüksek ücret’ stratejisini izleyen ülkelere ilişkin değerlendirmelerin de işaret ettiği gibi, ülkede inşaat sektörünün yüksek katma değerli bir üretim patikasında ilerleyebilmesi için, çalışanlarının iş güvencesi, ücret, çalışma süreleri, izin hakları, eğitim fırsatları, örgütlenme, İSG vb. alanlarda iyileştirilmiş şartlarda çalışabilmelerine imkân veren bir kurumsal yapılanma ihtiyacı bulunmaktadır. Sektörde emek standartlarının belirtilen alanlarda gerekli düzenleme ve uygulamalarla iyileştirilmesi, inşaat alanının ülkenin üretim, istihdam ve sınıai gelişimine katkısını da arttıracaktır.

Nitekim, Türkiye’de inşaat sektöründeki 2000’li yıllardaki hızlı büyüme sürecinde çalışma standartlarının ikincil plânda kaldığı dönem sonrasında bugün gelinen aşamada, sektörün ucuz işgücüne dayalı rekabetçiliği, artık belirli bir ölçüğe ulaşan ve uluslararası pazarlarda katma değeri çok daha yüksek projelerle genişleme arayışına giren Türkiye’deki inşaat şirketleri için bir engel durumuna gelmiştir. Bu şirketler kalite, mesleki standardizasyon, yapı standartları ve denetiminde uluslararası ölçütlere ulaşma, rekabet gücünü ucuz işçilik yerine, daha nitelikli emek gücünün kullanıldığı yüksek kaliteli üretimle sağlama gereği duymaktadır.⁵

Kuşkusuz bu bağlamda işgücü eğitimi, iş güvencesi ve sosyal güvence ile güvenli çalışma ortamı başta olmak üzere çalışma standartlarında uluslararası düzenlemelerin gerekleri sağlanmadan, sektörde yüksek verimlilik ve kaliteye dayalı rekabetçiliğe ulaşılması söz konusu olamayacaktır. Sektörde sadece fiyat-maliyet odaklı değil kalite, iş güvenliği ve çalışan eğitimi ve tatmini parametrelerini de dikkate alan bir rekabet anlayışına ihtiyaç vardır. Bu durum da sadece yasal düzenlemelerin olması ile değil, mevzuatın hayata geçirilmesi ile sağlanabilecektir. Sektörde güvencesiz ve kayıt dışı işçi çalıştırmanın ve yetersiz barınma koşullarının giderilebilmesinin; etkin çalışan kurumlar, kurumlar arası koordinasyon ve geniş kapsamlı bir denetim sistemini gerektirdiği açıktır. Dolayısıyla sektörde İSG standartlarının yükseltilmesi ve iş kazalarının önlenmesi, inşaat işgücünü korunmasız ve kırılgan kılan sistemik nedenlerinin saptanarak, bu doğrultuda kurumsal yapılanmanın geliştirilmesini gerektirmektedir.

Sonuç

İnşaat sektörü Türkiye’de üretim, istihdam, ekonomik büyüme ve kalkınmaya olan katkılarına karşın, emek standartları açısından düşük bir profil sergilemekte; bu durum bir yandan insana yakışır iş koşullarının sektörde kurumsallaşamaması ile çalışanların hak kayıplarına uğramasına yol açarken, diğer yandan sektörün yüksek verimlilik ve katma değer üretimine dayanan rekabetçilik temelinde bir sıçrama gerçekleştirmesine engel olmaktadır.

Literatür değerlendirmesinde de vurgulandığı gibi, inşaat işgücüne ücret, eğitim, kariyer, iş güvencesi, sosyal güvence vb. açılardan yüksek çalışma standartları sunan ülkeler, inşaat sektörlerini dinamik bir büyüme çizgisinde geleceğe taşıyabileceklerdir. Buna karşın ucuz emek-düşük beceriye dayanan bir üretim yapısı sergileyen ülkelerde inşaat çalışanları insana yakışır iş olanaklarından mahrum kalırken, genel olarak inşaat sektörleri de kaliteli, verimli ve yüksek katma değerli üretimle dünya piyasalarında rekabet edebilen ve uzun dönemde sürdürülebilir bir büyüme çizgisini yakalayabilen vasıfta olamayacaktır.

Literatürdeki tespitlerle de paralellik gösteren Türkiye inşaat sanayii düzeyinde yapılan analiz bulgularına göre şu değerlendirmeyi yapmak mümkündür. Sektörün Türkiye’de henüz olgunluk düzeyine erişmemiş olduğu koşullarda ve büyüme sürecinde hızlı birikim sağlamayı önceliklendiren hâkim bir iş yapma kültürü altında, emek standartlarının düşüklüğüne ilişkin mevcut sarmaldan çıkılamamaktadır. Sektördeki çalışma standartlarına ilişkin sorunlar, bu sorunların birbiri ile iç içe geçen bir özellik göstermesinden dolayı bütüncül bir bakış açısı ile değerlendirilerek çözüme kavuşturulmalıdır.

Sonnotlar

¹ Bu makale, İstanbul Teknik Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen ve 2019 yılında tamamlanan 41022 No.lu “Türkiye İnşaat Sektöründe Çalışma Standartlarının Çok Düzeyli Analizi” başlıklı projenin bir bölümü kapsamında üretilmiştir.

² TCMB sektör bilançolarında yer alan firmaların özkaynakları toplamı ve TÜİK’in yayınladığı yıllık bazda GSYİH içindeki 2016’ya ait Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumu (cari fiyatlarla) inşaat sektörü verisi kullanılarak tablo oluşturulmuştur. Hesaplanan oranlamaya göre TCMB inşaat sektörü firmalarının özkaynak toplamı, GSYİH içindeki inşaat sektörü gayrisafi sabit sermaye oluşumunun %10,05’ine tekabül etmektedir.

³ BİST kapsamındaki halka açık firmalar değerlendirildiğinde; firmaların toplam özkaynak verisi ve TÜİK’in yayınladığı yıllık bazda GSYİH içindeki 2016 yılına ait Gayrisafi Sabit Sermaye Oluşumu (cari fiyatlarla) inşaat sektörü verisi kullanılarak yapılan oranlamaya göre, BİST inşaat ve bayındırlık işleri sektör sınıflamasına giren inşaat firmalarının payı %5,04’tür.

⁴ Sektör riski, borcun vadesinde ödenememe riskini hesaplayan ölçümlere dayanmaktadır. Buna göre sektör riski, tüm sektördeki menkul kıymetlerin diğer sektörlerden ziyade özellikle ele alınan sektöre yönelik ekonomik veya diğer faktörler tarafından etkilenecek olması durumunda ortaya çıkan risktir. https://definedterm.com/sector_risk

⁵ TMB’nin (2011:8-9) “İnşaat Sektörü 2023 Vizyonu” başlıklı çalışmasında, “yurtiçinde yapılanmasını tamamlamış, dünya taahhüt sektöründe ağırlığı olan ve bölgesinde lider ‘Türk Müteahhitliği’ markasını oluşturmak” için belirlenen bazı ana hedefler şunlardır: Kayıtlı istihdamı çalışan nüfusun %12’sine çıkarmak; katma değeri yüksek, ileri teknoloji ve yenilikçiliği ön plana çıkaran, doğal kaynakları verimli kullanabilen projelerin üstlenilen işler içerisindeki payını en az %30’a çıkarmak; gelişmiş ülke pazarlarına girmek; kurumsallaşmayı arttırmak ve bu kapsamda şirketlerin yönetim sistemlerinde (çevre, İSG, kalite) uluslararası standartları yakalamalarını sağlamak; cirosu 1 milyar ABD Doları’nın üstündeki Türk şirketlerini, bugünkü 2-3 sayısından minimum 10’a çıkarmak.

Kaynakça

Arioğlu E ve N Arıoğlu (1997). Türk İnşaat Sektöründe İş Kazalarının İstatistiksel Değerlendirilmesi ve En Aza İndirilmesi İçin Çıkış Yollarının Araştırılması. *Beton Prefabrikasyon*, Temmuz (43), 16-21.

Aydınonat N E (2012). İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu Tasarısı İş Kazalarıyla İlgili Değerlendirme ve Öneriler. *TEPAV (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı) Değerlendirme Notu*, Mayıs, N201229, Ankara: TEPAV, 1-22.

Balaban O (2011). İnşaat Sektörü Neyin Lokomotifini? *Birikim*, 270, 19-26.

Bon R ve R Pietroforte (1990). Historical Comparison of Construction Sector in the US, Japan, Italy and Finland Using Input-Output Tables. *Construction Management and Economics*, 8(3), 233-247.

Bosch G ve P Philips (2003). *Building Chaos: An International Comparison of Deregulation in the Construction Industry (Routledge Studies in Business Organizations and Networks)*. London: Routledge.

Byrne J ve M van der Meer (2001). The Construction Industry in Spain: Flexibilisation and Other Corporatist Illusions. *International Conference on Structural Change in the Building Industry's Labour Market, Working Relations and Challenges in the Coming Years*, Gelsenkirchen. Germany: Institut Arbeit und Technik.

Byrne J, Clarke L ve M van der Meer (2005). Gender and Ethnic Minority Exclusion from Skilled Occupations in Construction: A Western European Comparison. *Construction Management and Economics*, December, 23 (10), 1025-1034.

Camino López M A, D O Ritzel, I Fontaneda ve O J González Alcántara (2008). Construction Industry Accidents in Spain. *Journal of Safety Research*, 39(5), 497-507.

Ceylan H (2011). Türkiye'de İş Kazalarının Genel Görünümü ve Gelişmiş Ülkelerle Kıyaslanması. *International Journal of Engineering Research and Development*, 3(2), June, 18-24.

Chiang Y (2009). Subcontracting and its Ramifications: A Survey of the Building Industry in Hong Kong. *International Journal of Project Management*, 27, 80-88.

Çavuşoğlu E (2011). İslamcı Neo-liberalizmde İnşaat Fetişi ve Mülkiyet Üzerindeki Simgesel Hale. *Birikim*, 270, 40-51.

Debrah Y A ve G Ofori (2001). Subcontracting, Foreign Workers and Job Safety in the Singapore Construction Industry. *Asia Pacific Business Review*, 8(1), Autumn, 145-166.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2007). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) İnşaat, Mühendislik, Mimarlık, Teknik Müşavirlik ve Müteahhitlik Hizmetleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Ankara: DPT.

Duman E ve O Hamzaoğlu (2011). İstanbul'da Bir Şantiyede Çalışanların İş Kazalarının İzlemi. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, Nisan-Mayıs-Haziran, 35-42.

Ercan A (2010). Türkiye'de Yapı Sektöründe İşçi Sağlığı ve Güvenliğinin Değerlendirilmesi. *Politeknik Dergisi*, 13(1), 49-53.

Ercan F ve D Gültekin-Karakaş (2015). Küresel ve Yerel Dinamikler Üzerinden Türkiye İnşaat Sektörü. İçinde: Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (15-17 Ekim 2014) bildiri kitabı, Ankara: Yeni Özbek Matbaası, 311-340.

Giang T H ve L S Pheng (2011). Role of Construction in Economic Development: Review of Key Concepts in the Past 40 Years. *Habitat International*, 35, 118-125.

Gökulu O (2013). İş Sağlığı ve Güvenliği Alanında Mevzuat Açısından Son Durum. *Eğitim Bilim Toplum*, 11(41), 111-117.

Gül Z B ve M Çakaloğlu (2017). İnşaat Sektörünün Dinamikleri: Türkiye için 2000-2014 Girdi-Çıktı Analizi. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* (36), 130-155.

Gültekin-Karakaş D (2019). Türkiye’de Özel Sektör Dış Borçlanması: Kuşbakışı Bir Değerlendirme. *Mülkiyeliler Birliği Borç Sempozyumu*, 11 Mayıs, Ankara.

Günlük-Şenesen G, T Kaya ve Ü Şenesen (2013). İnşaat Kesimi İstihdam mı Yaratıyor, Dışalımını mı Uyarıyor? *Ekonomi-tek*, 2 (3), Eylül, 23-46.

Gürcanlı G E (2008). Dünyada ve Türkiye’de İş Güvenliğinde Geline Durum ve İnşaat Sektörü. *Mühendislikte ve Planlamada Ölçü*, Şubat, 90-99.

Gürcanlı G E ve U Müngen (2013). Analysis of Construction Accidents in Turkey and Responsible Parties. *Industrial Health*, 51, 581-595.

Gürcanlı G E (2012a). Adı İşçi Ölümleriyle Anılan Bir Balon: İnşaat Sektörü (1). <http://ilerihaber.org/yazarlar/emre-gurcanli/adi-isci-olumleriyle-anilan-bir-balon-insaatsektoru-1/191/>. Son erişim tarihi, 10 Mayıs 2015.

Gürcanlı G E (2012b). Adı İşçi Ölümleriyle Anılan Bir Balon: İnşaat Sektörü (2). <http://ilerihaber.org/yazarlar/emre-gurcanli/adi-isci-olumleriyle-anilan-bir-balon-insaatsektoru-2/221/>. Son erişim tarihi, 10 Mayıs 2015.

Gürcanlı G E (2012c). Adı İşçi Ölümleriyle Anılan Bir Balon: İnşaat Sektörü (3). <http://ilerihaber.org/yazarlar/emre-gurcanli/adi-isci-olumleriyle-anilan-bir-balon-insaatsektoru-3/249/>. Son erişim tarihi, 10 Mayıs 2015.

Gürcanlı G E (2012d). Adı İşçi Ölümleriyle Anılan Bir Balon: İnşaat Sektörü (4). <http://ilerihaber.org/yazarlar/emre-gurcanli/adi-isci-olumleriyle-anilan-bir-balon-insaatsektoru-4/283/>. Son erişim tarihi, 10 Mayıs 2015.

Gürcanlı G E (2012e). Sıfır İş Kazası Mümkün”- Emre Gürcanlı ile Söyleşi. Etkin Haber Ajansı. <http://www.etha.com.tr/Haber/2012/03/14/emek/sifir-kazasi-mumkun/> . Son erişim tarihi, 10 Mayıs 2015.

Gürcanlı G E (2013a). Kurlsız ve Baskıcı Emek Rejimine Bakarken: İnşaat Sektöründe İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği. *Eğitim Bilim Toplum*, 11 (41), Ocak, 48-80.

Gürcanlı G E (2013b). İnşaat Sektöründe Gerçekleşen Ölüm ve Yaralanmaların Analizi. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 13 (48), 20-29.

ILO (International Labour Organization) (2001). The Construction Industry in the Twenty-First Century: Its Image, Employment Prospects and Skill Requirements. Geneva: International Labour Office.

ILO (International Labour Organization) (2005a). Facts on Safety at Work. Geneva: International Labour Office.

ILO (International Labour Organization) (2005b). Baseline Study of Labour Practices on Large Construction Sites in the United Republic of Tanzania. Working Paper, WP.225, Geneva: International Labour Office. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_dialogue/sector/documents/publication/wcms_160786.pdf Son erişim tarihi, 22 Ekim 2015.

INTES (Türkiye İnşaat Sanayicileri İşveren Sendikası) (2019). İnşaat Sektörü Raporu. Ankara: INTES.

IPSOS (Pazarlama ve Kamuoyu Araştırmaları Global Uzmanı). (2017). İnşaat Sektörü Raporu, 28 Haziran, <https://www.ipsos.com/tr-tr/ipsos-uzmanlarindan-insaat-sektoru-raporu> , Son erişim tarihi, 19 Ekim 2018.

İnşaat İşçilerinin Derneği (2013). Şantiyelerde İşçi Sağlığı ve Güvenliğine Aykırı Olan Barınma Yerleriyle İlgili Kanıtlar ve Talepler. İnşaat Sektöründe İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Raporları 1, Mart, İstanbul: İnşaat İşçilerinin Derneği.

İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu (2012). Kanun No. 6331, 30.06.2012 tarihli ve 28339 sayılı Resmî Gazete, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/06/20120630-1.htm> . Son erişim tarihi, 27 Kasım 2017.

Kalkınma Bakanlığı (2013). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018). Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Kalkinma%20Planlar/Attachments/12/Onuncu%20Kalk%C4%B1nma%20Plan%C4%B1.pdf> . Son erişim tarihi, 08 Haziran 2016.

Kalkınma Bakanlığı (2014). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) İnşaat Mühendislik-Mimarlık Teknik Müşavirlik ve Müteahhitlik Hizmetleri Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı. <http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/zel%20htisas%20Komisyonu%20Raporlar/Attachments/239/In%C5%9Faat%20M%C3%BChendislik-Mimarlık%20Teknik%20M%C3%BCsavirlik%20ve%20M%C3%BCteahhitlik%20Hizmetleri%20ÖİK.pdf>. Son erişim tarihi, 05 Haziran 2015.

Kara M A ve Kurtulmuş M (2015). İnşaat Sektöründe Göçmen İşçi İstihdamı Üzerine Alan Araştırması. *DİSKAR*, 4, 54-65.

Kazaz A, E Manisali ve S Ulubeyli (2008). Effect of Basic Motivational Factors on Construction Workforce Productivity in Turkey. *Journal of Civil Engineering and Management*, 14 (2), 95-106.

Koçak H (2013). İnşaat İşkolunda İstihdamın Yapısı ve Emek Rejiminin Özellikleri. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 13 (47), 13-23.

Koesmargono (1999). Conceptual Framework for Improving Construction Safety Performance. *Journal of Real Estate and Construction*, 9(1).

Lingard H ve S Rowlinson (1994). Construction Site Safety in Hong Kong, *Construction Management and Economics*, 12, 501–10.

Lingard H C, T Cooke ve N Blismas (2010). Safety Climate in Conditions of Construction Subcontracting: A Multi-Level Analysis. *Construction Management and Economics*, 28(8), 813-825.

Lingard H (2013). Occupational Health and Safety in the Construction Industry. *Construction Management and Economics*, 31(6), 505-514.

Mayhew C ve M Quinlan (1997). Subcontracting and Occupational Health and Safety in Residential Building Industry. *Industrial Relations Journal*, 28(3), 192–205.

Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi (2013). Editörden. Ocak-Şubat-Mart, 1.

Myers D (2013). *Construction Economics: A New Approach*. New York: Routledge.

Mühendislik, Mimarlık ve Planlamada Toplumcu Eksen (2013). *Dosya: İnşaat Sektörü*. 8, Haziran-Temmuz-Ağustos, 1-6.

Ngai P ve L Huilin (2010). A Culture of Violence: The Labor Subcontracting System and Collective Action by Construction Workers In Post-Socialist China. *The China Journal*, 64 (July), 143-158.

Ngai P ve X Yi (2011). Legal Activism or Class Action. *China Perspectives*, 2, 9-17.

Odman A (2014). İnşaat Sektöründe Can ve Sağlık Kayıplarının Yapısal Nedenleri ve Çözüm Önerileri. *GYODER 14. Gayrimenkul Zirvesi 'Bina ile Güveni Birlikte İnşa Etmek' Oturumu*, 3 Aralık.

Ofluoğlu G ve T Doğru (2011). Türkiye’de İnşaat İşkolu’ndaki İş Kazalarının Ekonomik Boyutları. *Kamu-İş*, 11(4), 183-218.

Özkan G (2008). Kurumsallaşma versus İnşaat Sektörü. <http://gurcanozkan.blogspot.com.tr/2008/03/trkiyede-kurumsallamann-uramad.html> . Son erişim tarihi, 13 Ekim 2015.

Pattanaik B K (2009). Young Migrant Construction Workers in the Unorganised Urban Sector. *South Asia Research*, 29 (1), 19-40.

Penpecioğlu M (2011). Yapılı Çevre Üretimi, Devlet ve Büyük Ölçekli Kentsel Projeler. *Birikim*, 270, 62-73.

Pietroforte R ve T Gregori (2003). An Input-Output Analysis of the Construction Sector in Highly Developed Economies. *Construction Management and Economics*, 21(3), 319-327.

Salminen S (1995). Serious Occupational Accidents in the Construction Industry. *Construction Management and Economics*, 13, 299-306.

Schultz T W (1961). Investment in Human Capital. *The American Economic Review*, 51, 1-17.

Sendika.Org (2014). 2014 Yılında En Az 272 İnşaat İşçisi Yaşamını Yitirdi. <http://sendika10.org/2014/09/2014-yilinda-en-az-272-insaat-iscisi-yasamini-yitirdi/>. Son erişim tarihi, 3 Nisan 2016.

Sezgin A G Ş ve A Aşarkaya (2017). *İnşaat Sektörü*. İş Bankası yayını. Ocak. https://ekonomi.isbank.com.tr/UserFiles/pdf/sr201702_insaatsektoru.pdf

Sönmez M (2013). AKP'nin Marifeti:1 milyar m² Beton, 6 Temmuz. <http://www.yurtgazetesi.com.tr/akpnin-marifeti-1-milyar-m2-beton-makale,5008.html> . Son erişim tarihi, 17 Ekim 2018.

Sönmez M (2015). *Ak Faşizmin İnşaat İskelesi*. İstanbul: Nota Bene Yayınları.

Sümer L (2014). İnşaat Sektöründe Kurumsallaşma ve İnsan Kaynakları Yönetimi. 14 Ekim. <https://leventsumer.wordpress.com/2014/01/27/insaat-sektorunde-kurumsallasma-ve-insan-kaynaklari-yonetimi/> . Son erişim tarihi, 10 Haziran 2015.

Şenesen Ü ve G Günlük-Şenesen (2015). Türkiye İnşaat Sektörünün Büyüme ve İstihdama Katkısı: 2000'li Yıllar İçin Bir Sorgulama. İçinde: N Yıldırım (der), *Tuncer Bulutay'a Armağan*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği yayını, 355-366.

Tilkici D ve D Ay (2019). The Design of a Legal and Organizational System towards Improving Labor Standards in the Turkish Construction Sector. (Basılmamış İşletme Mühendisliği Lisans Bitirme Projesi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

TMB - Türkiye Müteahhitler Birliği (2011). İnşaat Sektörü 2023 Vizyonu Sorunlar ve Çözüm Önerileri, Mart. http://www.tmb.org.tr/arastirma_yayinlar/TMB_insaat_sektoru_2023_vizyonu.pdf . Son erişim tarihi, 13 Şubat 2013.

TMB (Türkiye Müteahhitler Birliği) (2018). Uluslararası İnşaat Pazarı Yeniden Büyürken Türkiye Ligdeki Yerini Koruyor. Basın Bülteni, 23 Ağustos. Ankara: TMB. https://www.tmb.org.tr/duyurular/TMB_ENR2018_BB_23082018.pdf. Son erişim tarihi, 18 Haziran 2019.

TSKB (Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş.) (2008). Türkiye'de İnşaat_Sektörü Üzerine_Bir_Değerlendirme. Ağustos, Ankara: TSKB Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Müdürlüğü. http://www.kalkinma.com.tr/data/file/raporlar/ESA/GA/2008GA/Turkiyede_Insaat_Sektoru_Uzerine_Bir_Degerlendirme.pdf

Gültekin-Karakaş D, Yusufi F ve Hisarcıklılar M (2021). Türkiye İnşaat Sanayii Çalışma Standartlarının Sektörel Gelişim Üzerinden Değerlendirilmesi. *Mülkiye Dergisi*, 45 (1), 191-230.

Uzunkaya M (2013). Uluslararası Rekabet Edebilirlik Çerçevesinde Türk İnşaat Sektörünün Yapısal Analizi. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.

http://www.kalkinma.gov.tr/Lists/Yaynlar/Attachments/543/Uluslararası_Rekabet_Edebilirlik_Çerçevesinde_Türk_İnşaat_Sektörünün_Yapısal_Analizi_Mehmet_Uzunkaya.pdf , Son erişim tarihi: 03 Mart 2015.

Wong F. ve L So (2002). Restriction of the Multi-Layers Subcontracting Practice in Hong Kong- Is it an Effective Tool to Improve Safety Performance of the Construction Industry?. *CIB Conference*, Hong Kong, 229-235. IRBNet. <https://www.irbnet.de/daten/iconda/CIB606.pdf> . Son erişim tarihi: 1 Ekim 2016.

Yıldırım N, D Karakaş, İ Kiracı, ve M Abalı (2018). From an Institutional Perspective, a Road-mapping Design for Reduced Occupational Accidents in the Turkish Construction Industry. 9. *Uluslararası İş Sağlığı ve Güvenliği Kongresi*, İstanbul, 6-9 Mayıs, Ankara: ÇSGB İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü, Yayın no: 54, 162.

Yılmaz F (2015). Monitoring and Analysis of Construction Site Accidents by Using Accident Analysis Management System in Turkey. *Journal of Sustainable Development*, 8(2), 57-65.

Yılmaz F ve O Tan (2013). İnşaat Sektöründe İş Kazası ve Hastalık Kaynaklı Kısa Süreli İş Günü Kayıplarının Maliyeti. *İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Yerel Sempozyumu*, Mart, Makine Mühendisleri Odası (MMO). http://www.isigsempozyum.org/_site_2013/_dokuman/Bildiri_Fatih_YILMAZOkay_TAN.pdf Son erişim tarihi: 10 Şubat 2014.

Yung P (2009). Institutional Arrangements and Construction Safety in China: an Empirical Examination. *Construction Management and Economics*, 27, 439-450.

Yuvarlak Masa: Ekonomideki Sorunlar ve 2021 Bütçesi Üzerine Değerlendirmeler

Dinçer Demirkent, e-posta: dincerdemirkent@gmail.com

Nilgün Erdem, e-posta: nilgunerdem7@gmail.com

Meltem Kayıran, e-posta: kayiran@politics.ankara.edu.tr

Rahmi Aşkın Türeli, e-posta: ratureli@gmail.com

Aziz Konukman, e-posta: azizkonukman@gmail.com

Dinçer Demirkent: Sevgili hocalarım öncelikle bu toplantıya katıldığınız için her birinize teşekkür ederim. Bu toplantı bizim için özel bir önem taşıyor. Nedeni şu. Mülkiye Dergisinin bir önceki editörü Meltem Hoca ile birkaç yıldır konuşmaktaydık. Mülkiye Dergisi, hatırlarsınız, akademik bir dergi olmadan önce farklı bir yapısı vardı. Bu farklı yapının bir kaynağı da memleketin ve dünyamızın önemli sorunlarına ilişkin başlıklarda yuvarlak masa toplantılarının düzenlenmesi, metinlerinin yayımlanmasıydı. Editörümüz Ferda Hoca da aynı fikirde. Dolayısıyla yuvarlak masa toplantılarını hem bir geleneği canlandırmak hem tartışma pratiğinin, fikirlerin birbiriyle anlık karşılaşmasının ve birbirini beslemesinin önemini hatırlatmak hem de dergiye katkı olarak sunmak için yeniden başlatıldı. Bütçe konusunda Sayın Aşkın Türeli'den bir çalıştay önerisi gelince de planımız hızlandı. Bütçe görüşmeleri başlamadan çalıştayımızı yapmaya karar vermiştik fakat pandemi gibi nedenlerle geciktik. Neyse ki bugün online olsa da biraradayız. Yuvarlak masa toplantılarını yapmaya çok kıymetli bir çalışma ile çok kıymetli hocalarım ile başlıyoruz. Bu uzun zamanlı bir programın ilki olacak. O açıdan da ben çok mutluyum bir araya geldiğimiz için. Sözü moderatörümüz Doç. Dr. Nilgün Erdem'e bırakıyorum. Hocam buyurun.

Nilgün Erdem: Teşekkürler. Türkiye'de korona salgını, ekonominin ağır yapısal sorunlar içerisinden geçtiği bir dönemde başladı. Salgın sonrasında ekonomik daralmayı önleyebilmek için, Batı'da kamu açıklarını sınırlayan kurallar terk edilerek genişleyen bütçe açıklarına göz yumulurken, Türkiye'de merkezî bütçenin ekonomiyi canlandırmaya dönük katkısı ise son derece sınırlı kaldı. Bu nedenle esas olarak uygulanan iktisat politikalarının sonucu olarak birikmiş olan sorunlar, salgının da etkisiyle giderek ağırlaştı ve toplumsal olarak ağır bir bunalıma dönüştü. Bu süreçte hükümetin bütçe görüşmeleri özel bir önem

kazandı. Bu bağlamda bugünkü toplantıda Türkiye'nin yapısal ekonomik sorunlarına değinerek 2021 bütçesini tartışmaya çalışacağız. Başlarken bütün katılımcı arkadaşlara teşekkür ediyorum. Çalıştayımızı, Rahmi Aşkın Türeli, Prof. Dr Aziz Konukman, Doçent Doktor Meltem Kayıran, Doktor Dinçer Demirkent, Doktorant Canberk Gürer ve Doktorant Aydın Ördek arkadaşlarımızla birlikte gerçekleştireceğiz.

İlk olarak, bütçe görüşmelerinin esasını hatırlayarak başlayabiliriz sanırım. Parlamenter demokrasilerde bütçe görüşmeleri esas olarak hükümetler için güvenoyu görüşmeleri anlamına gelmektedir. Bu bağlamda yeni hükümet sisteminin, bütçe hakkı, bütçenin anlamı, önemi, genel olarak bütçe süreci ve denetim açısından yarattığı değişiklikler nelerdir? Bu çerçevede değerlendirme yapmamız gerekirse neler söyleyebiliriz?

Meltem Kayıran: Öncelikle Mülkiye İktisadi ve Sosyal Araştırmalar Merkezi'ne bu toplantıyı organize ettiği için teşekkür ederim. Artan otoriterleşme ve iktisadi krize bir de pandemi krizinin eklendiği ve bunların sarmal halde birbirini beslediği bir dönemde bütçe konusunu konuşmaya çalışacağız. Peki bu konuyu konuşmak neden önemli? Öncelikle bütçenin, iktidarların elindeki en önemli araç olduğunu ve yürütme organının bir yıllık iktisadî planlarını görebileceğimiz bir metin olduğunu söylemek gerekiyor. Bütçeleri inceleyerek önümüzdeki dönemde nasıl bir politika demetinin uygulanacağını, hükümetin önceliklerini, hangi alanlara harcama yapılacağını, bunların finansmanı için ne tür yükümlülüklerle karşılaşacağımızı görebiliriz. Çünkü esas olarak devletin bütün harcama ve gelirlerinin bütçede yer alması, bütçede yer almayan tek bir kuruşun harcanamaması, tek bir gelir kaleminin toplanamaması gerekir. Üstelik bütçenin uygulanabilmesi için yasama organınca onaylaması ve Resmi Gazete'de yayımlanması gerekir. Gelecek bir yıl için hükümetin yapacağı faaliyetler yasamanın izni ve onayına bağlandığından bütçenin onaylanması hükümete güvenoyu niteliğindedir; kabul edilmeyen bütçe önemli siyasi sonuçlar doğurur. Bu da bizi bütçe hakkı kavramına götürür. Bütçe hakkının elde edilmesi mücadelesi aynı zamanda demokrasi mücadelesi tarihinin de bir parçasıdır. Bütçe hakkı halka ne gibi mali yükümlülükler yükleneneğine, bu yollarla elde edilen gelirlerin hangi kamu hizmeti için kullanılacağına halkın temsilcilerinin karar vermesi, parlamentonun yürütme organına harcama, borçlanma yapma yetkisi vermesi demek. Bu aynı zamanda dönemin sonunda kamu kaynaklarını kullananların aldıkları yetkileri nasıl kullandıkları konusunda yasamaya hesap vermelerini de içeriyor. Fakat bütçe hakkı, ancak güçler ayrılığı ilkesinin uygulandığı, yasamanın yürütme üzerinde hâkim olduğu bir sistemde anlam taşır.

Türkiye’de geneli yönetimde olduğu gibi malî yönetimde de ciddi bir ‘merkezîleşme’, ‘kural dışılaşma’ ve ‘denetimsizleştirme’ hâkim. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi denilen sisteme geçilmesiyle birlikte bu eğilimlerin ciddi biçimde arttığını görüyoruz. Bütün yetkilerin tek elde toplandığı, denetim mekanizmalarının ortadan kalktığı, bunun sonucu olarak da emeğin giderek daha büyük maliyetler üstlenmek zorunda kaldığı bir dönem yaşıyoruz.

Yeni sisteme geçilmesiyle birlikte yapılan değişiklikleri ana hatlarıyla özetleyecek olursak, Cumhurbaşkanlığı nezdinde Strateji ve Bütçe Başkanlığı kuruldu. Maliye Bakanlığı’nın yaptığı birçok iş buraya devredildi. Hazine Müsteşarlığı ve Maliye Bakanlığı birleştirildi ve tek kişinin yönetimine verildi. DPT zaten dağıtılmış, DPT’nin işleri Kalkınma Bakanlığı’na devredilmişti; sonra Kalkınma Bakanlığı da kaldırılarak işlerinin ve personelinin bir kısmı Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı’na devredildi. Dolayısıyla bütçe sürecinde yer alan kurumların hepsi tek bir elde toplanarak bütçe süreci Cumhurbaşkanlığı’na devredilmiş oldu. Anayasanın 162, 163 ve 164. maddeleri kaldırılarak buradaki bazı hükümler 161. maddede toplandı. Fakat eskiden Anayasada yer alan bazı konularda bir belirsizlik oluştu. Bu konudaki en önemli husus, ilk kez Anayasanın 161. Maddesine geçici bütçe ile ilgili bir hüküm konulmuş olmasıdır. Bu hükme göre “bütçe kanununun süresinde yürürlüğe konulamaması halinde, geçici bütçe kanunu çıkarılır. Geçici bütçe kanununun da çıkarılamaması durumunda, yeni bütçe kanunu kabul edilinceye kadar bir önceki yılın bütçesi yeniden değerlendirilerek oranına göre artırılarak uygulanır.” Bu hüküm artık yasama organı olan TBMM’nin bütçe üzerindeki yetkisinin tamamen ortadan kalktığını gösteriyor bize. Önceki dönemde TBMM’nin bütçe yasasını onaylamaması hükümetin gelir toplama ve harcama yapma konusunda elini kolunu bağlayacağından, fiilen hükümetin düşmesi anlamına geliyordu. Şimdi ise Cumhurbaşkanına geçmiş yıl bütçesinin artırılarak uygulanması için bir olanak verdiği için böyle bir siyasî sonuç yaratmıyor ve Cumhurbaşkanı göreve devam ediyor. Bunun, bütçe hakkının nasıl ortadan kalktığını gösteren en önemli değişiklik olduğunu söyleyebiliriz.

Aziz Konukman: Çok özür dilerim, araya gireceğim. Bu madde 19 numarası verilerek aynen 5018 Sayılı Kamu Malî Yönetimi ve Kontrol Kanunu’na taşınmış. Meltem Hoca’nın dediklerine katılıyorum fakat bu yıla mahsus bu maddenin önemli bir fırsat sunduğunu da düşünüyorum. Sıram geldiğinde bu noktaya değineceğim.

Meltem Kayıran: Aslında bu konuda şöyle bir mesele de var. Cumhurbaşkanı ile milletvekillerinin ayrı ayrı oylanarak seçildiği bu sistemde meclis çoğunluğunun başka partilerden olması durumunda bütçenin çok ciddi şekilde

değiştirilerek kabul edilmesi söz konusu olamaz mı? Cumhurbaşkanının veto yetkisi de yok bildiğim kadarıyla. Bu durumda TBMM'nin çok büyük ölçüde, belki Cumhurbaşkanının tercihlerinin tam tersi yönde değiştirdiği bütçeyi Cumhurbaşkanlığı uygulamak zorunda mı kalacak?

Aşkın Türeli: Ben tam da burada konuya ilişkin bir parantez açmak istiyorum. Ben milletvekilliğim döneminde Plan ve Bütçe Komisyonu'nda görev yaptım. Anayasa değişikliğiyle yeni hükümet sistemine geçilmeden önce Plan ve Bütçe Komisyonu Anayasada tanımlanan bir komisyondur. Üye sayısı 40 kişiden oluşuyordu ve en az 25 üye iktidar grubuna veriliyordu. Bu yüzden de yani iktidar grubunun oyu kaç olursa olsun 40 üyenin 25'i iktidar grubuna verildiği için bütçenin Komisyondan geçmemesi diye bir şey söz konusu değildi. Anayasa değişikliği sonrasında ise Plan ve Bütçe Komisyonu ile ilgili düzenlemeler Anayasadan çıkartıldı. Artık 40 üyeli komisyonun 25 üyesinin iktidar grubuna verildiği bir yapı yok. Komisyonun üye sayısı ve dağılımı diğer komisyonlarda olduğu gibi meclisteki siyasi partilerin milletvekili sayılarının orantılanmasına göre belirleniyor. Bu yüzden de böyle bir olasılık söz konusu olabilir. Aslında bütçenin genel kurulda görüşülmesi aşamasında giderleri artırıcı gelirleri azaltıcı teklifler verilemeyeceği için bütçeyi değiştirmek çok zordur. Ancak şimdi bu yeni değişiklikten sonra Bütçe Plan ve Bütçe Komisyonu'nun yeni yapısıyla Komisyonda değişebilir. O zaman da ciddi bir kriz ortaya çıkar.

Meltem Kayıran: Eskiden Anayasada bütçe komisyonunun nasıl oluşacağı yazıyordu, şimdi yazmadığından komisyonun sayfasını açıp sayarak 30 kişiden oluştuğunu gördüm. Komisyonda 15 üye AKP'den, 3 kişi MHP'den, kalanı muhalefet partilerinden üyeler. Bu sayede çoğunluğu sağlıyorlar. Bu dengeyi değişmesi çok da zor olmayabilir ve bahsettiğiniz kriz ortaya çıkabilir. İşin ilginç yanı bu kez bütçenin reddedilmesinin değil, değiştirilerek kabul edilmesinin yaratacağı krizden söz ediyoruz!

Bu bölümde söyleyeceklerimi merkezîleşme ve kural dışı uygulamaların artmasına dair birkaç örnek daha vererek tamamlayayım. Daha önce Bakanlar Kurulu'nun bir kanun tasarısı olarak TBMM'ye sunduğu bütçe artık Cumhurbaşkanlığı tarafından sunulan bir kanun teklifi niteliğinde. Cumhurbaşkanlığı teklifi TBMM'den geçtikten sonra yine cumhurbaşkanının onayıyla yayımlanıyor ve yürürlüğe giriyor. Bunun dışında birçok alanda kural dışı uygulamaların arttığını görüyoruz. Örneğin ek bütçe kanunu yapılmadan ödenekler aşıyor, Sayıştay raporları eskiden olduğu düzeyde ayrıntılar içermiyor, Hazine ve Maliye Bakanlığına verilen borçlanma yetkisi aşıyor, bütçe açığının üzerinde borçlanmaya gidilecek şekilde borçlanma limitleri artırılıyor... Bütün bunlar bütçe hakkının ortadan kaldırdığını, şeffaflığın, hesap verilebilirliğin

tahrip edildiğini gösteriyor. Bunlara ek olarak bütçe dışına çıkarılan birçok faaliyetle bütçenin artık kamu kaynaklarını izlemek için yeterli bir araç olmadığı bir noktaya geldiğimizi de belirtmek gerek.

Aziz Konukman: Ben yine bıraktığınız yerden değil, oraya sonra dönmek kaydıyla bütçe hakkı meselesinde Meltem hocanın söylediği tespitleri 2021 bütçesi özelinde tartışmaya çalışayım. Çünkü o genel bir giriş yaptı. Onu 2021 bütçesinde somutlaştıralım. Hoca da söz etti, bütçe hakkı diye bir kavram var. Avrupa’da yüzlerce yıldır verilen mücadelelerle elde edilmiş olan ulusal meclislerin bütçe yapma hakkının yolu dilimize Büyük Özgürlükler Sözleşmesi diye çevrilen 1215 tarihli Magna Carta ile açılmış. Yani tarihsel olarak müthiş bir sınıf mücadelesi var arkasında. Öyle kolay değil kraldan vergi alma hakkını alma, meclisin o hakka sahip olması. Eskiden kralın iki dudağı arasındaydı. Savaşların finansmanı için vergi toplanıyordu. Burada meclisin onayı olmadan, yasalaşmadan vergi toplanamıyor. Bu çok önemli bir süreç. Daha sonra diğer ilkeleri de gelişerek modern bütçeye eviriliyor bu süreç. Arkasında çok ciddi sınıf mücadeleleri var. Bu da bütçelerin politik bir metin olduğunu ortaya koyuyor. Çok sıkça unutulmuş bir şey bu. Bunu hatırlatalım. Bunlar teknik metin değil sınıfsal metinlerdir. Hem burjuvazinin kendi içindeki dengeleri gözetir hem de işçi sınıfı açısından her bütçe dönemi yeni bir kazanım sürecidir. Onu yapmadan bütçe hazırlamak mümkün değildir. Arada sırada popülist düzenlemeler de yer alır ama işin özü değişmez. Küreselleşme süreciyle birlikte oluşturulan Post Fordist sermaye birikim rejiminin bir gereği olarak gündeme gelen Washington uzlaşmasının geçerli olduğu 80’li yıllarda devletin değişen rolünü de hatırlatarak söyleyelim. Devlete biçilen rol, Washington uzlaşmasında kesinleşti daha sonra 90’lı yıllarda peşi sıra gelen krizlere çare olarak gündeme gelen post Washington uzlaşmasında kalıcı hale geldi. Devletin veya daha geniş tanımla kamunun ekonomideki rolü üç yöntemle küçültüldü. İlki bütçelerin küçültülmesi. Her şeyi devletten beklemeyeceksiniz. Bütçenin milli gelirdeki payı giderek küçültülecek. İkincisi KİT’lerin tasfiyesi yani özelleştirilmesi. Üçüncüsü deregülasyon yani kuralsızlaştırmaya gidilmesi. Mümkün mertebe yine sınıf mücadelesiyle elde edilmiş ne kadar regülasyon varsa destekleme alımlarından tutun aklınıza gelebilecek fiyat sübvansiyonlarına kadar tümünün tasfiye edildiği bir döneme girdik. 90’ların ortalarından itibaren şekillenmeye başlayan Post Washington uzlaşmasının geçerli olduğu 2000’li yıllarda dediler ki piyasaları kuralsızlaştırıyoruz ama bunu saldım çayıra mantığıyla değil yeni regülasyonlarla yapmalıyız, yani yeni kurallar getirmeliyiz... Bu amaçla düzenleyici kurulları oluşturdular. Rekabet Kurulu, SPK, Enerji Kurulu vb. oluşumlara gidildi. Böyle bir yerde bütçe artık eskisi gibi yurttaşın bütçesi, kamu hizmet üretimi bütçesi olmaktan çıktı. Oysa kamu hizmet üretimine

olan taleplerin yer aldığı bir sipariş listesiydi bütçe. Vatandaşın ihtiyacından hareketle toplumsal talepler belirleniyor ve siyasal iktidar bunu bir süzgeçten geçirerek bütçeye son şeklini veriyordu. Meclis de ona o yetkiyi vererek bütçe parlamentoda yasalaşuyordu. Geçmişte iyi kötü bütçeye yansıtılabilen toplumsal talepler artık görmezden geliniyor. Niye? Çünkü devleti küçültme adı altında kamu hizmeti üretimi azaltılıyor. Bazı şeyleri de devletten beklemeyin artık deniliyor. Piyasaların devreye girmesi öneriliyor. Özel sektör bazı alanlarda kamusal hizmet üretimini üstlensin dediler. 80 öncesinde bir sürü ülkede biz de dâhil refah devleti uygulamalarıyla bütçenin milli gelir (GSYH) içindeki payı hatırı sayılabilir bir düzeye ulaşmıştı. Artık bu paylar geride kaldı. Ülkemizde bu pay giderek azalıyor, küçülüyor. Gidişatın bu yönde olduğunu önce bir tespit edelim, görelim. Bütçe ile ilgili yasal metinlerinden önce, yeni Post Fordist sermaye birikim modeliyle birlikte nasıl bir bütçe sürecine girdiğimizi görelim. Peki ne oluyor burada. Nasıl bir durum var. Şimdi 5018 iyi kötü bir bütçe süreci tarif ediyor. Kurumları, aktörleri gayet güzel belirlemiş. Süreci takvime bağlamış. Takvimde bütçeye temel olan belgelerin yayımlanma tarihleri arasında bir zaman farkı gözeterek birbirini izlemesi, bir sonraki belgenin bir öncekine göre hazırlanması gereğindedir. Silsilenin niye böyle belirlendiği açıktır. Çünkü Orta Vadeli Program (OVP), ekonominin makro çerçevesini koyan bir programdır. Orta Vadeli Mali Plan (OVMP), OVP'nin bütçe ve mali yükümlüklerini düzenlemekte. Diğer belgeler (Bütçe Çağrısı ve eki Bütçe Hazırlama Rehberi ile Yatırım Genelgesi ve eki Yatırım Programı Hazırlama Rehberi) ise OVMP'yi gözeterek hazırlanmakta.

Takvimde düzenlenen bütçe hazırlık süreci çok önemli. Çok uzundu eskiden o süreç daha sonra kısaltıldı. Hatırlarsanız biz çok önceleri bütçeyi tartışardık. Ağustos ayının başında her şey biterdi ve kamuoyu da bilgi sahibi olmuş olurdu. Kanun'da belirtilen takvim, bu belgelerin hazırlanabilmesi hem Meclis hem de kamuoyu tarafından gereğince değerlendirilip tartışılabilmesi için yeterli bir zaman öngörmekteydi. Özellikle bu son nokta çok önemli. Yeterli süre verildiğinde hem milletvekilleri hem de kamuoyu bütçe başlamadan önce bütçe hazırlıkları ve politika öncelikleri hakkında ön bilgi sahibi olabilmekte ve bunları sağlıklı tartışma olanağına kavuşabilmekteydi. Amaç bütçe hakkının kullanımının güçlendirilmesiydi.

Ancak uygulamada, maalesef takvim öngörüldüğü gibi işletilememiş. Bu belgelerden sadece OVP bir kez uygulamanın başladığı 2005 yılında zamanında yayımlanabilmiş. Oysa 2015 yılında ne OVP hazırlama mecburiyeti vardı ne de takvime uyma zorunluluğu. Çünkü 5018'in yürürlük tarihi 2005'ten 2006 yılına ertelenmişti. Bu belgeler 2006'dan 2011 yılına kadar her yıl gecikmeli olarak yayımlanmış. Aşkın arkadaşımızın Meclis'te milletvekili olarak görev yaptığı

dönemde söz konusu belgelerin yayımlanmasındaki gecikmelere yönelik özellikle başta CHP olmak üzere Meclis'teki muhalefet partilerince yapılan eleştirilerin etkisiyle AKP iktidarı mevcut takvimi değiştirmek durumunda kalmış. O dönemi yaşamış olan Aşkın arkadaşımız sanırım bu sürece değinecektir. Yeni takvim şöyle belirlenmiş: OVP için 'en geç Eylül ayının ilk haftası sonuna kadar'; OVMP ve diğer belgeler için 'en geç Eylül ayının on beşine kadar'. Kamu idarelerinin bütçe gelir ve gider tekliflerini hazırlayarak Maliye Bakanlığına göndermesi için 'en geç Eylül ayı sonuna kadar'. Görülüyor ki, belgeleri hazırlayacak kuruluşlar için süreler uzatılırken belgelerin kamuoyunun bilgisine sunulma ve tartışılma süresi daraltılmakta. Ayrıca tuhaf da bir durum yaratılmakta. OVMP ile diğer belgeler arasında olması gereken zaman farkı kaldırılmakta.

Burada düşündürücü olması gereken nokta, takvime uyulması yönünde çaba göstermek yerine takvimi ileriye kaydırarak bütçeye temel belgelerin değerlendirilip, tartışılması için öngörülen sürenin daraltılmış olmasıdır. Belgelerin gecikmeli yayımlanması geleneği, yasa değişikliğine rağmen 2012 sonrasında da sürdürülmüştür. OVP Eylül'ün ilk haftası sonuna kadar OVMP ve diğer belgeler on beşine kadar Resmi Gazete'de yayımlanır dediler ama bir türlü uyulmuyor. Bu durum yine bir gelenek haline geldi. Bu sefer de şöyle oldu, OVP (yeni adıyla YEP) 29 Eylül'de yayımlandı. OVMP ve diğer belgeler (Bütçe Çağrısı vb.) ise 8 Ekim'de yayımlandı. Ne zaman sunuluyor bütçe Anayasa gereği? 17 Ekim'de bütçenin Meclis'e sunulması lazım. Bütçe Çağrısı ile arasında dokuz gün var. Takvim yine alt üst. Ne zaman hazırlayıp da sunacaksınız? Daha tuhaf bir noktaya geleceğim. 8 Ekim tarihli Bütçe Çağrısı eki Bütçe Hazırlama Rehberi'nde bütçe teklifi hazırlanırken dikkate alınacak dokümanlar sıralanıyor. Bu dokümanlardan biri Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı. Peki bu program ortada mı?; ne gezer, ancak 26 Ekim'de yayımlanabilmiş. Oysa bu belgenin o günlerde yayımlanmış olması lazımdı. Anlaşılan bütçe teklifi yıllık program olmadan hazırlanmış ve Meclis'e sunulmuş. Olacak şey değil. Bütçe hakkı resmen ayaklar altına alınmış. Bazı durumlarda, bütçe teklifi hazırlanırken dikkate alınacak dokümanların yayımlanmış olması da bir anlam ifade etmiyor. Bütçeye temel olan belgelerin Kalkınma Planı'na uyumunu gözetken düzenlemeler her seferinde görmezden gelinmiş. Bu yıl da böyle olmuş. 2021 yılına ait OVP ve OVMP' de 11'inci Kalkınma Planı ile yasa gereği kurulması gereken bağ ne yazık ki kurulmamakta. Bırakınız bağ kurmayı sözü edilen belgelerde ilgili kalkınma planına bir gönderme dahi yapılmamakta. Böylece 5018 öncesinde kopmuş olan plan-yıllık program-bütçe bağlantılarını yeniden kurma iddiasındaki 5018'in bu hayati önemdeki önceliğinin gerçekleştirilmesi ne yazık ki mümkün olamamış. Plan'la bağ kurma devre dışı bırakıldığında, bu iki belgenin üç yıllık öngörülerinin bir önceki üç yıllık öngörülerle olması gereken zorunlu bağlantı

da benzer şekilde kopmuş olmakta. Bu iki belgenin yeni yıla ait öngörülerinin bir önceki eski yıla ait olanları yok sayması, orada yapılan öngörülerini görmezden gelmesi bütçe hakkı açısından ciddi bir sorun yaratmakta. Dolayısıyla yeni yıla ait belgelerde, bir önceki yılda planlanmış hedeflerin ıskalanıp ıskalanmadığı öğrenilememekte. Bu durumda açıktır ki, geçmiş performansla ilgili olarak bir hesaplasmaya gitmeyen yol haritası niteliğindeki bir programın veya planın geleceğe dönük sağlıklı bir öngörü yapabilmesi ve yol gösterebilmesi mümkün değildir.

Meltem Kayıran: Sizin de biraz önce söylediğiniz gibi aslında bunların 5018 sayılı kanundaki tarihleri belli. Eylül'ün ilk haftası sonunda Orta Vadeli Programın, 15 Eylül'e kadar Orta Vadeli Mali Planın Resmi Gazete'de yayınlanması gerekiyor. Bu gecikmeye dikkat çektiniz. Fakat onun öncesine ilişkin bir şey sormak istiyorum. Aslında bunlar bütçe hazırlık metinleri olarak bilinir. Üç yıllık hedefler ve öngörüler doğrultusunda enflasyon, döviz kuru, büyüme oranı tahminleri ortaya konulacak, buna göre ödenek tavanları belirlenecek ve kamu idarelerine denilecek ki siz buna göre bütçe yapın. Daha önce OVP-OVMP Mayıs, Haziran ayı ortasında ilan edilirdi ve kurumların buna göre hazırlık yapıp haziran ortasından eylül sonuna kadar bu hazırlıkları yaparak bütçelerini hazırlamaları gerekirdi. Hadi bu yılki gecikmeyi de geçtik, 5018 sayılı yasada bu hazırlık metinlerinin yayımlanmasının 15 Eylül'e, Eylül sonuna kadar çekilmiş olmasının nasıl bir mantığı var? Yani kamu idareleri bu çerçeveyi dikkate alacak şekilde 15 gün içinde bütçelerini nasıl hazırlayabilirler?

Aziz Konukman: Sevgili Meltem hocam haklı sorular yöneltiyor. BirGün'de köşe yazarlığı yaptığım dönemde birkaç yazımda 5018'de yapılan takvim değişikliğiyle ilgili eleştirilerimi yazdım. Değişiklikle bütçe hakkı darbe yiyor. Hazırlık sürecinin kısaltılmasıyla demokratik kitle ve meslek örgütlerinin (sivil toplum örgütleri yerine daha önce kullandığımız ve yaygın kabul gören bu adı tercih ediyorum) bütçenin hazırlık sürecine müdahil olmasını yok sayarak devre dışı bırakıyorsunuz. Bunu bürokratik bir mekanizmayla, kendi bürokrasinizle kotarılacak bir iş olarak görüyorsunuz. Halbuki bütçe teklifi sınıfsal içeriği olan politik bir belge. Hazırlık sürecinde bu belgeyi toplumun ne kadar bilgisine önce sunarsanız o kadar o bütçe hakkı ciddi anlamda dikkate alınıyor demektir. Takvimi sıkıştırarak bu süreyi kısalttınız. Ama şimdi ona da uymuyorsunuz. Ortada uzlaşmış ve yasal hale getirilmiş bir takvim var. Fakat bu uzlaşılacak takvime de uyulmuyor diyorum. Yani, süre kısaltılmasına rağmen ona da uyulmuyor. En son örneğini 2021 bütçesinde yaşıyoruz. Cumhurbaşkanı 8 Ekim'de bütçe çağrısını yaptı mı? Yaptı ve aynı tarihte OVMP'yi de yayımladı. OVMP'ye açın bakın. 13 Ekim'e kadar kamu idareleri bütçe tekliflerini hazırlayıp Strateji Bütçe Başkanlığına göndersinler diyor. Arada beş gün var. 8'inde çağrıyı

aldınız. 9'unda hazırlığa başladınız ve 13'ünde gönderdiniz. Demek ki bütçe teklifi topu topu dört günde sonuçlandırılmış. Bu kadar kısa bir sürede bırakınız ülkenin bütçesini, aile bütçesini bile hazırlayamazsınız. Gerekli görüldüğünde müzakere de yapılabilir deniyor. Süre kalmadı ki ne mümkün. 13'ünden 17'sine kaç gün var; dört gün. Bunun iki gününü de baskıya ayırmak durumundasınız. Çünkü teklif bağlı cetvelleriyle birlikte tuğla kalınlığında bir metin. Ne oldu? Dört günden iki güne düştük. Demek ki, bütçe teklifi iki günde sonuçlandırılmış. Olacak şey değil. Haftada bir katıldığım bir TV programında suç duyuruları yaptım. Böyle bütçe hazırlanır mı, bütçe teklifini sonuçlandırmak mümkün mü iki günde diye serzenişte bulundum. Daha bitmedi. 8 Ekim tarihli bütçe çağrısının ekinde yer alan bütçe rehberinde ne diyor biliyor musunuz? Bütçe tekliflerinizi performans esaslı program bütçe sistemine göre hazırlayın diyor. Peki performans esaslı program bütçe sistemine geçişle ilgili yasal değişikliği getiren Torba Yasa ne zaman yayımlandı? 16 Ekim. Dehşet bir durum. Bir daha söylüyorum. 8 Ekim- 3 Ekim arasında bütçe teklifinizi performans esaslı program bütçeye göre hazırlayın deniyor. Ama o tekniği öngören yasal düzenleme henüz ortada yok. Ne zaman yayımlanmış 16 Ekim. Bakın bütçe hakkının da ötesine geçiyoruz. Bu Meclis'i yok saymak demektir. Meclis'i çantada keklik kabul etmek demektir. Diyelim ki 16 Ekim'de çıktı. Bunu ancak bir sonraki 2022 bütçesinde uygulamaya koyabilirsiniz. 2021 bütçesini yeni bütçe tekniğine göre hazırlayamazsınız. Skandal olur. 5018 ihlali olur. Anayasa ihlâli olur. Nitekim oldu da. Maalesef yeni teknik 2021 bütçesine uygulanmış oldu. Bence suç işlemişlerdir, bürokratlar da suç işlemişlerdir. Mevcut bütçe tekniğini değil 16'sında çıkacak tekniği kullanmışlardır çıkacağını varsayarak. Biliyorsunuz bu yeni teknikle birlikte bütçenin fonksiyonel dağılımı artık verilmiyor. Fonksiyonel dağılıma göre bütçeyi göremezsiniz. Eğitim, sağlık vb. hizmetlere ne kadar ödenek, kaynak ayrıldığını artık izlemek mümkün olamayacak. Böylece bütçenin geçmişle olan bağı kopardılar. Dehşet bir şeydir bu. Yeni bir sisteme geçtik ama bu yıl ve daha sonrası için fonksiyonel dağılıma göre de tablolar vereceğiz diyebilirlerdi. Doğrusu da budur. Geçmiş yıllarla mukayese olanak sağlayan bu veri serisi mutlaka sürdürülmelidir. Geçmişte de benzer bir hata yapılmıştı. Mesela merkezî yönetim bütçesinin yürürlüğe girdiği yıla ait DPT Yıllık Raporu'nda bütçe büyüklüklerinin değişimi hesaplanırken önceki yılın konsolide bütçe büyüklükleri dikkate alınıyordu. Elmayla armudu karşılaştırdılar. O tablo hala o raporda duruyor. Talepler yoğunlaşınca yeni bütçe serisi 2000 yılına kadar geriye götürüldü. Ama daha öteye gidilmedi. Eski seride ise 2017 yılına kadar gelindi. Doğrusu her iki seriyi sürdürmek ve karşılaştırılabilir hale getirmektir. Umarız bu kez, sistem değiştirilmiş olsa bile istenilirse fonksiyonel dağılımı yıllar itibariyle izleyebilmek mümkün hale gelir. Buradan şuraya gelmek istiyorum. Takvime uyulmaması ve sözünü ettiğimiz tüm bu aykırılıklar, bütçe

hazırlık sürecinde bütçe hakkının gözetilmediği anlamına geliyor. Yani aslında bu bütçe yok hükmündedir. Birinci tespitim bu. Hazırlık sürecinde bütçe hakkı ciddi bir şekilde ihlal edilmiş durumdadır.

İkinci tespitim ise bütçe hakkının bütçe teklifinin Meclis'e sunum ve Meclis'te görüşülmesi süreçlerinde de ihlal edilmiş olmasıdır. Yani bütçe hakkının ihlali yalnızca hazırlık süreciyle sınırlı değil. Önce Meclis'e sunum sürecinde ne olduğuna bir bakalım. Bu bütçe teklifi bağlı cetvelleriyle birlikte Meclis'e Anayasanın hükmettiği tarih olan 17 Ekim'de sunulmamıştır. Ancak iki gün gecikmeyle 19 Ekim'de sunulmuştur. Hafiye gibi izledim. 17 Ekim'de Meclis'in web sayfasına (ağ sayfasına) girdim çıktım ve teklifin oraya yüklenmediğini tespit ettim. İki günlük gecikmenin ardından yüklediler, koydular; koydukları ne biliyor musunuz? Sadece ve sadece teklifin kendisi. Bağlı cetveller yok. Bir bütçe teklifi bağlı cetveller olmadan eksik olur. Eksik teklif olur. Bütçenin resmi adı şudur: 2021 Yılı Merkezî Yönetim Bütçe Kanun Teklifi ve Bağlı Cetveller. Bağlı Cetveller olmazsa Bütçe Teklifi Meclis'e sunulmuş sayılmaz. Vekiller yükleme sonrası Meclis web sayfasında bağlı cetvelleri göremediler. Ama 3 gün sonra teklifi bağlı cetvelleriyle birlikte CD içinde vekillere verdiler. Peki sizce CD içinde hangi vekillere verdiler? Plan ve Bütçe Komisyonu üyesi vekillere. Meclis'in öbür vekilleri bu bilgiye sahip olamadı. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı web sayfasına teklif bağlı cetvellerle birlikte konulduğunda ancak haberdar olabildiler. Bir diğer tespitimiz, "Merkezî Yönetim Bütçe Kanunu'na eklenecek belgeler" in 5018'e uygun sunulmamış olmasıdır. Eklenmesi gereken bazı belgelerin bu belgelerden birisi konumundaki Bütçe Gereçesi kitabının 12. Bölümü'de topluca verilmiş olması ve bunun gelenek haline getirilmesi doğru bir yaklaşım değildir. Yanlışlık sadece bununla sınırlı değil. Kanuna aykırı başka yanlışlıklar da yapılıyor. Genel yönetim kapsamındaki Bütçe Dışı Fonlar'ın gelir ve giderlerine ilişkin üç yıllık öngörülerinin ısrarla toplulaştırılarak verilmesi kabul edilebilir bir durum değil. Oysa Kanun gereği bu öngörülerin her bir Fon itibari ile ayrıştırılarak verilmesi gerekiyordu. Bu ayrıştırma yapılmayınca, örneğin askerî harcamalara büyük katkı sağladığı ileri sürülen Savunma Sanayi Destekleme Fonu'nun (SSDF'nin) askerî harcamalara bütçe dışı yaptığı katkıların geçmiş iki yıl gerçekleştirmeleri ve üç yıllık öngörülerini öğrenilememekte. Bütçe Dışı Fonlar'dan İşsizlik Sigortası Fonu, Başbakanlık Tanıtma Fonu ve Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'nun (TMSF'nin) durumu daha da tuhaftır. Bu fonlar ne sözü edilen fonlar tablosu kapsamında yer almakta ne de üç yıllık öngörülerini bağımsız bir şekilde verilmekte. Dolayısıyla gerek fon tablosunda yer alan gerekse dışında tutulan Bütçe Dışı Fonlar'ın geçmiş iki yıl gerçekleştirmeleri ve üç yıllık öngörülerini ile ilgili ciddi bir bilgilendirme sorunu yaşanmakta. Bir diğer aykırı düzenleme, Bütçe Kanunu Tasarıları'na 2007 yılına kadar eklenerek

verilen Maliye Bakanlığı'nın sorumluluğundaki "Vergi Harcamaları Raporu"ndan vazgeçilmesi. Rapor yerine tek sayfalık bir tablo ve tuğla kalınlığında mevzuat hükümleri veriliyor. Bu biraz da 5018'de yer alan ifadeden kaynaklanıyor. İfade şöyle: "Vergi muafiyeti, istisnası ve indirimleri ile benzeri uygulamalar nedeniyle vazgeçilen kamu gelirleri cetveli". Ama nedense uygulamada 2007 yılına kadar cetvel denilmesine rağmen rapor sunulmuş. Bu olumlu tutumdan ne yazık ki 2007 sonrasında vazgeçilmiş. Burada esas tuhaflık, cetvelin bütçe teklifi eki yerine içerisinde "Vergi Türleri İtibarıyla Toplam Vergi Harcaması Tahminleri" başlığıyla verilmiş olmasıdır. Ayrıca ilgili tabloya teklif belgesinin içindekiler kısmında sayfa numarası verilmemiş olması dikkat çekiyor. Tabloyu ancak konunun uzmanı fark edebiliyor. Tablo teklif metninin 173. sayfasında B cetvelinin bulunduğu bölümün (s.65-185) içinde adeta gizlenmiş. İlgili tabloda sadece üç yıllık öngörülere yer veriliyor. Geçmiş son iki yıla ait gerçekleşmeler ise tabloda yer almıyor.

Daha bitmedi. Kanuna aykırı bir uygulama daha yapılıyor. Merkezî yönetim kapsamında olmayıp, merkezî yönetim bütçesinden yardım alan kamu idareleri ile diğer kurum ve kuruluşların listesine bütçe teklifi ekinde yer verilmiyor. Ekte verilmesi gereken diğer bazı bilgiler gibi, bu bilgi de daha önce sözünü ettiğimiz Bütçe Gerekeşesi kitabının 12. Bölümü'nde yer alıyor. Söz konusu bilgi, bu bölümdeki "Merkezî Yönetim Bütçesinden Yardım Alan İdare, Kurum ve Kuruluşlar" başlıklı 5 no'lu tabloda önceki yılın başlangıç ödeneği ve o yılın bütçe teklifi itibarıyla veriliyor. Aynı tabloda ayrıca "Kâr Amacı Gütmeyen Kuruluşlara Yapılan Transferler" de yer alıyor. Bu kalem altında "Dernek, Birlik, Kurum, Kuruluş, Sandık vb. Kuruluşlara yapılan transferler" ve diğer transferler de kalem kalem sıralanıyor. Oysa dernek, birlik vb. kuruluşların adlarının ve ödeneklerinin de sıralanarak verilmesi gerekirdi. Ancak bu gösterim yöntemi hem 5018'de öngörülen liste formatına uymuyor hem de kanuna aykırı bir şekilde bütçe eki bir belge olarak yukarıda sözü edilen diğer bazı belgeler gibi Meclis'e sunulmuyor. Artık bu tutumdan vazgeçilmelidir. Ancak öngörüldüğü gibi bu kuruluşların sadece listesinin verilmesi bilgilendirme ihtiyacını karşılamaya yetmez. Tek tek hangi kuruluşlara hangi kriterlerle o kaynağı tahsis ettiğinizi de açıklamak durumundasınız. Bu tür bir bilgilendirme ancak bir raporla mümkündür. Ancak bu tür bir raporda, sadece merkezî yönetim kapsamındaki idarelerle yetinilmeyip genel yönetim kapsamındaki diğer idareler (sosyal güvenlik kurumları ve mahallî idareler) de analize dâhil edilmelidir. Böylece bu idarelerin bütçelerinden yardım yapılan tüm kuruluşlarla ilgili seçilme ölçütleri, adları her biri için öngörülen ödenek tutarları ve geçmiş yıl gerçekleşmelerinin yer aldığı rapor bütçe teklif ekinde Meclis'in bilgisine ve denetimine sunulmuş olacaktır. Ancak bu tür bir düzenlemenin yapılabilmesi için 5018'in ilgili

maddesinde bir değişiklik yapılması gerekiyor. Bu tür bir değişiklik yapılması ne yazık ki pek mümkün gözüküyor. Liste vermekten imtina edenlerin rapora onay vermesi pek olası değil. Çünkü yardım tahsisi yapılacak yandaş dinci dernek ve vakıfların kamuoyu tarafından bilinmesi istenmiyor. Konuya ilişkin soru önergelerine doğru dürüst yanıt bile verilmiyor. Bir diğer aykırı uygulama, bütçe teklifi ekinde yer alması gereken Yıllık Ekonomik Rapor ile Kamu Borç Yönetimi Raporu'na Meclis'in web sayfasında yer verilmeyişidir. Bu raporlar sözünü ettiğimiz Komisyona üyelerine verilmiş CD içinde yer alıyor.

Görülüyor ki, hazırlık sürecinde olduğu gibi bütçe teklifinin Meclis'e sunuş sürecinde de tümüyle 5018'e aykırı davranılarak bütçe hakkı ihlal edilmiş durumda. Ayrıca bu süreçte bir de Anayasada öngörülen tarihe uyulmayarak Anayasa ihlali yaşanmıştır. Bu durumda Bütçe teklifinin Meclis Başkanlığı tarafından iade edilmesi gerekirdi. Peki iade düzenlenmiş mi 5018'de? Yok, kimsenin aklına gelmemiş. Şöyle bir şey var idare hukukunda. Usulüne uygun sevk edilmeyen dosyalar, belgeler esasa girilmeden iade edilir. Eğer siz usulüne uygun bir başvuru yapmadıysanız o kurum size iade eder bunu. İçerik üzerinden bir değerlendirme olmaz. Biçim nedeniyle reddedilir içeriğine girilmez. Ama 5018'de bu yönde bir düzenleme yok. İade edilemeyeceğine göre bütçe bir şekilde görüşülecekti. Nitekim öyle de oldu. Benim bu konudaki görüşüm, yasada öngörülmemesine rağmen teklifin iade edilmesi yönünde idi. Çünkü başka uygulamalardaki teamüller bunu gerektiriyordu. Mümkün olmuyorsa, o zaman esastan görüşülürken şu ana kadar sıraladığımız aykırılıklar usul hataları olarak değerlendirilip gerekçe olarak gösterilerek bütçe teklifi reddedilmeliydi. Reddedilirse toplum bütçesiz kalmıyor. Bu tür bir durum öngörülmüş. Meltem Hoca geçici bütçeden bahsederken, bu bir şanstır diyerek kastettiğim bu olanağın 5018'in 19'uncu maddesi öngörülmüş olmasıydı. Basın yoluyla bu maddeye gönderme yaparak teklifin reddedilmesi yönünde Meclis'e bir çağrıda bulundum. Önerim şöyle özetlenebilir: 19'uncu madde gereğince önce önceki yıl bütçe başlangıç ödeneklerinin belirli bir oranı esas alınarak "geçici bütçe kanunu" çıkarılmalı. Geçici bütçe kanununun da çıkarılamaması durumunda, yeni bütçe kanunu kabul edilinceye kadar bir önceki yılın bütçesi geçmiş yılın bütçesi yeniden değerlendirme oranında artırılarak uygulamaya konulmalıdır. Bu süreç başlatılırken, yeni bütçe pandemi koşulları dikkate alınarak, geniş halk yığınlarının taleplerini de yansıtacak şekilde, toplumsal uzlaşa içinde ileride olası bir ek bütçeye gerek kalmaksızın hazırlanmalıdır. Çünkü pandemi ortamı bu tür bir bütçeyi gerekli kılıyor. Bu arada ayrıca yeni bütçe hazırlıkları, eski bütçe yöntemine göre yürütülmelidir. 16 Ekim Resmi Gazete yayımlanan torbaya yasa ile getirilen performans esaslı program bütçesi ise tartışmaya açılmalı. Bu aşamada bir Bilim Kurulu oluşturulmalı ve bu konu bu kurulda

sonuçlandırılmalıdır. Ancak bu çağrımız sonuçsuz kalmış ve hemen akabinde bütçe görüşmeleri başlamıştır.

Üzülerek söylemeliyiz ki, bütçe hakkı ihlali bütçe teklifinin Meclis'teki müzakere sürecinde de sürdürülmüştür. Yeni rejimde bütçeyi Meclis'te sunacak biricik otorite cumhurbaşkanıdır. Çünkü bütçe sadece teknik bir belge değil. Teknik özelliklerinin yanı sıra aynı zamanda siyasi nitelikli bir belge. Cumhurbaşkanının atadığı üst düzey memur konumundaki bir kamu görevlisi bütçeyi sunamaz. Bu atanmış kişi, Meclis'e muhatap edilemez. Böyle bir konumdaki Cumhurbaşkanı yardımcısı maalesef Meclis'e muhatap edildi ve bu kişi seçilmişlerle tartışmaya girmiş oldu. Böyle bir kepezelik olabilir mi? Olmaması gerekirdi ama oldu. Bir diğer tuhafılık, geçmişten kalmış bir alışkanlıkla bakanlık bütçelerinin bakanlar tarafından sunulmuş olmasıdır. Bilindiği üzere, bakanlar bakanlık bütçesini daha önce sunardı çünkü bakanlar kurulu vardı. Güvenoyu alıyordu. Bütçenin kabul edilmesi demek bakanlar kuruluna bir nevi güvenoyu vermek demektir. Ayrıca Bakanlar Kurulu güvenoyu alarak göreve başlıyordu. Oysa yeni sistemde bakanların siyasi bir sorumluluğu bulunmuyor. Cumhurbaşkanı yardımcısı örneğinde olduğu gibi bakanlar, üst düzey memur konumundalar. Yani bir tür sekreter pozisyonundalar. İstifa etmeleri bile Cumhurbaşkanının kabul etmesiyle mümkün olabiliyor. Ancak 'görevden af' talebinde bulunabiliyorlar. Talep kabul edildiğinde ise görevden ayrılmış oluyorlar. Dolayısıyla her bakanlık bütçesinin ilgili bakan yerine bizzat cumhurbaşkanı tarafından sunulması gerekiyor. Bu pratik değil, her birini cumhurbaşkanı nasıl sunsun ve bütçe müzakere sürecine katılsın şeklindeki bir itiraz anlamlı değil. Yanıt olarak düşünseydiniz zamanında denilebilir. Cumhurbaşkanı bakanın çalışacağı kadroyu belirliyor ve atıyorsa bütçesini de sunacak, müzakeresine de katılacaktır. Tartışmalar da doğal olarak politik zeminde yapılacaktır. Nitekim bürokrat konumundaki bakanlar da kendilerini bu tür tartışmaların içinde bulmuşlar ve ortaya hiç de hoş olmayan görüntüler çıkmıştır. Bazı atanmış bakanların seçilmişlere hakaretler yağdırdığı görülmüştür. Sarı öküzü bir kez kaybettiğinizde olacaklara şaşmamak gerekiyor. Bütçenin sunumunu cumhurbaşkanı yardımcısına yaptırdığınızda, bakanların sunumu kaçınılmaz olarak arkasından gelecektir. Nitekim de öyle oldu. Bu durum bütçe hakkının bütçe görüşme sürecinde de ihlal edildiğini gösteriyor. Böylece, bütçenin politik bir metin olduğu görmezden gelinmiş ve bütçe teklifinin sahibi Cumhurbaşkanının Meclis'e muhatap edilmesi Meclis iradesi yok sayılarak engellenmiştir.

16 Ekim tarihli Resmi Gazetede yayımlanan torba yasayla 5018'de bir değişiklik daha yaptılar. Bütçe teklifi hazırlanırken dikkate alınacak dokümanlar arasına "Cumhurbaşkanlığı Programı" adı verilen bir belgenin eklenmesine yönelik bir düzenleme getirilmiş. Ancak ilginçtir, bu belge sisteme yeni bir bütçe belgesi

olarak getirilirken 5018’de tanımlanmamış. Ayrıca her nedense sözü edilen Bütçe Hazırlama Rehberi’nde sıralanan dokümanlar arasında bu yeni belgeye yer verilmesi unutulmuş. Unutulması bir yana, zaten böyle bir belge henüz yayımlanmış da değil. Yani, bütçe teklifi Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı örneğinde olduğu gibi onsu hazırlanmış.

Aşkın Türelî: Bir de yeni ekonomik program var biliyorsun. Eski bakan Albayrak OVP’ye YEP diyordu.

Aziz Konukman: Yeni Ekonomik Program (YEP) diye bir program 5018’de yok. Artık OVP’ye işaret ettiğin gibi YEP deniliyor. “Cumhurbaşkanlığı Programı” örneğinde olduğu gibi bu ismi de uydurdular. Ancak arada bir fark var. Yukarıda ifade etmiştik. Cumhurbaşkanlığı programının ne olduğu belli değil ama 5018’de yer alıyor.

Nilgün Erdem: Teşekkürler. Türkiye’de otoriterleşmenin, özellikle 15 Temmuz 2016 sonrası ağırlaştığı dönemi dikkate aldığımızda bütçe sürecine hâkim kılınan uygulamaların yoğunlaştığı görülüyor. Merkezî bütçeyi ve sonuçlarını izlemek devlet faaliyetlerini anlamak açısından ne kadar bilgi sunabiliyor? Bütçe dışında bırakılan fonlar, ödenekler, kamu özel işbirlikleri dikkate alındığında ne söyleyebiliriz?

Aşkın Türelî: İkinci soruya geçeceğiz galiba. Geçmeden önce bütçe hazırlama usulünün geçmişte nasıl uygulandığını hatırlatmak istiyorum. Usul şöyleydi:

5018 sayılı yasanın 16. Maddesine göre, Mayıs sonundan itibaren bütçe süreci başlar. Mayıs sonuna kadar OVP, haziranın 15’ine kadar OVMP hazırlanır. Kamu idarelerinin bütçe tekliflerini ve yatırım programını hazırlama sürecini yönlendirmek üzere; Maliye Bakanlığı tarafından Bütçe Çağrısı ve eki Bütçe Hazırlama Rehberi, DPT tarafından Yatırım Genelgesi ve eki Yatırım Programı Hazırlama Rehberi hazırlanır ve Haziran ayının sonuna kadar Resmî Gazetede yayımlanır. Sonrasında kamu idareleri, bütçe gelir ve gider tekliflerini gerekçeli olarak hazırlar ve Temmuz ayı sonuna kadar Maliye Bakanlığına gönderir. Kamu idarelerinin yatırım teklifleri de değerlendirilmek üzere aynı süre içinde DPT’ye verilir. Ağustos ve Eylül aylarında icracı bakanlıklar, Maliye Bakanlığı ve DPT arasında bütçe görüşmeleri yapılır. Bütçe ödenek ve gelir tahminlerini içeren büyüklükler, makroekonomik göstergeler ve kamu kesimi dengeleri tamamlanır ve Ekim ayının ilk haftası YPK’ya sunulur. YPK Yıllık Programı inceleyerek bir raporla Bakanlar Kuruluna sunar. 16 Ekim’de Yıllık Programın Uygulanması, Koordinasyonu ve İzlenmesine Dair Bakanlar Kurulu Kararı alınır. Milli Bütçe Tahmin raporu ve Merkezî Yönetim Bütçe Kanun Tasarısı, Bakanlar Kurulu tarafından 17 Ekim tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisine sunulur.

2011 yılında bir kanun hükmünde kararnameyle OVP ve OVMP'nin yayımlanmasını Eylül ayına taşıdılar. Ancak yeni tarihlere de hiç uymadılar.

Buradan çıkan sonuç şu ki, bütçe süreci aslında gayri resmi olarak geçmişte olduğu gibi yürütülüyor. Bakanlıklar bütçelerini hazırlıyor, karşılıklı görüşmeler yapılıyor. Ama hukuki süreci başlatan OVP, OVMP ve Bütçe Çağrısı Eylül ayında yayımlandığı için bütçe hazırlıkları böyle dar bir takvimin içine sıkışmış gibi gözüküyor. Üstüne üstlük Eylül ayında da sürelere uyulmadığında ortaya daha absürt, bütçenin bir haftada, on günde hazırlandığı gibi bir durum çıkıyor. Yoksa bir hafta, on gün içinde bütçeyi hazırlamak mümkün mü?

Aziz Konukman: Aşkın'ın ayrıntısını verdiği takvimde OVMP'de belirlenen bütçe tavanları kamu idareleri tarafından bütçe teklifi hazırlanırken sonuna kadar kullanılmıyordu. Ortada bir pazarlık söz konusuydu. Yeni takvimle birlikte bu artık mümkün olmamaktadır. Çünkü bütçe çağrısı artık OVMP ile aynı tarihte yayımlanıyor. OVMP'de ödeneklerle ilgili tavan belirlendiğinde idarelerin bütçe teklifi de belirlenmiş oluyor. Dolayısıyla ödenek tavanları aynen teklife taşınmış oluyor. Böyle bir durumda kamu idarelerinin bağımsız bir bütçe teklifi hazırlama olanakları yok zaten. İsteseler de...

Aşkın Türel: Süreç gayri resmi gidiyor hocam. Aslında bütçe hazırlama sürecini daha erken başlattıkları anlaşılıyor ama resmi süreç çok geç başlatıldığı için böyle bir durum ortaya çıkıyor. Tabi burada hukuki olarak büyük bir sakatlık var.

Aziz Konukman: Aşkın daha vahim bir duruma işaret ediyor. Gayri resmi bir bütçe çağrısının ardından kamu idareleri fiilen bütçelerini hazırlamaya Mayıs ayından itibaren başlıyorlarsa bütçe hukuku büyük ölçüde sakatlanmış olur. 'İstim arkadan gelsin misali' siyasi tercihleri yansıtan OVP, OVMP ve diğer belgeler sonradan yayımlanıyorsa bu "bütçe hakkı sizlere ömür" anlamına gelir. O zaman geçmiş olsun hepimize...

Meltem Kayıran: Hakikaten anlamsız değil mi? Bütçe çağrısı aslında süreci başlatan bir- iki sayfalık bir metindir ve Cumhurbaşkanı kamu idarelerine bütçelerini hazırlamaları için bir çağrı yaparak OVP, OVMP gibi çerçeve metinlerde yer alan makro politikaları, hedef ve gösterge niteliğindeki temel ekonomik büyüklükleri, ödenek teklif tavanlarını esas alarak bütçe tekliflerini hazırlamaları gerektiğini bildirir, çalışmalarında başarılar dileyerek çağrışı sonlandırır. Bu durumda bütçe çağrısı da göstermelik bir hâl almış durumda. Çoktan başlamış, hatta bitmiş bütçe teklifleri için çağrı yapılıyor demek ki!

Nilgün Erdem: Aziz Hoca'ya sormak isterim. Hem hazırlık aşaması açısından, hem sunulması açısından bütçeye ilişkin olarak aslında temel pek çok probleme

değinererek bütçenin yok hükmünde olduğu sonucunu çıkardınız.

Aziz Konukman: Usulüne uygun değil.

Nilgün Erdem: Evet politik bir metin olmaktan çok ‘teknik bir rapor’ gibi ele alındığını söylediniz. Orada şunu sormak isterim. Tam tersine bu haliyle politik bir metin değil mi? Yeni sistemin ihtiyaçlarına yanıt vermesi açısından...

Aziz Konukman: Nilgün Hoca’m yanlış anlaşılmasını düzeltme şansı verdiniz, teşekkür ederim. Ben, nasıl hazırlarsanız hazırlayın bu zaten politik bir metindir diyorum ama bunu teknik bir belge gibi almaları yanlış diyorum. Hazırlanma aşamasında müzakereye zaman bırakmamaları bütçeyi böyle değerlendirdiklerini gösteriyor. Ama bu bütçe teklifinin siyasi tercihlerle şekillendirilmediği anlamına gelmiyor. Post Washington uzlaşmasından bahsettim. Bu uzlaşma deregülasyonu öngörüyor. Bunun gereği olarak bütçeler küçültülüyor. Bir de uzlaşmanın yönetim diye bir unsuru var. Sivil toplum kuruluşları temsilcileri, piyasalar tarafından akredite edilmiş bürokratlar ve özel sektör temsilcileri karar mekanizmasında yer alıyor. Kararlar bunlar tarafından alınıyor. Aklınıza gelecek her türlü kanun teklifi mutfakta bu üç aktör tarafından kotarılıyor. Bütçe de böyle... Bu üç aktörden ilki olan sivil toplum kuruluşları (STK) kim? Birgül Ayman Güler’i analım burada. Onun adlandırmasıyla Sermaye Tabanlı Kuruluşlar (STK). Kısaltılması aynı ama sınıfsal karakteri farklı kuruluşlar. Türk- İş, DİSK, TMMOB, TTB gibi emekten yana kuruluşlara burada yer yok. İkincisi olan özel sektör temsilcileri, zaten sermayenin doğrudan temsilcisi konumundalar. Üçüncüsü ise bürokratlar. Onlar da akredite edilmiş olanları. Aşkın Türelî’yi, Aziz Konukman’ı Merkez Bankası Başkanı yapmazlar. Hiç kuşkunuz olmasın, uluslararası finans kuruluşları devreye girerler ve ne yapıp edip bu atamayı önlerler. Yönetişim denilen bu katılım sistemi kime hizmet ediyor? Son tahlilde sermaye kesimine. Tüm iktidar Sovyetlere diyordu Lenin. Post Washington uzlaşmasıyla tüm iktidar sermayeye modeline geçmiş bulunuyoruz. Bütçe teklifi dâhil bütün kanun teklifleri, hemen hemen hepsi sermayenin lehine düzenleniyor. Artık emeğin adı yok bu süreçlerde. Bizim alternatif bütçe önerilerimizin Meclis’te karşılığı yok. Siyasal iktidarda karşılığı yok. Yok hükmünde. Biz alternatifini sunalım yok hükmünde. Sınıf dengeleri ona izin vermez. Otoriter bir rejimi öngören bu yeni sermaye birikim model böyle maalesef. Onu da tutanağa geçireyim istedim.

Nilgün Erdem: Ben de bir açıklama yapmanız için özellikle sormuştum.

Meltem Kayıran: Nilgün Hoca aslında bu tarzın da politik bir şey olduğunu söylemek istedi sanırım.

Aziz Konukman: Tabii Meltem Hoca'm yerinde bir tespit. Bu da politik bir müdahale. Yönetişim, katılımcılık ve saydamlık gibi kulağa hoş gelen demokratik bir sistem oluşturuluyormuş gibi bir izlenim yaratan, kimsenin ilk bakışta itiraz edemeyeceği kavramlarla kaynak tahsisine sermaye lehine yapılan politik müdahale gizlenmeye ve meşrulaştırılmaya çalışılıyor. Aynen işgücü piyasası için kullanılan esneklik kavramı gibi. Mülkiyeliler Birliği'nin bir dönem başkanı olan bir arkadaşımız yönetim üzerine Mülkiyeliler Birliği Dergisi'nde bir makale yayımlamıştı. Mülkiyeliler Birliği Başkanı o makalede yönetişimi savunmuştu. Ben küplere binmişim hiç unutmuyorum. Neoliberal ideolojinin dayatmasıyla katılımcı bir demokrasi yaratıyoruz algısı yaratılmaya çalışılmıştır. Bir kanun teklif taslağı sözünü ettiğimiz üçlünün şekillendirmesiyle mutfakta hazırlanıyor. Sonra bu hangi bakanlığı ilgilendiriyorsa onun web sayfasına konuluyor. Ardından örneğin ilgili bakanlık Maliye ise lütfen görüşlerinizi www.maliye.gov.tr'ye iletiniz deniliyor. Oysa mutfakta iş bitmiş ama paydaş adı verilen birilerinin görüşü alınıyormuş gibi bir izlenim yaratılıyor. Kararlar aslında mutfakta kotarılmış ama görüş bildirin diyorlar. Paydaş adı altında görüş bildirenler konu mankeni konumuna getirilmiştir. Geçmişteki Ekonomik ve Sosyal Konsey örneğinde olduğu gibi... Küreselleşmenin getirdiği yeni sözde demokratik düzen işte böyle bir yapı.

Meltem Kayıran: Bu tarz yönetim mantığına da aykırı. Demokratik katılımı bütçenin hazırlanması, sunulması konusundaki kurallara göstermelik olarak bile uyulmuyor.

Aziz Konukman: Neyse durum tam da böyle.

Nilgün Erdem: Meclis devre dışı bırakılmak istenirken, sivil toplum örgütlerinin ya da emek örgütleri, sendikaların görüşlerinin alınmasını bekleyebilir miyiz? Buradan otoriterleşme meselesiyle bağlantılı olarak ilave etmek istedikleriniz var mı?

Aziz Konukman: Nilgün Hoca'm çok özür dilerim sözünüzü kestim. Asgari Ücret Komisyonu toplandı biliyorsunuz. Ben Türk-İş'te araştırma müdürlüğü yaptım Oğuz Oyan'dan sonra. Komisyon TÜİK'e görev veriyor otur bir kişilik ailenin gıda, barınma gereksinimi hesapla ve Komisyona bildir diyor. Uzmanlar çalışıyor. Komisyon her seferinde ne yapıyor? TÜİK'in belirlediği rakamın altında asgari ücret belirliyor. Bir yılda galiba istisna olmuş, karar oybirliğiyle alınmış. Ama genel eğilim bu şekilde olmuş. Oysa Komisyona sunulan rakam asgari tutardır ve müzakereye açıktır. Bu tutarın üzerinde bir rakam için pazarlık yapılması gerekirken tutarın altında bir rakam belirlenmesi demin sözünü ettiğim modelin ve anlayışın kaçınılmaz bir sonucudur. İşte yönetim tam da böyle bir şeydir. Kararı sermayeden yana almak durumundasınız.

Nilgün Erdem: O zaman bu bütçe dışına çıkartılan faaliyetler, kamu özel işbirlikleri ve fonlar üzerine ilave etmek istediğiniz bir şey varsa buradan devam edelim bu söylediklerinizle bağlantılı olarak.

Aziz Konukman: Yeni sistemde Aşkın da izlemiştir performans esaslı program bütçede maalesef program düzeyinde kamu özel işbirliklerinin (KÖİ) bu yatırımlarını izleyemeyeceğiz. Ne oluyor? Ne gidiyor orada? O bilgi kamuoyuyla eskisi gibi paylaşılmayacak. İlerdeki olası bütçe yüklerini de bilmiyoruz. KÖİ'lerin koşullu yükümlülüklerinden kaynaklanan ödemeler (talep garantisi ve kira bedelleri) için ödenekler ayrılıyor. Oysa bir de hazine garantileri var orada. Borç üstlenim anlaşmaları var. Yarın bir gün risk gerçekleştiğinde ne olacak bu kur üzerinden tanımlanmış yükümlülükler? Dolayısıyla bunların bütçeye olası yükleri dehşet boyutlara ulaşabilir ileriki yıllarda. Şunu diyemeyiz. KÖİ yatırımları tümüyle bütçeleştirildi. Hayır dediğim nedenden ötürü bu yükler ileride ortaya çıkacağı için kısmi bir bütçeleştirme söz konusu. Ayrıca bu yatırımlar çok da maliyetli. Oysa bu yatırım projeleri KÖİ'ler yerine bizzat kamu tarafından üstlenilmiş olsaydı hem daha düşük maliyetli olacaktı hem de bütçeye daha az bir yük binecekti. Aşkın'ın da katkı sunduğu CHP'li Plan ve Bütçe Komisyonu üyelerinin hazırladığı bir raporda bu gerçeklik çok açık bir şekilde ortaya konuyor. Bu yatırımları gerçekleştirebilmek için kamu da borçlanmaya gidecekti ama daha düşük bir maliyetle...

Nilgün Erdem: Aşkın Bey katkıda bulunmak ister misiniz?

Aşkın Türeli: Teşekkür ederim. Öncelikle varlık fonu ve kamu özel ortaklık modeli üzerine bir şeyler söyleyeyim. Tabii, bu iki alan da çok sorunlu alanlar. Türkiye Varlık Fonu 2016 yılında kuruldu. Aslında varlık fonları dünyanın birçok ülkesinde var ve kuruluş amacı genel anlamda iki esasa dayanıyor. Ya bir doğal kaynak zenginliğiniz olacak, petrol, doğalgaz, madenler gibi ya da bütçe fazlanız, cari işlemler fazlanız gibi kullanabileceğiniz bir rezerviniz olacak, bunları uzun dönemde değerlendireceksiniz. Konuya bu çerçevede bakıldığında, varlık fonları ile nesiller arası bir bütçeleme yaklaşımının gözetildiği açık. Diğer bir ifadeyle, gelecek dönemleri düşünerek elinizdeki fazlayı heba etmemek ve böylece gelecek kuşakların refahını artırmak, gelecekte bir kriz durumuyla karşılaşılırsa da fondan sağlanan imkânlarla refah düzeylerinin düşmeden devam etmesini sağlamak amaçlanıyor. Bununla birlikte, Türkiye'nin ne zengin bir doğal kaynağı var ne de bütçe veya cari işlemler fazlası ve bu çerçevede birikmiş rezervleri var. Bu yüzden de ülkemizde kurulan varlık fonunun bir çeşit borçlanma fonu gibi işlem göreceği anlaşılıyor.

Buradan Türkiye Varlık Fonu'nun (TVF) ve fonu yönetecek şirketin kuruluşuyla ve yapısıyla ilgili sorunlara geçmek istiyorum. Bir kere Türkiye Varlık Fonu'nun

yapısı ve işleyişinde kurallar açık ve net olarak belirlenmemiş. Nitekim fonu yönetecek şirketin Yönetim Kurulu Başkanı olan Cumhurbaşkanı dışında yönetim kurulu üyelerinin ve genel müdürün nitelikleri, hangi kurum ve kuruluşları temsilen fon yönetimine katılacakları, nasıl seçilecekleri gibi hususlar kanunda belirtilmemiş. Burada ciddi bir keyflik var. Bir anlamda ikinci bir hazine gibi çalışan fonda Hazine ve Maliye Bakanlığı'ndan ve diğer kamu kurum ve kuruluşlarından temsilcilerin olmaması da anlaşılabilir değil. Özel hukuk prensiplerine göre çalışacak bir yapı olsa dahi bu hususların belirlenmiş olması lazım. Anlaşılan o ki yönetim kurulu üyelerini Cumhurbaşkanı belirliyor. Yönetim kurulu üyelerinden bazılarının fona devredilen kurum ve kuruluşlarda yönetici pozisyonunda olmaları da ciddi bir sıkıntı olarak gözükmüyor.

Cumhurbaşkanının TVF'de çok ilginç bir konumu var. Cumhurbaşkanı'nın hem Cumhurbaşkanı sıfatıyla hem de TVF Yönetim Kurulu Başkanı sıfatıyla yetki ve görevleri var ve bu görevlerin aynı kişide birleşmesi hem yönetim hem de denetim açısından idare hukuku prensiplerine göre çok ciddi bir sakatlık yaratıyor.

Nitekim şirketin yapısına ve işleyişine ilişkin esaslar Cumhurbaşkanı tarafından belirleniyor. Hangi şirketlerin, hangi kamu kuruluşlarının fona devredileceğine de Cumhurbaşkanı karar veriyor. Bağlı şirket ve alt fonların yönetim kurulu tarafından hazırlanan stratejik yatırım planını kanuna göre Cumhurbaşkanı onaylıyor. Bağımsız denetim kurumu olarak seçilen firmanın denetim raporunu inceleyecek merkezî denetim elemanlarını da Cumhurbaşkanı belirliyor. Bu görev ve yetkiler Cumhurbaşkanı'nın hükümet başkanı sıfatıyla yaptığı işler.

Diğer taraftan, Cumhurbaşkanı aynı zamanda TVF Şirketinin Yönetim Kurulu Başkanı. Bu çerçevede, Cumhurbaşkanı'nın fonun Yönetim Kurulu Başkanı sıfatıyla yönetimle ve denetimle ilgili görev, yetki ve sorumlulukları var. Fon ilk kurulduğunda yönetim kurulu başkanı ve üyeleri Başbakan tarafından atanıyordu. Hükümet değişikliğiyle birlikte yönetim kurulu başkanı Cumhurbaşkanı oldu.

Denetim aşamasında da ciddi problemler var. Fon kamu kurum ve kuruluşlarının tabi olduğu hiçbir denetime tabi değil. Ancak bağımsız denetim yapıyor. Bağımsız denetçileri yönetim kurulu seçiyor. Bağımsız denetim kurumu olarak seçilen firma denetimini yapıp raporunu gönderiyor. Bunun üzerine Cumhurbaşkanı bu raporu incelemek üzere en az 3 merkezî denetim elemanını görevlendiriyor. Cumhurbaşkanı istediği 3 kişiyi seçebilir. Merkezî denetim elemanları tarafından hazırlanan rapor da Ekim ayına kadar Plan ve Bütçe Komisyonu'nda görüşülmek üzere TBMM'ye gönderiliyor. 2019 yılına ilişkin denetim raporlarının bu sene Ekim ayında görüşülmesi gerekiyordu, fakat bunlar hala meclise sunulmuş değil.

Türkiye Varlık Fonu'nun 26 kanunu ilgilendiren 30 muafiyeti var. Gelir ve kurumlar vergisinden, belediye gelirleri gereğince ödenecek vergi ve harçlardan, emlak vergisinden, tapu ve kadastro döner sermaye bedellerinden, banka ve sigorta muameleleri vergisinden, damga vergisinden, harçlardan ve bunun gibi birçok vergi ve harçtan muafiyet söz konusu. Fon Sayıştay kanununa tabi değil.

Nilgün Erdem: Sayıştay kanununa tabi olsaydı farklı bir sonucu olur muydu?

Aşkın Türeli: Varlık Fonu özel hukuk hükümlerine göre faaliyet gösterdiği için Sayıştay Kanununa tabi olmaz ama sıkıntı şu ki fon bünyesinde bulunan kurumlar kamu kurum ve kuruluşları. Fon ayrıca Kamu İhale Kanunu, Devlet İhale Kanunu, Devlet Memurları Kanunu gibi kamuya ilişkin bütün mevzuat düzenlemelerinden muaf. KİT'lere ilişkin denetim mevzuatı da fon kapsamındaki kuruluşlara uygulanmıyor. Buna ilaveten, Rekabet Kanunu, SPK Kanunu ve bu kanun uyarınca yürürlüğe konulan ikincil mevzuat gibi özel şirketlerin de tabi olduğu düzenlemelerden de muafiyet var. Özet olarak hiçbir denetimi olmayan, tamamen bütçenin dışına çıkarılmış, adeta paralel bir hazine gibi çalışan bir yapı ile karşı karşıyayız.

Biraz önce de bahsettiğim üzere varlık fonlarının kurulmasının altında yatan temel mantık ülke olarak sahip olunan doğal kaynakların veya rezerv fazlalarının değerlendirilmesidir. Burada ise böyle bir şey söz konusu değil. Diğer taraftan, dünyadaki uygulamada fonlar ağırlıklı olarak yurtdışında yatırım yapıyor. Bizde ise böyle bir durum yok. Fon, Türkiye'de büyük ve özellikle de mega projelerin yapılması için kurulmuş gibi gözüküyor. Yurt dışından istediği gibi borçlanabiliyor.

Türkiye Varlık Fonu 8 ayrı sektörde faaliyet gösteren 23 şirket, 2 lisans ve gayrimenkullerden oluşuyor. Türkiye'nin en büyük kuruluşları fon kapsamında bulunuyor. 3 kamu bankası, üç kamu bankasının birleşerek kurdukları emeklilik şirketi, enerji alanında BOTAŞ, TPAO, ulaştırma ve iletişimde PTT, Türk Hava Yolları, Alsancak Limanı, nakit karşılığı şans oyunları lisansı ve at yarışları lisansı fon kapsamında. Teknoloji sektöründe kamu payları oranında Türkcell, Türksat, Telekom var. İstanbul finans merkezi ve 46 adet gayrimenkul var.

TVF'nin bilanço büyüklüğü 31. 12. 2019 tarihi itibarıyla 1 trilyon 457 milyar liraya ulaşmış durumda. Dolara çevirdiğimiz zaman 2019 sonu itibarıyla 245 milyar dolar ediyor.

Özet olarak son derece çarpık bir model var ortada. Burada sıkıntılı olan temel husus şu. Kamu kurumlarını alıyorsunuz, varlık fonuna aktarıyorsunuz, özel hukuka tabi olarak çalıştırıyorsunuz ve her türlü denetimden arı bir yapı oluşturuyorsunuz.

Aziz Konukman: Tam bu noktada bir katkı yapmak istiyorum. Bütçe bağıli cetvelleri arasında yer alan “Bazı Ödeneklerin Kullanımına ve Harcamalara İlişkin Esaslar” başlığını taşıyan E cetvelinde varlık fonu ile ilgili çok önemli bir düzenleme var. Bu düzenleme Anayasaya aykırı çünkü biliyorsunuz Anayasada şöyle bir hüküm var: Bütçe kanununa bütçe ile ilgili hükümler dışında hiçbir hüküm konulamaz. Bu şu demektir ki, bütçe kanunu ile mevcut kanunlarda bir değişiklik yapılamaz. Geçmişte bütçe kanunlarının birçok düzenlemesi Anayasanın bu hükmü gerekçe gösterilerek iptal edilmişti. Bu bütçede de benzer bir durum söz konusudur. E cetvelinin 5. Maddesi Hazine ve Maliye Bakanlığının bütçesinden Varlık fonuna aktarılan kuruluşlara kamu adına yapılacak sermaye ödemelerine olanak veriyor. Ayrı bir kanunla düzenlenmesi gerekirken bu konunun bütçe kanununa taşınması Anayasaya aykırılık teşkil ediyor. Kaldı ki niye Varlık Fonuna bir bütçe kaynağı aktarıyorsun. Varlık Fonu hani kendisi gelir yaratacaktı. Hazinenin ötesinde Türkiye’yi ihya edecekti. Paralel Hazine olarak öngörölmüş bir kurumun bizzat Hazineye muhtaç hale gelmesi kuruluş felsefesine de aykırı. Hazinenin kaynağından medet uman bir varlık fonu. Muhalefet bu konuyu mutlaka Anayasaya aykırılık iddiasıyla Anayasa Mahkemesi’ne taşımalıdır. Aynı cetvelle ilgili aykırı bir başka düzenleme daha var. Bu düzenlemeyle E cetvelinin amacı dışında kullanılmasıyla kamu kaynaklarının mali yönetim sisteminin (bütçenin) dışına çıkarılması sağlanıyor. Böylece ilgili bakanlıklar ve kurumlar için mevcudun yanında adeta yeni bir bütçe olanağı yaratılmış oluyor. İhdas edilen bu yeni bütçelerle Meclis denetiminin dışına çıkılarak kamu kaynaklarının keyfi kullanımının yolu açılıyor. Bu yeni bütçeler özel hesap uygulamasıyla gerçekleştiriliyor. Özel hesap paralel bir bütçe hesabı gibi işletiliyor. Normal ödenekleri sanki yetmiyormuş gibi bu hesap üzerinden de harcama yapabilme olanağı yaratılıyor. 2015 yılı bütçesinde bu uygulama çok ayyuka çıkmış ve neredeyse her bakanlık için bu olanak yaratılmıştı. Şimdi 2021 bütçesinde bu uygulama birkaç bakanlıkla sınırlı tutulmuş gözüküyor. 15’inci maddeyle Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 46’ıncı maddeyle Milli Eğitim Bakanlığı için özel hesap olanağı getirilmiş. Ayrıca 65’inci maddeyle merkezî yönetim kapsamındaki kamu idarelerinin kalkınma ajansları tarafından desteklenmeye hak kazanan projelerine tahsis edilen kaynakların, yararlanıcı idarelerin bütçelerine gelir kaydedilmeksizin açılacak özel hesaplarda izlenilmesine olanak sağlanmış. Özel hesap olanağı yaratıldığında mali sistemimizde önemli bir sorun olan ödenek üstü harcamaların da yolu açılmış oluyor. Meltem Hoca daha önce söz etmişti. Ödenek üstü harcamayı kronik hale getiren meseleye daha sonra değineyim.

Aşkın Türel: Bir ekleme yaparak bu konuyu tamamlamak istiyorum. 6741 sayılı kanunun 4. maddesi varlık fonunun kaynakları ve finansmanın sağlanması ile

ilgili. Maddede fonun finansmanı ve kaynakları sayılırken Türkiye Varlık Fonu tarafından yurtiçi ve yurtdışı sermaye ve para piyasalarından ilgili mevzuat kapsamında yer alan izin ve onaylar aranmaksızın sağlanan finansman ve kaynaklardan ve para ve sermaye piyasaları dışında diğer yöntemlerle sağlanan finansman ve kaynaklardan söz ediliyor. Ayrıca finansman sağlanırken TVF portföyü üzerinde teminat, rehin, ipotek tesis edilebileceği söyleniyor. Bu da gösteriyor ki fonun temel kuruluş amacı borçlanma. Ve tamamen denetim dışı devasa bir yapı oluşturulmuş. Böyle bir modelin kabul edilebilmesi mümkün değil. Bu kapsamda, özel bir şirket ve ikinci bir Hazine gibi çalışan Varlık Fonu'nun faaliyetlerine son verilmelidir. Varlık Fonuna devredilen kurumlar yeniden bütçe içine alınmalıdır.

Aziz Konukman: 2020 yılında çok anormal bir uygulama başlatıldı ve resmen karşılıksız para basmanın yolu açılmış oldu. Ayrıca bu uygulama enflasyonist bir etki de yarattı. Ondan bir bahsedeyim. Genel bütçe açığının finanse edilmesi için belirlenen borçlanma limitinin dışında Hazine ikrazen özel tertip Devlet iç borçlanma senedi de ihraç edebiliyor. Bunlar genellikle bankaların, kamu kuruluşlarının sermaye ihtiyaçları ya da başka ihtiyaçlarını karşılamak için çıkarılıyor. Borçlanma limitinin dışında tutuluyor. Ancak ihraç edilecek bu senetlerin tutarı için de bütçe kanunlarıyla bir limit belirleniyor. Bu limit 2020 yılı bütçesinde genel bütçe başlangıç ödeneklerinin yüzde 3'ü idi. Bir torba yasa çıkararak bu oranı yüzde 5'e yükselttiler. Bütçe kanunu ile yapılması gereken bir düzenlemeyi torba yasa ile yaptılar. Ek bütçeye gidilmesi gerekirken 5018 ihlal edilerek bu yola başvurulmadı. Alın size bir başka bütçe hakkı ihlali. Alıştığımız bütçe hakkı ihlalleri hep bütçe uygulaması öncesi süreçte ortaya çıkıyordu. Nitekim 2021 bütçesi örneğinde bu tür yaşanmış hak ihlallerini ayrıntısıyla sunmuştuk. Bu kez uygulama sürecinde ortaya çıkmış bir hak ihlali söz konusu olmuştur. Bu yola gidilmesi 5018'in yanı sıra Anayasaya da aykırı. Ama biz şimdi düzenlemenin esas iktisadi anlamına yoğunlaşalım. Varlık fonu bir şirket kurdu. Şirketin adı TVF Finansal Yatırımlar. Bu şirket Fonun sahibi olduğu kamu bankalarına ait sigorta şirketlerini (Halk Sigorta, Ziraat Sigorta, Vakıf Emeklilik ve Hayat bunlardan birkaçı) satın aldı Varlık fonunun elinde para var mıydı, ne gezer. Fon o zaman bu ödemeyi nasıl yaptı? Bu önemli bir soru. İşte burada devreye sözü edilen tahviller giriyor. Fonun elinde ikrazen ihraç edilmiş senetler var. Yani Fon Hazine'den bu senetler tutarında borçlanmış. Teknik olarak bu senetler, "Hazine tarafından kamu kurum ve kuruluşlarına, söz konusu kurumların borçlandırılması suretiyle çıkarılan Özel Tertip Devlet İç Borçlanma Senetleri" olarak tanımlanıyor. Ödeme şöyle gerçekleşiyor: Fon elindeki bu senetleri sözünü ettiğimiz şirkete veriyor, o şirket de bu borçlanma senetlerini götürüp Varlık Fonu'nun sahibi olduğu kamu bankasına verip o bankanın sahip

olduğu sigorta şirketini alıyor. Hazine'nin Varlık Fonu'na ihraç ettiği senetler sonunda bu satın alma işlemiyle satışı yapan bankalara devredilmiş oluyor. Buraya kadar bir sorun yok. Sorun bu aşamadan sonra ortaya çıkıyor. Söz konusu bankalar bu senetleri hatırı senedi gibi Merkez Bankasına kırdırarak nakde kavuşuyorlar. Aslında mevzuat buna izin vermiyor. Ama uygulama bu yönde olmuştur. Bu kırdırma işlemi Merkez Bankasının para basması anlamına geliyor. Bir yandan para basılırken bu kamu bankaları bu nakit sayesinde daha fazla kredi verebilme olanağına kavuşmuş oluyorlar. Böylece Hazine, Merkez Bankası kaynaklarını kullanmadan ve tek kuruş vermeden bu yolla söz konusu bankaların kredi verme olanaklarını artırmalarını mümkün kılmış oluyor. Hatırlanacaktır, haziran başında kamu bankaları, normalleşme sürecine geçiş ve sosyal hayatın canlanması için 'konut kredisi', 'taşıt kredisi', 'sosyal hayatı destek' ve 'tatil destek' olmak üzere dört yeni kredi paketini uygulamaya koymuşlardı. Bunların dışında ayrıca birçok sektör krediye boğulmuştu. Bu programların finansmanına bu sözünü ettiğimiz yöntemin hatırı sayılabilir bir katkısı olmuştur. Neden yasa ve Anayasa tanımadan söz konusu senetlerle ilgili limitin yüzde 5'e çıkartıldığı çok açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.

İhtiyaç devam ediyor olmalı ki, bu oranı 2021 bütçesine de taşıdılar. Benzer bir nakit sıkıntısı yaşandığında hiç kuşkunuz olmasın, yine aynı yöntemle söz konusu oranı yükseltebilecekler ve para basılmasına devam edebileceklerdir. Bunun enflasyonist etkilerinin de olduğunu ayrıca hatırlatalım.

Aşkın Türelî: Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) modeline gelirsek, 1986 yılında başlayan kamu özel işbirliği projeleri 2010'lu yıllarda artarak devam etti. Öncelikle yap işlet devret ve yap işlet modelleriyle başladı, sonra yaygınlaştı. Özellikle de ulaştırma ve enerji sektöründe yoğunlaşmış durumda. Sonra şehir hastaneleriyle yap kirala devret modeli uygulanmaya başladı. KÖİ modeli ile yapılan yatırımların tutarı çok ciddi bir büyüklüğe ulaşmış durumda. Nitekim 2020 yılının Ocak ayı itibarıyla kamu özel işbirliğiyle yapılan yatırımların sayısı 252'ye ulaşmış. Sözleşme değeri 155 milyar 860 milyon dolar. Yatırım tutarı ve işletme hakkı devri bedeli açısından bakıldığında, 78 milyar dolarlık bir yatırım tutarı ve yine 78 milyar dolarlık bir işletme hakkı devri bedeli var.

KÖİ yatırımlarının ortaya çıkışında kamu yatırımlarının devlet yerine özel sektör tarafından yapılması başlangıçta bu modeli savunanlara çok cazip geldi. Normalde bir kamu yatırımının yapılabilmesi için o yatırımın kamu yatırım programına alınması ve yıllar itibarıyla o yatırıma kaynak aktarılması gerekir. Bu da bütçe açıklarında artış anlamına gelmekte. KÖİ modeliyle yapılan yatırımlarda ise yatırım ihale yöntemiyle özel sektöre yaptırılıyor. Böylece Bütçeden başlangıç olarak bir para çıkmıyor ama sonrasında şehir hastanelerinde

olduğu gibi uzun yıllar boyunca düzenli olarak kira ödüyorsunuz, ya da köprü ve otoyollarda olduğu gibi elde edeceğiniz gelirden vazgeçiyorsunuz. Köprü ve otoyol geçişlerinde ücretler dolar cinsinden belirlendiği için TL karşılıklarında ciddi artışlar var. Böylece bu yatırımın yükünü gelecek kuşaklara aktarıyorsunuz.

Örneğin şehir hastanelerinde yatırımı devlet yapacak olsaydı Sağlık Bakanlığı yatırımı olarak kamu yatırım programına konulacak ve kaynak ayrılarak belli bir sürede tamamlanacaktı. Devlet hastanesinin içine sağlıkla ilgili makine ve ekipmanı koyacaktı. KÖİ modelinde ise yatırımı özel sektör yapıyor ama siz ona her ay belli bir kira ödüyorsunuz. Enflasyon kadar artıyor kira. Kişi yurtdışından borçlanmışsa döviz kurundaki artış da kira artışında hesaba katılıyor. Doğal olarak, döviz kuru arttığında rakamlarda anormal artış oluyor.

Fakat sadece bununla da kalmıyor. Aynı zamanda KÖİ modeliyle yapılan yatırımlara garantiler de vermişsiniz. Otoyol ve köprülerden araç geçiş sayısı, havalimanlarında yolcu sayısı garantileri vermişsiniz. Diyorsunuz ki, köprüden günde şu kadar araç geçer. Araç sayısı bu rakamın altına düşerse aradaki farkı devlet olarak ben sana ödeyeceğim. İstersen vatandaş olarak bu hizmetlerden hiç yararlanma. Bunun bir önemi yok. Çünkü bu paralar hepimizin ödediği vergilerden karşılanıyor.

Nitekim, 2021 yılında bütçeden şehir hastanelerine hizmet sunumu için 6,4 milyar TL, kullanım bedeli olarak 10 milyar TL, ulaştırma projelerine ilişkin garanti ödemeleri için 14 milyar TL olmak üzere 30,4 milyar TL'lik garanti ödemesi yapılması öngörülmüş.

Ayrıca, yüklenici/müteahhit tarafından yatırım yapılırken yurtdışından yapılan borçlanmalara da hazine garantisi veriliyor. Gelecekte bu borçların ödenmesinde bir sorun çıkarsa bu borçlar devletin üzerinde kalacak.

Biz Plan ve Bütçe Komisyonu'nda yap kirala devret modeli ile şehir hastaneleri yapılması ile ilgili kanun görüşülürken, Sağlık Bakanı'na bu yapılacak yatırımlarla ilgili 'Bugünkü Değer' hesaplamalarını yaptınız mı diye sorduk. Diğer bir ifadeyle, "Bu yatırımları devlet yapsa ne kadarlık bir maliyeti olur? Bu yatırımı özel kişiye yaptırıyoruz ama 25 yıl boyunca kira ödeyeceğiz. Bunları belli bir faiz (iskonto) oranı üzerinden bugüne getirip bir bugünkü değer hesabı yaptınız mı, rakamları karşılaştırdınız mı?" diye sorduk. Ancak hiçbir cevap alamadık. Anladık ki bu hesaplar yapılmamış. Aynı durum köprü ve otoyol yatırımlarında da geçerli.

Diğer taraftan, normalde kamunun yapması gereken fiziki ve sosyal altyapı yatırımlarının artan biçimde özel sektör tarafından yapılması, özel sektörü esas yoğunlaşması gereken imalat sanayi alanında üretimi ve ihracat artırıcı

faaliyetlerden uzaklaştırarak kaynakların kullanımında etkinsizlik ve verimsizlik yaratıyor.

Sonuç olarak kamu özel ortaklık modelinde ciddi sıkıntılar var. Bu model ile yapılan yatırımların fizibilitelerinde, imzalanan sözleşmelerinde, verilen garantilerinde büyük yanlışlıkların ve hataların yapıldığı uygulamalarda açıkça ortaya çıkıyor. Pandemi dönemi ise bu sıkıntıları daha da arttırdı ve kamuoyunun da gündemine taşıdı. Hizmet bedellerinin döviz cinsinden belirlenmiş olması da hizmetten yararlanan vatandaşların ödedikleri bedeli ciddi biçimde yükseltti. Pandeminin bir salgın hastalık olarak mücbir sebep olduğu ve devlet ile yükleniciler/ müteahhitler arasındaki sözleşmelerin hükümlerinde bunun dikkate alınması gerektiği sıklıkla dile getiriliyor.

Bu çerçevede, KÖİ modeli ile yapılan projeler için yapılacak ödemelerin TL'ye dönüştürülmesi ve kriz koşullarında garanti ödemelerinin iptal edilmesi öncelikli olarak gündeme alınmalıdır. Sonrasında da KÖİ modeli uygulamasına son verilmelidir.

Nilgün Erdem: Şunu hatırlatayım, zamanı kullanmak açısından. Yaklaşık iki saat oldu toplantı başlayalı.

Aziz Konukman: Espriyle ciddi ortamımızı biraz rahatlatayım. Bazı ülkelerde hapishaneler de kamu özel ortaklığıyla yapılıyor. Allahtan Cumhurbaşkanı bunu duymamış. Garanti edilen mahkûm hedefine ulaşılabilsin diye bir bakmışız bizler de içerdeyiz. Bu durumda hiç kuşkunuz olmasın, garanti edilen mahkûm hedefine kolaylıkla ulaşılabilceğinden Hazine'den tek bir kuruş çıkmamış olacaktır.

Meltem Kayıran: Garantiye gerek yok hocam, hapishaneler dolup taşıyor. Ben bu uygulamaların olumsuz sonuçları üzerine kısaca birkaç şey söylemek istiyorum. Aşkın Bey gayet güzel anlattı. Birincisi bütçede gözlenemeyen birçok harcama alanı oluşmaya başladı. Varlık fonu, kamu özel işbirlikleri, bütçe dışı fonlar (ki bunlardan en önemlisi Savunma Sanayi Destekleme Fonu) gibi. Kamu özel işbirlikleri de çok büyük ölçekli projeler. Buradaki yatırımlar bütçe dışına çıkartılmış oluyor ve bunları izleyemez hale geliyoruz. Bu alandaki büyük projelerin Devlet İhale Kanunu kapsamı dışına çıkarılması kuralsızlaşmanın-keyfilğin bir örneği. Ayrıca araç geçiş garantisi gibi garantilerin yanı sıra yatırım kapsamındaki borçlanmalara da Hazine garantisi verilmeye başlandı. Bu durum da koşullu yükümlülükleri ve dış borç yükümlülüklerini artırıyor. Bir başka önemli sorun, kamu hizmetlerinin taşeronlar aracılığıyla gerçekleştiriliyor olması. Son olarak, özel sektörün kendi imalat sektörü yatırımını yapmadığını, daha çok bu

alanlara yöneldiğini görüyoruz. Bunların hepsini bir arada düşündüğümüzde aslında kamu hizmeti olarak bütçe süreci ile gerçekleştirilmesi gereken yatırımların, borçlanmaların, harcamaların bütçenin dışında şirketlerle ve/veya şirket gibi yönetildiğini, keyfi ve kurlsız uygulamaların arttığını, denetim mekanizmalarının etkisizleştirildiğini, sonuçta halka yüklenen maliyetlerin de yükseldiğini söyleyebiliriz.

Aziz Konukman: Kamu hizmetinin ticarileştirilmesini yaygınlaştırıyorsunuz böylece.

Aşkın Türel: Ayrıca KÖİ modeli ile yapılan yatırımlar ile ilgili hukuki süreç ulusal mahkemelere değil, tahkime tabi. Yani devletle işletmeci arasındaki ortaya çıkabilecek sorunlar tahkim mekanizmasıyla çözülüyor. Bu da ciddi bir sıkıntı. Bir problem çıktığı zaman çok büyük sıkıntılar yaratacak.

Nilgün Erdem: Aslında Aziz Hoca da konuşmasında vurguladı. 1980'li yıllardan itibaren uygulanan neoliberal politikalar, 1990'larda Washington Uzlaşısı'yla devletin küçültülmesi ve yeni düzenleyici kurulların oluşturulması ile şekillenen, daha sonra ise sermayenin kazançlarını güvence altına alan, zarar ve kayıplarını ise toplumsallaştırmaya çalışan bir müdahaleci devlet ve sivil toplumculuk ile belirginleşen Washington Sonrası Uzlaşma temelinde şekillenen ekonomi politikaları. Bunlara bir de AKP hükümetinin, esas olarak neoliberal politika uygulamalarını sürdürürken kimi yanlış politika tercihleri ve kötü yönetim ile bu politikaların sonuçlarını daha da ağırlaştırmasını eklediğimizde, Türkiye'nin ekonomik olarak yapısal problemlerini nasıl tanımlıyorsunuz, bu çerçevede söyleyecekleriniz nelerdir? Bu bağlamda orta vadeli plan, bütçenin değerlendirmesi nasıl ele alınmalıdır?

Aşkın Türel: Tabii öncelikle Türkiye ekonomisinin yapısal sorunlara odaklanayım. 18 yıldan beri iktidarda olan tek parti yönetiminde Türkiye'nin yapısal sorunları çözülmedi aksine ağırlaştı. Bu yapısal sorunlar nelerdir diye bakarsak öncelikle yurtiçi tasarruf oranlarının yetersizliğini ve bunun sonucunda Türkiye ekonomisindeki büyümenin dış tasarruflara dayalı bir yapı içinde geliştiğini görebiliriz. Nitekim, 2003-2020 döneminde yurtiçi tasarrufların milli gelir içindeki payı ortalama yüzde 24,1 iken toplam yatırımların milli gelir içindeki payı yüzde 27,6 olarak gerçekleşti ve bunun sonucunda ekonomiye milli gelirin yüzde 3,5'i oranında dış kaynak girişi oldu. Gelişmekte olan ülkeler için ürettiğinden daha fazlasını tüketme imkânı veren dış kaynak kullanımı, kısa dönemde büyüme hızını artırıcı yönde bir etkide bulursa da orta-uzun dönemde yurtdışına kaynak transferini artırmak suretiyle yurtiçinde kullanılacak kaynakları azaltıcı yönde bir etki yapıyor. Buna ilaveten, yüksek reel faiz oranlarından yararlanmak

üzere ekonomiye giren kısa vadeli dış fonların istikrarsızlık yaratıcı etkisi ile dış kaynağın Türkiye ekonomisinin orta-uzun dönem büyüme potansiyelini artıracak bir çerçevede kullanılmaması, büyüme yapısının çarpık bir biçimde şekillenmesine katkıda bulunuyor.

Türkiye ekonomisinde özellikle ekonominin büyüdüğü yıllarda cari açık hızla artıyor. Cari açığın en önemli nedeni Türkiye'nin hem üretim hem de ihracat yapısının ara malı ithalatına olan yüksek oranlı bağımlılığıdır. Bu bağımlılık AKP döneminde hızla artmış olup, ekonomi yavaşlasa bile cari işlemler açığının beklendiği kadar düşmediğini görebiliriz. Diğer taraftan, cari açığın artışında enerji ithalatının ve bazı yıllarda enerji fiyatlarındaki yükselişin de payı olmasına rağmen, enerji dışarıda tutulduğunda da Türkiye ekonomisi cari işlemler açığı vermektedir. Yüksek cari açıklar da artan dış borç stoku olarak önümüze geliyor.

Kamu kesimi dengeleri sürdürülebilir değil. Ekonomide dolaylı vergilere dayalı bir vergi yapısı hâkim. Dolaylı vergiler ise hem gelir dağılımını ciddi biçimde bozuyor hem de ekonomik büyümeye aşırı duyarlı bir vergi türü. Diğer bir ifadeyle ekonomi büyüdüğü zaman vergi tahsilatı artarken, ekonomi daralırken vergi tahsilatı azalıyor.

Ülkemizde işgücüne katılım oranları ve istihdam oranları son derece düşük olmasına rağmen işsizlik oranları oldukça yüksek seviyelerde seyretmekte. Nitekim Türkiye'de işgücüne katılım oranı yüzde 50'nin biraz üstündeyken OECD ülkelerinin işgücüne katılım oranı ortalaması yüzde 70'ler civarında. Bu durum, Türkiye'nin mevcut insan kaynaklarının ancak yarısını kullanmakta olduğu gerçeğini açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, ekonomide kayıtdışılık oranlarının istihdam piyasasının üçte biri seviyesinde olması önemli bir sorun olarak gözüküyor.

Diğer bir yapısal sorun da imalat sanayiindeki teknoloji yoğunluğunun çok düşük olması. Türkiye imalat sanayi gerek üretimde ve gerekse ihracatta düşük ve orta-düşük teknoloji yoğunluğuna sahip sektörlerde ve ürünlerde uzmanlaşmış gözüküyor. Yüksek teknolojili sektörlerin toplam içindeki payı yüzde 3'ler civarında. Diğer bir ifadeyle, Türkiye ekonomisi ağırlıklı olarak katma değeri düşük, niteliksiz ve düşük nitelikli emeğe dayanan, kayıtdışılığın yaygın olduğu bir ekonomik yapıya sahip olup, dünya ekonomisiyle bu iş bölümü üzerinden bütünleşmektedir.

Bu yapısal sorunların ortaya koyduğu manzara Türkiye ekonomisinin dalgalanan bir büyüme yapısına sahip oluşu. Ekonomi literatüründe buna "the boom and the bust cycle" deniyor. Ekonomi üst üste 5-6 yıl büyüyor ama sonrasında

büyüme hızı yavaşlıyor ve ekonomi daralıyor. Diğer taraftan, cari işlemler açığı yüksek seyrediyor, işsizlik oranları artıyor, enflasyon düşmüyor.

Öte yandan, son yıllarda TÜİK tarafından yayımlanan istatistiklerin doğruluğuna ilişkin olarak ekonomi ile ilgili çevrelerde ve kamuoyunda ciddi kuşkular oluşmaya başladı. Bu durum Türkiye ekonomisinin gerçek durumunun aslında istatistiklerin ortaya koyduğundan daha sıkıntılı olduğuna işaret ediyor. Bu çerçevede, büyüme rakamlarına doğruluğuna ve güvenilirliğine ilişkin de ciddi kuşkular var. Nitekim benim de içinde yer aldığım, Korkut Boratav, Tuncer Bulutay, Oktar Türel, Ercan Uygur ve Yavuz Ege ile birlikte yazmış olduğumuz bir makalede bu konu üzerinde ayrıntılı olarak durduk ve TÜİK tarafından yayımlanan yeni milli gelir serisindeki birçok probleme işaret ettik. Aziz hoca da başlangıçta bu çalışmanın içindeydi ama sonraki aşamalarda çalışmada yer almadı.

Aziz Konukman: Kalbim sizinle beraber...

Aşkın Türel: Orta vadeli programa geçmeden birkaç şey söyleyeyim. 2018'in üçüncü çeyreğinden itibaren ekonomide sıkıntılar arttı. Nitekim hem sabit sermaye yatırımlarındaki gerileme hem de özel tüketimin ivmesini yitirmesi ve bazı çeyreklerde negatife geçmesi neticesinde yurt içi talepte yavaşlama eğilimi görülmeye başladı. Sektörler itibarıyla bakıldığında da özellikle inşaat sektöründe ve sanayi sektöründe negatif büyüme hızları elde edildi. Bunun sonucunda da ekonomik büyüme hızı yavaşladı ve bazı çeyreklerde daralmaya dönüştü.

Bu durumun ortaya çıkmasında, Türkiye'nin karşı karşıya olduğu risklerin büyük payı vardır. Türkiye'nin içinde bulunduğu coğrafya ciddi jeopolitik riskler içeriyor. Gerçi bu riskler her zaman vardı. Ama AKP iktidarlarında uygulanan yanlış ve yetersiz dış politika bu riskleri ciddi biçimde artırdı. Ancak ben siyasi riskleri bu yaşadığımız süreçte en belirleyici etken olarak görüyorum. Ülkenin gittikçe demokrasiden uzaklaşması ve otoriter bir rejime doğru kayması, temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasında yaşanan sorunlar, hukuk devleti ilkesinin ve yargı bağımsızlığının aşınması, basın özgürlüğünün ortadan kalkması gibi sorunlar Türkiye'yi çok ciddi bir sıkıntının içine sokuyor. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile birlikte sorunlar daha da ağırlaştı. Bu yeni sistemde kuvvetler ayrılığı tamamen ortadan kalktı. Cumhurbaşkanı aynı zamanda yasama ile ilişkisini de kesmedi, yani bir siyasi partinin genel başkanlığı görevini yürütmeye devam ediyor. Yüksek yargı üyelerini belirliyor. Böyle bir tek adam rejiminde siyasi riskler daha da yükseldi. Bu siyasi riskler belirsizlikleri artırarak ve güven ortamını zedeleyerek ekonomiyi de son derece olumsuz etkiliyor.

Konuya ekonominin iç dengeleri açısından yaklaşırsak, ekonominin birikmiş yapısal sorunlarının yanı sıra, kötü ekonomi yönetimi sonucunda ekonomideki güven ortamında meydana gelen gerilemenin ve Merkez Bankasının para politikasına müdahalenin bu kriz ortamının oluşmasında büyük payı oldu. “Faiz sebep, enflasyon sonuç” gibi iktisat literatüründe yeri olmayan bir yaklaşımla enflasyonun altında belirlenen faiz oranlarının sürdürülmesinde direkt olarak finans piyasalarında ciddi türbülanslar oluşturdu, döviz kurları hızla yukarı çıktı. Bunun sonucunda yüzde 8 olan Merkez Bankası politika faiz oranı aşamalı olarak artırılarak 2018 yılı Eylül ayında yüzde 24’e çıktı. Sonrasında yeniden kademeli olarak yüzde 8,25’lere indirilen Merkez Bankası politika faiz oranı 2020 yılının Eylül ayında yüzde 10,25’e, Kasım ayında da yüzde 15 seviyesine yükseltildi.

Bu süreçte en çarpıcı olan konu ise, son 16 aylık dönemde Merkez Bankası Kanunu’na göre 4 yıl için atanan iki Merkez Bankası Başkanı’nın Cumhurbaşkanı tarafından görevden alınması olmuştur. Ekonomide yaşanan deprem sonrasında Hazine ve Maliye Bakanı da görevinden ayrıldı. Diğer taraftan, döviz kurundaki hızlı yükselişi önlemek amacıyla faizleri artır(a)mayan Merkez Bankası döviz rezervlerini eritirken, swap işlemleri çıkarıldığında Merkez Bankası Net Döviz Rezervleri eksi 47 milyar dolara düştü.

Ancak bu yapının değişmesi ve ekonomide güven ve istikrar ortamının yeniden sağlanması kolay gözüküyor. Bu çerçevede önümüzdeki döneme ilişkin iyimser bir tablo çizmek kolay değil. Bunların hepsinin üzerine Covid-19 krizi de gelince 2020’nin Mart ayından itibaren ekonomideki durgunluk derinleşti. TÜİK tarafından açıklanan resmi işsizlik oranları bile çok yüksek. Gerçek işsizlik oranı ise bunun çok daha üstünde.

Bürokraside çok ciddi değişiklikler oldu. Yeni hükümet sistemi ile başkanlıklar, kurullar, ofisler kuruldu. Bunların çoğunun ne iş yaptıkları, bürokrasi içindeki konumları belli değil. Bürokraside liyakat ilkesi yok edildi. Bunun en iyi örneklerinden biri de benim de yetiştiğim kurum olan DPT’dir. Ekonomi bürokrasisinde önemli bir kurum olan DPT 2011 yılında Kalkınma Bakanlığı’na dönüştürülmüştü. Yeni hükümet sistemiyle de kapatıldı. Kadrolarının bir kısmı Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı’na aktarıldı. Geri kalan bürokratlar ise siyasi iktidara yakın olmadıkları için önce havuza sonra da diğer kamu kurumlarına dağıtıldı. DPT kadroları, kuruma yarışma sınavıyla girmiş, çoğu yurtdışı master’lı, bir kısmı doktoralı, son derece iyi yetişmiş, ekonomi konusunda bilgileri, birikimleri ve tecrübeleriyle öne çıkan kadrolardı. Sadece DPT’de değil, Maliye Bakanlığında ve diğer kurumlarda da görüleceği üzere bürokrasinin yerleşmiş gelenekleri ve teamülleri yok edildi. Türkiye’nin ekonomik sorunlarını iyi bilen yetişmiş ve liyakatli kadrolar budandı. Adeta

ülkenin kurumsal hafızası yok edildi. Bu çok büyük bir kayıptır ve bu kaybı telafi etmek çok zor gözüküyor.

Bütün bu gelişmelerin ışığında 2021-2023 dönemi son derece sıkıntılı gözüküyor. Bu çerçevede OVP'ye bakıldığında, OVP'nin Türkiye'nin ne cari sorunlarını ne de yapısal sorunlarını çözebilecek bir perspektife sahip olmadığı açıklıkla görülmektedir. OVP adeta bir iyi niyet ve temenniler belgesi niteliğinde. Bu seneki OVP'ye baktığımızda yeni bir kavram oluşturduklarını, yeni dengelenme-yeni normal-yeni ekonomi başlıklarında dönemselleştirme yapıldığını görüyoruz. Ancak bu gerçeklerle uyuşmuyor. Türkiye ekonomisi bir dengelenme sürecinde değil, tam tersine bir dengesizlik sürecinde.

Diğer taraftan, orta vadeli programın makro ekonomik dengeleri tutarlı değil. Değişkenler hem kendi içinde tutarlı değil hem de diğer göstergelerle uyumsuz bir görüntü arz ediyor. 2021-2023 döneminde ekonomik büyüme ortalaması yüzde 5,3 olarak öngörülmüş. Burada hemen hemen tüm OVP'lerde öngörülen ilginç olan bir durum var. OVP'lerde ekonomi yüksek büyümeden de düşük büyümeden de gelse yüzde 5'lik bir büyüme patikasına yönlendiriliyor ve büyümenin de yurtiçi talepten kaynaklanması öngörülmüyor. Oysa içinde bulunduğumuz olumsuz konjonktürde ve güven ve istikrar ortamının zedelendiği bir ortamda hanehalklarının tüketimlerini arttırmaları, şirketlerin de yatırım yapmaları mümkün gözüküyor. Bu yüzden de OVP döneminde yüzde 5,3'lük bir ortalama büyüme hızına ulaşılması hedefi gerçekçi değil.

Türkiye ekonomisinin yapısal özellikleri nedeniyle ekonomi büyüdüğü zaman ithalat özellikle de ara malı ithalatı artıyor ve bunun sonucunda da cari işlemler açığı yükseliyor. Bununla birlikte, OVP döneminde cari işlemler açığının hem büyüklük olarak hem de milli gelir içindeki payı itibarıyla azalması ve 2023 yılında cari fazlaya geçmesi öngörülmüş. Bu çerçevede, OVP döneminde ekonomi yurt içi talebe dayalı olarak büyürken cari açığın 2021 yılında 14 milyar dolara, 2022'de 5 milyara gerilemesi, 2023'te de 1,3 milyar dolar fazla vermesi Türkiye'nin hem üretim hem de ihracat yapısının ara malı ithalatına olan yüksek oranlı bağımlılığı düşünüldüğünde mümkün gözüküyor.

Enflasyon hedefleri gerçekçi değil. Geçen yıl hazırlanan OVP'de 2020 yılı için hedeflenen enflasyon oranı yüzde 8,5 iken, bu oran Kasım ayında yüzde 14,03 olarak gerçekleşti. 2021 yılında ise yüzde 8 enflasyon hedefi var. Enflasyon öngörülleri ile gerçekleştirmeler arasındaki bu büyük fark bize bir şeyi çok açık bir biçimde gösteriyor. Amaç enflasyonu düşük öngörerek enflasyon oranına göre zam alacak kamu çalışanlarının ücretlerine ve maaşlarına düşük oranlı zam yapmak. TÜİK tarafından açıklanan enflasyon oranlarının ülkedeki gerçek

enflasyonu yansıtmadığını da düşündüğümüzde, emekçilerin reel gelirlerindeki düşüşün çok daha büyük boyutlarda olduğunu görebiliriz. 2023'te enflasyonun yüzde 5'e inmesi öngörülmüş. Enflasyondaki katlıklar düşünüldüğü zaman Türkiye'deki mal ve hizmet yapısında bu mümkün değil. Diğer taraftan, döviz kuru tahminleri gerçekçi değil. Dolar kuru 2023 yılında yıllık ortalama bazda 8,02 TL olarak öngörülmüş ki geçtiğimiz aylarda 8,5 liraya ulaştığını biliyoruz. Döviz kurundaki artış bir taraftan özel sektörün dış borçlarını artırırken, diğer taraftan geçirgenlik etkisiyle enflasyon üzerinde olumsuz etki oluşturuyor. Döviz kurundaki yüzde 10'luk bir artış enflasyonu 1,5 puan artırıyor.

OVP'de 2020 yılında işsizlik oranının yüzde 13,8 olması öngörülmüş. 2020'nin Eylül ayında işgücüne katılım oranının yüzde 53,5'ten yüzde 50'ye düşmesine rağmen işsizlik oranı yüzde 12,7 olarak gerçekleşti. Bununla birlikte bu işsizlik rakamı işgücü piyasasındaki gerçek durumu yansıtmıyor. Sonuçta işgücüne dâhil olmayan grup içinde belli kategoriler var. İş bulma ümidi olmadığı için iş aramayanlar, çalışmaya hazır olan ama resmi iş arama kanallarını kullanmayanlar var. Mevsimlik işsizliği, eksik istihdamı koyduğunuz zaman geniş tanımlı işsizlik rakamı...

Nilgün Erdem: Salgın döneminde kısa çalışma ödeneği alanlar ve işten çıkarmaların durdurulmasını hatırlarsak...

Aziz Konukman: Ücretsiz izinler de buna dâhil.

Aşkın Türeli: Yüzde 28,5'e çıkıyor. Buna göre resmi rakamlara göre 4 milyon 16 bin kişi olan işsiz sayısı gerçekte 10,2 milyon kişi. Yetersiz istihdamı da eklediğimizde işsizlik oranları yüzde 30'lara ulaşıyor. İşsizlikte korkunç bir tabloyla karşı karşıyayız.

Bütçe dengesinde ciddi bozulma var. 2019 yılında bütçe açığı 125 milyar TL olmuştu. Fakat geçen sene hatırlarsanız Merkez Bankası ihtiyat akçesi bütçeye aktarıldı. İmar affı, bedelli askerlik gibi geçici gelirler vardı. İşte bütçedeki bu tek seferlik gelirler çıkartıldığı zaman bütçe açığı neredeyse iki katına çıkıyor. Bütçe açığı 2021 yılı için ise 245 milyar TL öngörülmüş. Faiz dışı denge ise negatif. Diğer bir ifadeyle faiz giderlerini dışarıda tuttuğunuzda dahi bütçe açık veriyor.

Hükümetin pandemi krizi ile baş etmek için aldığı önlemlerin krizden zarar gören, işyerini kapatan veya işini kaybedenlere yapılacak doğrudan ödemelerden oluşması gerekirken, daha çok kamuya yapılacak vergi ödemelerinin ve sosyal güvenlik primlerinin ertelenmesi, şirketlerin borçlarının yeniden yapılandırılması, kredi borçlarının takibe düşme süresinin 90 günden 180 güne çıkarılması gibi önlemler etrafında gelişti. Kısa çalışma ödeneği dışında krizden

zarar gören kesimlere yapılan doğrudan ödemeler ve işsizlere işsizlik sigortası fonundan yapılan yardımlar son derece sınırlı kaldı.

2020 yılının üçüncü çeyreğinde ise ekonomide bir canlanma oldu. Bu canlanmada parasal genişleme ve özellikle konut ve taşıt kredileri faiz oranlarındaki düşüş etkili oldu. Hatırlarsınız kamu bankaları mevduat faiz oranlarının altında oranlarla kredi vermeye zorlandı. 15 yıllığına aylık yüzde 0,64'le bir yılı ödemesiz konut kredileri verildi. Bu çerçevede, krizle baş etmek için para politikası araçları tercih edilmiş gözükürken, maliye politikası araçlarının gündeme alınmadığını görüyoruz.

Hükümetin 2023 yılı hedefleri vardı. Bu sene OVP 2021-23 dönemi için hazırlandığında gördük ki 2023 hedefleri diye bir şey kalmamış. 2023 hedeflerine göre Türkiye dünyanın ilk 10 ekonomisinden biri olacaktı. Şu anda 19. sırada. 2023'de ilk 20'nin dışına çıkması olası görünüyor. Milli gelir 2023 yılında 2 trilyon dolar olacak diyorlardı. OVP'ye göre 2023'de 875 milyar dolar olması öngörülüyor. Kişi başına milli gelir 25 bin dolar olacak diyorlardı. OVP öngörüsü 10 bin dolar. İhracat 500 milyar dolara ulaşacak diyorlardı. OVP'deki rakam 214 milyar dolar. İşsizlik oranı yüzde 5 olacak diyorlardı. OVP öngörüsü yüzde 10,9. Bu çerçevede, bırakın 2023 hedeflerini, Türkiye'nin önümüzdeki dönemde OVP'de öngörülen makro ekonomik hedeflere ulaşılması dahi çok zor gözüküyor.

Özet olarak OVP'nin Türkiye ekonomisine yön veren bir program olarak bir kredibilitesi yok. Ekonomideki karar alıcılar ve kamuoyu tarafından ciddiye alınan bir doküman değil.

Nilgün Erdem: Teşekkürler. Aslında şimdiki dek yapılan konuşmalarda bütçenin hazırlanması meclise sunulması aşamalarında hem biçimsel olarak, takvim açısından kural dışı bir hale dönüştüğü, hem de içeriğine dair Anayasaya aykırı düzenlemelerin hayata geçtiği, varlık fonuyla paralel bir hazine yaratıldığına ve sendikaların, emek örgütlerinin taleplerinin bütçeye yansımadağına ilişkin çeşitli açıklamalarda bulundunuz. Bu sorunun doğrudan olmasa da bazı dolaylı yanıtlarını verdiniz ama mevcut bütçe sisteminin temel sorunları nelerdir? Bir mali reform söz konusu olduğunda bunun temel ilkeleri, unsurları neler olmalıdır?

Aziz Konukman: Çok enteresan bir durumla karşılaştık YEP'te. YEP'in istihdam ile ilgili politika ve tedbirler bölümünde önemli iki tedbir vardı. İlkinde 25 yaş altı gençler ile 50 yaşın üstünde olan çalışanların istihdam edilebilirliklerini kolaylaştırmak için iş hayatında daha esnek koşullar sağlanması öngörülüyordu. İkincisinde ise, 50 yaş üstü tam zamanlı çalışanların kısmi zamanlı çalışmaya

geçişinin teşvik edileceği ifade ediliyordu. 2021-2023 dönemine ait olan bu iki tedbir 2020 yılı sona ermeden apar topar bir torba yasa teklifinin içerisine alınır. Bu ilk kez oldu. 2021 bütçe görüşmesi sürerken bu tür bir yola başvurulması düşündürücüdür. Bu, işi oldubittiye getirmek demektir. Ayrıca bu iki tedbir geçen yılın YEP'i ile Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı'nda da yer almıyor. İşin tuhafı bu tedbirlere, 2020 sonunda yasalaşacağı varsayımından olsa gerek bu yıla ait Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı'nda da yer verilmemiş. YEP ile yıllık programın ilişkisinin tamamıyla koparıldığı bir yıl yaşıyoruz. Çünkü YEP'te var olan bir tedbire yıllık programda yer verilmiyor. Ortada bir başka tuhaf durum daha var. Bu iki tedbire 11. Plan'da da yer verilmemiş. Yani YEP ile Kalkınma Planı bağlantısı da koparılmış. Ayrıca bu yıl bir ilk daha yaşanmıştır. Yıllık programda tedbirler için termin süresi verilmekten vaz geçilmiştir. Eskiden her tedbirin karşısında haziran, temmuz sonu diye bir termin süresi yer alıyordu. Artık bu belirtilmiyor. Nerden bakarsanız bakın bütçe hakkı yerlerde sürünüyor. Bu arada eleştiriler artınca kölelik olarak nitelendirilen ilgili düzenlemelerin geri çekildiğini hatırlatalım.

Aşkın Türel: Ben biraz önceki konuşmamda daha çok OVP'nin makro ekonomik hedeflerine odaklandım. Bununla birlikte, OVP Türkiye'nin sorunlarını çözecek gerçekçi politika önerilerini ve tedbirleri de içermiyor. Daha çok bir iyi niyet ve temenniler manzumesi olarak hazırlanmış.

Oysa Türkiye'nin sorunlarını çözecek perspektifler geliştirilirken ve politikalar oluşturulurken hazırlıkların ciddi biçimde yapılmasına, uygulamaların nasıl ve hangi takvimle yapılacağına belirlenmesine ve bütün bunların devletin resmi belgelerinde yer almasına ihtiyaç var. Bu konudaki plansızlığa ilişkin çok çarpıcı bir örnek vermek isterim. Hatırlarsınız AKP hükümeti 2012 yılında eğitim sisteminde 4+4+4 uygulamasını gündeme getirdi. Hatırlarsınız, konu birden ülkenin gündemine girdi ve önce büyük bir şaşkınlıkla karşılandı ve sonrasında da toplumun her kesiminden çok ciddi eleştiriler yapılmaya başlandı. Demokratik bir ülkede eğitim sisteminde böyle köklü bir değişiklik yapılabilmesi için konunun enine boyuna tartışılmış, üzerinde bir uzlaşma sağlanmış ve sonrasında da devletin resmi belgelerinde öngörülmüş olması gerekir değil mi? Oysa bu konu daha önce hiçbir şekilde Türkiye'nin gündeminde yer almadığı gibi, beş yıllık kalkınma planında, hükümet programında, OVP'de, yıllık programlarda, kamu yatırım programlarında, Milli Eğitim Bakanlığı'nın Stratejik Planında ve başka herhangi bir belgede böyle bir öneri yoktu. Türkiye bu konuyu iktidar tarafından TBMM'ye sunulduğunda öğrendi ve sadece Meclis'teki siyasi partilerin değil, meslek odalarının, sendikaların, eğitimle ilgili sivil toplum kuruluşlarının kısacası iktidar partisi dışında tüm Türkiye kamuoyunun itirazlarına rağmen konu Meclis'te çok sert tartışmaların ardından yasalaştı ve uygulanmaya

başladı. Bu plansızlığın, programsızlığın daha da vahimi keyfliğin ve ben yaptım oldu anlayışının inanılmaz bir örneğidir.

Bunun sonucunda da ülkemizde eğitim alanında yapılması planlanan ve üzerinde tüm toplumun mutabık olduğu sınıf mevcutlarının azaltılması, öğretmen başına düşen öğrenci sayısının azalması, okulların fiziki koşullarının iyileştirilmesi, teknik donanımın artırılması gibi tüm amaç ve hedefler çöpe atıldı. İlkokula başlama yılı bir yıl öne çekilince büyük bir kaos oldu. Sınıf mevcutları yeniden arttı. Bizim çocukluğumuzdaki gibi yeniden sabahçı ve öğlenci eğitim sistemine geçilen yerler oldu.

Aziz Konukman: Aşkın önemli bir noktaya dikkat çekti. 2020 yılını işaret ederek faiz dışı denge negatif dedi. 2019'da da öyleydi. 2021'de de öyle öngörülmüş. Faiz dışı denge eksi veriyor ve bu durum değiştirilemiyor. Altını çizelim. Sıcak paranın buraya gelmesi ile ilgili en önemli çıpayı kaybettiler. Çok övünüyorlardı. Faiz dışı fazla verdik deyince yabancı sermaye de önemsiyordu, geliyordu. Maliye politikası bu çıpasını yitirdi. Faizi de dışarıda bıraktığınızda dehşet bir şekilde açık veriyor bütçe. Şimdi, daha vahim bir yere geliyorum. 2021'deki YEP'te iki tane faiz dışı açık tanımı var. Biri Maliye öbürü IMF ya da program tanımlı. İlki bütçenin tüm gelirleri ile faiz için yapılanlar hariç, harcamalar arasındaki farkı gösteriyor. Tüm gelirler deyince vergi gelirleri, vergi dışı gelirler ve diğer bir defalık gelirlerin tümü hesaba katılıyor. İkincisinde ise bir defalık bütçe gelirleri (özelleştirme gelirleri, faiz gelirleri, TCMB kâr transferi vb. gelirler) hesaba dâhil edilmiyor. Anlaşıyor ki, her iki tanım da faiz dışı gider kalemi aynı. Farklılık tek defalık gelirlerden kaynaklanıyor. Uluslararası finans kuruluşları ülkenin Maliye tanımlı faiz dışı dengesine bakmıyor. Hiçbir kuruluş ona bakmıyor. Nereye bakıyor? Tek defalık gelirlerin hesaba katılmadığı IMF tanımlıya bakıyor. Borç verecekler haklı. Borç verdikleri ülkenin tek defalık gelirleri yerine kalıcı gelirlerine bakıyorlar. Çünkü borçlunun borcunu geri ödeyebilme kapasitesi düzenli gelirlerine bağlı. Özellikle uzun vadeli borçların geri ödenmesinde düzenli gelirler öne çıkar. IMF tanımlı dengede iki yıldır fazla verilememiş olması ve 2021 dâhil önümüzdeki üç yılda bir fazla öngörülmemiş olması (tam tersine her seferinde açık öngörülmüş) dışarıdan borçlanmayı bir hayli zora sokacaktır.

Faiz dışı açık yetmiyormuş gibi, bir de bu iki tanımın değerleri arasında büyük bir fark ortaya çıkmıştır. YEP'te bu iki tanıma göre 2020 yılı için gerçekleşme tahminleri verilmiş. Maliye tanımlı faiz dışı denge 101,8 milyar açık verirken, bu açık tutarı IMF tanımlı faiz dışı dengede 179,1 milyara ulaşıyor. Arada 77,3 milyarlık bir fark var. Bu fark tek defalık gelirlerin toplamına karşılık geliyor. Böylece açık aslında 179,1 milyarken bu tutar kadar düşük gösterilebilecektir.

Yani bu tutara ulaşacak tek defalık gelirlerle açığın daha fazla artması engellenmiş olacaktır. Durum vahim. İleride bir defalık gelirlere bu ölçüde bağlı bir ülkeye borç verecekler 50 kez düşünecektir. Elimizde en son Ocak-Kasım dönemine ait veriler var. Kasım sonu itibariyle Maliye tanımlı faiz dışı denge yaklaşık 3 milyar lira açık verirken bu tutar IMF tanımlıda 105,4 milyara ulaşmış. Arada 102,4 milyarlık bir fark var. Yani tek defalık gelirler toplamı 102,4 milyara ulaşmış. Ekim sonu itibariyle bu tutar (iki açık arasındaki fark) 84 milyar düzeyindeymiş. Yani Kasım ayında bir defalık gelirler adeta patlamıştır. Böylece aslında açık 105,4 milyar olabilecek iken 3 milyara çekilebilmiştir. Bu durum kamu maliyesinin nasıl sıkıştığını çok açık bir şekilde ortaya koyuyor. Bu haliyle sürdürülebilmesi mümkün gözüküyor. Çünkü her seferinde bir defalık gelirlere başvurmanın özellikle salgın döneminde kolay olmayacağı açıktır. Bu aynı zamanda mali istatistikleri de çarpıtmak anlamına geliyor. Bütçelerde esas olan kalıcı gelirlerdir.

Şimdi tüm gözler aralık ayında. Kasım sonu itibariyle tek defalık gelirler toplamı (102,4 milyara) gerçekleşme tahminini (77,3 milyar) şimdiden geçmiş durumda. Maliye ve IMF tanımlı faiz dışı açık gerçekleşme tahminlerinin gerçekleşmesi durumunda tek defalık gelirler artışını sürdüreceği için faiz dışı giderler hiç kuşkunuz olmasın adeta patlayacaktır. Bütçe açığı ve sözü edilen iki tanıma göre verilmiş faiz dışı açık gerçekleşme tahminlerinin tutmaması durumunda, doğaldır ki bu sonuçlar da değişecektir. Bunun için aralık bütçe uygulama sonuçlarını beklemek gerekiyor.

Aziz Konukman: Nilgün Hoca'm ben buradan istersen şuraya geleyim. Bütçe yapmanın nasıl bir ortaoyununa dönüştüğünü anlatayım. Bütçenin Meclis'ten geçmesinin hiçbir anlamı yok. Bir orta oyunu var Türkiye'de. Milletvekilleri ne yaparlarsa yapsınlar bir bütçe oyunu oynanıyor şu an. Birisi senaryo yazmış oynanıyor. Normalde bir siyasal iktidarın borçlanabileceği tutar genel bütçe açığı kadardır. 4749 sayılı Borçlanma Kanununun 5. Maddesi diyor ki, ey siyasal iktidar -hükümet demiyorum ben karşıyım hükümet falan yok bir adam var onun için siyasal iktidar lafını kullanıyorum. İlla ısrar ederseniz cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi diyebilirsiniz- genel bütçe açığı kadar size net borçlanma olanağı tanınıyor. İsterseniz içeri ve dışarıdan borçlanabilirsiniz. Ben hesapladım sizin için. 2020 yılında bu siyasal iktidarın borçlanabileceği tutar 140,1 milyar. 5. Madde diyor ki bunun ötesinde borçlanma olamaz. Ardından ancak diye başlayan bir ifade geliyor. Ben bir kanunda ancak denildiğinde eyvah yandık diyorum. Hem borçlanamazsınız diyorsunuz sonra ancak diye başlayan bir ifadeyle bu yolu açıyorsunuz. Ancak diyor maliye bakanı gerekli gördüğünde bunu yüzde 5 artırabilir. Yine de mi yetmedi, ikinci bir yüzde 5 daha artırılabilir. Bunun için eskiden bakanlar Kurulu Kararı gerekiyordu. Yeni

Sistemde Cumhurbaşkanı Bakanlar Kurulunun yerini aldığı için bu ikinci artış Cumhurbaşkanı kararıyla mümkün olabiliyor. Şimdi artık borçlanma limitini hesaplayabiliriz. 140,1'i yüzde 5 artırırsak 147,1 oluyor. Bu tutarı da ikinci kez yüzde 5 artırırsak 154,5 milyara ulaşmış oluyoruz. Bu tutarın üzerinde bir borçlanmaya gidilirse ne olur?

Nilgün Erdem: Yasaya aykırı olur.

Aziz Konukman: Aynen dediğiniz gibi yasaya aykırı olur. Ben o tarihte yasadışı borçlanma tutarını hesapladım. Cumhuriyet gazetesinde haber de olmuştu. Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın Kamu Borç Yönetimi Raporu her ay yayımlanıyor. Net borçlanma tutarlarını oradan izleyebiliyorsunuz. Temmuz sonu itibarıyla net borçlanma tutarı 211.7 milyara ulaşmıştı. Böylece 154,5 milyarlık limit 57.2 milyar aşılmıştı. Yani bu tutar kadar yasa dışı borçlanmaya gidilmişti.

Bu yetmiyormuş gibi, ardından geriye dönük olarak yapılmış yasa dışı borçlanma yasal hale getirilmeye çalışıldı ve 154,5 milyarlık limitte yeni bir artırıma gidildi. Torba yasayla 4749 sayılı kanuna bir geçici madde ekleyerek iki kez yüzde 5 artırılarak 154,5 milyara ulaşılan tutarı ikiye katladılar. Geçici madde aynen şöyle: "5 inci maddede düzenlenen net borç kullanımı tutarı 2020 yılı için, 1/1/2020 tarihinden geçerli olmak üzere, Bakan ve Cumhurbaşkanı tarafından artırılan net borç kullanım tutarının iki katı olarak uygulanır." Böylece limit 309 milyara yükseltilmiş oldu. Ayrıca geçerlilik tarihi ocak ayına çekildiği için yasa dışı borçlanma sözüm ona yasal hale getirilmiş oluyor. Tam bir hukuki garabet yaşanmıştır. Aslında buna hukuk katliamı yapıldı demek gerekiyor. Suç duyurusunda bulundum ama çabam sonuçsuz kaldı. İlk yüzde 5'lik artırımı duymamışız ikinci yüzde 5'lik artırımı duymamışız. Hangi ihtiyaçlardan oldu bilmiyoruz. Bu da yetmemiş olmalı ki, bir kez daha iki yetki kullanıldığı zaman ulaşılan tutarın iki misli kadar borçlanma yetkisi alınmış. Neyle alıyor, geçici bir maddeyle. Hukuka giriş derslerinde anlatılır. Bir kanuna geçici madde eklendiği zaman o kanunun uygulamasına dönük kolaylaştırıcı bir düzenleme getirmiş olursunuz. Oysa burada yapılan böyle bir şey değil. Eklenen söz konusu geçici madde ile kanunun varlık nedeni konumundaki temel maddesi olan 5. Maddeyi ihlal ediyorsun. Yani istisnalarla birlikte borçlanma limitini düzenleyen bir maddeyi yok sayıyorsun. Böyle bir şey olabilir mi? Daha bitmedi. Bu ihlal ilk kez yapılmış değil. 2019'da da aynı yöntemle bir torba yasa çıkartılarak 4749 kanuna bir geçici madde eklenmiş. Geçici maddeyle iki kez yüzde 5 artırımla yükseltilmiş borçlanma tutarına 70 milyar ilave edilmiş ve ayrıca geçerlilik tarihi Ocak ayına çekilmiş. Bu uygulama 2019 yılıyla sınırlı kalmamış. Geçmişte 2009 ve 2017 yıllarında da başvurmuşlar bu yola. Buna hayır denilmezse önümüzdeki 2021 yılında da hiç kuşkunuz olmasın bu tür bir yola yeniden başvuracaklardır. Hukuk

tanımsızlığın sürdürüldüğü bir ortamda bu duruma şaşmamak gerekiyor. Bu tutumun sürdürülmesi durumunda ödenek üstü harcama yapılması kaçınılmaz hale gelir. Normal koşullarda borçlanma genel bütçe açığı kadar olur. Yasal olarak belirlenmiş borçlanma limitlerini hukuki olmayan yollarla zorlarsanız, Meclis'in onay verdiği başlangıç ödenekleri yetmez hale gelir ve daha fazla borçlanmanın getirdiği olanaklarla ödenek üstü harcama yapma durumunda kalırsınız. 5018 ise bu tür bir harcamaya izin vermiyor. Çünkü bu tür harcamalar yasa dışıdır. Buna izin verildiğinde o zaman bütçe yapmanın bir anlamı kalmıyor.

Akla şu soru gelebilir. Ödenek üstü harcama yasa dışı olmasına rağmen nasıl oluyor da istisnasız her yıl bir şekilde sürdürülebiliyor? Bir nedeni şu ana kadar açıkladığımız borçlanma limitinin hukuki olmayan yollarla yükseltilmesidir. Ancak bu yola başvurulmadığı yıllarda da ödenek üstü harcama yapılmış. Bunda tamamlayıcı ödenek maddesinin uygulamada kesin hesap yasa tekliflerinin vazgeçilmez bir maddesi olmasının da önemli bir katkısı vardır. Böyle bir maddenin varlığı, yasa dışı bir harcamanın yıl içinde oluşabileceğini peşinen kabul etme anlamına geliyor. Bu sorun gerçekten çözülmek isteniyorsa ya bu maddeye teklifte yer verilmeyecek ya da Meclis ödenek üstü harcama tutarı için tamamlayıcı ödeneği vermeyecektir. Çünkü, Sayıştay'ın her yıl için hazırladığı Genel Uygunluk Bildirimleri (GUB)'nde de belirttiği üzere, bu husus Meclis'in takdirindedir. Meclis bu takdir yetkisini kullanarak tamamlayıcı ödeneği vermemelidir. Bu noktada Sayıştay'ın da ciddi sorumluluğu vardır. Sayıştay'ın GUB'larda tamamlayıcı ödenek maddesine ve borçlanma limitinin hukuki olmayan yollarla yükseltilmesi uygulamasına yönelik eleştirel bir değerlendirme yapmaması oldukça manidardır. İlginçtir çok eski bildirimlerden birinde tamamlayıcı ödenek maddesine yönelik yapılan eleştiriye sorun devam etmesine rağmen sonraki bildirimlerde bir daha yer verilmemiş. Bu kabul edilebilir bir durum değildir. Bu girişimler yapılmadığı sürece geçmiş yıllarda olduğu gibi bu sorun varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Toplumsal talepler var, ihtiyaçlar var ve bunlar zaman içerisinde değişebilir diyoruz. Bütçenin sınıfsal tercihlerle şekillenmiş bir belge olduğunu söylüyoruz. Yeni ihtiyaçlar doğduğunda başlangıç ödeneklerinde değişiklik kaçınılmaz hale gelebilecektir. Bu tür harcamaların ödenek üstü olmadan yapılabilmesi için bir yol bulunması gerekecektir. İşte 5018 çözmüş bu sorunu. Çözüm yolu olarak ek bütçe yapılmasını öneriyor. Bizde çok sınırlı başvuruluyor ek bütçeye. 5018'in yürürlüğe girdiği tarihten bu yana bu yola hiç başvurulmamış. Nedeni yabancı finans çevrelerinin dikkatini üzerine çekmek istememesi. IMF, DB herkesin gözü siyasal iktidara dönecek. Ek bütçe demek işlerin aksadığının göstergesidir çünkü. Ayrıca ek bütçeye gidildiğinde bir de gelir kaynağının gösterilmesi zorunluluğu doğuyor. Gelir demek sınıfsal dengeler üzerinden ciddi tartışmalar yaratacak

demek. Bu gelir kaynağını sermayeden sağlayamayacağına göre -çünkü bunlar hep sermaye yanlı hükümetler- yük kimin üzerine binecek? Emekçiler üzerine. Biz bu harcamaların yükünü taşımak istemiyoruz diye belki kitleler bağırarak çağırarak kamuoyu günlerce bununla uğraşacak. Dolayısıyla bu yola da başvurulmuyor. İçinde bulunduğumuz yılın mart ayı sonrasında salgın ortamı nedeniyle böyle bir ihtiyaç doğmuştu ama ek bütçe çağruları siyasi iktidar nezdinde bir karşılık bulamamıştır. Bu tür çözüm yollarına başvurulmadığı için ödenek üstü harcama yapma ve borçlanma limitini yasa dışı artırma uygulaması kesintisiz bir şekilde sürdürülmeye devam ettirilmiştir. Bu gelişmeler sonucu, Meclis bütçe görüşmelerinin ve Meclis'in yetki verdiği bütçe büyüklüklerinin bir anlamı ve önemi kalmamıştır. Çünkü burada dile getirilen duyarlılıklara ve belirlenmiş büyüklüklere uygulamada hiçbir şekilde itibar edilmemiştir. Meltem hocam da değinmişti. Yeni rejimle birlikte, ayrıntısını açıkladığımız uygulamalarla bütçe hakkı ciddi bir şekilde aşındırılmış olan Meclis'in bütçe süreci üzerindeki yetkisi tamamen ortadan kalkmıştır. Önceki dönemde Meclis bütçe yasasını onaylamadığında bu hükümetin düşmesi anlamına geliyordu. Şimdi artık böyle bir siyasi sonuç yaratılması mümkün değildir. Ben burada şimdilik noktayı koyayım.

Nilgün Erdem: Buradan devam edelim isterseniz.

Meltem Kayıran: Aşkın bey OVP çerçevesinde değerlendirmeler yaptı, Aziz Hoca bütçe sürecini anlattı ben de özetle şunu söylemek istiyorum: Çok olağanüstü bir dönemdeyiz. Hem iktisadi kriz, hem pandemi krizi. Fakat büyük bir kısmı bu krizle geçen 2020 yılını ve 2021 bütçe teklifini birlikte değerlendirdiğimizde krizle mücadele edilmediğini, 2021 için bir kriz bütçesi hazırlanmadığını ve iktidarın bu süreçte nasıl tercihler yaptığını açıkça görüyoruz. İktidar, sağlıklı ekonomi arasında tercihini ekonomiden yana yapmış ve sağlığa, eğitime, sosyal yardımlara kaynak ayırmak yerine inşaata dayalı birikim rejiminin sürmesi için uyguladığı politikalara devam etmiştir. Bunun için çok özet bazı karşılaştırmalar yapmak üzere hazırladığım tabloyu kullanarak bu söylediklerimi açıklamak istiyorum. Tablonun ilk sütunu 2020 yılı bütçe başlangıç ödenekleri ile gerçekleşen harcama tutarları arasındaki sapmayı, ikinci sütunu ise 2020 yılında gerçekleşen harcamalarla 2021 yılı bütçe teklifinde yer alan başlangıç ödenekleri arasındaki farkı gösteriyor.

Birincisi, bir bütün olarak bakıldığında 2020 için Merkezî Bütçe başlangıç ödenekleriyle gerçekleşen harcamalar arasındaki sapma yüzde 9,7 düzeyinde. Bu düzey, geçmiş yıllardaki sapmalarla karşılaştırıldığında yüksek gibi görüne de örneğin bu düzeyde bir krizin olmadığı 2018 yılında da yüzde 8,9 civarında gerçekleşmiş. Tabloda krizin doğrudan yansımaları görmemiz gereken Sağlık,

Milli Eğitim, Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı gibi bakanlıkların yanı sıra en dikkat çekici artışın yaşandığı bir Bakanlık daha yer alıyor: Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı. 2020 yılı için sadece bu bakanlığın harcamalarıyla diğerlerinin harcamalarındaki sapmayı karşılaştırmak bile iktidarın tercihi konusundaki tezimizi doğrulamak açısından yeterlidir diye düşünüyorum. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı 2020 yılında başlangıç ödeneklerinin iki katını harcamışken, diğer bakanlıkların ödenek aşmaları çok sınırlı kalmıştır. Yardımların bütçe dışındaki kaynaklardan yapıldığı dikkate alınsa bile salgının asıl etkisinin görülmesi gereken Sağlık Bakanlığı bütçesindeki ek ödenek kullanımı ancak yüzde 19,7 olmuştur. 2020 yılı için çarpıcı bir başka gösterge de milyonlarca öğrencinin uzaktan eğitime erişemediği bir ortamda Milli Eğitim Bakanlığı'nın başlangıç ödeneklerinin bile altında harcama yapmasıdır.

Tablo: Merkezî Yönetim Bütçesi 2020-2021 Karşılaştırması

	2020 Başlangıç Ödeneğinden Sapma (%)	2021 Teklif/2020 Gerçekleşme (%)
Sağlık Bakanlığı	19,4	3,1
Millî Eğitim Bakanlığı	-1,7	16,1
Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı	10,3	16,3
Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı	100,9	-18,7
Merkezî Bütçe	9,7	10,6

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü Merkezî Yönetim Bütçe İstatistikleri ve 2021 Bütçe Gerekçesi

Tablonun ikinci sütunu ise 2020'de gerçekleşen harcamalar ile 2021 bütçe başlangıç ödeneklerinin karşılaştırılmasına imkân veriyor. Bu sütuna bakarak da 2021 bütçesinin bir kriz bütçesi olarak hazırlanmadığını, önceki yıl harcamalarına göre çok sınırlı miktarda artışlar yapıldığını söyleyebiliriz. Bu sütundaki en çarpıcı rakam ise Sağlık Bakanlığı bütçesine ait. Sağlık Bakanlığı'na verilen ödenek tutarı, bir önceki yıl yaptığı harcamaların sadece yüzde 3 fazlası. Bu rakam, öngörülen enflasyonun bir hayli altında kaldığından sağlık harcamalarının azalacağı anlamına geliyor. Sağlık harcamaları için çok daha fazla şey söylenebilir fakat uzatmamak için Türk Tabipleri Birliği'nin bu konuda hazırladığı raporu anmakla yetineyim. Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı'nın başlangıç ödeneklerinin geçen yıl harcanan rakamın yüzde 18,7 altında kalması ise reel bir azalmayı gösteriyor ki bu hiç gerçeğe değil.

Bütün bunlara ek olarak bütçede personel harcamalarında, tarım desteklemelerinde, sosyal yardımlarda yeterli artışın görülmediğini de dikkate

alırsak, kriz koşullarına göre hazırlanmamış ve hatta gerçekçi olmayan bir bütçe ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

Nilgün Erdem: Aşkın Bey burada katkı yapmak ister misiniz Meltem Hoca ve Aziz Hoca'nın söylediklerine? Kamu mali yönetimi ve kontrol kanununa ilişkin değerlendirmeyi isterseniz bırakalım, pek çok tartışmada örtülü olarak yanıtlandı zaten.

Aşkın Türel: Diğer sorulara geçmeden bu konuda birkaç söz söylemek isterim. Aslında 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu gayet güzel hazırlanmış ve kamu mali yönetimini ve denetimini tüm boyutlarıyla ele alan bir kanun, ancak uygulamada birçok hükmü kâğıt üzerinde kalmış gözüküyor. Bunların uygulanmaması da ciddi sıkıntılar içeriyor. Burada birkaç önemli hususu belirtmek istiyorum. Öncelikle 5018 sayılı kanunun 14. maddesi “Kamu gelirlerinin azalmasına ya da kamu giderlerinin artmasına neden olacak kanun tekliflerinin getireceği mali yük orta vadeli program ve mali plan çerçevesinde üç yıllık dönem için hesaplanır ve tekliflere eklenir. Sosyal güvenlikle en az 20 yıllık aktüeryal hesaplara yer verilir.” hükmünü taşıyor. Ancak TBMM'ye gelen hiçbir yasa teklifinde böyle bir hesaplamanın yapılmadığı görülüyor. Ne gelen kanun teklif ve tasarılarında ne de torba kanunlarda bu konuda yapılmış bir hesaplama yok. Ben Meclis Başkanlığı'na yöneltmiş olduğum bir yazılı soru önergesinde 22., 23. ve 24. dönemlerde, ki yaklaşık 13 yılı kapsıyor, TBMM gündemine gelen kanun tekliflerinin hangilerinde bu hesaplamaların, başka bir deyişle 'düzenleyici etki analizi'nin yapıldığını sormuştum. Gelen cevap hiçbir kanun teklifinde bu hesaplamaların yapılmadığı şeklindedir. Bu çok vahim bir durum. Diğer bir konu da 5018 sayılı Kanunun 13. maddesinde döner sermayelerin bütçe içine alınması öngörülmesine rağmen bunun hala yapılmamış olması. Döner sermayeli kuruluşların büyüklüğü bütçenin yüzde 10'una ulaşıyor. Buna rağmen döner sermayeli işletmeler hala bütçe içine alınmadı. Diğer taraftan, 5018 Sayılı Kanuna göre kamu mali yönetiminin sağlıklı bir biçimde işlemesi için kurulması gereken Stratejik Plan-Performans Programı-Bütçe-Faaliyet Raporları ilişkisi halen kurulabilmiş değil. Bunlar 5018 sayılı kanunun uygulamasında ortaya çıkan sorunların birkaçı. Ama kanımca en önemli konu Kesin Hesap Kanununun Meclis'te görüşülmesi konusudur. 5018 sayılı kanunda kesin hesap kanununa özel bir önem verildiği ve bütçe dışında tartışılması için gerekli yapının oluşturulduğu görülüyor. Nitekim 5018 sayılı yasaya göre, kesin hesap kanun teklifi Hazine ve Maliye Bakanlığınca hazırlanıyor. Mali yılın haziran ayına kadar TBMM'ye sunuluyor ve bir örneği Sayıştay'a sunuluyor. Sayıştay da bunu 75 gün çalışıyor. En geç Eylül ortasında bunu meclise genel uygunluk bildirimini olarak raporla gönderiyor. Bugünkü uygulamada ise kesin hesaplar bütçenin gölgesinde kalıyor ve yeterince incelenmiyor. Bütçe geleceğe

ilişkin öngörüler iken, kesin hesap iki yıl önceki bütçe uygulama sonuçlarının değerlendirilmesidir. Bütçe uygulama sonuçları nelerdir, hedeflere ulaşıldı mı, bütçe kurallarına uyuldu mu, uygulamada usulsüzlükler var mı gibi hususlar kesin hesap kanununun kapsamına giriyor. Kesin hesap kanunu görüşmelerinin tamamıyla ayrı bir görüşme sistematigi içerisinde yapılmasına ihtiyaç olduğunu düşünüyorum. Bu Plan ve Bütçe Komisyonu'nun alt komisyonu da olabilir ancak ben ayrı bir komisyon olmasının daha doğru olduğunu düşünüyorum. Cumhuriyet Halk Partisi'nin önerisinde de kesin hesap kanunlarının görüşülmesi için ayrı bir komisyon kurulması ve kurulacak komisyonun başkanının ana muhalefet partisinden bir milletvekili olması öngörülüyor. Böylece iktidarın bütçe uygulamalarının muhalefet tarafından ciddi biçimde incelenmesi mümkün olabilecektir.

Aziz Konukman: Atladığım önemli bulduğum birkaç noktayı paylaşmak isterim. Borçlanma rakamlarını buldum. En son Kasım raporu yayımlanmış. Ekim sonu itibariyle Hazine 244,7 milyar net borçlanma yapmış. Daha önce söylemiştim. Borçlanma limiti hukuk dışı bir yolla 309 milyara kadar çıkartılmıştı. Hazine isterse kasım ve aralıkta toplam 64,3 milyar lira daha net borçlanmaya gidebilecek. Çünkü yetkisi var. Yapılmış borçlanma ağırlıklı olarak net iç borçlanma şeklinde. Örneğin 244,7 milyarlık tutarın 237,1 milyarı net iç borçlanma, 7,6 milyarı net dış borçlanma. Yetkinin tümüyle kullanılması durumunda, iç borç ağırlığı nedeniyle bu tür bir borçlanma yurt içi faizler üzerinde yukarı doğru yüksek bir baskı unsuru olacak. Bu tür bir baskı olursa, özel sektörün önümüzdeki dönemde yatırımları bu süreçten olumsuz bir şekilde etkilenecek. Çünkü meşhur dışlama etkisi devreye girecek. Özel sektör devlet iç borçlanma senetleri kuyruğuna girmiş olacak, yatırım teşvikleri kuyruğuna değil, altını çiziyorum. Bu Merkez Bankasını da sarsabilir çünkü ileride Merkez Bankası politika faizini mecburen yeniden yükseltme sürecine girmiş olacaktır. Yine yeni bir başkan değişikliği gündeme gelirse hiç de sürpriz olmaz. Süreç gelişmeyi bu yönde zorluyor.

Paylaşacağım ikinci nokta, yüzde 5'lik borçlanma limit artırımını kararlarına değinirken eksik bıraktığım bir konu olacak. İlgili bakan kararıyla yüzde 5'lik bir limit artırımını yapıyorsunuz. Ardından bu kez cumhurbaşkanı kararıyla ikinci bir yüzde 5'lik bir limit artırımına gidiyorsunuz ama ortada ne bakan kararı ne de cumhurbaşkanı kararı var. Ayrıca bu iki kararı öğrenebilmek de mümkün değil. Çünkü ilki makam onayı ile alınmış bir karar olduğu için zaten yayımlanmıyor. Ayrıca onay tarihi bilinse bile karara ulaşılması mümkün olmuyor. İkincisine ulaşma çabalarım ise sonuçsuz kalmıştır. Önce sözünü ettiğim 2019 kararının peşine düştüm. Çünkü 2019 Yılı Sayıştay GUB'unda karar tarihi ve numarası veriliyordu. Bu numara üzerinden CİMER'e başvurdum. Henüz bir yanıt gelmiş değil. Son 2020 kararının ise ne tarihi ne de numarası biliniyor. Dolayısıyla

CİMER'e başvurabilmek mümkün olamamıştır. Çünkü başvuru için tarih ve numara isteniliyor. Kaldı ki, 2019'la ilgili başvurumuz gösterdi ki, sonuç almak mümkün değil. Sonra araştırdım ve gördüm ki, her alınmış cumhurbaşkanı kararının yayımlanması zorunda değil. Yasal dayanağı ise, 15 Temmuz 2018 tarih ve 30479 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan Resmî Gazete Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. Bu kararnamenin 4.maddesinin ç bendi bazı kararların yayımlanmasını cumhurbaşkanının takdirine bırakıyor. Bu karar bulunamıyorsa yayımlanmadığı anlamına geliyor. Hatırlanacaktır, çok tartışılmalı olan tank palet özelleştirmesi kararı da yayımlanmamıştı. Bütçeyi yakından ilgilendiren böylesine hayati öneme sahip bu iki limit artırım kararlarının kamuoyuyla paylaşılmaması ve yasa dışı borçlanmaya gidilmesi ciddi bir bütçe hakkı ihlalidir. Bu konuya ayrıca muhalefetin de kayıtsız kalması oldukça manidardır ve düşündürücüdür. Adeta sözün bittiği yerdeyiz.

Benzer bir durum 2021 yılında da yaşanabilir. 2021 bütçesinde genel bütçe açığı 246,3 milyar olarak öngörülmüş. Bunu Maliye Bakanı yüzde 5 artırırsa limit 258,6'ya yükseliyor. Yani ilgili bakan bizi bilgilendirmeden Hazine 12,3 milyar borçlanabilecek. Limit ikinci kez yüzde 5 artırıldığında tutar 271,5 milyara yükseliyor. Yani Cumhurbaşkanı bizi bilgilendirmeden Hazine bir kez daha 12,9 milyar borçlanabilecek. Yani toplamda hazine 25,2 milyar borçlanacak ve Maliye Bakanı ile Cumhurbaşkanı bunu bizden saklayacaklar. Ben TC vatandaşı olarak 25,2 milyar borçlanıldığını bilmeyeceğim. Borçlanma bu düzeyde kalsa yine de iyi. Hiç kuşkunuz olmasın o düzeyde kalmayacak. Çünkü ardından bir torba yasa teklifi gelecek. 4749 sayılı yasaya bir geçici madde eklenerek limit istenilen düzeye yükseltilecek. Yine hiç kuşkunuz olmasın, bütçe hakkını yok eden hukuka aykırı bu düzenlemeler zamanı geldiğinde aklanmış olacaktır. 2020 ve 2021 bütçe kesin hesapları Meclis'te onaylandığında hepimize geçmiş olsun demekten başka çaremiz kalmayacaktır.

Paylaşacağım bir diğer nokta, son borçlanma limiti belirlenirken kantarın topuzunun fazlasıyla kaçırılmış olmasına ilişkindir. Aşkın YEP'i ayrıntısıyla değerlendirdi. YEP'te 2020 yılı için bütçe açığı gerçekleşme tahmini 239,2 milyar olarak verilmiş. Genel bütçe açığının gerçekleşme tahmini de bu civarda olacaktır. Ama siz kalkıp bu tutarın çok ötesine geçerek net borçlanma limitini 309 milyara çıkartıyorsunuz. Hukuka aykırılığının yanı sıra iktisaden de açıklanması mümkün olmayan bir durum var ortada. Bu konunun açıklığa kavuşturulmaması oldukça manidardır.

Son olarak paylaşacağım nokta, bütçe hakkına değinirken eksik bıraktığım bir konu olacak. 5018 sayılı yasanın 41. maddesinde 'Sayıştay, mahallî idarelerin raporları hariç idare faaliyet raporlarını, mahallî idareler genel faaliyet raporunu

ve genel faaliyet raporunu, dış denetim sonuçlarını dikkate alarak görüşlerini de belirtmek suretiyle Türkiye Büyük Millet Meclisine sunar. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu raporlar ve değerlendirmeler çerçevesinde, kamu kaynağının elde edilmesi ve kullanılmasına ilişkin olarak kamu idarelerinin yönetim ve hesap verme sorumluluklarını görüşür' hükmü yer almakta. Ancak bugüne kadar bu görüşme sonuçları kamuoyu ile hiç paylaşılmamış. Oysa bütçe hakkı önemseniyorsa bu sonuçlar mutlaka kamuoyuyla paylaşılmalı. Bu yapıldığında yurttaşlar ödedikleri verginin uygun yerlerde kullanılıp kullanılmadığını öğrenmiş olacaktır.

Nilgün Erdem: Çok teşekkürler. Aslında modern anlamda bir bütçeden ve onun hazırlanma ve mecliste görüşülme sürecinden bahsedemiyoruz. Kural dışı, yasa dışı, hukuk devleti ile hiçbir şekilde örtüşmeyecek uygulamaları bütçe üzerinde de yaşadığımızı anlatmış oldunuz. Peki ama şimdi biz bütün bu tartışmalarla birlikte eğer hem ekonomik anlamda bu kadar derin bir krizden geçiyorsak hem de dünyada yaşanan ve ülkemizi ağır etkileyen bir salgınla karşı karşıyaysak, alternatif anlamda nasıl bir maliye politikası olmalıdır? Bütçe açığı meselesini, çalışan kesimleri, emekçileri ve işsiz kalanları dikkate aldığımızda nasıl ele almalıyız? Alternatif bir maliye politikasının ve bütçe düzenlemesinin temel ilkeleri neler olmalıdır? Ve bu anlamda çözüm önerisi olarak ne önermeliyiz? Burada anlattığınız garabet yapıya rağmen nasıl bir politika alternatifi önerebilirsiniz?

Aziz Konukman: Salgın döneminin başında hatırlanacaktır, bütçe politikasının da içerildiği bir alternatif program "Bağımsız Sosyal Bilimciler Bildirisi" adı altında açıklanmıştı. İmzacıları arasında ben de bulunuyorum. Bildirinin başında politikaların çerçevesi ortaya konuyor. Neoliberal ezberlerin terk edilmesi ve kamuculuk, planlama, toplumsal dayanışma gibi kavramların tekrar benimsenmesi öneriliyor. Politikalar arasında üç önemli bütçe politika önerisi yer alıyor. İlkinde bütçe açığı kaygısı, salgın sürdükçe geçerli olamaz denilerek bütçe harcamalarının gerekirse TCMB avanslarıyla karşılanması sağlanmalıdır önerisi yapılıyor. İkincisinde bütçe gelirleri azalırken giderlerinde büyük sıçramalar ortaya çıkacağına dikkat çekilerek gerçek bir servet vergisi alınması önerisinde bulunuluyor. Üçüncüsünde ise Kamu Özel Ortaklığı isimli projelerin kamulaştırılması hedeflenmeli deniliyor ve ardından bu projelere dönük ödentilerin TL'ye dönüştürülmesi ve kriz kaynaklı düşük performanslar nedeniyle oluşabilecek garanti ödemelerinin iptal edilmesi öneriliyor. Salgının devam ettiği bu süreçte bu üç öneri bugün de geçerliliğini koruyor.

Geçtiğimiz günlerde sevgili Hayri Kozanoğlu da servet vergisi benzeri bir dayanışma vergisi önerdi. Daha sonra bu öneri benim de arasında bulunduğum

bazı akademisyenlerin de görüşlerini almak üzere tartışmaya açıldı. Ayrıntısı için BirGün’de yayımlanmış bu yazıya bakılabilir. Tartışmaya açılan öneri özetle şöyle: Bankada belli bir mevduatın üzerindeki mevduatı olanlardan yüzde 1,5’luk vergi alındığında ve bu 6 aya yayıldığında, buradan elde edilen gelir doğrudan sosyal koruma kalkanı adı altında yardım yapılan adresi de belli 6 milyon 350 bin aileye yardım olarak dağıtılıyor. Elde edilecek gelir 6 ay boyunca sayısı belirlenmiş her bir aileye yine biner lira verilmesini mümkün kılıyor. Bu vergi dayanışma vergisi olarak adlandırılıyor. Geçiş dönemi için çok yerinde bir öneri. Ama bununla yetinmemek yazım. Hemen ardından servet vergisi için hazırlıklara başlanmalıdır. Salgının başladığı günlerde sözünü ettiğim bildirimde bir ek bütçe çağrısında bulunmuştum. Servet vergisi talebi o çağrıda da dile getirilmiştir. Bu konu en muhafazakâr rejimlerde bile tartışılıyordu. Dolayısıyla dünyanın gündemindeydi. Kaldı ki gündemde salgın da yoktu. ABD’de 25 Haziran 2019’da süper zenginlerden başkan adaylarına bir açık mektup yayımlandı. Mektupta “Amerika servetimizin vergilendirilmesi için sorumluluğa sahiptir” dendi. Yani hükümete “Bizim servetimizi vergilendirmek için ahlaki ve ekonomik sorumluluğunuz var” diyorlardı. Salgınla konu yeniden gündeme geldi ve tartışılmaya başladı. Nitekim iki ülkede sonuç da alındı. Kasım ayında Rusya, aralık ayı başında da Arjantin, servet vergisi kanunu çıkardılar, 2021’de tahsil etmeye başlayacaklar. Şimdi aynı şey bizim için de geçerli. Birileri bir yandan zenginleşirken servetine servet katarken bu tür bir vergiye kayıtsız kalınmamalı. Türkiye’de emlak vergisi, motorlu taşıtlar vergisi ve veraset ve intikal vergisi olmak üzere üç çeşit servet vergisi var. Gelin görün ki servet unsurları üzerinden alınan vergilerin milli gelir payı son yıllarda yüzde bir civarında, yani yok denecek kadar az. Bu tablo Türkiye’ye yakışmıyor. Bu oranı yukarılara çekmek gerekiyor. Ancak ha deyince verginin hemen alınması mümkün değil. Bu konuda ciddi bir hazırlık yapılması gerekiyor. Türkiye’de gelir dağılımı tablosu var ama servet dağılımı tablosu yayımlanmıyor, çünkü servet stoklarıyla ilgili veri yok. Hayvan mal stoklarını biliyoruz ama servet stoklarını bilmiyoruz. Türkiye hala servetlerin dağılımını bir İsviçre finansman kuruluşunun düzenli olarak her yıl yayımladığı “Küresel Servet Raporu” adlı yayından öğreniyor. Herkes ona referans veriyor. Servet stokunun tespit edilebilmesi için önce servet beyannamesini yeniden getirmek gerekiyor. Özal rahmetli ben zengini severim deyip servet beyannamesini kaldırdı. Mevcut sistemde vergi mükelleflerine uygulanmayan ‘servet beyanı’, kamu görevlilerine ‘mal beyanı’ adı altında uygulanıyor ve servetindeki artış ile geliri kıyaslanıyor. Açıklanamayan fark olduğunda, hapis cezası da dâhil ciddi yaptırımlar öngörülmüş. Ancak uygulamada beyanın takibi ciddi yapılmıyor. Bu sistemin vergi mükellefleri için de yeniden getirilmesi ve takibinin etkin bir şekilde yapılmış gerekiyor. Servet dağılımı verilerini bilmeden servet vergisini kalıcı hale getirme şansımız yok.

K.Ö.İ yatırımlarının kamulaştırılması önerimizin CHP tarafından önemsenmiş olması çok sevindirici. Kamulaştırma belki zaman alabilir ancak bu projelere dönük ödentilerin TL'ye dönüştürülmesi ve kriz kaynaklı düşük performanslar nedeniyle oluşabilecek garanti ödemelerinin iptal edilmesi önerimiz ise rahatlıkla uygulanabilir. Sözleşmede olması şart değil. Mücbir sebep var. En azından salgın süresince ödentilerin TL cinsinden yapılması ve olası garanti ödemelerinin iptal edilmesi mümkündür. Bu yapıldığında salgın için kullanılacak çok büyük boyutlu bir kaynak yaratılmış oluyor. İkincisi bütçe açığından hiç çekinmemek lazım. Salgının derinleştirdiği bu kriz ortamında bugüne kadar dayatılmış olan gelirlere öncelik tanıyan neoliberal ezberin terkedilerek giderlerin önceliği ilkesine yeniden sahiplenmek gerekiyor. Onlar bile artık denk bütçe demiyorlar. Bütçe açığının minimal düzeyde olması gereğine dikkat çekiyorlar. Dolayısıyla bütçe açığının boyutundan rahatsız olmamak gerekiyor. Açıktan ziyade yapılacak transferlerin tutarı ve kime yapılacağı önemli. Ama görüyoruz ki, salgın nedeniyle bütçeden doğrudan bir gelir transferi yapılmış değil. Başka bir şekilde kaynak tahsisi yapılmışsa şayet destekleri içeren paket ve torba yasa tekliflerinde yer alan teşviklerin bir kısmı bütçeleştirilmediği için bunun tespiti mümkün değil. Geri kalan teşvikler ise Sosyal Koruma Kalkanı kapsamında verilmiş desteklerdir. Bu kapsamda 45,3 milyarlık bir destek sağlanmış. Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanı'nın açıkladığı veriler yeniden düzenlendiğinde üç kaynak arasındaki dağılım şöyle:1-Sosyal Yardımlaşma Dayanışma Teşvik Fonu (SSYTF): 6 milyar 376 milyon TL 2-İşsizlik Sigortası Fonu (İSF):36 milyar837 milyon TL 3- İban numarası verilerek yapılan biz bize benzeriz kampanyası:2 milyar 56 milyon TL. Sonuncu kaynak çok ilginç. Başka ülkelerde helikopter para diye nitelendirilen kişi başına nakit desteği verilirken, bizde İban numarası verilerek vatandaşın para toplanmıştır. YEP 2020 yılı GSYH gerçekleşme tahmini 4851 milyar TL. Bu durumda Sosyal Koruma Kalkanı kapsamında verilen yardım tutarının milli gelirdeki payı yüzde 1'i bile bulmuyor. Çünkü pay yüzde 0,93 düzeyinde.

Bir de Hazine'ye kısa vadeli avans uygulamasının acilen getirilmesi gerekir. Bu hem sözünü ettiğim bildirimizde hem de benim yaptığım bütçe çağrısında yer alıyor. Bu uygulama Hazine'nin doğrudan Merkez Bankası kaynaklarına başvurarak nakit olarak borçlanması anlamına geliyor. Bu avans, vadesi bir yılı aşmayan kredi niteliğinde. Hazine, kullandığı avans miktarını yılsonuna yasal faiziyle birlikte Merkez Bankasına ödemekle yükümlü. Ancak uygulamada bu tutarın mali yılsonunda Merkez Bankasına geri ödenmesi mümkün olamamıştır. Bu tutum nedeniyle avans uygulaması, Hazine'nin dönemlik ihtiyacını karşılamaktan çıkıp bütçe açıklarının finansmanına hizmet eden ve enflasyonist etkiler yaratan bir niteliğe bürünmüştü. Dolayısıyla 1998'den itibaren de avans

verilmesi fiilen durdurulmuştu. Şubat 2001 Krizi'nin hemen ardından 25 Nisan 2001 Tarih ve 4651 Sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile 1940'larda başlayan ve 1998'e değin sıklıkla kullanılan ve Hazine'nin temel finansman kaynaklarından biri olan kısa vadeli avansın yasal dayanağı ortadan kaldırılmıştı. Bu olanak, Hazine'nin kullandığı avans miktarını yılsonuna yasal faiziyle birlikte Merkez Bankasına ödemekle yükümlü tutulmasını bir yaptırıma bağlayarak yeniden getirilmeli. Ancak yıl sonunda geri ödeme yükümlülüğü salgın dönemi boyunca askıya alınmalı. Avans tutarının genel bütçe ödeneklerinin belli bir yüzdesiyle sınırlandırılacak olması, para basılacak ve enflasyon kontrolden çıkacak endişesini tümüyle gidermiş oluyor. Şurası unutulmamalıdır, Hazine'ye nakit sağlanması önerisi, aynı zamanda, ekonomik krizin en sert vurduğu alan olan talep daralmasının aşılabilmesi açısından da tamamlayıcı niteliktedir. Korkut Boratav Hoca'mızın da ifade ettiği gibi, esasen talep çöküntüsü sürerken parasal genişlemenin enflasyonist olması da zaten beklenemez.

4,5 milyon yoksul olduğu tahmin ediliyor kayıt dışında. Yukarıda sözü edilen yardımlar kayıtlılara yapılan ödemeler. Bu kesime de bütçeden mutlaka kaynak aktarılmalıdır. Aslında yapılacak tüm yardımlar bütçeleştirilerek oradan yapılmalıdır. Bu yapılmadığında bugün olduğu gibi kaynak tahsisi ve aktarımı keyfiliğe açık hale gelecektir. Bundan kaçınmak gerekir.

Asgari ücret vergi dışı bırakılarak insan onura yakışır bir düzeye taşınmalı ve aile düzeyinde tanımlanmalı. DİSK-AR'ın araştırmasına göre asgari ücret ve altında bir ücretle yaşamını sürdürmek zorunda olan işçilerin sayısının bütün ücretli çalışanların yüzde 38,3'ü (yüzde 40 civarında) düzeyinde. Yani 7,5 milyon civarındaki emekçinin ücreti bu düzeyde. Önerilen bu değişiklik hayata geçtiğinde ekonomiyi canlandırır, kapasite kullanım oranlarını yukarıya doğru çeker.

Savunma Sanayii Destekleme Fonu var. Fondan Hazineye yatırılacak mevcut tutarın artırılmasıyla bir yandan genel bütçeye bu tutar kadar gelir kaydı yapılabilir ve diğer yandan Sağlık Bakanlığı bütçesinin ilgili tertiplerine bu tutar kadar ödenek kaydedilmesi sağlanabilir.

2021 bütçesinde olduğu gibi, Varlık fonuna bütçeden aktarma yapmaya kesinlikle izin verilmemelidir.

Emekçilere mutlaka doğrudan gelir transferi yapılmalı. Yakın zamanda ABD, Fransa ve İngiltere örnekleri var. İlk iki ülkede salgınla mücadelenin desteklenmesi için ek bütçeye gidildi. Hatta Fransa'da birbiri ardına iki kez ek bütçeye başvuruldu. Üçüncü ülkede mali yıl başlangıcı salgına denk düştüğü için

2020 bütçesinde salgınının olumsuz ekonomik etkilerinin asgariye indirilmesine odaklanıldı. 2021 yılında mali yıl başlamadan önce sağlık sektörünün salgınla mücadelesinin desteklenmesi için ek bütçeye başvurulması planlanmış. Her üç ülkedeki sağcı iktidarlar bu tür bir politikayı ek bütçeye başvurmak suretiyle uygulamaya soktular. Bu tür bir politika uygulaması bizde de istenildiğinde mümkündür. Bu tür öneriler daha da çoğaltılabilir. Değinemediğimiz öneriler için ek bütçe çağrımıza bakılabilir.

Son bir yeni öneri. Yeniden değerlendirme oranı belirlendi. Yüzde 9,11 olarak ilan edildi. Ocak ayında maktu vergiler bu oranda zamlanmış olacak. Keza trafik cezaları da. Cumhurbaşkanı'na bir çağrı yapılmasını öneriyorum. Cumhurbaşkanı iki senedir motorlu taşıtlar vergisini yeniden değerlendirme oranı kadar artırmadı yarısı kadar artırdı. Cumhurbaşkanı'nın yetkisi var, isterse yarısı kadar artırabiliyor. Bir tek emlak vergisinde yasası nedeniyle zam oranı yeniden değerlemenin yarısı düzeyinde belirleniyor. Servet vergisi olan motorlu taşıtlarda bu hakkı kullanan Cumhurbaşkanı'nı geniş halk yığınlarını ilgilendiren bu oranda yüzde 50'lik bir indirim yapmaya davet ediyorum. Aynı şekilde gelir vergisi dilimlerinde de yüzde 50 artırıma gidilmelidir. Çünkü enflasyon nedeniyle vergi mükellefleri hemen yüksek dilime girmiş oluyorlar. Halbuki her vergi diliminde matrah genişletilirse bir üst dilime geçiş daha geç olabilecektir. Bu da çok önemli bir fırsat yaratacaktır. Asgari ücret vergi dışı bırakılmalıdır, bu diğer ücretleri de rahatlatacaktır. Asgari ücretten sonrası için ilk dimin vergi oranı yüzde 15 yerine yüzde 10 uygulanmalı. DİSK de bunu talep ediyor. Emekçilerin de beklentisi bu yönde. Benim şimdilik söyleyeceklerim bu kadar.

Nilgün Erdem: Aşkın Bey, Meltem Hoca sizlerin söyleyecekleri var mı?

Aşkın Türel: Öncelikle şunu söylemek lazım. Bir kere bu pandemi krizi döneminin çok uzun süreceğini sanmıyorum. Önümüzdeki yıl içinde aşılama uygulaması ile tamamen olmasa da salgının büyük ölçüde hafiflemesi daha olası gözüküyor. Ekonomik krizin atlatılması ve toplumsal kesimler üzerindeki etkisinin bertaraf edilmesi ise zaman alacak. Bu çerçevede hem kısa dönemde hem de orta-uzun dönemde yapılması gerekenleri söylemek lazım.

Öncelikle bütçenin dışına çıkan uygulamaların ortadan kaldırılması gerekiyor. Bu kapsamda, özel bir şirket ve ikinci bir Hazine gibi çalışan Varlık Fonu'nun faaliyetlerine son verilmelidir. Varlık Fonuna devredilen kurumlar yeniden bütçe içine alınmalıdır.

Kamu özel ortaklık modelinde ciddi sıkıntılar var. Biliyorsunuz şehir hastaneleri modelini de durdurdular. Çünkü model çok ciddi sıkıntılar yaratmaya başladı.

Bu çerçevede, KÖİ modeli ile yapılan projeler için yapılacak ödemelerin TL'ye dönüştürülmesi ve kriz koşullarında garanti ödemelerinin iptal edilmesi öncelikli olarak gündeme alınmalıdır. Sonrasında da KÖİ modeli uygulamasına son verilmelidir.

Ciddi bir vergi reformuna ihtiyaç var. Bu çerçevede, dolaylı vergilere dayalı vergi yapısının değişmesi gerekiyor. Öncelik dolaysız vergilerde olmalı. Gelir vergisine baktığımız zaman büyük kısmı kaynakta kesilen stopaj dediğimiz vergiyle toplananlar. Beyanname usulüyle verilen vergilerin payı çok düşük. Bu çerçevede kazanca göre vergi alacak bir sistemi kurmak gerekiyor. Diğer taraftan, dar gelirliilerin vergi oranlarını düşürecek, asgari ücreti vergi dışı bırakacak bir yapıyı da oluşturmaliyiz.

Bu anlamda gelir vergisi sisteminin yeniden düzenlenmesine ve istisna ve muafiyetlerin gözden geçirilmesine ihtiyaç var. Ben vergi harcamalarının çok yüksek olduğunu düşünüyorum. Örneğin 2021 yılında vergi harcamaları olarak kaydedilen devletin vazgeçtiği vergi gelirleri 230,8 milyar lira olarak öngörülmüş. Neredeyse bütçe açığına yakın bir rakam var ortada. Vergi harcamaları olarak bilinen istisna ve muafiyetler, bu istisna ve muafiyetler koyulurken amaçlanan hedeflere ulaşıp ulaşılamadığı ve etkinlikleri çerçevesinde gözden geçirilmeli. Söz konusu muafiyetler öncelikle emekçi sınıflar lehine temel ihtiyaç maddelerine uygulanan vergiler için getirilmelidir.

Kısa vadeli avans konusu geçmişte büyük problemler yarattı. Avanslar bir süre sonra kalıcı hale geldi ve karşılıksız para basmanın bir aracına dönüştü. Sınırlı bir dönem için, sadece pandemiyle mücadele kapsamında çıkacaksa tamam ama sonrasında avans uygulamasının kaldırılması gerekiyor. Benim fikrim bunun yerine ek bütçe uygulamasına gidilmesidir.

Aziz Konukman: Helikopter paranın karşılığıydı Aşkın. Karşılıksız para basmayalım diye.

Aşkın Türel: Merkez Bankası kamu kağıtlarını alıyor piyasaya para veriyor zaten. Ayrıca, İşsizlik Sigortası Fonu'ndan kanunun amacına aykırı olarak her yere para aktarılıyor. Geçmişte İşsizlik Sigortası Fonu'ndan duble yollara bile para aktardılar. Bu kapsamda, İşsizlik Sigortası Fonu'nun amacı dışında kullanılmasına son verilmeli, fondan ilgili kanunun amacına aykırı olarak yapılan aktarımların fona iade edilmesi sağlanmalıdır. Fon kaynakları kanunun amacı yani Türkiye'deki işsizlerin sorunlarını çözmek amacı doğrultusunda kullanılmalıdır. Bu çerçevede, hem işsizlik sigortasından yararlanma koşullarının kolaylaştırılması, hem de fondan işsizlere verilecek işsizlik yardımının miktarının ve süresinin artırılması gerekiyor.

Diğer taraftan, hem kısa dönemde krizi aşmak için hem de orta-uzun dönemde daha adaletli bir gelir dağılımı için kamu transfer harcamalarının artırılması gerektiğini düşünüyorum. İçinde bulunduğumuz zor dönemi aşmada maliye politikası önlemlerine öncelik verilmeli ve bütçe kaynakları artırılmalıdır. Bu çerçevede, krizden olumsuz etkilenen kesimlere, Kobi'lere ve esnafa, işini kaybedenlere yapılacak yardımların artırılmasına gerek var. Hanehalklarına yapılacak sosyal yardımlar artırılmalı. Tarımsal destekleme ödemelerinin artması lazım. Tarımsal destekleme ödemeleri bu sene geçen yılın ödemesi ile aynı kaldı, enflasyon kadar bile arttırılmadı. Tarımsal üretimi arttırmak ve çiftçiyi desteklemek için tarımsal destekleme ödemeleri arttırılmalı ve 2006 yılında çıkarılan 5488 Sayılı Tarım Kanunu'nun 21. maddesinde düzenlenen tarımsal desteklemeye ayrılan tutarın milli gelirin yüzde 1'inden az olamayacağı hükmü hayata geçirilmelidir. Bu politikalar aynı zamanda orta-uzun dönemde emeği ile geçinenlerin bütçeden daha fazla pay alabilmesini sağlayacak bir modelin de oluşturulmasına yol açmalıdır.

Sosyal harcamalarda ülke çapında uygulanacak bir asgari gelir desteği sistemine ihtiyaç var. Çok dağınık bir yapı var. Şu anda 8'e yakın kuruluş sosyal yardım faaliyeti yürütüyor. Bu ödemelerin bir bütünlük içinde birleştirilmesi ve bir asgari gelir desteği sistemi ile uygulanması gerekir diye düşünüyorum. Sosyal yardımlar dünyada gelecekte daha da önemli olacak. Kapitalist sistem herkese iş olanağı sağlayamıyor. Emeğe gittikçe daha az ihtiyaç duyulan bir üretim yapısına dönüşüm var. Herkesin çalışmadığı bir ortamda ise sosyal yardımlar önemli olacak. Zaten birçok ülkede de vatandaşlık geliri adı altında daha geniş bir sosyal yardım ve asgari gelir desteği sistemi tartışılmaya başlandı.

Kalkınma konusunda kamunun rolünün yeniden tanımlanmasına ihtiyaç var. Devlet sadece fiziki ve sosyal altyapı yatırımlarının değil, teknolojik altyapının geliştirilmesinde de önemli bir rol oynamalı. Bu açıdan yeni bir planlama yaklaşımı içinde kamunun hem üretimdeki hem de bölüşümdeki rollerini yeniden tanımlamalıyız. Söyleyeceklerim şimdilik bunlar.

Aziz Konukman: İzin verirseniz tam bu noktada araya girmek istiyorum. Aşkın çok önemli bir şey söyledi. Vergi muafiyet ve istisnaları ayıklamak lazım amaca uygun mu değil mi diye. Çok haklı. Hemen bir kanıtını sunacağım. 2020 yılı için 195,6 milyarlık bir muafiyet ve istisna tanınmış. Bunun ağırlığı sermayeye kesimine. Emekçilere de var asgari geçim indirimi, engelli vatandaşların araçlarına yönelik muafiyetler vb. 195,6 milyarlık bu tutarı ekonomiyi büyütecekler diye vermişler. Geçen yılki YEP'te 2020 yılı için yüzde 5 büyüme öngörülmüş. Yeni YEP'te 2020 büyümesinin gerçekleşme tahmini yüzde 0,3 olarak verilmiş. Belki de oran eksi olacak bilmiyoruz. Bu kadar kaynak vermişsiniz bunlara, ekonominin

yüzde 5 büyümesine katkı sunacaklar diye. Ama anlaşılıyor ki, bu beklenti gerçekleşmeyecek. Yazık değil mi bu kaynağa? Verilen vergi teşviki heba olup gitmiş. Ayrıca bu tutar geçen yılki bütçe kanun teklifinde öngörülen bir rakam. Belki vazgeçilen vergi tutarı bu rakamın da üstünde gerçekleşmiş olabilir. Bilmiyoruz, henüz açıklanmış değil. Geçen yılki bütçe kanun teklifinde 2021 yılı için ise bu kalemde öngörülen tutar 222,7 milyarmış. Ancak ilginçtir, bu teşviklerin etkin olmadığı görülmesine rağmen 2021 bütçe teklifinde 2021 yılı için geçen yıl öngörülen tutarın 8,1 milyar artırılarak Aşkın'ın verdiği rakam olan 230,8 milyara yükseltilmesi kabul edilebilir bir durum değildir. Bu teşviklerin bir kısmının amacına uygun olmadığı kanıtlanmış olmasına rağmen ısrarcı olunması ve üstelik daha da artırılması oldukça manidardır. Aslında amacın nasıl kullanılırsa kullanılsın başta yandaşlar olmak üzere sermaye kesimlerine bir kaynak aktarımı olduğu açıkça görülüyor. Bu tutar 2021 yılı için öngörülen bütçe vergi gelirlerinin yüzde 25'ine karşılık geliyor. Dehşet bir rakam. Devlet toplayacağı vergi gelirinin yüzde 25'inden vazgeçeceğim diyor. Diğer taraftan sermayeye kaynak transferi yapılırken, kamu vicdanını sızlatıcı bir şekilde bebek bezinde yüzde 18, ekmekte yüzde 8, özelleştirilen Milli Piyango'da yüzde 0 KDV alınabiliyor. İlk iki üründeki oranlar OECD ortalamasının çok üzerinde. Bu tür ürünlerde bu oranı düşürün ya da sıfırlayın denilebilir. Bu kez salgın koşullarında söz konusu muafiyetler öncelikle emekçi sınıflar lehine temel ihtiyaç maddelerine uygulanan vergiler için getirilmeli. Sınıfsal tercihleri değiştirmek salgın dayatmasıyla mümkün olabilir. Siyasal iktidar bu yönde baskılanabilir.

Nilgün Erdem: Teşekkürler. Meltem Hoca?

Meltem Kayıran: Ben, şimdiye kadar sıralanan önerilerin, emeğe daha fazla pay ayrılması talebinin uygulanabileceğini düşünmüyorum. Fakat yine de bu çerçevede katılımcıların söylediklerine ekleyecek birkaç şeyden bahsedebilirim. Neden katılmadığımla da bitireceğim. Kamucu bütçe, dayanışma vergisi, servetten vergi alınması, kamu özel işbirliği projelerinin kamulaştırılması gibi sizin saydığınız çok sayıda öneriye şunları ekleyebiliriz: Bütçe incelendiğinde pandemi nedeniyle bir takım ek önlemlerin alınacağı görülebilmeli. Yani, bir kriz bütçesi hazırlanmış olmalı. Kişilerin temel ihtiyaçlarını karşılayacak doğalgaz, elektrik, su faturalarının bedellerinin alınmaması, bu hizmetlerin en azından temel ihtiyacı karşılayacak kısmının bedava sunulması, düşük gelirli vatandaşların ve emekçilerin borçlarının ertelenmesi, yapılandırılması hatta silinmesi gibi öneriler geliştirebiliriz ki esasen hep büyük sermayenin borçları yapılandırılıyor. Bir başka önemli konu da toplumsal cinsiyet eşitliğini sağlayacak bir takım önlemlerin alınması. Bütçe sisteminin değişmesiyle bu konu daha iyi izlenebilecek deniliyor ama bu tabii ki göstermelik bir şey olmamalı.

Ayrıca kadınların güçlendirilmesi denildiğinde sadece kreş ve bakım konuları akla gelmemeli. Kadınların istihdama katılımı artırılmalı, hayata güvenle bakabilecekleri, güçlenecekleri koşullar yaratılmalı ve insanca yaşamaya yetecek ücrete sahip oldukları güvenceli işler oluşturulmalı. Ev içi görünmeyen emeğin karşılığı verilmeli.

Fakat sıralanan bütün önerilerin neden gerçekleşmeyeceğini açıklamak üzere en başta başladığım yere dönecek olursam şöyle söyleyebilirim: Aslında şu an bütün dünyada neoliberal otoriterleşme dönemi yaşıyoruz, pandemi de bunu tuzu biberi oldu. Hak ve özgürlükleri kısıtlayan otoriter iktidarlar pandemi sırasında virüsün yayılmasını önleme ve normale dönme konusunda aldıkları önlemlerle daha da otoriterleştiler. Böyle bir dönemde Türkiye’de de benzer bir süreç yaşandı. AKP’nin sağlıkla ekonomi arasında bir seçim yaptığını ve tercihini de ekonomiden yana kullandığını biliyoruz. Birçok kişi işsiz kaldı; işten çıkartılmayan emekçiler yeterli önlemler alınmadan çalışmaya zorlandı, açıklıkla hastalık arasında bir seçim yapma durumunda bırakıldı. İşsiz kalan, ücretsiz izne çıkartılan, kısa çalışma ödeneğinden bile yararlanamayan çok kişi oldu. Kısacası emekten yana yeterli destek paketlerinin açıklanmadığını fakat sermaye için çok sayıda önlem alındığını, teşvik paketlerinin hep sermayeye yönelik olarak açıklandığını; açıkların nedenlerinin de bunlar olduğunu biliyoruz. Bütün bunları düşündüğümüzde burada sıraladığımız önerileri uygulayacak bir siyasî irade olmadığı için bu önerilerin gerçekleşmesinin olanaksız olduğunu düşünüyorum.

Bütçe sisteminin Aziz Hoca’nın ayrıntılarıyla anlattığı gibi yasal ve denetlenebilir bir yapıya kavuşması için, bütçe hakkının kullanılabilmesi için ülkenin mevcut yönetim sisteminin değişmesi gerekiyor. Yani Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi ile tek merkezden yönetilen bu yapının değişmesi, güçler ayrılığının etkili bir şekilde yeniden tesis edilmesi gerekiyor. Her türlü kararın tek adam rejimi çerçevesinde alındığı bir ülkede bütçenin demokratik, katılımcı ve yasalara uygun şekilde yapılmasını beklemek hayal gibi geliyor bana.

Bir de şunu eklemek isterim. Kapitalist bir sistemde devletlerin genellikle sermayeden yana tavır aldığını, emeği değil sermayeyi koruyan ve güçlendiren politikalar uyguladığını zaten biliyoruz. Emeğin zor ve baskı araçlarıyla zayıflatıldığı böyle bir dönemde bizim emekten yana bir bütçeye ilişkin önerilerimizin gerçekleştirilmesini beklememiz zor. Fakat başta söylediğimiz gibi bütçe siyasi bir metin; sınıflar arası çatışmanın bir belgesi. Bu yüzden önerilerimizi ortaya koymaya ve emekten yana bir bütçenin nasıl olması gerektiğini söylemeye devam etmeliyiz.

Aziz Konukman: Bir iki şey söylemek istiyorum. Aslında iyi de oldu Meltem Hoca’nın bence önemli itirazı. Şu anlam çıkmasın. Ben çok sayıda katıldığım

platformlarda alternatif bütçeyi savundum ama bir dipnot düşerek. Yapılan öneriler bizim minimal taleplerimiz. Maksimal değil. Maksimal talepler bir rejim değişikliği, bölüşüm ilişkilerinin değişmesini gerektirir. Minimal taleplerin bile karşılanmayacağını biliyoruz. Tarihe not düşmek, kayıt altına almak için bu önerilerde ısrarcı olmak gerekiyor. Bu rejimin neleri yapıp neleri yapamayacağını görmek gerekiyor. Servet vergisini bile getiremiyorlar dedirtmek için ısrarcı olmalıyız. 2019 haziran sonlarında Amerikalı zenginler tarafından başkanlık adaylarına kendilerinden servet vergisi alınması çağrısı yapan açık bir mektup yayımladıklarından söz etmiştim. Samimi bir çağrı mıydı bilemem. Sağcılar bile böyle bir girişimde bulundular. Salgın yoktu o zaman. Bir de şimdi küresel ısınma var. Bunu hiç konuşmuyoruz. Hala fosil yataklarından enerji yatırımları devam ediyor Türkiye’de. Nükleer santral kapımızda. Akkuyu için de epeyce bir mesafe alındı. Sıra memleketim Sinop’ta. Fosil yakıtlara dayalı, karbondioksit salınımları yoğun olan üretim süreçleri egemen durumda. Teşviklerle bu yapı her geçen gün daha da güçlendiriliyor. Karbon vergisinin sisteme girdiği çevre dostu bir bütçe yapılmasına gecikmeksizin geçmek gerekiyor. Aynı şekilde bütçelerin toplumsal cinsiyete de duyarlı hale getirilmesi hayati bir önem taşıyor. Maalesef bütçe açısından geldiğimiz yer bu tür duyarlılıkların çok uzağında. Ben 2013’tü galiba KESK’in sayfasında var. Toplumsal cinsiyete duyarlı bütçe konusunu ilk gündeme getiren kişilerden biriyim. Bu konunun de ele alındığı TBMM’yi ‘Bütçe Hakkı’na Sahip Çıkmaya Davet Ediyoruz başlıklı çağrım 2013’den bu yana KESK’in web sayfasında hala duruyor. Ayrıca bu görüşü sahiplenen sonuçlandırılmış iki doktora tez çalışmasında da tez izleme komitesi üyeliği yapmış bulunuyorum. Yani bu konuda takipçiliğimi sürdürüyorum. Meclis’te konu bir ara ciddi bir şekilde ele alındı ama sonradan komisyonlara havale edilerek, göstermelik toplantılar yapılarak konu ne yazık ki gündemden düşürülmüştür. Bu kadar kadın cinayetlerinin olduğu bir yerde kılını kıpırdatmayanların toplumsal cinsiyete duyarlı bütçeyi önemsemesi zaten beklenemezdi. Ama yine de umutsuz olmamak gerekiyor. Mücadele bir şekilde sürdürülmelidir. Bu tür bir bütçe anlayışına sahip olmadıklarını göstermek de değerli bir çabadır.

Nilgün Erdem: Yeni bir tartışma açmak adına değil ancak bir itirazla birlikte kısa bir açıklama yapmak isterim. Aslında emekten yana bir bütçe nasıl olmalı sorusunu tarihe not düşmek ve bugün yapılanları ifşa etmek adına yanıtlamalıyız sanırım. Bunu tartışırken aynı zamanda sizin ve diğer konuşmacıların da vurguladığı neoliberal politikalar olarak bilinen 1980’lerden bu yana uygulanan, 1990’larda bazı değişikliklerle devam eden politikaları tüm boyutları ile eleştirerek, politika alternatiflerini tartışmak zorundayız. Merkez bankasının bağımsızlığı ve kısa vadeli avans uygulamaları dâhil olmak üzere. Merkez bankasının tek hedefini

fiyat istikrarı ile sınırlayan bağımsız merkez bankacılığı ile alternatif para politikası uygulamalarını devre dışı bırakırsanız, o zaman istihdam yaratmaya dönük, emekten yana politikaları nasıl uygulayacaksınız? Uluslararası sermaye hareketleri üzerinde kontrollerin olmadığı bir yapıda, sadece kısa vadeli faiz politikalarını belirleyebilen bir kıskaca alınmış bir Merkez Bankasıyla nasıl istihdam yaratılabilir ve başka problemler ele alınabilir?

Aziz Konukman: Sizin de dikkat çektiğiniz kıskaca alınmış bir merkez bankası eleştirisi çok sık yapılır hale geldi. Yeni bir kalkınma paradigması arayışı gündemde. Bu süreç salgın öncesinde başladı. Önerilen bu yeni yapılanmada merkez bankalarına yeni bir işlev verilmesi düşünülüyor. Kısaca bu gelişmeleri özetlemek istiyorum. Geçtiğimiz yıl UNCTAD (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) tarafından yayımlanan 25 Eylül 2019 tarihli Ticaret ve Kalkınma Raporu (Özgün adı: Trade and Development Report) bu tür bir arayışın ürünü. 30'lu yıllardaki Büyük Buhran Döneminin yeni düzeni gibi, küresel yeni bir düzen kurgulanıyor. "Küresel Yeşil Yeni Düzen" diye adlandırılan bu yeni yapının küresel mali kriz sonrasında yıllar süren kemer sıkma politikaları ve güvensizlik ortamından sonra yeni ve temiz bir başlangıç yapılabilmesi için doğru politika çerçevesi olduğu, gelir adaletini güçlendireceği ve çevreye verilen zararı terse dönüştürebileceği ifade ediliyor. Rapor'da, önerilen Yeni Düzen'in finansmanında liderliği kamu sektörüne veren bir dizi önlem açıklanıyor. Kalkınma ve kamu bankalarına kalkınmayı daha fazla finanse edebilmeleri için daha fazla sermaye sağlanması ve yeni küresel düzene referansla merkez bankalarının diğer kalkınmayı finanse eden kuruluşlarla uyum içinde hareket ederek doğrudan ve dolaylı olarak çok boyutlu roller üstlenmesi şeklindeki öneriler öne çıkıyor. Sonucusu çok önemli. Çünkü ilk kez merkez bankalarına kalkınmayla ilgili bir finansal mimaride (yeşil yatırımların finansmanında) kritik bir görev veriliyor. Yani fiyat istikrarı ve enflasyon hedeflemesi gibi klasik işlevlerle donatılmış merkez bankalarının bu dar bakış açısından uzaklaşarak güçlü bir şekilde iklim finansmanının teşvikine yönelmeleri isteniyor.

Nilgün Erdem: IMF'nin içinden de kendi politikalarını eleştiren kimi yayınlar oldu uzun yıllardır.

Aşkın Türeli: Dünyada merkez bankalarının bağımsızlığı konusunun ortaya çıkışı enflasyon hedeflemesiyle de bağlantılı. Enflasyon hedeflemesi rejimini uyguluyorsanız merkez bankalarını bağımsız yapmanız gerekir diye düşünüldü. Son 15-20 yılda gündeme gelmesinin nedenlerinden biri bu. Türkiye ölçeğinde ise enflasyon hedeflemesi son derece başarısız oldu. Enflasyon hedefleri hiçbir zaman tutturulamadı.

Nilgün Erdem: Evet ama tek amaç olarak ilan ettiğiniz zaman istihdam yaratan politikaları nasıl uygulayacaksınız? Biliyorsunuz ki iktisat politikalarının amaçları her zaman birbirleriyle uyumlu olamaz, çelişirler. İstihdam yaratmaya dönük, yatırımları canlandırarak büyümeyi teşvik etmeye dönük politikalar ile fiyat istikrarı arasında olduğu gibi. Sizin tek hedefiniz fiyat istikrarı olursa bu, istihdam yaratmaktan ve yatırımlardan vazgeçmek anlamına gelmektedir. Bunu baştan kabul etmiş olmak demektir. Türkiye için özellikle sermaye hesabının serbestleştirildiği bir ortamda, enflasyon hedeflemesi ile para politikası araçlarını kısıtlayan ve siyasal iktidardan ‘bağımsızlaştıran’ merkez bankası düşüncesi, esas olarak finans kapitalin ihtiyaçları ve tercih ettiği iktisat politikaları doğrultusunda, sanayileşme ve tam istihdam gibi amaçların terk edildiği ‘yeni’ neoliberal anlayışa işaret etmektedir. Bu çerçevede enflasyon hedeflemesi ile sınırlandırılan para politikası da yüksek faizlere yol açarak spekülasyon fonları için yüksek arbitraj kazançları üretmektedir. Bu bağlamda merkez bankası uygulamalarının Türkiye’ye özgün sorunlarını tartışmak, merkez bankası bağımsızlığını savunmak anlamına gelmemelidir. Bu tür yanlış yorumlara neden olacak açıklamalardan kaçınmak gerektiğini vurgulamak istedim.

Aşkın Türel: Ben de aynısını düşünüyorum. Aziz Hoca ile ortak bir makalemizde de bu konuya değinmiştik. Para politikasının çerçevesinin ve bu kapsamda Merkez Bankasının amaç fonksiyonunun genişletilmesine ihtiyaç var. Sadece fiyat istikrarını değil, büyümeyi, istihdamı da dikkate alacak bir çerçevenin kurgulanması gerekiyor.

Nilgün Erdem: Kalkınma ve planlamanın önemini hatırlatan ve emekten yana, kamucu politikaları yeniden tartışmak gerektiğini vurgulayan buradaki bütün konuşmaların, Türkiye ekonomisi üzerine yürütülen tartışmalara önemli katkı sağlayacağını düşünüyorum. Bu çerçevede tüm katılımcılara teşekkür ederim.

Biyopolitika: İktidar ve Direniş Foucault, Agamben, Hardt-Negri¹

Ali Eren Demir, Munzur Üniversitesi Sosyoloji Yüksek Lisans Öğrencisi,
ORCID: 0000-0003-3812-3519, e-posta: demiralieren14@gmail.com

Utku Özmakas'ın *Biyopolitika: İktidar ve Direniş* kitabı önsözünde Gilles Deleuze'un "bir insanın portresini yaparmış gibi bir düşüncenin portresi yapılabilir" (Özmakas, 2019: 11) alıntısı ile başlar. Kitap bu temelin üzerinden bir düşüncenin portresi, farklı isimler tarafından nasıl ve hangi araçlar ile çizildiğini anlatmaktadır. Foucault, Agamben ve Hardt-Negri'nin biyopolitika kavramlarına yaklaşımları, kullandıkları araçlar ve kavramlar ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Biyopolitikanın, tarih boyunca hareket halinde olan, düşünürden düşünüre, süreçten sürece yeni anlamlar kazanarak kendini üreten bir kavram olduğunu söyleyen Özmakas, bir kavramın portresinin daima hareket halindeki bir nesnenin portresi olduğunu söyler. Biyopolitika yüzler, beden, tıp, organ, ölüm, nüfus, hukuk gibi birçok kavram ile ilişkili bir kavramdır. Özmakas, kitabının amacını bir röportajda şu biçimde açıklamıştır:

Bu bakımdan kitaptaki amaçlarımdan biri, kuruluşu itibarıyla son derece muhafazakâr bir fikrin, bizatihi kalbinde yer alan kavram tarafından nasıl içinin boşaltılıp yerine radikal bir eleştirinin konulabileceğini göstermektir. Dolayısıyla kavrama farklı açılardan bakan, aralarındaki bütün gerilimlere rağmen belirli dalga boylarında müşterekleştikleri söylenebilecek üç farklı kavramsal çerçeveyi ele aldım: Foucault, Agamben ve Hardt-Negri. Kavrama yeni başlangıçlar armağan eden bu üç farklı hat, kavramın faşist kullanımlarını hem faş hem de bertaraf etmekle kalmadı; aynı zamanda bir karşı eleştiri için tutamak noktaları sundu. Bu bakımdan amacım, önsözde de ifade ettiğim üzere kavramın çevresinde oluşan düşünsel enerjinin politik bir fazdayken nereye kadar ulaşabileceğine, nelere temas edip nerede etkisiz kaldığına dair bir öngörü zemini oluşturabilmek. Bunu yaparken de her birinin düşünsel ve politik potansiyellerine değinmekle kalmayıp aynı zamanda kusurlarını işaret edebilmek (Özmakas, 2018: 56)².

Kitap boyunca sürekli başlangıçlara dönerek biyopolitika kavramının köklerini arayan Özmakas, üç farklı alanda farklı kavramlar ile biyopolitika kavramını inceleyen Michel Foucault, Giorgio Agamben, Antonio Negri ve Michael Hardt üzerine odaklanmıştır. Özmakas birinci bölümde Foucault'un düşüncelerini ele almış; tarih, beden, hakikat, arkeoloji, soykütük, iktidar, özne gibi kavramlar üzerinde döngüsel bir tartışma yürütmüş ve kapsamlı bir 'Foucault terminolojisine giriş' yazmıştır. Foucault'un istatistik, risk, pastoral iktidar,

yönetimsellik, tutum, rekabet, girişimcilik ve insan sermayesi gibi kavramlarını da detaylı bir biçimde inceleyen Özmakas, biyopolitika kavramının anlaşılması için geniş bir kavramsal harita çizmiştir. Özmakas, ikinci bölümde Agamben'in hala yazılmaya devam eden *Homo Sacer* serisini anlatmaya çalışmıştır. Dokuz kitaba ulaşmış olan *Homo Sacer* serisi içinde 'çıplak yaşam', 'kutsal insan', 'olağanüstü hal' ve 'muselmann' gibi kavramsallaştırmaları geniş bir biçimde açıklamıştır. Üçüncü bölümde ise Hardt ve Negri'nin süregitmekte olan çalışmalarına odaklanmış ve çokluk, yeni proletarya ve yoksul kavramlarını tartışmıştır. Ulus-devlete ve egemenliğe dair bir sorgulama da içeren bu üçüncü bölüm kitabın son bölümüdür. Sonsözde ise bu üç düşünme hattına dair kısa bir kavramsal harita çizmiştir.

Özmakas kitabın birinci bölümünde "Michel Foucault: 'Möbius Şeridi'nden Biyopolitika'ya" başlığıyla Foucault'nun kavramlarına bir giriş yapmıştır. Foucault'un düşünsel haritası, hareket eden bir yapıya benzer ve bu hareket eden düşünsel yapı delilik, tıp, cinsellik, hapisane, dil ve söylem gibi birçok kavrama uğrar. Bu kavramları kapsamlı bir şekilde ele alarak konuyu betimleyen Özmakas 'Foucault'a giriş' niteliğinde kapsamlı bir bölüm yazmıştır. İlk alt başlık olan "Tarih, I: Dışlama ve Norm" adlı başlıkta dışlama, pozitiflik ve dispozitiflik gibi konulara değinen Özmakas "Tarih, II: Süreksizlik ve İnsanın Yeniden İcat Edilmesi" adlı alt başlıkta süreksizliğin Foucault gözünden betimlemesini incelemiştir. İnsanların toplumsal gruplardan neden dışlandığını, grubun iç dinamiklerini, normunu neyin oluşturduğunu araştıran Foucault derinlemesine bir arşiv ve arkeoloji araştırması yapmaktadır. Foucault'a göre normların ve söylemlerin tarih içerisinde salınıp gezdiği ve sürekli yeni biçimler aldığı ve süreksizliği, tarihin sürekliliği tezinden daha kıymetlidir. İnsanı 16. yüzyıldan sonra ortaya çıkan gelişmelerin tarihsel bir inşasından ibaret olarak gören Foucault geleneksel tarih yazımının bunu anlayacak bir anlayışa sahip olmadığını söyler. Bu tanımlamaların ve tarih içinde salınmaların serbest bir biçimde değil bir iktidar tarafından da şekillendirildiğini söyleyen Foucault, söylemlerin iktidar ile ilişkisini inceler. Foucault için temel bir kavram olan iktidarın beden üzerindeki etkisini Özmakas "Beden ve disiplin toplumu: 'Politik anatomi' ve 'iktidarın mikro-fiziği'" bölümünde incelemiştir. Foucault'un bedenin, mekân ve zaman aracılığı ile disiplin altına alındığını, mekânın düzenlenmesinin iktidar ve tahakkümle ilişkisi olduğunu vurguladığını inceleyen Özmakas (2019: 57) kavramı, Foucault'un tutumlar ekonomisi olarak bahsettiği şeyi açıklayarak genişletir. Foucault'a göre tutumlar ekonomisi aslında bireysel tutumların kontrol altına alınmasını kimin ne yapacağını kestiren bir iktidarın kurgusunu inceler (Özmakas, 2019: 59). Disiplinin modern dönemde tahakkümün genel formülü haline geldiğini söyleyen Foucault bu formülün mekânlar aracılığı ile kendini yeniden ürettiğini açıklar. Ancak Özmakas (2019: 68) bu bölümün

sonunda Foucault'un bedeninin mekâna karşı hem bir saldırı hem de bir karşı saldırıya dayanak noktası olduğunu göz ardı ettiğini belirtir. Özmakas'ın karşı durduğu nokta Foucault'a yapılan yeni dönem eleştiriler arasında oldukça çok dillendirilen bir konudur. Özmakas tam bu noktada Foucault tkandığı noktayı düşünsel anlamda bir 'kısa devreye' benzetir (Özmakas, 2019: 68).

"Hakikat: Keşif değil, icat" alt başlığında hakikati, içerisinde bilgi, özne, iktidar ve tarih gibi pek çok kavramın hemhal olduğu bir 'molotof kokteyline' benzeten Özmakas (2019: 71), bir zorlama ve dış uyarım sonucu dağılıp patlayacağını belirtmiştir. Yani Foucault'un hakikat anlayışı temelde bilgi, özne, tarih ve iktidar gibi kavramların ortaklaşa ürettiği bir durumdur (Özmakas, 2019: 71). Özmakas, Foucault'un hakikatin bu dünyaya ait bir şey olduğu ve bir zorlama sayesinde ortaya çıkacağı tanımlamasını 'molotof kokteyli' benzetmesi ile açıklayan Özmakas (2019: 73), iktidar talebinden bağımsız bir hakikat mücadelesi olmayacağını söyler. Özmakas, "Yöntem olmayan yöntemler: Arkeoloji ve soykütük" adlı alt başlıkta Foucault'un hakikat arama yöntemleri olarak kavramsallaştırdığı arkeoloji ve soykütük kavramlarına eğilir. Foucault'nun arkeoloji terimini kullanması, tarihsel çalışmasını ana akım tarihten ayırmaya yardımcı olmaktadır (Özmakas, 2019: 74). Kısacası Özmakas'a (2019: 75) göre, ana akım tarih süreklidir: belirli bir süre boyunca bir şeyin gelişimini inceler. Aksine, arkeoloji süresiz ve kesitseldir: aynı anda meydana gelen birçok farklı şeyi inceler (Özmakas, 2019: 76). Arkeolog, tek bir zamanın eserlerini inceler: çanak çömlek, yapı malzemeleri, kitaplar, aletler ve belirli bir tabakanın sanat eserleri. Arkeolog tüm bu çeşitli eserlerin birbirine nasıl uyduğunu anlamaya, seçilmiş bir tarihsel zamanda neler olup bittiğini açıklamaya çalışır. Özmakas'a (2019: 77) göre Foucault'nun tarihe bakış açısı ile arkeolojik yaklaşımı benzerdir. İkisi de aynı anda meydana gelen birkaç farklı şeyi inceler. Örneğin, Foucault 18. Yüzyıl Avrupa dilbilimi, ekonomisi ve doğa bilimlerinin eserlerini inceler ve daha sonrasında bu eserlerin nasıl bir anlam ifade ettiğini anlamaya çalışır. "İkili sarmal: Özne ve iktidar" adlı alt başlıkta ruhun politik anatominin siyasi bedenin bir aracı ve etkisi olduğunu söyleyen Foucault'un ruhun bedenin hapisanesi olduğu kavramsallaştırması inceler. Özmakas (2019: 98), "Hukuksal-söylemsel iktidar" adlı alt başlıkta ise Foucault'un *Hapishanenin Doğuşu* adlı eserinde iktidar kavramını negatif bir öge olarak ele almasını inceler. Özmakas'ın bu başlıkta ele aldığı hakikat kavramı kitabın bütünü için ele alınacak biyopolitika kavramı için önemli bir merkezdir. Hakikatin üretiminin bir tarihsel zorlama ile ortaya çıkmasını, patlayan, ortalığa saçılan ve düştüğü yeri tutuşturan yapısını açıklaması somut betimlemeler ile oldukça açıklayıcı olmuştur.

"Biyopolitika: Giriş" bölümünde ise Özmakas, biyopolitika ve Foucault üzerine genel bir anlam çıkarır. Biyotarih, tıbbileştirme ve sağlığın ekonomisi gibi

Foucault kavramları üzerine eğilen Özmakas, biyotarihin biyolojik düzeydeki tıbbi müdahaleler aracılığıyla insan ekosistemi üzerinde bıraktığı izleri içerdiğini açıklar. Beden hareketleri ile tarihi süreçlerin çakıştığı bu toplumsal dönüşüm biyotarihin araştırma konusu olarak karşımıza çıkar. Bunun anlamı, bedenin iktidar ilişkilerinin odağına yerleşmesidir. Tıbbileştirme ise insan yaşamının bazı yönlerinin daha önce tıbbi olarak görülmediği halde (doğum gibi) tıbbi problemler olarak görüldüğü (doktersuz bir doğumun artık düşünülmemesi gibi) süreç olarak tanımlanabilir. Tüketiciler tıbbileştirmenin bir faktörüdür çünkü sağlık giderek bir meta haline gelmektedir. Bireyin bakımı ve tedavisi adı altında yönetilen algı ve bilgi aslında bir ‘tıbbileştirme’ gücüdür. Örneğin, depresyonun kimyasal bir dengesizlik sonucunda ortaya çıktığını savunmak ve yaygınlaştırmak, psikoterapi yerine pahalı haplara dayalı bir tedaviyi meşrulaştırmaktadır. Özmakas, “Biyopolitika, II: Yönetimsellik, güvenlik ve nüfus” adlı bölümde bir yandan yasak koyan, ıslah eden ve güvenlikçi iktidar tipleri diğer yandansa halk ve nüfus arasındaki farkları anlatmış; Foucault’un üç farklı iktidar tipini hırsızlık üzerinden açıklamıştır. İlk ele aldığı, yasa ve yasaklar koyan ve cezalandıran iktidar tipidir. Hırsız çalmadan kapıya kilidi takan ve kilit kırma cezasını önceden belirleyen iktidardır. İkincisi ise normalleştirme, tahakküm altına alma ve tecrit benzeri tekniklerle bireyi dönüştürmeyi hedefleyen disipliner iktidardır. Üçüncüsü, hırsızlık olgusu karşısında güvenlik tepkilerini, sigortaları ve masrafların dâhil edildiği güvenlik düzenekleridir. Bu iktidar, hırsızlığın istatistiklerini ve ölçümlerini çıkarır ve bu sayılardan bir normal çıkarılır. “İstatistik ve risk: Nüfusu haritalandırmak” alt başlığında bu istatistiklerin normu nasıl ortaya çıkardığını inceleyen Özmakas, halkın nüfustan farkını; nüfusun, artık istatistiksel bir sayıya dönüşmesi olduğunu betimler. Özmakas’ın bu başlıkta Foucault’un biyopolitika kavramının tarihsel gelişimi ve yönetimsellik kavramının biyopolitika ile ilişkisini ayrıntılı bir biçimde ele alması oldukça önemlidir. Başlık Foucault’un bence Türkçe literatürde karmaşık bir biçimde ele alınan biyotarih ve yönetimsellik kavramlarını berrak bir şekilde açıklamıştır.

Özmakas (2019: 157), “Biyopolitika, III: Aile modelinin terk edilmesi pastoral iktidar, tutum” başlığı altında yönetimselliğe giden yolu açan pastoral iktidarı tanımlar. Pastoral iktidarın temel olarak politika sahnesine çok daha sonradan çıktığını söyleyen Özmakas direniş ve karşı tutum kavramlarının farkını ortaya koymuştur.

Bu durumda pastoral iktidar, aslında din içerisinde örgütlenmiş ve “selamet” sorununu kendisine çatı kılmıştır. Zamanla dinsel sorumluluk fikri, politik olanla kurduğu bağlantı üzerinden pastoral iktidarı politika sahnesine çıkarmıştır. Bu sahnenin arkasında ise düşünüre göre üç temel öğe vardır: Selamet, yasa ve

hakikat; yani selameti sağlama, yasaya riyeti denetleme ve son kertede bunları tamamlayıcı bir öge olarak hakikatin serdedilmesi [...] İşte, pastoral iktidarın bireyselleştirici vasıfları burada ortaya çıkar. Hıristiyanlıkta itaat ve hakikatin üretimi, meziyet ve kabahatin üretimiyle at başı gider (Özmkas, 2019: 155).

‘Tutum’ kavramını, davranışların bir tasarrufu olarak tanımlayan Özmkas (2019: 158), kavramın kişinin kendi eylemleri üzerindeki tasarrufunun yanı sıra başkalarının davranışlarını da yönlendirme bağlamının ve kavramdaki ekonomik anlamın gözden kaçırılmaması gerektiğini söyler. Özmkas kitabında büyük bir bölüm ayırdığı bir ‘slalomcu’ olarak Foucault’un biyopolitika analizini kapsamlı bir biçimde açıklar. Biyopolitika ve Foucault’un sayısız olarak kavramsal keşilmesi Özmkas’ı kitabında yarıdan fazla bir yer vermeye zorlamıştır. Yine de olabildiğince berrak ve kısa bir biçimde ele alınan Foucault’un ‘teorik el çantası’ oldukça önemli bir literatür katkısı sağlamıştır. Özellikle karmaşık ve anlaşılmaz olarak ele alınan meselelerin ilgilileri için böylesine derli toplu bir biçimde verilmesi oldukça önemlidir.

Özmkas’ın, Giorgio Agamben’in biyopolitika kavramını açıkladığı ikinci bölümün ilk başlığı Agamben’in en önemli kısmı olan: “Çıplak Yaşam ve Kutsal İnsan”dır. Agamben’in ‘biyopolitika’ kavramı çerçevesindeki analizinin nihai çıktısı “Kutsal İnsan” kitap dizisidir. Agamben, Kutsal İnsan’ı tanımlarken, terimin hem Roma hukuku çalışmaları arasındaki etimolojik kökeni üzerinden geçer. Agamben’e göre ‘egemen’, istisna durumuna karar verendir. “Etik ve Politikanın Kesişiminde Kamp: Tanık ve Muselmann” bölümünde Agamben’in, Muselmann kavramı incelenir. Agamben ‘muselmann’ı, dilini, ifade gücünü ve aracını kaybetmiş bireyler olarak tanımlar. Agamben Muselmann için; dehşet ve korkunun kayıtsız kılacak kadar tüm bilinci ve kişiliği alıp götürdüğü bir varlık tanımlaması yapar ve yalnız, hafızasız ve kedersiz olarak betimler.

Agamben, dile-getirilemeyen etrafını kuşatmak için toplama kampındaki bir figüre odaklanır: Muselmann, yani Müslüman. Kamplardan kurtulanların anılarında sıkça değinilen Muselmann’lar, açlık nedeniyle bilincini büyük oranda yitirmiş olan, temel biyolojik işlevleri yerine getirmek dışında düşünemeyen bir “canlı ceset”tir. Bu bağlamda Muselmann, temel biyolojik niteliklere indirgenmiş bir yaşam biçimini simgeler (Özmkas, 2019: 204).

Agamben ‘muselmann’ kavramı ile insan olarak neredeyse hareketsiz bir biyokütle haline gelen bireyi tanımlar. Muselmann kavramı Arapça kökenli bir kelime olarak, Allah’a tamamen biat etmiş, ona adanmış ve bilincini ona bırakmış anlamına gelir. Bu anlamda kamplarda kalan ve bilincini tamamen kamp kural ve düzenlemelerine bırakıp zaman içinde her şeye kayıtsız yaşayan bir ölü kavramını kullanması kimi eleştirilere maruz kalmıştır. Müslüman kavramından

gelen muselmann kavramı İslami eleştirilere de elbette maruz kalmıştır. Ancak Özmakas'ın eleştirisi farklıdır. Özmakas'a göre Agamben tanık, utanmak ve muselmann kavramları üzerinden 'kısa devre' yapar³. Özmakas, Agamben'in hem yaşayan bir ölü olarak tanımladığı musulmann'ın aynı zamanda bir tanık olduğunu söylemesinin tam anlamıyla bir 'kısa devre' olduğunu söyler. Çünkü kamplara tanık olan bireylerin aynı zamanda oradaki işkence ve zulümden sonra oradan kurtulmayı bir şans olarak görmediklerini aksine yaşamaktan utanç duyduklarını söylemişlerdir. Yaşayan bir ölü yani muselmann utanç duyabilir mi? İşte Özmakas'a göre tam bir kısa devre! Özneye ait bir duygu, bireyin özneleştiği bir durum olarak bu paradoks temel eleştirilerden biridir. "Olağanüstü Hal: Belirsizlik Eşiği ve Boşluk" bölümünde ise egemenlerin belirsizlik ve boşluklar üzerinden kurguladığı istisna hallerini daha geniş açıdan tanımlar. Özmakas, Agamben'in olağanüstü hal ile egemenlik arasında kurduğu bağdan bahseder. Egemeni 'olağanüstü hale karar verebilen' olarak tanımlayan Agamben, istisna halinin temel olarak gerçek bir hukuki sorudan çok olgusal bir soruymuş gibi görür. Hukukun ve siyasetin sınırında yer aldığı için terimin tanımı karmaşıktır. Ayrıca, egemen istisna, yasayı kendi uygulamasını askıya alan aynı jestle dâhil etmek için yasanın yaşamla ilgili olduğu orijinal yapı ise, o zaman olağanüstü hal teorisi için ön koşul olacaktır. 'Oikonomia' kavramı Agamben tarafından, kutsal insanın yaşadığı alanın koruması ve hayat rutininin onun etrafında şekillenmesi için uygulanması gereken biçim ve tekniklerin hepsi olarak tanımlanır. 'Oikonomia' düzenin ekonomisidir ve bu anlamda Foucault'un tutum ekonomisine benzer.

Sonuç olarak –daha önce değinildiği üzere– Foucault yönetimselliğin köklerini pastoral iktidarda bulurken, Agamben ise pastoral iktidardaki geniş çerçeveli yönetme anlayışının temellerini oikonomia kavramında bulur. Bu bakımdan hükümlerle ilgili biyoiktidar teknikleri arasında kronolojik veyahut sistematik bir ayırmadan söz etmenin imkânı ortadan kalkar. Bu durumun hukukta bir yansıması vardır [...] Tüm bu farklara karşın, Agamben'in Kutsal İnsan'daki egemenlik kavrayışına paralel olarak ilerleyen oikonomia analizinin Foucault'nun düşüncesini genişlettiği ileri sürülebilir; ancak böylesi bir iddia iki düşünürün kavramsal çerçeveleri arasındaki temel farkların tamamen göz ardı edilmesi pahasına dile getirilebilir (Özmakas, 2019: 233).

Olağanüstü hal tanımını karmaşık hale getiren unsurlar iç savaş, ayaklanma ve direnme hakkı ile olan ilişkidir. Bu şekilde 20. yüzyıl, 'yasal iç savaş' olarak tanımlanan paradoksal bir fenomeni ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda direnişlerin, iç savaşların, hukuksuzluğun bir hukuk biçimine dönüştürülmesi için yasal fırsatlar olduğu tanımlanır. "Michael Hardt ve Antonio Negri: Biyopolitik Üretim ve Çokluk" adlı başlıkta Hardt ve Negri'nin kavramlarının biyopolitika ile

ilişkisi incelenmektedir. İmparatorluk, Hardt-Negri'nin çağdaş küresel düzenini adlandırmak için kullandığı ve esas olarak emperyalizm terimine karşı bir anlam taşıyan bir kavramdır. Hardt-Negri'ye göre 'imparatorluğun', 'emperyalizm' kavramına zıt bir konumda olmasının temel nedeni emperyalizmin artık küresel egemenlik yapılarını anlamakta yeterli bir kavram olamamasından kaynaklanır.

İkilinin ilk çalışması olan İmparatorluk, dünyanın betimlenmesine hasredilmişken, dizinin ikinci kitabı olan Çokluk ise İmparatorluk karşıtı bir gücün imkânlarını ve potansiyellerini tartışmaya ayrılmıştır. Son kitap olan Ortak Zenginlik ise Çokluğun birlikteliğini sağlayacak ortaklıkları ele alır ve kurucu bir iktidar fikrini tartışır. Sonuç olarak, ikilinin çalışmaları "şimdinin politik kuruluşu" nu anlamaya yönelik özgün bir çabadır (Özmkas, 2019: 234).

Özmkas "Vampir Rejim Olarak İmparatorluk" başlığı altında, Hardt ve Negri'nin 'imparatorluğun' tek tek ulus-devletler etrafında merkezlenen 'modern' bir emperyalizm fenomeninden, yazarların farklı savaş biçimleriyle 'İmparatorluk' dediği yönetici güçler arasında yaratılan postmodern bir yapıya süregiden bir geçişi teorize ettiğini belirtir.

Postmodern eşğin aşılmasıyla birlikte karşımıza artık küresel piyasanın gereksinimlerini karşılamayı amaçlayan ve ulus devletin sınırlılıkları tarafından tehdit edilmeyen yeni bir egemenlik gücü çıkar. Hardt ve Negri, ulus devletlerin gücünü tamamen kaybetmediğini, ancak içine girdikleri krizden de çıkamadıklarını iddia ederler; onlara göre toplumsal ve ekonomik alanda bu krizi aşmak için başvurdukları çareler hızla sıfırı tüketmiş; bunun yerine çok daha etkili bir dizi denetim ve üretim mekanizması kurulması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Hardt ve Negri, şimdinin politik tasvirini yapmak üzere ortaya yeni bir kavram koyar: "Egemenlik yeni bir biçim almış, tek bir hükmetme mantığı altında birleşmiş bir dizi ulusal ve ulus-üstü organdan oluşmuştur. İşte bu yeni küresel egemenlik biçimi bizim İmparatorluk dediğimiz şeydir" (Özmkas, 2019: 263).

Sonuç olarak, Özmkas biyopolitika kavramını Foucault'un temellendirdiği, Agamben, Hardt ve Negri'nin hala üzerine çalıştığı bir doğrultuda betimlemeye çalışmıştır. Biyopolitika kavramını kitapta bahsedilen Foucault'un kullandığı bir kavram olan 'slolomcu' bir tarzda ele alan Özmkas, birey ve bedenin üretimini, toplumsal bir yönetim biçiminin yıllar içinde şekillenişini tarih içinde 'salınarak' açıklamıştır. Utku Özmkas, biyopolitika kavramının gündelik sohbetlerde daha dikkatli kullanılması ve konunun ciddiyetinin kavranması için gereken kapsamlı ve derin anlamını açıklamaya önem verir. Özmkas kitapta, biyopolitika söylemin tarih içinde slomunu, farklı düşünürler ve arasındaki değinmeleri detaylı bir biçimde inceler. Biyopolitikanın, temel duraklarından yönetimsellik, kamp ve çokluk kitap içinde ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Biyopolitika denince

genel olarak akla tüketim kültürü, makyaj, estetik ameliyatlar, moda gibi toplumsal güzellik algılarının kendiliğinden kabulü anlaşılır. Aslında biyopolitika bunlarla ilişkili olduğu kadar bir yönetim ve iktidar anlayışı olarak tanımlanabilir. Kamplarda beden üzerindeki tahakkümden, hapishanelerdeki bireyi tecridine, nüfus kontrol yöntemlerinden, bireyin sayısal bir veriye dönüşmesine kadar uzanan geniş ve karmaşık bir konuyu doktora tezinde ayrıntılı olarak ele alan Özmakas, tezini daha sonrasında kitaplaştırıyor. Tez danışmanı Prof. Dr. Cemal Güzel olan bu doktora tezinin hem açıklayıcı hem de eleştirel bir perspektif sunması oldukça önemlidir. Foucault, Agamben, Hardt ve Negri'nin kavramsal kümelerinin biyopolitika ile kesiştikleri yerleri açıklayan Özmakas temel olarak 'kısa devre' yaptıkları yerleri de önemle vurgulamıştır.

Sonnotlar

- ¹ Özmakas U (2018). Utku Özmakas'la "Biyopolitika: İktidar ve Direniş" Kitabı Üzerine Söyleşi: "Biyopolitika bakımından. (A. Öztürk, Röportaj), <https://birikimdergisi.com/guncel/9082/utku-ozmakasla-biyopolitika-iktidar-ve-direnis-kitabi-uzerine-soylesi-biyopolitika-bakimindan>, Son Erişim Tarihi, 09/03/2021.
- ² Özmakas U (2019). *Biyopolitika: İktidar ve Direniş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- ³ Özmakas'ın karmaşık konularda 'kısa devre' gibi sıkça kullandığı somut ve eleştirel benzetmeleri kitaba ayrı bir berraklık sunuyor.

Gezi Ruhu ve Politik Teori¹

Efe Tuğberk Öztürk, Yıldız Teknik Üniversitesi,
e-posta: efetugberkozturk@gmail.com

Yakın Türkiye tarihinin en önemli toplumsal hareketlerinden biri olan Gezi Parkı Direnişi, 2013 yılında AKP hükümetinin bir projesi olan Topçu Kışlası'nın Gezi Parkı'nın yerine yeniden inşa edilmesine karşı bir grup çevrecinin ve aktivistin yıkım araçlarına direnmesiyle ortaya çıkmış, şiddetli polis müdahalesi sonrasında farklı muhalif kesimlerin direnişe destek vermesiyle tüm ülkeye yayılmış ve hükümet karşıtı toplumsal bir protestoya dönüşmüştür. 28 Mayıs'ta başlayan eylemler özgün yapısı ve güncel siyasette uyandırdığı yankıyla siyasi katılım, neoliberalizm ve kentsel muhalefet, toplumsal hareketler ve yeni medya gibi farklı temalar üzerinden siyaset bilimciler ve sosyologlar tarafından incelenmiştir. Eylemlerin hemen akabinde akademisyen ve aktivist Murat Özbank tarafından yazılan Gezi Ruhu ve Politik Teori ise bir yandan Gezi Parkı direnişinde ortaya çıkmış olan ve gerek direnişe katılanlar arasında gerekse akademik literatürde sıkça dillendirilen Gezi Ruhu'nu açıklarken bir yandan da Gezi Parkı Direnişi'ni demokrasi, kamusal alan ve politik şiddet gibi politik teorinin önemli temaları üzerinden tartışmaya açıyor.

Gezi Ruhu ve Politik Teori iki katmanlı bir kitap. Bir açıdan Max Weber, Hannah Arendt, Joseph Schumpeter ve Jürgen Habermas gibi önemli düşünürlerin kuramlarından yararlanılarak Gezi olayları açıklanırken diğer taraftan yazarın, eylemlerdeki kişisel gözlemleri ve siyasal görüşleri perspektifinden Gezi'nin arkasındaki ruhu bize aktarmaya çalıştığını görüyoruz.

4 ana bölümden oluşan bu kitabın ilk bölümünde yazar, politik şiddet ve politik gücü birbirinden ayırmaktadır. Politik gücü Weber'e göre tanımlayan yazar, Türkiye'de en güçlü aktörün olaylar başlamadan önce Başbakan Recep Tayyip Erdoğan olduğunu; çünkü Weberci anlayışta politik gücün, başkalarını kendi iradesinden koparıp diretilen irade doğrultusunda davranmalarını sağlamak olduğunu ve devletin bu gücü tekelinde meşru bir şekilde tuttuğunu belirtmektedir. Ancak eylemlerin başlamasından sonra bir sivil itaatsizliğin baskın çıktığının ve devletin politik gücünün sarsıldığının altını çizmektedir. İşte bu noktada, Weberci politik güç anlayışının en güçlü politik aktörü tanımlamada ikileme düştüğü, çünkü meşru politik güç devlette ve bu durum söz konusu olduğunda Erdoğan'dayken, sivil itaatsizlikle birlikte bu güç sarsılınca böylesi bir politik aktörün aynı anda hem güçlü hem de aciz kalamayacağı görülmektedir (Özbank, 2013: 17-20). Bu ikilemi Arendt'in politik güç ile politik şiddet

arasında yaptığı ayrımı çözen Özbek (2013: 24-26), iki kavramın birbirinin zıttı olduğunu, politik gücün özgür kamusal alanlarda siyaset yapan eşit ve farklı bireyler aracılığıyla doğduğunu, politik şiddetin ise başka bir amaca hizmet eden bir araç olduğunu aktarmaktadır.

Politik güç ile politik şiddet kavramlarını Arendt aracılığıyla karşıt konumlara yerleştiren Özbek (2013: 26-27), bu iki kavram arasında negatif bir diyalektik bulunduğunu ve politik şiddet arttıkça karşısında artan bir politik güç göreceğini belirtmektedir. Gezi’de karşımıza çıkan tabloyu da bu diyalektik ile açıklamak mümkündür. Polis şiddeti arttıkça Gezi’de Arendt’in kamusal alanını oluşturan eşit ve farklı özgür insanların ortaya çıkardığı politik güç, bir hayli büyümüş ve İstanbul ile sınırlı kalmayıp tüm ülkeye yayılmıştı. Öte yandan polis şiddetinin arkasında duran Erdoğan’ın kendi kitlesinden aldığı politik irade ve güç ise zayıflamıştı.

İkinci bölümde Schumpeter’in demokrasi anlayışını açıklamaya girişen Özbek, Gezi eylemlerini bir kenara bırakarak ‘gerçek demokrasi nasıl olmalıdır?’ sorusuna yanıt arıyor. Schumpeter’in ‘klasik demokrasi öğretisi’ adını verdiği görüşü ‘sıradan insanlar’ın kendilerini yönetemeyeceği ve bilgi sahibi olmadıkları için temsil haklarını devretmeleri gerektiği yönündeki görüşleriyle bertaraf edişini eleştiren Özbek, bu anlayışın demokrasiyi yalnızca seçimlerde oy vermeye indirgeyeceğini ve oy verme dışında herhangi bir politik eylemin özümsememesine yol açacağını iddia ederek bu anlayışa karşı çıkmaktadır.

Yine politik güce dönecek olursak, yukarıdaki Schumpeterci anlayışın sonucunda politik gücün seçimlerle tazelandığı ve Erdoğan’ın protestoculara yönelik eleştirilerini bu düzleme oturttuğunu söyleyebiliriz. Bir tarafta seçimlerden galip çıkarak politik gücün tek ve meşru hakimi Erdoğan varken, bir diğer tarafta Arendt’in ideal kamusal alanını oluşturan ve alternatif bir politik gücün temellerini atan eylemcileri görüyoruz.

Kitabının üçüncü bölümünde ise, bir önceki bölümde yapılan demokrasi tartışmasını özetleyen yazar okuyucularına şu soruyu sorarak bir düşünce egzersizi yaptırmaktadır: “Eğer siz başbakanın danışmanı olsaydınız hangi politik meşruiyet anlayışını tercih ederiniz ve başbakana hangi tavsiyeyi verirdiniz?” Bir tarafta politik gücü ve şiddeti meşru olarak devletin tekelinde konumlandırılan ve demokrasiyi seçimle sınırlandıran Weberci/Schumpeterci anlayış, diğer tarafta ise Schumpeter’in ‘klasik demokrat’ olarak nitelendirebileceği tabana ve katılıma dayalı bir demokrasi modeli.

Murat Özbek son bölümde Habermas’tan yola çıkarak Gezi eylemlerini demokrasi ve insan hakları üzerinden ele almaktadır. Habermas’ın geç modern toplumlar için sunduğu ‘tartışmacı demokrasi’ modelini açıklayan Özbek, bu

modelin Türkiye'ye uygulanmasının yararlı olacağını belirtmektedir. Merkez, çevre, kamusal alan ile insan hak ve özgürlüklerine dayanan hukuk düzeninin oluşturduğu tartışmacı demokrasi modelinde çevrenin tartışmalar, forumlar, ihtiyaçlar ve toplantılar sonucunda ortaya attığı fikirlerin merkezce yani iktidar ve devlet organları tarafından dikkate alınıp uygulanması sonucu ortaya konan uygulamaların aslında çevrenin istekleri oldukları için tekrar çevreye döndüğü ve yarar sağladığı döngüsel bir modeldir bu. Önce çevrede ortaya çıkan fikirler, merkeze yani idari organlara nakledilir; daha sonra kamusal alanda tartışılırken bir yandan da insan hak ve özgürlüklerine dayanan hukuk düzeni çevreyi yani sivil grupları ve dolayısıyla ifade özgürlüğünü koruma altına alır. Hukuk düzeni bu modelin sağlıklı bir şekilde işlemesinin bir garantisidir.

Habermas'ın 'tartışmacı demokrasi' modelini yukarıda bahsedilen politik güç ve kamusal alan tartışmalarıyla ilişkilendirecek olursak, gerçek politik gücün eşit ve özgür insanların fikirlerinin yok sayılmadığı, sağlıklı bir tartışma ortamının yaratıldığı, şiddet tehditlerinden uzak kamusal alanların varlığının korunduğu ortamlarda yeşerebileceği söylenebilir (Özbank, 2013: 122). Bu modelin işlemesi için gereken ortam ve koşullar bize şunu da göstermektedir: Demokrasi ve insan hakları kavramlarının/uygulamalarının birbirileri için vazgeçilmez oldukları açıktır. Demokrasi yalnızca seçimler vasıtasıyla yönetim gücünün devredilmesiyle ve denetlenmesiyle muhafaza edilmez. Sürekli ve tabana yayılan özgür bir tartışma ortamının yaratılması ve sürdürülmesini; dolayısıyla insan haklarının korunmasını da beraberinde ön şartlar olarak getirir.

Gezi Ruhu ve Politik Teori, iki katmanlı bir kitap. Zaten yazar da kitabı kendi gençliğinde sahip olduğu iki farklı yüzü olan bir yağmurluğa benzetiyor (Özbank, 2013: 13). Yazarın politik teorinin ağıdalı ve anlaşılması emek gerektiren düşünürlerin kuramlarını Gezi gibi tahlil etmesi güç ve teorik bir düzleme oturtulması kolay olmayan eylemleri açıklamak için kullanması ve yer yer bir adım öteye geçip kitabı bir politik teoriye giriş dersi çalışmasına dönüştürmesi, Gezi ve politik teori üzerine çalışmayı düşünen akademisyenler ve öğrenciler için bu eseri önemli bir başvuru kaynağı haline getiriyor. Öte yandan politik-aktivist kimliği olan Murat Özbank'ın Gezi'de yaşadıklarını kişisel bir deneyim olarak sunması ve olayları tahlilinde bu kişisel deneyim süzgecine başvurması da kitaba ikincil bir yüz kazandırıyor. Dolayısıyla elimizde, bir siyaset bilimcisinin Gezi eylemleri üzerinden çeşitli politik kuramları açıklamaya giriştiği, bunu yaparken de kişisel deneyim ve fikirlerini paylaştığı ve Gezi eylemlerinin arkasındaki ruhu açıkladığı bir kitap var.

Sonnot

¹ Özbank M (2013). *Gezi Ruhu ve Politik Teori*. İstanbul: Kolektif Kitap.

Mülkiye Dergisi Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

Mülkiye Dergisine gönderilecek yazıların daha önce yayımlanmış ya da başka bir dergide yayımlanmak üzere değerlendirme aşamasına girmiş olmaması gerekmektedir. Yazıların dergiye www.mulkiyedergi.org adresi üzerinden gönderilmesi gerekmektedir.

Mülkiye Dergisinde yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Gönderilen yazıların yayımlanması yayın kurulunun kararına bağlıdır. Dergide yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar yayımlanmasa da yazar(lar)ına iade edilmez. Dergide yayımlanan yazıların telif hakkı Mülkiye Dergisine aittir. Yayımlanmış yazının tamamının tekrar yayımlanması Mülkiye Dergisinin iznine bağlıdır. Mülkiye Dergisinde yayımlanan yazılardan kaynak belirtme koşuluyla alıntı yapmak serbesttir.

Mülkiye Dergisi, yılda dört kez yayımlanan ve çift kör hakemlik sistemine göre çalışan eleştirel bir sosyal bilimler dergisidir. Dergi, 2012 yılından itibaren COPE (*Committee on Publishing Ethics*) üyesidir. Bu nedenle, yazarlar ve dergide görev yapanlar COPE'un belirlemiş olduğu etik standartlarla bağlıdır. Söz konusu standartlara ilişkin detaylı bilgiye dergimizin internet sitesinden ulaşılabilir.

Genel Kurallar

i. Tüm yazılar (makale, kitap eleştirisi, vb.), MS Word programında, Calibri karakterinde, 11 punto ve 1,5 aralıkla yazılmalıdır. Yazının kapak sayfasında sadece yazının başlığı, yazar(lar)ın ad(lar)ı ve kurum bilgileri yer almalıdır. Yazışmaların yapılacağı adres belirtilmeli ve yazar(lar)ın açık posta adres(ler)i yanında, varsa faks numarası ve elektronik posta adres(ler)i de verilmelidir. İkinci sayfada özet ve anahtar sözcükler bulunmalıdır.

ii. Genel yazım kuralları için Türk Dil Kurumu'nun internet sitesinde (www.tdk.org.tr) yayımlanmakta olan esaslar benimsenmelidir.

iii. Makaleler, özet, anahtar kelimeler, sonnotlar ve referanslar da dâhil olmak üzere 7000-12000 kelime; kitap eleştirileri 1000-3000 kelime; diğer yazılar (vaka incelemesi, etkinlik değerlendirmesi, yorum vb.) 3000-6000 kelime arasında olmalıdır.

iv. Makaleler için 300-400 kelimelik Türkçe ve 300-400 kelimelik İngilizce özet ile her iki dilde beşer anahtar sözcük hazırlanmalı, 10 punto ve tek aralıkla yazılmalıdır.

v. Yazılarda en fazla dört düzeyde başlık kullanılmalıdır. Bu başlıklar hiyerarşik olarak şu biçimde yazılmalıdır:

Birinci Düzey Altbaşlık	:	Xxxxxxxxxxxxx	(İlk harfi büyük ve koyu)
İkinci Düzey Altbaşlık	:	Xxxxxxxxxxxxx	(İlk harfi büyük ve italik)
Üçüncü Düzey Altbaşlık	:	i) Xxxxxxxxxxx	(i, ii, iii, vb. ile başlar)
Dördüncü Düzey Altbaşlık	:	- Xxxxxxxxxxx	(Tire işaretiyle başlar)

vi. Yazılarda, paragraf başı içeriden olmamalı, iki paragraf arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

vii. Yazılarda, açıklama notu dipnot olarak değil sonnot biçiminde verilmelidir. Yazarların açıklama notu sayısını asgari düzeyde tutmaya özen göstermeleri beklenmektedir. Makalenin sonuna eklenecek sonnotlar, 10 punto ve tek aralık yazılmalı, iki sonnot arasında bir satır boşluk bırakılmalıdır.

viii. Yazılarda kullanılan grafik, fotoğraf, tablo vb. görseller, metin içerisinde uygun yerlere yerleştirilmelidir. Bu tür görseller Tablo1, Tablo2, Şekil1, Şekil2, Ek1, Ek2 biçiminde sıralanmalıdır.

ix. Kapak sayfası dışında, metin içerisinde yazar(lar)ın adı yer almamalıdır. Kaynakçada yazar(ar)ın kendi çalışmalarına referans verilmişse, yazar(lar)ın adı yerine yalnızca "Yazar" ifadesi yazılmalı ve yıl belirtilmeli, yazar(lar)ın çalışmalarına dair başka hiçbir bilgi (makale başlığı, kitap adı, vb.) yer almamalıdır. Yazar(lar)ın adı ayrıca Word formatındaki metnin 'Özellikler' seçeneğinden de silinmelidir (Bu seçeneğe Microsoft Word programının 'Dosya' bölümünden ulaşılabilir).

x. Alıntılar çift tırnak (" "), vurgulama için ise tek tırnak (' ') kullanılmalıdır.

Referans Kuralları

Makalelerdeki referanslar Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Bir kaynağa genel olarak referans verilecekse ve yazarının adı metinde geçiyorsa, parantez içinde sadece eserin yayın yılı yer almalıdır.

Örnek: Özbek (1999) bu konuda daha eleştirel bir tutum sergilemektedir.

ii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarının soyadı metinde geçiyorsa, parantez içinde yayın yılı ve sayfa numarası/sayfa aralığı yer almalıdır.

Örnek: Sömürgecilikle emperyalizmi karşılaştıran Ferro (2002: 48) ...

iii) Bir kaynağın belli bir sayfasına (veya sayfa aralığına) referans verilecekse ve yazarın adı metinde geçmiyorsa, parantez içinde yazarın soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası yer almalıdır.

Örnek: Savaşın örgütlenmesi, devletlerin karakterinde belli bir farklılaşma yaratmıştır (Tilly, 2005: 40-44).

iv) Birden çok yazarlı bir kaynağa atıf yapılırken yazarların soyadları arasında "ve" konmalıdır. Şayet yazar sayısı üçten fazlaysa ilk yazarın soyadından sonra "vd." yazılmalıdır.

Örnek: Komünist Manifesto'da da belirtildiği gibi (Marx ve Engels, 1998: 55), ...

Örnek: 20. yüzyıla ilişkin bir diğer önemli çalışmada (Best vd., 2006), ...

v) Bir konuda birden çok kaynağa aynı anda referans verilecekse, bu kaynakları ayırmak için ";" işareti kullanılmalıdır.

Örnek: Bismarck'ın kurduğu ittifaklar sistemi (Armaoğlu, 1975: 184-212; Ülman, 2002: 144-157) ...

vi) Bir yazarın aynı tarihli birden çok kaynağı kullanılmışsa, bu kaynakların yayın yıllarına bitişik olarak a, b, c ... harfleri konulmalıdır.

Örnek: Çetin Altan, son altı ay içinde bu konuyu üç kez ele almıştır (2012a; 2012b; 2012c).

vii) Bir yazarın farklı tarihli kaynaklarına aynı anda referans verilecekse bu kaynakların yayın yılları arasına virgül konulmalıdır.

Örnek: Osmanlı tarihiyle ilgili çalışmalarında Timur (1994, 1996, 1998), ...

viii) İkincil kaynağa referans verilecekse önce ikincil kaynağa ait bilgiler verilecek, bunun ardından "aktaran" ifadesi yazılarak ve aktaran kaynağa ait bilgiler belirtilecektir.

Örnek: 1983-1986 döneminde Fransa'nın Bask bölgesinde GAL tarafından yapılan eylemlerde, 10'u ETA'yla hiçbir bağı bulunmayan Fransız olmak üzere 27 kişi hayatını kaybetmiştir (Roller, 2002: 116 aktaran Aktoprak, 2010: 382)

ix) Bir kurumun yayınına referans verilecekse kurum adı, yayın yılı ve varsa sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: Konuyla ilgili veriler (TÜİK, 2011: 7) ...

x) Süreli yayınlara referans,

- Köşe yazısı/makale: Yazarın soyadı, yılı ve sayfa numarası.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012: 5) ...

- Yazarı belli olmayan haber: Yayının adı (*İtalic*), tarihi ve varsa sayfa numarası.

Örnek: Düşürülen uçakla ilgili olarak ortaya atılan bazı iddialar (*The Economist*, 2012: 16) ...

xi) Elektronik kaynaklar:

- Bir internet sitesinde yazarı belli olmayan bir kaynağa verilecek referanslar sonnotlarda, Belgenin başlığı, (belge tarihi). İnternet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY biçiminde yazılmalıdır.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15/10/2012.

- Süreli yayınlarda yazarı belli olan kaynağa referans: Yazarın soyadı ve yayın yılı.

Örnek: Balyoz davasıyla ilgili eleştirilerin dile getirildiği bir yazıda (Çetinkaya, 2012) ...

xii) Metin içerisinde yer alan alıntılar kısaltmak için üç nokta şu şekilde kullanılmalıdır:

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Bu açıdan bakıldığında "paradoksal biçimde, köylü devriminin nihai zaferi... köylülüğün sonunu getirir" (Hardt ve Negri, 2004: 140).

xiii) Dört satır geçecek alıntılar için bir satır atlanarak içeriden paragraf başı yapılmalı ve alıntı tırnak içinde olmaksızın, 1 satır aralığında ve 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin şu saptama yerindedir:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır. (Harvey, 1999: 195)

Örnek: Günümüzde devletin içine düştüğü zor duruma ilişkin Harvey (1999: 195) şu saptamayı yapmaktadır:

Devlet şimdi çok daha sorunlu bir konumdadır. Bir yandan ulusal çıkar adına büyük sermayenin faaliyetlerini düzenlemesi talep edilmekte, öte yandan ise, yine ulusal çıkar adına, ulusötesi ve küresel finans kapitali cezbetmek ve daha çekici ve kârlı iklimlere doğru sermaye kaçışını... engellemek için "iş hayatı açısından çekici bir ortam" yaratmaya zorlanmaktadır.

xiv) Kişisel görüşmelere verilecek referanslar şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Bu konuya kuşkuyla yaklaştığını belirten Çelenk (Kişisel görüşme, 10.12.2012)...

Kaynakça Yazımı

Makalenin sonuna eklenecek Kaynakça, 10 punto, tek aralık ve Harvard sistemine göre yazılmalıdır. Buna göre;

i) Tüm kaynaklar, yazarların soyadlarına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.

ii) Yazarların soyadları, sadece baş harfleri büyük olacak şekilde yazılmalıdır.

iii) Bir yazarın birden çok eserinden yararlanılmışsa, yazarın adı her eser için yeniden yazılmalı ve sıralama eserlerin tarihlerine göre eskiden yeniye doğru yapılmalıdır.

iv) Kaynakça yazımı için gerekli olan bilgilerin eksik olması halinde aşağıdaki işaretler kullanılacaktır:

tarih yok	t.y.	
basım yeri yok		y.y.
yayıncı yok	yay.y.	

v) Kitap şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Kurlansky M (2005). *1968: The Year That Rocked The World*. London: Vintage.

Örnek: Marx K ve Engels F (1998). *Komünist Manifesto*. Çev. M Erdost, Ankara: Sol Yayınları.

Örnek: Oran B (der) (2001). *Türk Dış Politikası*. Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Örnek: Best A vd. (2008). *Uluslararası Siyasi Tarih: 20. Yüzyıl*. Çev. T U Bilge ve E Kurt, İstanbul: Yayın Odası.

vi) Derleme kitapta bölüm şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Ferrarotti F (1997). Bir Karşı Kültürün Doğuşu: Kropotkin'den Sakharov'a. İçinde: F Mayor ve A Forti (der), *Bilim ve İktidar*, Çev. M Küçük, Ankara: TÜBİTAK, 107-123.

Örnek: Akdevelioğlu A ve Kürkçüoğlu Ö (2001). Orta Doğu'yla İlişkiler. İçinde: B Oran (der), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 357-369.

vii) Dergiden makale (söz konusu dergide aksi belirtilmedikçe) şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Okay M O (2003). Modernleşme ve Türk Modernleşmesinin İlk Dönemlerinden İnanç Krizlerinin Edebiyata Yansımaları. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 3, 53-64.

Örnek: Cooke P (1988). Modernity, Postmodernity and the City. *Theory, Culture and Society*, 5(2-3), 475-492.

Örnek: Türel O (2011). 2011 Yazında Orta Doğu'yu Düşünürken. *Mülkiye Dergisi*, 35(3), 9-60.

viii) Tez şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Albayrak Ö (2003). Refah İktisadının Teorik Temelleri: Piyasa Refah İlişkisi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi.

ix) Süreli yayınlar şu şekilde yazılmalıdır:

- Yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim, 7.

- Yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Radikal (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. 12.

x) İnternet kaynakları şu şekilde yazılmalıdır:

- Süreli yayında yazarı belli olan haber/köşe yazısının yazımı

Örnek: Zeyrek D (2012). Savaş Değil Barış. *Radikal*, 19 Ekim. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Süreli yayında yazarı belli olmayan haber şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: *Radikal* (19/10/2012). Yüksekova'da bir okul kundaklandı. Son erişim tarihi, 21/10/2012.

- Yazarı belli olmayan kaynakların yazımı

Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: The Monnet Plan. <http://www.cvce.eu/recherche/unit-content/-/unit/5cc6b004-33b7-4e44-b6db-f5f9e6c01023/4802c240-1497-4127-9b14-f7b6896d6fd9>. Son erişim tarihi, 15.10.2012.

- Yazarı belli olan kaynakların yazımı

Yazarın soyadından sonra adının baş harfi (varsa tarih). Belgenin başlığı. internet adresi. Son erişim tarihi, GG/AA/YYYY.

Örnek: Chomsky N (06.10.2012), Issues That Obama and Romney Avoid. <http://www.zcommunications.org/issues-that-obama-and-romney-avoid-by-noam-chomsky>. Son erişim tarihi, 19.10.2012.

x) Kurum raporu şu şekilde yazılmalıdır:

Kurum adının kısaltması (Kurumun tam adı) (belge tarihi). Belgenin başlığı. Yayın yeri: Kurum adı/yayıncı.

Örnek: TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2011). İstatistiklerle Türkiye 2011. Ankara: TÜİK.

xi) Kişisel görüşme şu şekilde yazılmalıdır:

Örnek: Taner Timur'la kişisel görüşme, 27.09.2012.

xii) Yazı içinde referans verilen ikincil kaynaklar Kaynakça içinde gösterilmemelidir.